

નિશ્ચેપવિંશિકા

કર્તા

આચાર્ય વિજય અભયશેખરસૂરિ

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

स्वोपज्ञवृत्तिसमेता

गुर्जरभावानुवादयुक्ता च

निक्षेपविंशिका

रचयिता

तपा .श्रीविजयभुवनभानु-धर्मजित्-जयशेखरसूरिशिष्यः

आ .विजयअभयशेखरसूरिः

प्रथमावृत्ति : वि .सं .2063

मूल्यम् 90 रूपिया

प्रकाशक

दिव्य दर्शन ट्रस्ट

39, कलिकुंड सोसायटी, धोलका-387810.

પ્રાપ્તિસ્થાન

(૧) પ્રકાશક

(૨) જગદીશભાઈ હીરાચંદ ઝવેરી

૪૦૩, ગિરીછયા, મોતીપોળ, સુભાષચોક,
ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧. ફોન:૬૫૦૯૫૫૪

(૩) ડૉ. હેમંતભાઈ હસમુખભાઈ પરીખ

૨૧, તેજપાલ સોસા., ફોહપુરા બસ સ્ટેન્ડ સામે,
પાલડી, અમદાવાદ-૭. ફોન:૨૬૬૩૦૦૦૬.

(૪) નીતિનભાઈ અ. ધામી

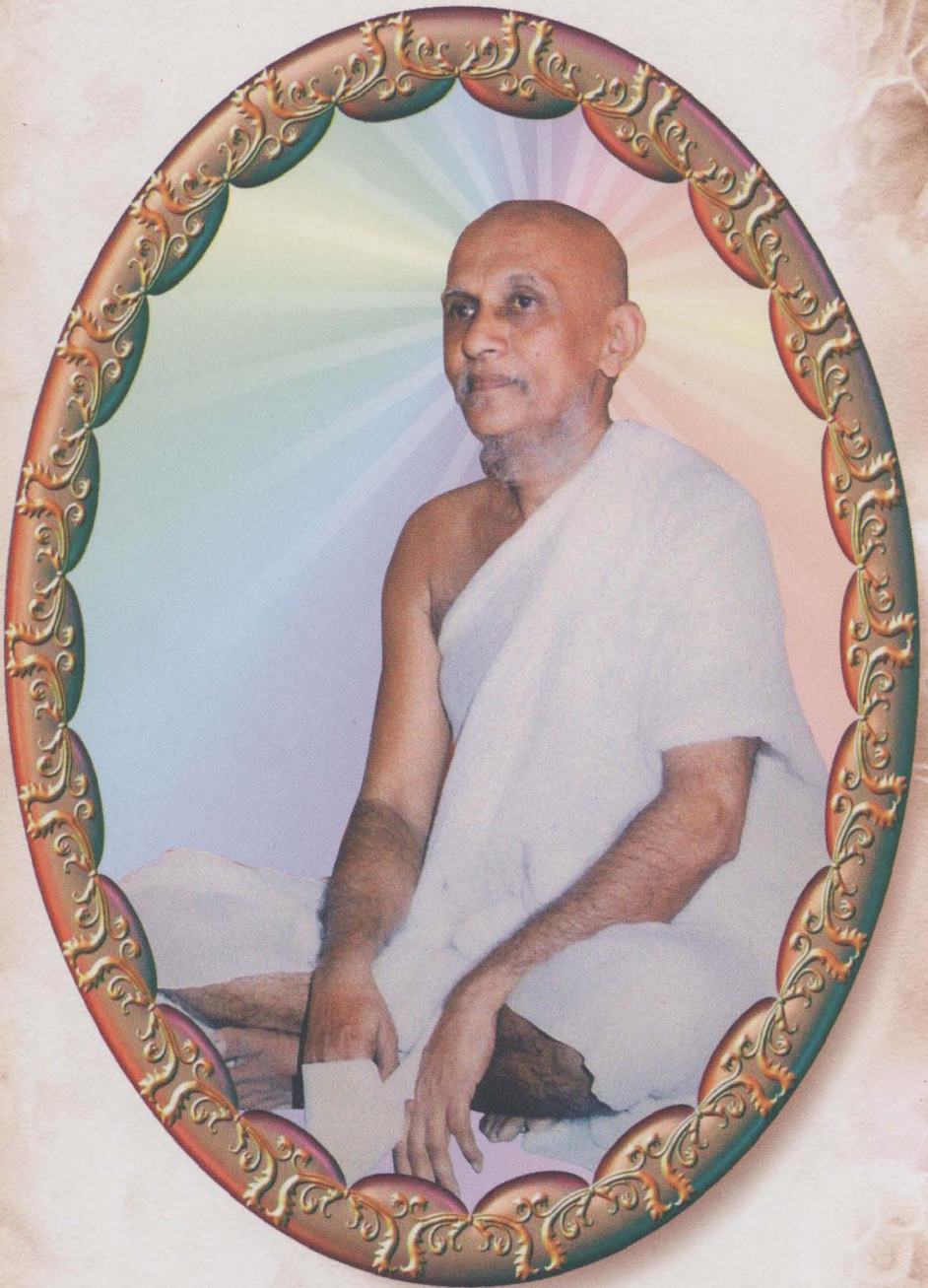
એ-૬, શ્યામસર્જિત એપા., મથુરદાસ રોડ,
ચવ્હાણ હાઈસ્કૂલની પાસે,
કાંદીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૬૭.ફોન:૨૮૦૭૮૮૩૩

આ પુસ્તક
પ્રકાશનનો પોતાના
જ્ઞાનનિધિમાંથી સંપૂર્ણ
લાભ લેવા બદલ
શ્રી શાંતિનાથ જેન
શ્રે.મૂર્તિ. સંઘ, તાકારી
ને ખૂબ ખૂબ
ધન્યવાદ.

જ્ઞાનખાતેથી પ્રકાશિત થયેલા આ પુસ્તકને ગૃહસ્થોએ માલિકીમાં
રાખવું હોય તો એનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતે જમા કરાવવા ભલામણ.

‘ताडारीमंडप श्री शान्तिनाथ महावाण’

स्व. पू. आ. श्री वि. धर्माजितसूरीश्वरशु महाराज

સમર્પણ

- જેઓ સચ્ચારિત્ર ચૂડમણિ સ્વ. પૂ. આ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પરમ કૃપાપાત્ર હતા,
- સકળસંઘાદિતેષી સ્વ.પૂ.આ.શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુ-સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના અગ્રમિ હરોળના શિષ્ય હતા,
- 'બંધ વિદ્યાન' મહાગ્રન્થના સર્જનમાં, સિદ્ધાન્તાદિવાકર પૂ.આ. શ્રીમદ્વિજય જયદોપસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના અનન્ય સાથીદાર હતા,
- પ્રથમ દીક્ષા લઈને સંચમધર્મના ઢ્વર એવા ઉદ્યાચ્યા કે પરિવારમાંથી ૧૧-૧૧ દીક્ષા થઈ...
- સહજાનંદી હતા... અધ્યાત્મરસિક હતા... પ્રભુભક્ત હતા... થૈત્યપરિપાટીના વ્યસની હતા.. સદા સુપ્રસન્ન હતા.. સહજ હીતે નિર્દભ-સરળ હતા.. છેદસાહિત્ય-કર્મસાહિત્ય-પ્રકરણસાહિત્ય અને આગમસાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા.
- શ્રી સૂરિ મંત્ર પંચ પ્રસ્થાનની સળંગ આરાધના વર્ધમાન-તપની ૮૯મી ઓળી દરમ્યાન નાદુરસ્ત તબિયતે પણ સાધનારા હતા.. ને એ સાધનાના પ્રભાવે શ્રીણિબંધ ચમત્કારિક અનુભૂતિઓના સાક્ષાત્કર્તા હતા..

તે દાદા ગુણદેવ સ્વ. પૂ. આ. શ્રીમદ્વિજય
ધર્મજિતસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના કલ્પલોમાં,
 પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સખદુમાન સમર્પણ કરતાં
 અનેરો આસ્લાદ અનુભવું છું.

✍... અભયશોખર

પ્રકાશકીય...

વિશ્વ શ્રેષ્ઠ શ્રી જૈન શાસનને અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને વિવિધ વિષયક ગ્રન્થોનો ઉપહાર આપવામાં વર્તમાનમાં અગ્રણી એવા શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયના વિદ્વદ્ધર્મ પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રીમદ્વિજય અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની તર્કપૂત માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાના પ્રભાવે શ્રીસંઘને, સમભંગી અંગેના અપૂર્વરહસ્યોદ્ઘાટન સભર સમભંગીવિશિકા ગ્રન્થનો ઉપહાર મળ્યા બાદ એવો જ એક નવો ઉપહાર આજે મળી રહ્યો છે... અને એ છે નિક્ષેપવિશિકા ગ્રન્થ. દેવ-ગુરુની અનરાધારકૃપાના આધારે પૂજ્યશ્રીએ નિક્ષેપ અંગે પણ અપૂર્વ ઉન્મેષ વિસ્તાર્યો છે. અધ્યાપક અને અધ્યેતા.. બન્નેના અધ્યયન-અધ્યાપન દરમ્યાન વારંવાર 'અપૂર્વ !' 'અપૂર્વ !' એવા ઉદ્ગાર અવશ્ય નીકળશે અને ઢગલાબંધ પદાર્થો અંગે અપૂર્વ પ્રકાશ લાધશે.. એવી શ્રદ્ધા છે.

નાના ગામનો નાનો સંઘ હોવા છતાં સ્વજ્ઞાનનિધિમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ અર્થ સહકાર આપનાર શ્રી શાંતિનાથ જૈન શ્વે. મૂર્તિપૂજક સંઘ, તાકારી (જિ.સાંગલી)ને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા છે.

ગ્રન્થનું સુંદર મુદ્રણ કરનાર પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સના વિમલભાઈ વગેરેને ધન્યવાદ.

આ ગ્રન્થના રચયિતા પૂજ્યશ્રીને કોટિશઃ વંદના સાથે આવા નવા નવા ગ્રન્થસર્જનદ્વારા શ્રી જૈન વાઙ્મયને તેઓશ્રી સમૃદ્ધ કર્યા કરે એવી પ્રાર્થના..

જિજ્ઞાસુ ભાવુકોને પણ આ ગ્રન્થના સહારે પોતાનો નિક્ષેપવિષયક બોધ સુસ્પષ્ટ કરવાની વિનંતી.

દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ વતી
કુમારપાળ વિ. શાહ

૬....પ્રસ્તાવના

શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર-વૃત્તિ પર વાચના આપતી વખતે દેવ-ગુરુકૃપાએ દરેક વિદ્યાનોના હેતુ વગેરે શોધવાની શક્ય અનુપ્રેક્ષા ચાલી.. એના કારણે ઘણા ઘણા રહસ્યોનું એવું ઉદ્ઘાટન થવા માંડ્યું કે જેનાથી હું ખુદ ચકિત થઈ જતો હતો. એટલે એના પર ટીપ્પણ લખવાની ભાવના જાગી. એ ટીપ્પણ લખતા લખતા નિક્ષેપ અંગે ઘણી ઘણી નવી સ્ફુરણાઓ થઈ જે બધી જ આ ટીપ્પણમાં લેવા જતાં ટીપ્પણનો ઘણો વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય લાગ્યો. તથા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસની વાચના આપતી વખતે તથા એનું વિવેચન લખતી વખતે પણ અમુક નવી સ્ફુરણાઓ થઈ.. એટલે એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થની રચના કરવી એમ નિર્ણય કર્યો. વળી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસના વિવેચનમાં સાતમી તથા આઠમી ઢાળના વિવેચનનું સંશોધન તાર્કિકાગ્રણી પૂજ્યપાદ આ ભગવંતશ્રીમદ્વિજય જગચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે કર્યું. એમાં 'શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્રનય પર્યાયાર્થિક છે, તો દ્રવ્યનિક્ષેપ શી રીતે માને ? ને અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં તો એને દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે એમ જણાવ્યું છે.. વગેરે અધિકારના સંશોધન દરમ્યાન તેઓશ્રીએ 'શું નય-નિક્ષેપ સંબંધી 'દ્રવ્ય' શબ્દો એક જ છે?' આવો કંઈક પ્રશ્ન પેન્સીલથી હાંસિયામાં લખેલો. એનો જવાબ વિચારવામાં મને જે સ્ફુરણા થઈ એને અનુસારે એ વિવેચનમાં સંક્ષેપમાં સમાધાન કર્યું. પણ એનો વિસ્તાર કરવાની ગણતરીથી પણ સ્વતંત્ર ગ્રન્થરચનાનો નિર્ણય દઢ બન્યો.

તદનુસારે અવકાશ મળ્યો એટલે રચનાનો પ્રારંભ કર્યો. દેવ-ગુરુની કોઈ અભૂતપૂર્વ કૃપાના પ્રભાવે એવું એવું નિરૂપણ થવા લાગ્યું કે જેથી મારો ઉત્સાહ વધતો ચાલ્યો. ખૂબ જ તર્કપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ ને નવા નવા રહસ્યોદ્ઘાટન થવા લાગ્યા. શ્રીસંઘમાં પ્રચલિત અર્થ કરતાં ક્યાંક ક્યાંક જુદો જ અર્થ વધારે સંગત ભાસતો.. ને છતાં પૂર્વાચાર્યોના

અન્યાન્ય સંદર્ભે કહેલા વચનો પરથી એ અર્થ પણ ફલિત થતો જણાવાથી એવો અર્થ ગ્રન્થમાં જોડવામાં હું નિઃશંક બન્યો છું. ને તેથી પણ મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે.

ઘણી ઘણી અપૂર્વ વિચારણાઓ હોય એટલે સંશોધન તો આવશ્યક જ નહીં, અતિઆવશ્યક. પં. શ્રી અજિતશેખરવિજયજીએ ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્ક આ ગ્રન્થનું સંશોધન કર્યું છે ને એ દરમ્યાન એમણે ક્યાંક ક્યાંક ઉઠાવેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન શોધવામાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણો થયેલા છે. તથા મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજીએ પણ આ ગ્રન્થનું સંશોધન કર્યું છે. બન્ને મહાત્માઓને ધન્યવાદ.

કૃતજ્ઞતાની આ પળે,

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચારી સ્વ.પૂ. આ.શ્રી વિજય પ્રેમ-સૂરીશ્વરજી મ.સા., સકળસંઘહિતૈષી ન્યાયવિશારદ સ્વ.પૂ. આ.શ્રીવિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા., સિદ્ધાન્તદિવાકર વર્તમાનમાં સર્વાધિક શ્રમણસમુદાયના ગચ્છાધિપતિ પૂ.આ. શ્રી વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મ.સા. સહજાનંદી છેદ-કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સ્વ. પૂ. આ.શ્રી વિજય-ધર્મજિતસૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રી સૂરિમંત્રના પરમ સાધક દક્ષિણમહારાષ્ટ્ર-પ્રભાવક સ્વ.પૂ.આ.શ્રી વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના ચરણોમાં નતમસ્તકે વંદના કરું છું.

પંચમકાળમાં આવી સુવિહિતગુરુપરંપરા મને મળી છે એને હું મારું પરમસૌભાગ્ય માનું છું. તથા સાધનાના દરેક તબક્કે અનુપમ સહકાર આપી રહેલા સહવર્તી શિષ્યાદિ મહાત્માઓને પણ શે વીસરાય ?

સંશોધન દરમ્યાન સંશોધક પં. પ્રવરશ્રી અજિતશેખરવિજયજી ગણવિરના પત્રમાં વ્યક્ત થયેલા સહજ ઉદ્ગારો--

“બંધ અત્તરની શીશી ઉઘડે ને ચારે બાજુ સુગંધ ફેલાઈ જાય એમ ચારનિક્ષેપાઓ સંબંધી ઘણી વાતો જે ઢંકાયેલી હતી તે આપે આપની પ્રતિભા અને તીક્ષ્ણ ચિંતનશક્તિના માધ્યમે પ્રગટ કરી છે ને જૈનશાસનને

નિક્ષેપની સુગંધથી મધમધાયમાન બનાવી દીધું છે. આપની અનુપ્રેક્ષામાં પૂર્વાચાર્યો પધારતા હશે એવી કલ્પના કરી શકાય.

મને તો ખૂબ આનંદ આવ્યો. જૈનશ્રુતજ્ઞાનપર અને આપના પર હૈયું ઓવારી ગયું.”

“નિક્ષેપ અંગેની અદ્ભૂત અને વિસ્તૃત વિચારણાથી ઘણો આનંદ આવ્યો. પૂર્વોની ઉપસ્થિતિમાં જે અનુપ્રેક્ષાઓ થતી હશે તે કેવી હશે ? એમ વિચારવાનું મન થઈ જાય.”

પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ નિક્ષેપ અંગે પ્રકાશેલા અનુપમ બોધની કંઈક ઝાંખી મેળવવા માટે ભાવુકો આ ગ્રન્થનો સહારો લે એવી નમ્ર વિનંતિ સાથે...

કા.વ.૧૨

ઈસ્લામપુર

ગુરુપાદપદ્મરેણુ

અભયશેખર

વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
વૃત્તિગ્રન્થનું મંગળાચરણ	૧
મૂળગ્રન્થનું મંગળાચરણ	૩
નિક્ષેપનું લક્ષણ અને ભેદ	૪
‘નિક્ષેપ’શબ્દના બે અર્થ	૬
‘અર્થાભિધાનપ્રત્યયા...’ ન્યાય અંગે શંકા સમાધાન	૮
શ્રી અનુયોગદ્વારમાં કહેલ નિયમ	૧૦
નિક્ષેપના ૪/૩ પ્રકારની વિચારણા	૧૧
નામાદિ ભેદો કોના ? શબ્દના કે વાચ્યાર્થના ?	૧૪
શબ્દપ્રતિપાદ્ય અર્થના ભેદો છે...	૧૭
વાચ્યતાવચ્છેદકનો વિચાર	૧૮
વિભાજ્યતાવચ્છેદક કોણ છે ?	૨૧

વિષય	પૃષ્ઠ
પદપ્રતિપાદત્વ એ વાચ્યતાવચ્છેદક છે	૨૩
નામનિક્ષેપના ૩ પ્રકાર	૨૫
નામનિક્ષેપલક્ષણનો વિચાર	૨૭
નામ નિક્ષેપનું સામાન્યલક્ષણ	૨૯
નામનિક્ષેપના વિશેષ લક્ષણો	૩૧
નામના પ્રથમ પ્રકારનો વિચાર	૩૩
અભિધાન એ જ નિક્ષેપ છે, નહીં કે લિપિ	૩૫
શબ્દસમૂહ એ જ ગ્રન્થ છે	૩૭
લિપ્યક્ષરો સાક્ષાદ્ અર્થબોધક હોતા નથી	૩૯
નામ પર્યાયાભિધેય પણ હોય - શંકા	૪૧
એ પર્યાયાભિધેયતા ભાવનિક્ષેપની છે	૪૩
‘ચન્દ્રપ્રભ’ સ્વામી એ ભાવનિક્ષેપ છે	૪૫
ભાવનિક્ષેપ અંગે વ્યાપ્તિ	૪૭
શશિપ્રભની નામાન્તરતા ક્યારે ?	૪૯
ડિત્યનો ભાવનિક્ષેપ	૫૧
૪ નિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતાના નિયમની ઘટના	૫૩
વ્યુત્પત્ત્યર્થ એ ઉપલક્ષણ છે, વિશેષણ નહીં	૫૫
જાતિ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત બનતી નથી	૫૭
‘ડિત્ય’ નામ યાદચ્છિક છે	૫૯
અનભિલાષ્યભાવોમાં સર્વવ્યાપિતાનિયમના વ્યભિચારની શંકા	૬૧
સર્વવ્યાપિતાનિયમના વ્યભિચારની શંકાનું સમાધાન	૬૩
વિવક્ષાવશાત્ નામના ૩, ૨, ૧ ભેદો	૬૫
સ્થાપનાનિક્ષેપનું લક્ષણ	૬૭
નામ-સ્થાપનાનો ભેદ	૬૯
શાશ્વતપ્રતિમામાં ‘સ્થાપના’ની વ્યુત્પત્તિ	૭૧
નામમાં યાવદ્ દ્રવ્યભાવિતાવિચાર	૭૩

વિષય	પૃષ્ઠ
નામનિક્ષેપથી પણ સમીહિતનો લાભ વગેરે શક્ય	૭૫
ગોપાળચિત્રવિચાર	૭૭
દ્રવ્યનિક્ષેપ	૭૯
અવધિજ્ઞાનના નિક્ષેપાઓ	૮૧
આગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપને પાંચમો નિક્ષેપ માનવાની શંકા	૮૩
એ શંકાનું સમાધાન	૮૪
દ્રવ્યનિક્ષેપની દ્વિવિધતા	૮૫
નિમિત્તકારણાદિ પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ સંભવે	૮૭
દ્રવ્યેન્દ્ર કોણ ?	૮૯
મરીચિની દ્રવ્યજિન તરીકે વન્ધતા	૯૧
દ્રવ્યનિક્ષેપ વ્યવહાર માટે કા.કા. ભાવાનુસંધાન જરૂરી	૯૨
સામાન્યથી ઉપાદાનકારણ જ દ્રવ્યનિક્ષેપ બને	૯૫
કાર્ય બે પ્રકારનું જ હોય	૯૭
મિશ્રદ્રવ્ય ઉપાદનકારણ ન બને	૯૯
આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ	૧૦૧
એ માટે વક્તૃત્વ આવશ્યક નથી	૧૦૩
નોશબ્દની સર્વ-દેશનિષેધવાચિતા	૧૦૫
નોશબ્દની દેશવાચિતા	૧૦૭
વિવક્ષાભેદે નોશબ્દના અર્થનો ભેદ	૧૦૯
જ્ઞશરીરમાં ઉપચારપરંપરા	૧૧૧
નોશબ્દની મિશ્રવાચિતા	૧૧૩
તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનિક્ષેપ	૧૧૫
નામાદિ નિક્ષેપાઓનું નિયતપણું	૧૧૭
વિવિધ દ્રવ્યનિક્ષેપાઓ	૧૧૯
અપ્રધાન દ્રવ્ય	૧૨૧
નામાદિ નિક્ષેપાઓને જુદા માનવા જરૂરી નથી - શંકા	૧૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ
એ શંકાનું સમાધાન	૧૨૫
નામ વગેરે પણ વસ્તુ છે	૧૨૭
ભાવની વિશેષથી પૂજ્યતા	૧૨૯
નામાદિની ભાવનિક્ષેપને સમાનપૂજ્યતા	૧૩૧
છતાં ભાવની મહાનતા	૧૩૩
ભાવનિક્ષેપના બે પ્રકાર	૧૩૫
નામ જ પ્રધાન છે	૧૩૭
સ્થાપના જ પ્રધાન છે	૧૩૯
દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે	૧૪૧
ભાવ જ પ્રધાન છે	૧૪૩
જિનમત સંપૂર્ણાર્થગ્રાહી છે	૧૪૫
સર્વવસ્તુઓ જ નિક્ષેપમય છે	૧૪૭
જાતિ-આકૃતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં શક્તિ	૧૪૮
જાત્યાદિનો કોનો કયા નિક્ષેપમાં સમાવેશ	૧૪૯
પરમાણુ અનાકાર હોવાથી સ્થાપનાનિક્ષેપાભાવની શંકા	૧૫૧
વર્ણાદિ પણ આકૃતિમાં સમાવિષ્ટ	૧૫૩
નામ લક્ષણાદ્વારા પદપ્રતિપાદ છે	૧૫૫
નિરૂઢલક્ષણાનો લક્ષ્યાર્થ પણ નિક્ષેપ બને	૧૫૭
અનેકાર્થક પદોની શક્તિનો વિચાર	૧૫૯
દરેક શબ્દો નિક્ષેપસંદર્ભે એકશક્તિક તથા પૃથક્શક્તિક છે	૧૬૧
જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંભવિત-દીર્ઘપૂર્વપક્ષ	૧૬૩
એક જીવમાં અસંભવમાત્રથી સર્વવ્યાપિતાભંગ નથી ?	૧૬૫
સિદ્ધમાં જ ભાવજીવત્વ માનવાની આપત્તિ ?	૧૬૭
શબ્દ (નામ) પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે	૧૬૯
સિદ્ધમાં દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવની આપત્તિ	૧૭૧
સિદ્ધમાં ભાવનિક્ષેપાભાવની આપત્તિ	૧૭૩

વિષય	પૃષ્ઠ
જે માત્ર કાર્યરૂપ હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ-નિયમનો વિચાર	૧૭૫
ઘટમાં ૪ નિક્ષેપની ઘટના	૧૭૭
દ્રવ્યજીવની સિદ્ધિ માટે વિવિધ વિકલ્પો	૧૭૯
દીર્ઘપૂર્વપક્ષના ઉત્તરપક્ષનો પ્રારંભ	૧૮૦
અનાદિનિધનજીવ એ વસ્તુ નથી	૧૮૧
એવા જીવનો એક પણ નિક્ષેપ સંભવતો નથી	૧૮૩
શાસ્ત્રોમાં સામાન્યથી 'જીવ' શબ્દ પર્યાયાપન્નવસ્તુનો જ બોધક	૧૮૫
'પુદ્ગલ'ના નિક્ષેપાઓ પણ અસંભવિત	૧૮૭
શશશૃંગ પણ વસ્તુ ?	૧૮૯
શશશૃંગનામે પુત્ર ભાવનિક્ષેપ છે	૧૯૧
સ્થાપનાનિક્ષેપ અંગે નિયમ	૧૯૩
મનુષ્યાદિ જીવત્વાવિચ્છન્ન ક્યારે ન હોય ?	૧૯૫
જીવ-માટીનો તફાવત	૧૯૭
અનાદિનિધન જીવ ખપુષ્પતુલ્ય નથી	૧૯૯
એ વસ્તુઅંશ છે	૨૦૧
ચારનિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતા વસ્તુમાં જ કહેલી છે	૨૦૩
દ્રવ્યજીવ સિદ્ધ થાય એમાં જ પૂર્વાચાર્યોનો રસ	૨૦૫
નિક્ષેપાઓમાં નયવિચારણા	૨૦૭
નૈગમનયમાં દ્રવ્યાર્થિકત્વની હાનિની આપત્તિ	૨૦૯
નયરહસ્યનો અધિકાર	૨૧૧
નયરહસ્યમાં આપત્તિનો પરિહાર	૨૧૩
વિ.આ.ભાષ્યકાર વચનવિરોધ પરિહાર	૨૧૫
અન્યના અવિશેષણરૂપ પ્રાધાન્ય	૨૧૭
પર્યાયાસ્તિકનય દ્રવ્યનિક્ષેપ કેમ ન માને ?	૨૧૯
નય-નિક્ષેપ સંબંધી દ્રવ્યશબ્દોના અર્થ અલગ-અલગ છે	૨૨૧
ભાવનિક્ષેપ માનવા છતાં નૈગમ પર્યાયાર્થિક નથી બની જતો	૨૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ
નય-નિક્ષેપ વ્યવસ્થા	૨૨૫
નામાઈતિયં.. ભાષ્યગાથાની વ્યાખ્યા	૨૨૭
બે વ્યાખ્યામાં મુખ્યતયા શબ્દભેદ જ છે	૨૨૮
નૈગમને ભાવનિક્ષેપ માન્ય છે	૨૩૧
અનુયોગદ્વારનો અધિકાર	૨૩૩
શબ્દાદિનયે જ્ઞાતા-અનુપયુક્ત એ અવસ્તુ છે	૨૩૫
નૈગમમતે છિદ્રમાન કાષ્ઠ પણ ભાવપ્રસ્થક જ છે	૨૩૭
કાષ્ઠમાં પણ પ્રસ્થકના ચારે નિક્ષેપ છે	૨૩૮
અનુદ્વારમાં કારણમાં કાર્યોપચારનું કથન વ્યવહારાનુસારે	૨૪૧
જેટલાં વચનપથો એટલા નયવાદ	૨૪૩
વ્યવહારને માન્ય મુખ્ય પ્રસ્થક	૨૪૫
નયોમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ	૨૪૭
વ્યવહારનયની મુખ્ય સંમતિ	૨૪૮
કાષ્ઠાદિમાં પણ પ્રસ્થકત્વદર્શન સંભવિત	૨૫૧
સંપ્રહનયે વિચાર	૨૫૩
વ્યવહારનયે વિચાર	૨૫૫
ઋજુસૂત્રનયે વિચાર	૨૫૭
અનુયોગદ્વારસૂત્ર વિરોધનો પરિહારપ્રકાર	૨૫૮
ઋજુસૂત્ર ભલે પર્યાયાં છતાં દ્રવ્યનિક્ષેપ માનવામાં દોષ નથી.	૨૬૧
ઋજુસૂત્રને કારણદ્રવ્યાંશ પણ માન્ય છે	૨૬૩
ઋજુસૂત્રવિષયક અનાદેશ	૨૬૫
શબ્દાદિનયવિચાર	૨૬૭
શબ્દવ્યવહાર વિષયના સ્વરૂપમાં નિયામક નથી	૨૬૮
અંતિમ મંગળ	૨૭૧
પ્રશસ્તિ	૨૭૩
સાક્ષીપાઠોની ગ્રન્થસૂચિ	૨૭૫

श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः
 श्रीमातङ्गसिद्धायिकापरिपूजिताय श्री वर्धमानस्वामिने नमः
 श्री गौतम-सुधर्मादिगणभृद्भ्यो नमः
 श्री उमास्वातिवाचकादि-यशोविजयान्तेभ्यः शास्त्रकृद्भ्यो नमः
 श्रीविजयप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-धर्मजित्-जयशेखरसूरीशेभ्यो नमः
 ॐ नमः

निक्षेपविंशिका

जगद्गुरुं नमस्कृत्य स्मृत्वा सद्गुरुभाषितम् ।
 सुबोधाय विवृण्वे स्वो-पज्ञां निक्षेपविंशिकाम् ॥

जे नाम आकृति तथा सद्द्रव्य ने शुभभावथी,
 पावन करे त्रश जगत्ने उगारवा दुर्भावथी;
 सर्वकाणे सर्वक्षेत्रे जेहनो महिमा वणी,
 अरिहंत ते भगवंतनी उपासना करुं लणी लणी ॥१॥

महावीर ! तारुं नाम मारी ज्जुत्तुं गायन बने,
 महावीर ! तारुं बिंभ मारां नेत्रनुं दर्शन बने;
 नयसार ने मरीचि प्रमुष मुज हृदयनुं मंथन बने,
 महावीर ! प्रातिहार्य तुज मुज ध्याननुं लूषण बने ॥२॥

भुवनभानु ! तुज नाम सुंदर सारतुं मुज कार्यने,
 आदर्श बनती ताहरी मुद्राओ साधक संतने;
 छो देवलोके देव तो करजो सदा सान्निध्यने,
 निक्षेपबोधप्रकाशनारा भुवनभानु ! नमुं तने ॥३॥

अध्यात्मयोगी धर्मजित सूरीश्वरा तव यरशमां,
 करुं वंदना सूरिमंत्रजापी जयशेखरगुरु यरशमां;
 सूरिमंत्र केरी प्रथम पीठे राजता श्रुतदेवता,
 निक्षेपना यारे प्रकारे रहो सदा मुज स्मरणमां ॥४॥

इह ह्यात्मनोऽतीन्द्रियत्वेन तत्कल्याणादीनामपि प्रधानतयाऽ-
तीन्द्रियत्वमेवेति तत्कल्याणकामानां भव्यानामागम एव परमाधारः।
तदुक्तं धर्मरत्नप्रकरणे (६९)–

नत्थि परलोयमग्गे, पमाणमन्नं जिणागमं मुत्तुं।

आगमपुरस्सरं चिय, करेइ तो सव्वकिरियाओ॥ आगमश्चास-
वचनरूपः। वचनं च शब्दसमूहात्मकम्। शब्दाश्च नैकमेवार्थं प्रति-
पादयन्ति, किन्तु नानाविधानर्थान् प्रतिपादयन्ति। तस्मात् सूत्रगतस्य
तस्य तस्य शब्दविशेषस्याप्ताभिप्रेतत्वेन कोऽर्थो ग्राह्यः ? कश्च
त्याज्यः ? इति निर्णेतुं पूर्वं तत्तच्छब्दप्रतिपाद्याः सर्वेऽर्थाः परिज्ञातव्या
भवन्ति। तदर्थमनुयोगद्वारेषु द्वितीयं निक्षेपद्वारमुपन्यस्तं वर्तते। तत्र
'निक्षेपः' इत्यस्य कोऽर्थः ? के च नामादयस्तद्भेदाः ? किञ्च नामादीनां

वृत्तिग्रन्थनुं મંગળાયરણ–

જગદ્ગુરુ શ્રીતીર્થકરભગવંતને નમસ્કાર કરીને, સદ્ગુરુઓના
વચનોને યાદ કરીને સ્વોપજા નિક્ષેપવિશિકા ગ્રન્થનું સરળ બોધ માટે
વિવરણ કરીશ.

આત્મા અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે એનું કલ્યાણ-અકલ્યાણ વગેરે
પણ પ્રધાનરૂપે અતીન્દ્રિય જ હોવાથી આત્મકલ્યાણના ઈચ્છુકો માટે
આગમ એ જ પરમ આધાર છે. ધર્મરત્નપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—
પરલોકમાર્ગમાં જિનાગમને છોડીને બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે સાધક
બધી ક્રિયાઓ આગમવચનોને આગળ કરીને જ કરે છે. આગમ એ
આત્મવચનરૂપ છે. અને વચન એ શબ્દસમૂહાત્મક છે. વળી શબ્દો એક
જ અર્થને જણાવનારા હોતા નથી. પરન્તુ અનેક પ્રકારના અર્થોને
જણાવનારા હોય છે. એટલે સૂત્રમાં રહેલા તે તે શબ્દનો કયો અર્થ લેવો
ને કયો ન લેવો ? એ નિર્ણય કરવો આવશ્યક બનતો હોય છે. પણ
તે તે શબ્દના વાચ્યાર્થ કયા કયા છે ? એ જ જ્યાં સુધી જણાયા ન હોય

તદ્વેદાનાં સ્વરૂપમ્ ? इत्यादि स्पष्टीकरणार्थं निक्षेपविंशिकाख्यं ग्रन्थं विरचितुकामो ग्रन्थकारस्तदादिमां मङ्गलादिप्रतिपादिकां गाथामाह वीर-
जिनमिति ।

वीरजिनं नमस्कृत्य गौतमादीन् गुरूंस्तथा ।

वरदां शारदां स्मृत्वा कुर्वे निक्षेपविंशिकाम् ॥१॥

સુગમાર્થા । નવરં ‘ગૌતમાદીન્’ इत्यनन्तरं स्वगुरुश्रीजयशेखर-
सूर्यन्तानित्यध्याहार्यम् । तेन गुरुपर्वक्रमसम्बन्धो ज्ञापितो ज्ञेयः ।
‘निक्षेपविंशिकाम्’ इत्यनेनाभिधेयार्थोऽभिहितः । तथा ‘येषां निक्षेप-
ज्ञानमुपेयं तेषामयं ग्रन्थ उपायः’ इत्येवं ज्ञापनद्वारा ‘उपाय-उपेयभाव-

ત્યાં સુધી આ નિર્ણય શક્ય શી રીતે બને ? એટલે એ જાણી શકાય
એ માટે શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં બીજું નિક્ષેપદ્વાર કહેવામાં આવ્યું છે.
એમાં ‘નિક્ષેપ’ એટલે શું ? એના નામનિક્ષેપ વગેરે કયા ભેદો છે ?
એ નામનિક્ષેપ વગેરે ભેદોનું શું સ્વરૂપ છે ? વગેરેના સ્પષ્ટીકરણ માટે
‘નિક્ષેપવિંશિકા’ નામના ગ્રન્થને રચવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર મંગળ
વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારી ગ્રન્થની પ્રથમ ગાથાને કહે છે—

ગાથાર્થ : શ્રીવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરીને, તથા શ્રીગૌતમસ્વામી
વગેરે ગુરુદેવોને નમસ્કાર કરીને, વળી વરદાન આપનારી શ્રી
શારદાદેવીનું સ્મરણ કરીને હું નિક્ષેપવિંશિકા ગ્રન્થને રચીશ.

ગાથાર્થ સુગમ છે. વળી અહીં ‘ગૌતમાદીન્’ એવો જે શબ્દ રહેલો
છે એના પછી ‘સ્વગુરુશ્રીજયશેખરસૂર્યન્તાન્’ એવા શબ્દનો અધ્યાહાર
કરવાનો છે. એટલે કે ‘શ્રીગૌતમસ્વામીથી લઈને ગ્રન્થકારના પોતાના
ગુરુદેવ શ્રીવિજય જયશેખરસૂરિમહારાજ સુધીના બધા ગુરુવર્યોને નમસ્કાર
કરીને..’ એવો અર્થ મળશે. આના દ્વારા ગુરુપર્વક્રમ સંબંધ જણાવેલો
છે. તે આ રીતે- નમસ્કાર દ્વારા બધા ગુરુભગવંતોની પરમશ્રદ્ધેયતા
જણાવી. વળી એ પરંપરા શ્રી જયશેખરસૂરિ મહારાજ, શ્રીધર્મજિત્સૂરિ

સમ્બન્ધસ્તેનૈવ સૂચિતો જ્ઞેયઃ। તથા, યેષાં નિક્ષેપવિષયિણી જિજ્ઞાસા તેઽત્રાધિકારિણઃ' इत्येवमधिकारिणां सूचनं कृतम्। નિક્ષેપવિષયક-બોધપ્રદાન-આદાન-લક્ષણે સ્વસ્ય શ્રોતુશ્ચાનન્તરપ્રયોજને અપિ સૂચિતે જ્ઞેયે। પરંપરપ્રયોજનં તૂભયોર્નિઃશ્રેયસાવાપ્તિરિતિ પ્રસિદ્ધમેવ॥૧॥ અથ નિક્ષેપનિરૂપણે પ્રથમં નિક્ષેપસ્ય સ્વરૂપભૂતં લક્ષણં ભેદાંશ્ચાહ—

નિક્ષેપણં હિ નિક્ષેપો જઘન્યતશ્ચતુર્વિધઃ।

નામાકૃતિદ્રવ્યભાવૈસ્તદુક્તમાગમે સ્ફુટમ્॥૨॥

સુગમાર્થા। નનુ નિક્ષેપણં નિક્ષેપ इति कोऽर्थः ? निश्चितः क्षेपो

મહારાજ, શ્રીભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ... વગેરે ક્રમે શ્રીસુધર્માસ્વામી-શ્રીગૌતમસ્વામી દ્વારા સર્વજ્ઞ પ્રભુ શ્રીમહાવીરમાં જઈને મળે છે. એટલે સર્વજ્ઞમૂલક આ ગુરુપરંપરા દ્વારા જે મળ્યું છે તેનું આ ગ્રન્થમાં નિરૂપણ હોવાથી આ ગ્રન્થ ગુરુપર્વક્રમ સંબંધ દ્વારા શ્રીસર્વજ્ઞ સાથે જોડાયેલો છે એવો નિર્ણય થાય છે.

‘નિક્ષેપવિશિકા’ એવું ગ્રન્થનામ ગ્રન્થના વિષયને જણાવે છે. તથા જેઓએ નિક્ષેપનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તેઓ માટે આ ગ્રન્થ ઉપાય છે. એવું સૂચવવા દ્વારા ઉપાય-ઉપેયભાવ સંબંધનું પણ એના દ્વારા જ સૂચન થઈ ગયેલું જાણવું. એમ જેઓને નિક્ષેપની જિજ્ઞાસા હોય તેઓ આ ગ્રન્થને ભણવાના અધિકારી છે એ પ્રમાણે અધિકારીનું પણ એનાથી જ સૂચન થઈ જાય છે. વળી નિક્ષેપ અંગેનો બોધ આપવો એ ગ્રન્થકારનું અને એ બોધ મેળવવો એ શ્રોતાઓનું અનંતરપ્રયોજન છે એ પણ સૂચિત થઈ જાય છે. પરંપરપ્રયોજન તો એ બંનેનું મોક્ષપ્રાપ્તિ જ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧॥ હવે, નિક્ષેપનું નિરૂપણ કરવું છે, એટલે સહુ પ્રથમ નિક્ષેપનું સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ અને નિક્ષેપના ભેદોને ગ્રન્થકાર કહે છે—

ગાથાર્થ : નિક્ષેપણ કરવું એ નિક્ષેપ છે. એ જઘન્યથી નામ, આકૃતિ = સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે હોય છે. આ વાત આગમમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે.

નિક્ષેપો ન્યાસ इत्यर्थः। कस्य कुत्र ? इति चेत् ? वाचकस्य शब्दस्य वाच्येऽर्थे इति गृहाण। किमुक्तं भवति ? विवक्षितः शब्दो वाचक-तयाऽस्मिन्नस्मिन् वाच्येऽर्थे न्यस्तः (=सङ्केतितः) शिष्टपुरुषैरिति प्रति-पादनं निक्षेपः। इदमुक्तं भवति-सूत्रगतस्याधिकृतस्य शब्दस्य सामान्य-तया श्रवणे सति नैकस्यैव कस्यचिदर्थस्य प्रतिपत्तिः, अपि तु प्रकरणभेदेन नानार्थानां प्रतिपत्तिः। तथाहि- ‘धम्मो मंगलमुक्किट्ठं’ इत्यादिसूत्रे यो मङ्गलशब्दो वर्तते तस्य वाच्यत्वेन प्रकरणभेदेन नानाविधा अर्थाः प्रतीयन्ते। तद्यथा- ‘मङ्गलोऽयं गच्छति’ इति वाक्ये मङ्गलाख्यदारकः प्रतीयते। एवं ‘स भीत्तिचित्रे मङ्गलं पश्यति’ इति वाक्ये चित्रगतः साधुः, ‘महतः कार्यस्य प्रारम्भे वरमिदं मङ्गल-

गाથાર્થ સુગમ છે. પ્રશ્ન : નિક્ષેપણ કરવું એ નિક્ષેપ છે... આનો શું અર્થ છે ?

ઉત્તર : નિશ્ચિતરૂપે ક્ષેપ કરવો = મૂકવું એ નિક્ષેપ... અર્થાત્ ન્યાસ કરવો એ નિક્ષેપ છે. પ્રશ્ન : કોનો ક્યાં ન્યાસ કરવો ?
ઉત્તર : વાયક એવા શબ્દનો વાચ્ય અર્થમાં નિશ્ચિતરૂપે ન્યાસ કરવો એ નિક્ષેપ છે. અર્થાત્ વિવક્ષિત શબ્દ શિષ્ટપુરુષો વડે વાયકરૂપે આ-આ પદાર્થમાં નિશ્ચિત (=સંકેતિત) કરાયેલો છે એવું પ્રતિપાદન કરવું એ નિક્ષેપ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે— સૂત્રમાં રહેલા વિવક્ષિત શબ્દને સાંભળવા પર સામાન્ય રીતે એક જ અર્થનો બોધ થાય એવું હોતું નથી. પણ પ્રકરણભેદે જુદા-જુદા અનેક અર્થોનો બોધ થતો હોય છે. જેમકે ‘ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ઠં...’ ઈત્યાદિ સૂત્રમાં રહેલા ‘મંગળ’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે પ્રકરણભેદે જુદા જુદા અર્થો પ્રતીત થાય છે. તે આ રીતે - ‘આ મંગળ જાય છે’ આવા વાક્યમાં મંગળ નામનો છોકરો જણાય છે. એમ ‘તે ભીંતચિત્રમાં મંગળને જુએ છે.’ આવા વાક્યમાં ચિત્રમાં દોરેલ સાધુ જણાય છે. તથા, ‘મહત્વના કાર્યના પ્રારંભે આ સારું મંગળ થયું કે જે પૂર્ણકળશવાળી કન્યા સામી મળી’ આવા વાક્યમાં પૂર્ણકળશ કે કન્યા

મબૂદત્કન્યયાઽઽનીયમાનઃ પૂર્ણકલશો દૃષ્ટઃ' ઇતિ વાક્યે પૂર્ણકલશઃ, 'ધમ્મો મંગલમુક્કિઢ્ઢં' ઇતિ સૂત્રવાક્યેઽહિંસાદિમયો ધર્મઃ પ્રતીયત ઇત્ય-નુભવસિદ્ધમ્। તતશ્ચ સૂત્રગતસ્યાધિકૃતસ્ય શબ્દસ્ય વાચ્યત્વેન પ્રક-રણાદિવશાદ્ યાવતામર્થાનાં પ્રતિપત્તિર્ભવિતું શક્યા તાવતામર્થાનામુલ્લેખો યઃ ક્રિયતે નિર્યુક્તિકૃદાદિભિઃ સ 'નિક્ષેપઃ કૃતઃ' ઇત્યેવં વ્યવહિયતે। તતશ્ચાત્રાર્થાનામુલ્લેખાત્મિકા ક્રિયા 'નિક્ષેપ'શબ્દસ્યાર્થતયા પ્રતીયતે। તદુક્તં મહોપાધ્યાયૈર્જૈનતર્કભાષાયાં 'પ્રકરણાદિવશેનાપ્રતિપત્યાદિ-વ્યવચ્છેદકયથાસ્થાનવિનિયોગાય શબ્દાર્થરચનાવિશેષા નિક્ષેપાઃ' ઇતિ। કિશ્ચ 'તેઽર્થાસ્તસ્ય શબ્દસ્ય નિક્ષેપાઃ' ઇતિ 'તસ્ય તાવન્તો નિક્ષેપાઃ' ઇત્યપિ વ્યવહારો દૃશ્યતે। તતશ્ચાત્ર વિવક્ષિતશબ્દપ્રતિપાદ્યા અર્થા

મંગળરૂપે જણાય છે. અને 'ધમ્મો મંગલમુક્કિઢ્ઢં' આવા સૂત્રવાક્યમાં અહિંસાદિમય ધર્મ પ્રતીત થાય છે... આ વાતો અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે સૂત્રગત વિવક્ષિત શબ્દના વાચ્ય તરીકે પ્રકરણાદિના પ્રભાવે જેટલા અર્થોની પ્રતીતિ થવી શક્ય હોય તે બધાનો ઉલ્લેખ કરવો એ 'નિર્યુક્તિકાર વગેરેએ નિક્ષેપ કર્યો' એ રીતે ઉલ્લેખાય છે. એટલે કે અહીં 'નિક્ષેપ' તરીકે અર્થોના ઉલ્લેખરૂપ ક્રિયા જણાય છે. મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે 'જૈનતર્કભાષા' માં કહ્યું છે કે— પ્રકરણાદિના કારણે અપ્રતિપત્તિ (= કશાનો નિર્ણય જ ન થવો) વગેરેનો વ્યવચ્છેદ કરીને યથાસ્થાન વિનિયોગ થાય એ માટે શબ્દના અર્થની ચોક્કસ પ્રકારે રચના = ચોક્કસ પ્રકારે કથન કરવું એ નિક્ષેપ છે.

વળી, 'તે પદાર્થો તે શબ્દના નિક્ષેપાઓ છે' એવો તથા 'તેના એટલા નિક્ષેપ છે' વગેરે વ્યવહાર પણ જોવા મળે છે. એટલે કે આવા વ્યવહારમાં વિવક્ષિતશબ્દથી પ્રતિપાદ્ય અર્થો નિક્ષેપ તરીકે જણાય છે. નિક્ષેપના ચાર વગેરે ભેદ જે કહેવાય છે એ આના જ જાણવા. ઉપર કહેલી ઉલ્લેખાત્મક ક્રિયાના નહીં. અહીં જે 'મંગળ' શબ્દના અર્થ તરીકે પ્રતીત થનારા મંગળનામના છોકરા વગેરેની વાત કરી એમના શાસ્ત્રોમાં

‘નિક્ષેપ’ શબ્દસ્યાર્થતયા પ્રતીયન્તે। ણ્ણાઞ્ચ મજ્જલાખ્યદારકાદીનાં ક્રમશો નામમજ્જલં, સ્થાપનામજ્જલં, દ્રવ્યમજ્જલં, ભાવમજ્જલમિત્યાખ્યાઃ શાસ્ત્રે પ્રસિદ્ધાઃ।

અથ સૂત્રગતસ્ય શબ્દસ્ય પ્રકરણલભ્યો યોઽર્થઃ સ એવ વક્તવ્યો નિર્યુક્તિકૃદાદિભિઃ, કિમર્થં સર્વેષામર્થાનાં કથનમિત્યાશઙ્કાયા ઇદં સમાધાનં જ્ઞેયં-યદ્-સૂત્રગતસ્ય તસ્ય શબ્દસ્ય વાચ્યત્વેન પ્રતીયમાના-નામર્થાનાં મધ્યે કોઽર્થઃ પ્રકરણલભ્યઃ ? કઞ્ચ ન તથેતિ નિર્ણેતું તચ્છબ્દવાચ્યાનાં સર્વેષામર્થાનામુપસ્થિતિરપેક્ષિતા। સા ચોપસ્થિતિ-રનુલ્લેખે તેષાં કથં શક્યા ? ઇતિ સર્વેષાં કથનં ક્રિયત ઇતિ। સૂચિતં ચૈતન્મહોપાધ્યાયૈસ્તત્રૈવ ગ્રન્થે— ‘મજ્જલાદિપદાર્થનિક્ષેપાત્રામમજ્જલાદિ-વિનિયોગોપપત્તેશ્ચ નિક્ષેપાણાં ફલવત્ત્વમ્, તદુક્તં **લઘીયસ્ત્રયીવિવરણે** (૭. ૨) અપ્રસ્તુતાર્થાપાકરણાત્ પ્રસ્તુતાર્થવ્યાકરણાચ્ચ નિક્ષેપઃ ફલવાન્ કમશઃ નામમંગળ, સ્થાપનામંગળ, દ્રવ્યમંગળ અને ભાવમંગળ એવા નામો પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન : સૂત્રમાં રહેલા શબ્દનો પ્રકરણલભ્ય જે અર્થ હોય એને જ નિર્યુક્તિકાર વગેરેએ કહેવો જોઈએ ને, તે તે શબ્દોના જેટલા અર્થો હોય એ બધા કહેવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર : તે તે શબ્દના વાચ્ય તરીકે પ્રતીત થનારા અર્થોમાંથી કયો પ્રકરણલભ્ય છે ને કયો નથી એનો નિર્ણય કરવા માટે બધા જ અર્થોની ઉપસ્થિતિ અપેક્ષિત હોય છે. એટલે બધા જ અર્થોનું કથન જો ન કરવામાં આવે તો એ ઉપસ્થિતિ શી રીતે થાય ? માટે બધાનું કથન કરાય છે. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે એ જ (જે.ત.) ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે— મંગળ વગેરે પદાર્થોનો નિક્ષેપ થવાથી મંગળાદિના વિનિયોગની સંગતિ થાય છે, માટે નિક્ષેપ ફળવાન છે. **લઘીયસ્ત્રયી વિવરણમાં જણાવ્યું છે કે અપ્રસ્તુત અર્થની બાદબાકી કરીને પ્રસ્તુત અર્થનો નિશ્ચય કરાવવા દ્વારા નિક્ષેપ સફળ છે.**

इति' इत्यादिना।

निक्षेपस्य लक्षणमुक्तम्। अथ तद्भेदकथनावसरः। तत्र कस्यचिदपि वस्तुनो नाम-आकृत्यपरपर्यायस्थापना-द्रव्य-भावाख्याश्चत्वारो निक्षेपा जघन्यतस्तु भवन्त्येवेति नियमः। तदधिकास्तु कस्यचिद्भवन्ति, कस्यचिन्नेति भजना ज्ञेया। अत्र जघन्यतश्चतुर्णां निक्षेपाणां यो नियमः स आगमे श्रीअनुयोगद्वारलक्षणे स्फुटरूपेणोक्तो वर्तते। तद्विषयिणी च ये चालनाप्रत्यवस्थाने ते यथावसरमग्रे व्यक्तीकरिष्येते। न च 'अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः' इति शास्त्रप्रसिद्धन्यायोऽभिधान-प्रत्यययोरपि शब्दवाच्यत्वं सूचयति, तयोश्च गोपालदारकादिलक्षणेषु

આમ, નિક્ષેપનું લક્ષણ કહ્યું. હવે એના ભેદકથનનો અવસર છે. જેના પણ નિક્ષેપ કરવાના હોય તેના જઘન્યથી નામ, આકૃતિ = સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર નિક્ષેપા તો હોય જ છે એવો નિયમ છે. ચારથી વધારે પાંચ-છ વગેરે નિક્ષેપાઓ કોઈકના હોય છે. કોઈકના હોતા નથી એમ ભજનાએ જાણવા. આમાં જઘન્યથી ચાર નિક્ષેપ હોવાનો જે નિયમ છે તે શ્રી અનુયોગદ્વારનામના આગમમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલ છે. એ નિયમ અંગે જે ચાલના (શંકા) અને પ્રત્યવસ્થાન (સમાધાન) છે તે અવસરમુજબ આગળ સ્પષ્ટ થશે.

શંકા : ઘડો વગેરે પદાર્થ, એનું 'ઘડો' એવું નામ તથા તદ્વિષયક પ્રત્યય = જ્ઞાન. આ ત્રણેનો 'ઘડો' એવા એક જ શબ્દથી ઉલ્લેખ થાય એવું જણાવનાર 'અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુલ્યનામધેયાઃ' એવો એક ન્યાય શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલે આ ન્યાયમુજબ 'ઘડો' એવું જે અભિધાન અને તદ્વિષયક જે જ્ઞાન એ બન્ને પણ 'ઘટ' એવા શબ્દના વાચ્યાર્થરૂપ છે જ. પણ તમે જે ગોપાલદારક વગેરેરૂપ નામાદિ ૪ નિક્ષેપ કહ્યા તેમાં આ બેનો સમાવેશ તો છે જ નહીં. એટલે ૪ + ૨ = ૬ નિક્ષેપ જઘન્યથી કહેવા જોઈએ ને ?

સમાધાન : આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે આ બન્નેનો પણ

નામાદિનિક્ષેપેષ્વનન્તર્ભૂતત્વાત્કથં જઘન્યતશ્ચતુર્ણામિવ નિક્ષેપાણાં નિયમઃ કથ્યત્ત્વમિતિ વાચ્યં, તયોરપિ નામાદિષ્વેવાન્તર્ભૂતત્વાત્. તથાહિ— ‘મૂઅડ્ગૂઅલૂઅ’ ઇતિ વર્ણાવલિનિષ્પન્ન ‘મજ્જલ’ શબ્દલક્ષણમભિધાનં નામનિક્ષેપેઽન્તર્ભવતિ. પ્રત્યયસ્તુ મજ્જલવિષયકબોધરૂપતયા બોધસ્ય ચ બોધવતોઽભિન્નતયાઽઽગમતો ભાવનિક્ષેપેઽન્તર્ભવતીતિ ન તન્નિમિત્તમાધિક્યં સમ્ભવતિ. ગોપાલદારકાદીનાં શેષાણાં સર્વેષાં નિક્ષેપાણાં તુલ્ય-નામધેયાનામર્થેઽન્તર્ભવાત્ ન તન્ન્યાયસ્યાપિ ન્યૂનત્વમિતિ ધ્યેયમ્।

इत्थञ्च मज्जलाख्यदारकादयो ये येऽर्था मज्जलपदवाच्या मज्जल-नामधेया इत्यर्थः, तेषु तेष्वर्थेषु वाचकतया मज्जलपदस्य न्यसन-निक्षेपणं निक्षेप इत्यर्थो लब्धः ॥२॥

નામાદિ ૪ માં ૪ અન્તર્ભાવ છે. તે આ રીતે - ‘મંગળ’ આવા શબ્દરૂપ જે અભિધાન છે એનો નામનિક્ષેપમાં અન્તર્ભાવ છે. તથા જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો અભેદ હોવાથી મંગળવિષયક જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યયનો ‘આગમથી ભાવનિક્ષેપ’ માં સમાવેશ છે.

શંકા : છતાં, ‘અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુલ્યનામધેયાઃ’ એ ન્યાય અધૂરો તો કહેવાશે જ. કારણ કે અર્થ-અભિધાન અને પ્રત્યય સિવાયના ગોપાલદારકાદિ પણ તુલ્યનામ ધરાવે જ છે જેનો આમાં સમાવેશ થયો નથી.

સમાધાન : ના, એ બધાનો ‘અર્થ’ માં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે એ બધા પણ વાચ્ય અર્થરૂપ જ છે. માટે એ ન્યાય અધૂરો નથી.

આમ, ‘મંગળ’ નામનો ગોપાલદારક વગેરે જે જે અર્થો મંગળ એવા શબ્દથી વાચ્ય છે- અર્થાત્ ‘મંગળ’ નામધારી છે, તે તે અર્થો અંગે વાચકરૂપે ‘મંગળ’ એવા શબ્દનો ન્યાસ (= નિક્ષેપણ) કરવો = વાચકરૂપે ‘મંગળ’ એવા શબ્દનું પ્રતિપાદન કરવું એ મંગળનો નિક્ષેપ કર્યો કહેવાય એવો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. ॥૨॥

અથ શ્રીઅનુયોગદ્વારલક્ષણ આગમે યદુક્તં તદેવાવતારયત્નાહ—
 જત્થ ય જં જાણેજ્જા, નિક્ખેવં નિક્ખિવે નિરવસેસં।
 જત્થવિ અ ન જાણેજ્જા, ચઠ્ઠકગં નિક્ખિવે તત્થ ॥૩ ॥

અસ્યા: શ્રીમલધારીયા વૃત્તિ:— તત્ર જઘન્યતોઽપ્યસૌ ચતુર્વિધો
 દર્શનીય ઇતિ નિયમાર્થમાહ— યત્ર ચ જીવાદિવસ્તુનિ યં જાનીયાત્
 નિક્ષેપં = ન્યાસં યત્તદોર્નિત્યાભિસમ્બન્ધાત્ તત્ર વસ્તુનિ તં નિક્ષેપં
 નિક્ષિપેત્ = નિરૂપયેત્ નિરવશેષં = સમગ્રં, યત્રાપિ ચ ન જાનીયા-
 ત્રિરવશેષં નિક્ષેપભેદજાલં તત્રાપિ નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવલક્ષણં
 ચતુષ્કં નિક્ષિપેદ્। ઇદમુક્તં ભવતિ- યત્ર તાવત્રામસ્થાપનાદ્રવ્યક્ષેત્ર-
 કાલભવભાવાદિલક્ષણા ભેદા જ્ઞાયન્તે તત્ર તૈ: સર્વૈરપિ વસ્તુ નિક્ષિપ્યતે,

હવે, શ્રી અનુયોગદ્વારનામના આગમમાં જે કહ્યું છે એનો જ ઉતારો કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે -

ગાથાર્થ : જ્યાં જે નિક્ષેપ જાણી શકાય એ બધા નિક્ષેપ કરવા. અને જ્યાં વિશેષરૂપે ન જાણી શકાય ત્યાં પણ નામાદિ ચાર નિક્ષેપા તો અવશ્ય કરવા જ.

શ્રીઅનુયોગદ્વારમાં આવેલી આ ગાથાની વૃત્તિકાર શ્રી મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરેલી વૃત્તિનો અર્થ આવો જાણવો.. જઘન્યથી પણ આ નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો તો દર્શાવવો જ એવો નિયમ કરવા માટે આ જત્થ ય...’ ઇત્યાદિ ગાથા છે. જીવાદિ જે વસ્તુ અંગે જે નિક્ષેપ જાણી શકાય (= ‘જીવ’ વગેરે શબ્દના અર્થ તરીકે જે જે વસ્તુ જાણી શકાય) તે દરેકનું નિક્ષેપ તરીકે નિરૂપણ કરવું અને જ્યાં બધા જ નિક્ષેપભેદોના સમૂહને ન જાણી શકાય (તે તે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે આગમમાં કે લોકમાં જે જે પ્રસિદ્ધ હોય તે બધાના સમૂહને ન જાણી શકાય) ત્યાં પણ છેવટે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ૪ નિક્ષેપ તો કરવા જ. આશય એ છે કે જ્યાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ,

યત્ર તુ સર્વભેદા ન જ્ઞાયન્તે તત્રાપિ નામાદિચતુષ્ટયેન વસ્તુ ચિન્તનીયમેવ, સર્વવ્યાપકત્વાત્તસ્ય, ન હિ કિમપિ તદ્વસ્તુ અસ્તિ યત્રામાદિચતુષ્ટયં વ્યભિચરતીતિ ગાથાર્થઃ।

નન્વત્ર નિક્ષેપસ્ય જઘન્યતોઽપિ ચતુર્વિધત્વમુક્તં, અગ્રે નિક્ષેપદ્વારે તસ્ય ત્રિવિધત્વમુક્તં તદ્યથા— સે કિં તં નિક્ષેવે ? નિક્ષેવે તિવિહે પ્ણત્તે, તં જહા— ઓહનિપ્ફણ્ણે, નામનિપ્ફણ્ણે, સુત્તાલાવગનિપ્ફણ્ણે। તતશ્ચ કથં ન પૂર્વાપરવિરોધ ઇતિ ચેત્ ? અહો ભ્રાન્તિઃ, અત્ર જત્થ ય જં... ઇત્યાદિસૂત્રે જઘન્યતોઽપિ ચતુર્વિધત્વં યદુક્તં તન્નિક્ષેપસ્યોક્તં, તત્ર સે કિં તં... ઇત્યાદિસૂત્રે ત્રિવિધત્વં યદ્વક્ષ્યતે તન્નિક્ષેપદ્વારસ્ય

ભવ, ભાવ વગેરે ભેદો જાણી શકાય ત્યાં તે બધા નિક્ષેપ કરવા. જ્યાં બીજા બધા ભેદો જાણી ન શકાય ત્યાં પણ નામ વગેરે ચાર નિક્ષેપથી તો વિચાર કરવો જ. કારણ કે આ ચારનિક્ષેપાઓ સર્વ વ્યાપક છે. એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે આ ચાર સાથે વ્યભિચાર ધરાવતી હોય. અર્થાત્ વસ્તુ હોય અને ચારમાંના એકાદ-બે નિક્ષેપ સંભવતા ન હોય એ શક્ય નથી. (અનુયોગદ્વારનો વૃત્તિ અધિકાર પૂરો).

શંકા : અનુયોગદ્વારના આ અધિકારમાં નિક્ષેપના જઘન્યથી ૪ પ્રકાર કહ્યા છે. વળી આગળ નિક્ષેપદ્વારમાં એના ૩ પ્રકાર દર્શાવવાના છે. તે આ રીતે— “તે નિક્ષેપ શું છે ? નિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારે કહેવાયેલો છે. તે આ રીતે ઓધનિષ્પન્ન, નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન.” તો આમાં પૂર્વાપરવિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન : અહીં જઘન્યથી ચાર પ્રકાર જે કહ્યા છે તે નિક્ષેપના કહ્યા છે જ્યારે આગળ નિક્ષેપદ્વારમાં ત્રણ પ્રકાર જે કહ્યા છે તે નિક્ષેપદ્વારના કહ્યા છે, નહીં કે નિક્ષેપના... પછી પૂર્વાપરવિરોધ છે જ ક્યાં ? આશય એ છે કે ‘અધ્યયન વગેરે જેના નિક્ષેપ કરવાના હોય તેના તે જઘન્યથી નામ વગેરે ચાર તો કરવા જ’ આવું આ જત્થ ય.. વગેરે સૂત્ર જણાવે છે. પણ આ ચાર વગેરે નિક્ષેપ કોના કોના કરવા ? વિશ્વમાં જેટલા

વક્ષ્યતે, ન તુ નિક્ષેપસ્યેતિ કુતઃ પૂર્વાપરવિરોધગન્ધોઽપિ। અયમાશયઃ—
 અધ્યયનાદિકસ્ય યસ્ય કસ્યચિદપિ નિક્ષેપા યદા ચિન્તનીયાઃ સ્યુસ્તદા
 તે જઘન્યતોઽપિ નામાદયશ્ચત્વારસ્તુ ચિન્તનીયા એવેતિ જ્થ ય...
 ઇત્યાદિસૂત્રસ્યાશયઃ। પરંતુ તે ચતુરાદયો નિક્ષેપાઃ કસ્ય કસ્ય
 ચિન્તનીયાઃ ? ઇતિ જિજ્ઞાસાયાં સે કિં તં... ઇત્યાદિ સૂત્રં વક્ષ્યતે।
 તતશ્ચાધિકૃતસ્ય શ્રુતસ્ય યત્સામાન્યનામ તેન પ્રાપ્તસ્ય ‘અધ્યયનાદેઃ’,
 યચ્ચ વિશેષનામ તેન પ્રાપ્તસ્ય ‘સામાયિકાદેઃ’, યે ચ સૂત્રાલાપકગતાઃ
 શબ્દાસ્તૈઃ પ્રાપ્તાનાં ‘કરણાદીનાં’ ચ નિક્ષેપાશ્ચિન્તનીયાઃ, નાન્યેષાં
 ઘટપટાદીનામિતિ નિશ્ચીયતે। કિશ્ચાધ્યયનાદીનાં નિક્ષેપચિન્તનાવસરે
 સૂત્રકારૈઃ સ્વયં નામાદયશ્ચત્વારો નિક્ષેપા નિક્ષિપ્તા એવ। ઇત્યશ્ચ વિવક્ષિત-

પદપ્રતિપાદ્યપદાર્થો છે એ બધાના જ કે અમુકના જ ? પ્રથમ વિકલ્પ
 સંભવિત નથી, કારણ કે વાણી કમિક છે ને આયુષ્ય પરિમિત છે. બીજા
 વિકલ્પમાં અમુકના જ નિક્ષેપ કરવા તો કોના કોના કરવાના ને કોના
 નહીં કરવાના ? આ પ્રશ્ન ઊભો થાય જ. એટલે એ પ્રશ્નના જવાબ
 તરીકે આ કહેવાય છે કે નિક્ષેપદ્વારમાં ઓઘનિષ્પન્ન વગેરે ત્રણ પ્રકારે
 નિક્ષેપ કરવા... એટલે કે અધિકૃત શ્રુતનું જે સામાન્યનામ હોય
 તત્પ્રતિપાદ્ય અધ્યયન વગેરેના નિક્ષેપ કરવા (ઓઘનિષ્પન્ન), જે
 વિશેષનામ હોય તેનાથી પ્રતિપાદ્ય સામાયિક વગેરેના કરવા (નામ
 નિષ્પન્ન), અને સૂત્રાલાપકમાં રહેલા શબ્દોથી પ્રતિપાદ્ય કરણ વગેરેના
 કરવા (સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન). આ સિવાયના જે શબ્દો, તેનાથી પ્રતિપાદ્ય
 જે ઘટ-પટાદિ અર્થો, એના નિક્ષેપ નિક્ષેપદ્વારમાં વિચારવાનાં હોતા
 નથી. વળી આ અધ્યયન વગેરેના નિક્ષેપ વિચારતી વખતે સૂત્રકારે
 નામાદિ ચારે નિક્ષેપ દર્શાવ્યા જ છે. આમ એવો અર્થ ફલિત થાય છે
 કે વિવક્ષિત શબ્દના પ્રતિપાદ્ય અર્થરૂપ નિક્ષેપના ચાર વગેરે પ્રકાર હોય
 છે, અને અર્થોનું કથન કરવા રૂપ ક્રિયાત્મક નિક્ષેપના ત્રણ પ્રકાર હોય
 છે. પછી પૂર્વાપરવિરોધની શંકા ક્યાં ઊભી રહે ?

शब्दप्रतिपाद्यार्थलक्षणस्य निक्षेपस्य चतुरादिविधत्वं, अर्थोल्लेखरूप-
क्रियालक्षणस्य त्रिविधत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीति पूर्वापरविरोधशङ्का-
निःशङ्कमज्ञानस्यैव विलास इति । ननु निक्षेपस्य लक्षणमुक्तं, भेदाश्च
प्रदर्शिताः, पर्यायाः कथं न कथिताः ? 'तत्त्वभेदपर्यायैर्व्याख्या' इति
शास्त्रवचनात्पर्यायकथनस्यापि व्याख्याङ्गत्वादिति चेत् ? शास्त्रेष्व-
नुपलभ्यमानत्वादिति गृहाण । नन्वनुपलभ्यमानत्वं कथम् ? निक्षेप-
स्यालौकिकत्वाद्, अप्रसिद्धधर्मान्तरत्वाच्चेति जानीहि । अयमभावः-
लोकप्रसिद्धानामेवार्थानां लोकस्य नानाभाषाकत्वादिहेतोरनेकशब्द-
वाच्यत्वं सम्भवति । परन्तु क्षपकश्रेण्यादयो येषां: केवलजिनागम
एव प्रसिद्धास्तेषां तत्प्रायो न सम्भवति, तेषां लोकाप्रसिद्धतया

शंका : निक्षेपं लक्षणं कथं, अने त्मेदो कथा.. तो पर्यायवाची शब्दो
केम नथी कहेता ? कारण के 'तत्त्व-भेद-पर्याय (कहेवा) द्वारा व्याख्या करवी'
अेवा शास्त्रवचनमुज्ज्वल पर्यायकथन करवुं अे पण व्याख्यानो अेक अंश छे .

समाधान : अनुयोगद्वार वगेरेमां अे कहेला जेवा मणता नथी,
माटे अमे पण कथा नथी..

शंका : अे शास्त्रमां कहेला जेवा केम मणता नथी ?

समाधान : केमके निक्षेप अलौकिक छे अने अेना अन्य धर्मो
प्रसिद्ध नथी. कहेवानो आशय अे छे के लोक जुदी जुदी अनेकभाषा
ओलतुं होवाथी लोकप्रसिद्ध पदार्थोना वाचक तरीके अनेक शब्दो मणवा
संभव छे. पण क्षपकश्रेणि वगेरेरूप जे पदार्थो मात्र जिनागममां ज
प्रसिद्ध छे तेना वाचक अनेकशब्दो मणवा प्रायः संभवता नथी, कारणके
जिनागममां अनेक भाषा होती नथी. तेम छतां, मात्र जिनागममां ज
प्रसिद्ध अेवा पण जे अर्थोना विवक्षित धर्म करतां अन्य पण अनेक
धर्मो प्रसिद्ध होय, तेना ते ते अन्य धर्मने आगण करीने अनेला जुदा-
जुदा वाचक शब्दो संभवित होवाथी तेना पण पर्यायवाची शब्दो मणी
शके छे, जेमके आवश्यकता अवश्यकरीय-ध्रुवनिग्रह-विशुद्धि वगेरे आठ

નાનાભાષાકત્વાદિહેતોરસમ્ભવાત્ । તથાપિ જિનાગમમાત્રપ્રસિદ્ધાનામપિ
 યેષામર્થાનાં વિવક્ષિતધર્માદન્યેઽપિ બહવો ધર્માઃ પ્રસિદ્ધાઃ, તેષામપિ
 તત્તદ્ધર્માન્તરપુરસ્કારેણ વિભિન્નાનાં વાચકશબ્દાનાં સમ્ભવાદનેકશબ્દ-
 વાચ્યત્વં સમ્ભવતિ । તતશ્ચ તેષાં પર્યાયશબ્દા અપિ પ્રાપ્યન્ત એવ, યથા
 આવશ્યકસ્ય અવશ્યકરણીય-ધ્રુવનિગ્રહ-વિશુદ્ધ્યાદયઃ પર્યાયવાચિનઃ
 શબ્દાઃ । પરંતુ નિક્ષેપસ્ય યતોઽલૌકિકત્વમપ્રસિદ્ધધર્માન્તરત્વશ્ચ, અતઃ
 પર્યાયશબ્દાનામપ્યનુપલભ્યમાનત્વમ્ । તથાપિ સ્થાનાશૂન્યાર્થ નિક્ષેપો ન્યાસ
 इत्येकार्थिकौ ज्ञेयौ ॥३॥ जिज्ञासोः प्रश्नमुद्भाव्योत्तरयति—

ભેદા નામાદયઃ કસ્ય શબ્દસ્યાર્થસ્ય વા નનુ ।

શબ્દેન પ્રતિપાદ્યાનામર્થાનામિતિ નિશ્ચિનુ ॥૪॥

જઘન્યતોઽપિ નામસ્થાપનાદયશ્ચત્વારો ભેદા યેઽત્રોક્તાસ્તે કસ્ય
 ભવન્તિ ? ‘આવ્અશ્યૂઅકૂઅ’ઇતિવર્ણાવલીનિષ્પન્નસ્ય વાચકસ્ય

પર્યાયવાચી શબ્દો મળે છે. પરંતુ નિક્ષેપ તો લોકપ્રસિદ્ધ પણ નથી...
 ને એના (નિક્ષેપણ સિવાયના) અન્ય કોઈ ધર્મો એવા પ્રસિદ્ધ પણ
 નથી.. માટે એના પર્યાયવાચી શબ્દો શાસ્ત્રોમાં કહેલા જોવા મળતા
 નથી. છતાં પણ, સ્થાન ખાલી ન રહે એ માટે કહેવું હોય તો ‘નિક્ષેપ
 અને ન્યાસ એ બે એકાર્થિક = પર્યાયવાચી છે’ એમ કહી શકાય. ॥૩॥
 જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નને ઊઠાવી જવાબ આપે છે—

ગાથાર્થ : અરે ! આ નામ વગેરે ભેદો જે કહ્યા છે તે કોના હોય
 છે ? શબ્દના કે અર્થના ?

ઉત્તર : શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય અર્થના આ નામાદિ ભેદ હોય છે એમ
 જાણ.

પ્રશ્નકારનો આશય એ છે કે જઘન્યથી પણ નામ-સ્થાપના વગેરે
 ચાર ભેદ જે અહીં કહ્યા છે તે ચાર ભેદ કોના હોય છે ? ‘આવ્અશ્યૂ-
 અકૂઅ એ વર્ણાવલીથી નિષ્પન્ન ‘આવશ્યક’ એવો જે વાચક શબ્દ એના

‘આવશ્યક’ઈતિશબ્દસ્યોત સામાયિકાદિષડધ્યયનકલાપાદિલક્ષણસ્ય તદ્વાચ્યસ્યાર્થસ્યેતિ પ્રશ્નઃ ।

નનુ કિમત્ર પ્રઘ્વ્યમ્ ? અર્થસ્યૈવૈતે ભેદા ઇત્યસ્ય સૂત્રગતશબ્દૈર્વૃત્તિ-ગતશબ્દૈશ્ચ સ્પષ્ટં નિશ્ચીયમાનત્વાત્ । તથાહિ— અનુયોગદ્વારસૂત્રે સૂત્રકારૈઃ ‘સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં ચઽઽવ્વિહં પળ્ણત્તં, તંજહા-નામાવસ્સયં...’ ઇત્યાદ્યેવ સૂત્રિતં, ન તુ ‘સે કિં તં આવસ્સયંતિ પયં ? આવસ્સયંતિ પયં ચઽઽવ્વિહં પળ્ણત્તં, તંજહા- નામાવસ્સયં...’ ઇત્યાદિ । વૃત્તિકારૈરપિ “આવસ્સયં ચઽઽવ્વિહં” મિત્યાદિ, અવશ્યં કર્તવ્યમાવશ્યકમ્, અથવા ગુણાનાં આ-સમન્તાદ્વશ્યમાત્માનં કરોતીત્યાવશ્યકં, યથા અન્તં કરોતીતિ અન્તકઃ, અથવા આવસ્સયંતિ પ્રાકૃતશૈલ્યા આવાસકં, તત્ર ‘વસ નિવાસે’ ઇતિ ગુણશૂન્યમાત્માનં આ-સમન્તાદ્ વાસયતિ ગુણૈરિત્યાવાસકં, ‘ચઽઽવ્વિહં પળ્ણત્તં’તિ ચતસ્રો વિધા ભેદા

કે સામાયિક વગેરે છે અધ્યયનોના સમૂહરૂપ જે વાચ્યાર્થ એના ?

અરે ! આમાં પ્રશ્નને અવકાશ જ ક્યાં છે ? કારણ કે સૂત્રના શબ્દો અને વૃત્તિના શબ્દો પરથી ‘આ ભેદો વાચ્યાર્થના છે’ એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય થઈ જ જાય છે. તે આ રીતે-સૂત્રકારે આ રીતે સૂત્ર રચ્યું છે- તે આવશ્યક શું છે ? આવશ્યક ચાર પ્રકારે કહેવાયેલ છે, નામ આવશ્યક વગેરે... પણ આવું સૂત્ર રચ્યું નથી કે ‘તે આવશ્યક શબ્દ શું છે ? આવશ્યક શબ્દ ચાર પ્રકારે કહેવાયેલ છે - નામઆવશ્યક વગેરે..’ વૃત્તિકારે પણ - “આવશ્યક ચાર પ્રકારે છે વગેરેની વ્યાખ્યા- જે અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે આવશ્યક.. અથવા આત્માને ગુણોનો વશ્ય કરે તે આવશ્યક.. જેમકે અન્ત કરે તે અન્તક કહેવાય છે તેમ. અથવા પ્રાકૃતમાં આવસ્સયં શબ્દનું સંસ્કૃતમાં ‘આવાસક’ એવું પણ રૂપાંતર થાય છે. એમાં વસ્ ધાતુ નિવાસ અર્થમાં વપરાય છે. તેથી ગુણશૂન્ય આત્માને ચારે બાજુથી ગુણો વડે વાસિત કરે (ગુણોનું નિવાસસ્થાન બનાવે) તે આવાસક. આ આવશ્યક

અસ્યેતિ ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞમં = પ્રરૂપિતમર્થતસ્તીર્થકરૈઃ સૂત્રતો ગણધરૈઃ”
 इत्याद्येव यद्विवृतं तेन ‘आवश्यकशब्दवाच्यो योऽवश्यं कर्तव्यलक्षणो-
 ऽर्थस्तस्यैवैते भेदाः’ इति निर्विवादं ज्ञायते एवेति कोऽत्र प्रश्नावकाश
 इति चेत् ? न, नामस्थापनादीनां तद्भेदत्वस्यात्यन्तमनुपपन्नत्वात् ।
 न हि ‘आवश्यक’ख्यगोपालदारकादयो वाच्यार्थस्य सामायिकादि-
 षडध्ययनकलापादिलक्षणस्यावश्यकस्य प्रकारत्वं स्वप्नेऽप्यनुभवितु-
 मर्हन्ति ।

નનુ તર્હિ ‘આવશ્યક’ ઇતિ યઃ શબ્દસ્તસ્યૈવૈતે પ્રકારા ઇત્યનન્ય-
 ગત્યા મન્તવ્યમેવેતિ ચેત્ ? ન, ગોપાલદારકાદીનામશબ્દરૂપતયા શબ્દ-
 પ્રકારત્વસ્યાપ્યત્યન્તમસમ્ભવાત્, પ્રકરણભેદેન નામ-સ્થાપનાદિવાચકાનાં
 ‘આવશ્યક’મિતિ શબ્દાનાં વર્ણમાત્રેણાપિ ભેદાભાવાદેકવિધતયા ચતુ-

(કે આવાસક) ચાર પ્રકારે અર્થરૂપે શ્રીતીર્થકર દેવો દ્વારા અને સૂત્રથી
 ગણધરો દ્વારા કહેવાયેલ છે. ”વગેરે જે વિવરણ કર્યું છે તેનાથી ‘આવશ્યક’
 શબ્દથી વાચ્ય જે અવશ્યકર્તવ્ય પદાર્થ, તેના જ આ ભેદો છે’ એ વાત
 નિર્વિવાદપણે જણાય છે જ, માટે અહીં પ્રશ્નને અવકાશ ક્યાં છે ?

આવી કોઈ પ્રતિશંકા કરે તો પ્રશ્નકાર એનું સમાધાન કરી શકે છે
 કે- આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે નામ-સ્થાપના વગેરે તેના ભેદરૂપ
 હોવા એ અત્યંત અસંગત છે. આવશ્યક નામનો ગોપાળપુત્ર વગેરેરૂપ
 નામનિક્ષેપાદિ વાચ્યાર્થભૂત સામાયિકાદિષ્ટઅધ્યયનસમૂહરૂપ આવશ્યકના
 ભેદ(પ્રકાર)પણાને સ્વપ્રમાં પણ અનુભવી શકતા નથી.

ફરીથી પ્રશ્નકાર સમક્ષ કોઈક પ્રતિશંકા કરે છે - તો પછી ‘આવશ્યક’
 એવો જે શબ્દ, એના જ આ નામાદિ પ્રકારો છે એમ જ માનવાનું
 રહ્યું...પ્રશ્નકાર આવી પ્રતિશંકાને પણ નકારે છે કે ના, ગોપાળપુત્ર વગેરે
 ‘શબ્દ’રૂપ ન હોવાથી શબ્દના પ્રકારરૂપે હોવા એ અત્યંત અસંભવિત
 છે. વળી, નામવાચક જે આવશ્યક શબ્દ, એનો, સ્થાપનાદિનો વાચક

વિંધત્વસ્યાસમ્ભવાચ્ચ । તતશ્ચ ‘નામસ્થાપનાદયઃ કસ્ય ભેદાઃ ?’ ઇતિ પ્રશ્નઃ સમુદ્ભવત્યેવેત્યુત્તરાર્ધેન પ્રતિવચનમાહ શબ્દેનેત્યાદિ । શબ્દેન પ્રતિ-પાદ્યા યેઽર્થાસ્તેષાં નામાદયો ભેદા ઇતિ પ્રતિવચનમત્ર જ્ઞેયમ્ ।

નન્વેવં તુ ‘વાચ્યાર્થસ્યૈવૈતે ભેદાઃ’ ઇત્યેવાપતિતં, તસ્યૈવ શબ્દપ્રતિ-પાદ્યાર્થરૂપત્વાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, પરંતુ ન સામાયિકાદિષડધ્યયન-કલાપત્વેન યો વાચ્યાર્થસ્તસ્ય, તત્રોક્તાયા અનુપપત્તેર્વજ્રલેપાયમાનત્વાદ્, અપિ તુ ‘આવશ્યકે’તિ પદપ્રતિપાદ્યત્વેન પ્રતિપાદ્યા યેઽર્થાસ્તેષામેતે ભેદા ઇતિ મન્તવ્યં, આવશ્યકાખ્યગોપાલદારકાદેરપિ ‘આવશ્યકે’તિ પદપ્રતિપાદ્યત્વેન વિભાજ્યકોટૌ સમાવેશાદનુપપત્તિગન્ધસ્યાપ્યભાવાત્ ।

જે આવશ્યક શબ્દ, એના કરતાં એક વર્ણ માત્રથી પણ ફરક ન હોવાથી ચાર પ્રકાર સંભવિત જ નથી. ‘આવશ્યક’ એવો જે શબ્દ એ ચાહે નામનિક્ષેપનો વાચક હોય કે પ્રકરણાદિવશાત્ સ્થાપનાનિક્ષેપનો વાચક હોય કે દ્રવ્યનો કે ભાવનો વાચક હોય. પણ એ શબ્દમાં કોઈ જ ફેર હોતો નથી એ સર્વજનઅનુભવસિદ્ધ છે. પછી ‘શબ્દના ચાર પ્રકાર છે’ એમ કહી જ શી રીતે શકાય ? આમ આ ચાર પ્રકાર વાચ્યાર્થભૂત સામાયિકાદિના પણ હોવા સંભવતા નથી કે વાચકભૂત ‘આવશ્યક’ વગેરે શબ્દના પણ હોવા સંભવતા નથી. માટે પ્રશ્ન નિર્માણ થાય છે કે આ નામાદિ ૪ નિક્ષેપા કોના હોય છે ? ગાથાના ઉત્તરાર્ધદ્વારા ગ્રન્થકાર આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે- શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય જે પદાર્થો હોય તેના નામ વગેરે ભેદો છે એવો પ્રસ્તુતમાં ઉત્તર જાણવો.

શંકા : આ તો ‘વાચ્યાર્થના જ આ ભેદો હોય છે’ એ જ વાત આવી પડી, કારણ કે એ જ શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય અર્થરૂપ હોય છે.

સમાધાન : હા, વાચ્યાર્થના જ આ ભેદો છે, પણ એ સામાયિક વગેરે ૬ અધ્યયનોના સમૂહરૂપે નહીં, કારણ કે એમાં તો પૂર્વોક્ત અસંગતિ વજ્રલેપ બની જાય છે, પરંતુ ‘આવશ્યક’ એવા પદથી પ્રતિપાદ્ય હોવારૂપે પ્રતિપાદ્ય જે અર્થો હોય તેના આ ભેદો જાણવા. આમ કરવાથી

इत्थञ्च 'से किं तं आवस्सयं ? आवस्सयं चउव्विहं पण्णत्तं' इत्यादिसूत्रे 'आवस्सयं'ति शब्दस्य 'आवश्यक'पदप्रतिपाद्यमित्यर्थो लभ्यते। तथा च 'अथ किं तदा 'वश्यक'पदप्रतिपाद्यम् ? 'आवश्यक'-पदप्रतिपाद्यं (वस्तु) चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-नामावश्यकं...' इत्यादि-सूत्रार्थस्य प्राप्यमाणत्वान्न काऽप्यनुपपत्तिः। एवमेव 'से किं तं सुअं ? सुअं चउव्विहं पण्णत्तं..' इत्यादिसूत्रेऽपि 'अथ किं तत् 'श्रुत'पदप्रतिपाद्यम् ? श्रुतपदप्रतिपाद्यं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा..' इत्येवार्थो ग्राह्यः। एवमेव च सर्वत्र दृष्टव्यं, यत्र यत्राध्ययनादेर्यस्य कस्यचिदपि निक्षेपाः प्ररूपितास्तत्र सर्वत्र 'अथ किं तदध्ययनपदप्रतिपाद्यम् ?...' इत्यादिक एवार्थो ग्राह्य इत्यर्थः। ततश्च 'आवश्यकस्यैते निक्षेपाः' इत्यादि शास्त्रप्रचलिते व्यवहारेऽपि 'आवश्यकपदप्रतिपाद्यस्यैते निक्षेपाः'

'आवश्यक' नामक गोपाणपुत्र वगेरेનો પણ તે 'આવश्यक' પદથી પ્રતિપાદ્ય હોવાથી વિભાજ્યકોટિમાં (જેના વિભાગ કહેવામાં આવી રહ્યા છે તેમાં) સમાવેશ થઈ જવાથી અસંગતિની ગંધ પણ રહેતી નથી.

એટલે 'આવश्यक શું છે ? આવश्यक ચાર પ્રકારે કહેવાયેલું છે...' વગેરે જણાવનાર શ્રીઅનુયોગદ્વારનું જે સૂત્ર છે એમાં 'આવश्यक' શબ્દનો 'આવश्यक શબ્દનો પ્રતિપાદ્ય અર્થ' એવો અર્થ મળે છે. એટલે આ સૂત્રનો 'આવश्यकપદથી પ્રતિપાદ્ય શું છે ? આવश्यकપદથી પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ ૪ પ્રકારે છે- નામ આવश्यक..' વગેરે અર્થ મળવાથી કોઈ અસંગતિ રહેતી નથી.. કારણ કે એવી વસ્તુના તો ૪ પ્રકાર છે જ. એ જ રીતે 'શ્રુત શું છે ? શ્રુત ચાર પ્રકારે કહેવાયેલું છે..' વગેરે સૂત્રનો પણ 'આ શ્રુતપદપ્રતિપાદ્ય શું છે ? શ્રુતપદપ્રતિપાદ્ય વસ્તુ ચાર પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે...' વગેરે અર્થ જાણવો. આ જ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણવું. એટલે કે જે જે સૂત્રમાં અધ્યયન વગેરે કોઈના પણ નિક્ષેપાઓનું નિરૂપણ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર 'અધ્યયનપદથી પ્રતિપાદ્ય શું છે ? વગેરે અર્થ જ લેવો. તેથી, 'આવश्यकના આ નિક્ષેપા છે' એવા શાસ્ત્રપ્રચલિત વ્યવહાર અંગે

इत्याद्यर्थः कार्य इति ध्येयम्।

अथ नानार्थकेन 'हरि'शब्देन प्रकरणवशाद् यदा कृष्णस्योप-
स्थितिस्तदा सा कृष्णत्वेनैव, न तु हरिपदप्रतिपाद्यत्वेन, एवं यदा
सूर्यस्योपस्थितिस्तदा सूर्यत्वेनैव, न तु हरिपदप्रतिपाद्यत्वेन, (१)
कृष्णबोधकप्रकरणेऽपि सूर्यादिरूपस्थितिप्रसङ्गात्, कृष्ण इव सूर्यादावपि
हरिपदप्रतिपाद्यत्वस्याविशेषेण सत्त्वात्, (२) स्वस्य स्वानवच्छेद-
कत्वाच्च। अत्र द्वितीयस्य हेतोरयमाशयः, यस्योपस्थितिर्भवति स
वाच्योऽर्थः, तस्मिंश्च वाच्यता। यद्धर्मपुरस्कारेण सोपस्थितिर्भवति स
धर्मो वाच्यतावच्छेदकः, यथा 'घटोऽयं' इत्युल्लेखे घटत्वं वाच्यता-
वच्छेदकं, 'मृदियं' इत्युल्लेखे च मृत्वम्। परंतु घटपदप्रतिपाद्यत्वं तु

પણ 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્ય વસ્તુના આ નિક્ષેપા છે' એવો અર્થ કરવો.

શંકા : અનેકાર્થક 'હરિ' શબ્દથી પ્રકરણવશાદ્ = પ્રકરણ વગેરેને
અનુસરીને જ્યારે કૃષ્ણ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે એ કૃષ્ણરૂપે જ ઉપસ્થિત
થાય છે, નહીં કે હરિપદપ્રતિપાદ્યરૂપે. એમ જ્યારે સૂર્ય ઉપસ્થિત થાય
છે ત્યારે એ સૂર્યરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે, નહીં કે હરિપદપ્રતિપાદ્યરૂપે.
આવું માનવાના બે કારણો છે. (૧) જો આવું માનવામાં ન આવે તો,
જ્યારે પ્રકરણ કૃષ્ણને જણાવનાર હોય ત્યારે પણ સૂર્યાદિ ઉપસ્થિત થઈ
જશે, કારણ કે કૃષ્ણની જેમ સૂર્ય વગેરેમાં પણ 'હરિ'પદપ્રતિપાદ્યત્વ તો
સમાન રીતે રહેલું જ છે. (૨) પોતે પોતાનો અવચ્છેદક બની શકતો
નથી. આ બીજા હેતુનો આશય આવો છે - શબ્દશ્રવણથી ઉપસ્થિત થતો
અર્થ 'વાચ્ય' હોય છે ને એમાં વાચ્યતા હોય છે. જે ધર્મને આગળ કરીને
એ પદાર્થ ઉપસ્થિત થયો હોય છે તે ધર્મ વાચ્યતાવચ્છેદક કહેવાય છે.
જેમ કે 'આ ઘડો છે' એવું સાંભળીને ઘડો ઉપસ્થિત થયો હોય ત્યારે
ઘટત્વ એ વાચ્યતાવચ્છેદક છે અને 'આ માટી છે' એવું સાંભળીને એ
ઉપસ્થિત થયો હોય ત્યારે મૃત્વ (માટીપણું) એ વાચ્યતાવચ્છેદક છે.

વાચ્યતાવચ્છેદકં ભવિતું નૈવાર્હતિ, પ્રતિપાદ્યત્વસ્ય વાચ્યત્વાનર્થાન્તરતયા સ્વસ્ય સ્વાવચ્છેદકત્વપ્રસજ્ઞાત્। ન ચ ભવતુ સ્વસ્ય સ્વાવચ્છેદકત્વં, કાઽપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ ? વિરોધભજ્ઞાપત્તેઃ। અયમ્ભાવઃ- પૂર્વસિદ્ધો ધર્મોઽવચ્છેદકો ભવતિ, આગન્તુકશ્ચાવચ્છેદ્યો ભવતિ। પૂર્વસિદ્ધત્વ- આગન્તુકત્વયોર્વિરોધઃ સ્પષ્ટ એવેતિ વાચ્યત્વસ્યૈવાવચ્છેદકત્વેઽવચ્છે- દ્યત્વે ચ દ્વયોરેકત્ર વાચ્યત્વે સમાવેશાદ્ વિરોધભજ્ઞાપત્તિર્દુર્વારૈવ। તસ્માત્સ્વસ્ય સ્વાનવચ્છેદકત્વં મન્તવ્યમેવ। તતશ્ચ 'હરિ'શબ્દાત્ કૃષ્ણાદેર્યોપસ્થિતિઃ સા યથા ન હરિપદપ્રતિપાદ્યત્વેન, અપિ તુ કૃષ્ણાદિત્વેનૈવ, તથૈવ પ્રસ્તુતેઽ'પ્યાવશ્યક' શબ્દાત્ સામાયિકાદિ-
પરંતુ ઘટપદપ્રતિપાદ્યત્વ એ ક્યારેય વાચ્યતાવચ્છેદક બની શકતું નથી. કારણ કે પ્રતિપાદ્યત્વ અને વાચ્યત્વ આ બંને એક જ હોવાથી પોતે જ પોતાનો અવચ્છેદક બનવાની આપત્તિ આવે છે.

પ્રશ્ન : પોતે જ પોતાનો અવચ્છેદક ભલે ને બને, શું વાંધો છે ?

ઉત્તર : વિરોધ ભાંગી જવાનો વાંધો છે. આશય એ છે કે— પૂર્વસિદ્ધ (= પહેલેથી હાજર) ધર્મ અવચ્છેદક બને છે. આગન્તુક ધર્મ અવચ્છેદ (અવચ્છિન્ન) બનતો હોય છે. આમાં પૂર્વસિદ્ધત્વ અને આગન્તુકત્વનો વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે. એટલે વાચ્યત્વ જ અવચ્છેદક હોય અને એ જ અવચ્છેદક હોય તો વાચ્યત્વધર્મમાં જ પૂર્વસિદ્ધત્વ અને આગન્તુકત્વ આ બંનેનો સમાવેશ થવાથી વિરોધ ઊભો રહી શકે જ નહીં. પણ એ વિરોધ ઊભો તો છે જ. માટે પોતે પોતાનો અવચ્છેદક ન બને એ માનવું જ પડે. એટલે 'હરિ'શબ્દથી કૃષ્ણાદિની જે ઉપસ્થિતિ થાય છે એ 'હરિ'પદપ્રતિપાદ્યત્વ ધર્મથી નહીં, પણ કૃષ્ણત્વાદિ ધર્મથી જ. એ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ 'આવશ્યક'શબ્દથી સામાયિકાદિ-અધ્યયનસમૂહ વગેરેની જે ઉપસ્થિતિ થાય છે તે 'આવશ્યક' પદપ્રતિપાદ્યત્વ ધર્મથી નહીં, પણ તેવા સમૂહત્વ વગેરે ધર્મથી જ. અને તો પછી 'આવશ્યક ચાર પ્રકારે કહેલું છે' વગેરે વાક્યમાં તેવો સમૂહત્વધર્મ જ

ષડધ્યયનકલાપાદેર્યોપસ્થિતિઃ સા નાવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વેન, અપિ તુ તાદૃશકલાપત્વાદિનૈવ। તથા ચ ‘આવશ્યકં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞમ્’ ઇત્યાદિવાક્યે તાદૃશકલાપત્વમેવ વિભાજ્યતાવચ્છેદકં, વિભાજ્યપ્રતિપાદકાદ્-‘આવશ્યકે’તિપદાત્ તાદૃશકલાપત્વેનૈવ વિભાજ્યસ્યોપસ્થિતત્વાદિતિ ગોપાલદારકાદેર્વિભાજ્યતાકોટાવપ્રવેશ એવ, વિભાજ્યતાવચ્છેદકશૂન્યત્વાદિતિ ચેત્ ? મૈવં, ‘આવશ્યક’પદપ્રતિપાદ્યત્વસ્યાત્ર વિભાજ્યતાવચ્છેદકતયા ગોપાલદારકાદેરપિ વિભાજ્યતાકોટૌ પ્રવેશસ્ય નિરાબાધત્વાત્। ‘આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વસ્ય વાચ્યતાનવચ્છેદકતયા વિભાજ્યતાયા અપ્યનવચ્છેદકત્વમુક્તમેવેતિ ચેત્ ? ન, બાધકાભાવાત્ તસ્ય વાચ્યતાવચ્છેદકત્વસ્યાનાબાધાત્। સ્વસ્ય સ્વાનવચ્છેદકત્વનિયમો હિ તત્ર બાધક ઇતિ ચેત્ ? ન, સ્વસ્ય સ્વાનવચ્છેદકત્વ-

વિભાજ્યતાવચ્છેદક છે, કારણ કે (જેના વિભાગ દર્શાવવાના છે તે) વિભાજ્યને જણાવનાર ‘આવશ્યક’ એવા શબ્દથી તેવા સમૂહત્વધર્મરૂપે જ વિભાજ્યની ઉપસ્થિતિ થયેલી છે. અને તો પછી ગોપાળપુત્ર વગેરેનો વિભાજ્યમાં સમાવેશ નહીં જ થાય, કારણ કે તેઓમાં વિભાજ્યતાવચ્છેદક તેવો સમૂહત્વ ધર્મ રહ્યો નથી.

સમાધાન : અહીં આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વ એ જ વિભાજ્યતાવચ્છેદક છે અને એ તો ગોપાળપુત્ર વગેરેમાં પણ છે જ. તેથી ગોપાળપુત્ર વગેરેનો પણ વિભાજ્યમાં સમાવેશ નિરાબાધ છે. ‘આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વ એ વાચ્યતાનવચ્છેદક હોવાથી વિભાજ્યતાનો પણ અનવચ્છેદક જ છે એવું અમે પૂર્વે કહી જ ગયા છીએ ને?’ એવું ન કહેવું, કારણ કે કોઈ બાધક ન હોવાથી એ વાચ્યતાવચ્છેદક છે જ. ‘અરે?’ પોતે પોતાનો અનવચ્છેદક જ હોય’ આવો નિયમ બાધક છે ને’ એવું પણ ન કહેવું, કારણ કે એવો કોઈ એકાન્તિક નિયમ છે નહીં. કારણ કે (૧) ‘આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્ય વસ્તુઓ ચાર પ્રકારે કહેવાયેલી છે’ વગેરે વાક્યમાં બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વને વાચ્યતાવચ્છેદક માનવું જ પડે છે

મેવેત્યેકાન્તનિયમસ્યાભાવાદ્, 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યાશ્ચતુર્વિધાઃ પ્રજ્ઞાસાઃ' ઇત્યાદિવાક્યે ગત્યન્તરાભાવેન 'આવશ્યક'પદપ્રતિપાદ્યત્વસ્ય વાચ્યતાવચ્છેદકત્વસ્યાવશ્યં સ્વીકર્તવ્યત્વાત્, વાચ્યત્વસામાન્યરૂપાદવચ્છેદ્યાદ્ 'આવશ્યક'પદપ્રતિપાદ્યત્વલક્ષણસ્ય વાચ્યત્વવિશેષરૂપસ્યાવચ્છેદકસ્ય કથશ્ચિદ્વિન્નત્વાચ્ચ। નનુ 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યાશ્ચતુર્વિધાઃ પ્રજ્ઞાસાઃ' ઇત્યાદિવાક્યે 'પદપ્રતિપાદ્યે'ત્યાદ્યક્ષરાણાં સ્પષ્ટમુપલભ્યમાનત્વાદ્ 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વ'સ્ય વાચ્યતાવચ્છેદકત્વસ્ય સમ્ભવેડપિ 'આવશ્યકં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞામ્' ઇત્યાદિવાક્યે ન તત્સમ્ભવઃ, 'પદપ્રતિપાદ્યે'ત્યાદ્યક્ષરાણામનુપલભ્યમાનત્વાત્, ન હિ 'ઘટપદપ્રતિપાદ્યં પશ્ય'ઇત્યાદિવાક્યે ઘટપદપ્રતિપાદ્યત્વસ્ય વાચ્યતાવચ્છેદકત્વં મન્યમાનોડપિ કશ્ચિદ્ 'ઘટં પશ્ય'ઇત્યાદિવાક્યે તસ્ય તત્ મન્યતે ઇતિ ચેત્ ? તત્કિં 'ગંગાતીરે ઘોષઃ' ઇતિ વાક્ય એવ ગંગાતીરત્વસ્ય વાચ્યતાવચ્છેદકત્વં મન્યસે,

(૨) વળી, વાચ્યત્વસામાન્યરૂપ જે અવચ્છેદ છે એનાં કરતાં, આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વરૂપ વિશેષપ્રકારના વાચ્યત્વસ્વરૂપ જે અવચ્છેદક છે તે કથંચિદ્ ભિન્ન પણ છે જ. એટલે આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વ એ વાચ્યતાવચ્છેદક હોવામાં, ને તેથી વિભાજ્યતાવચ્છેદક હોવામાં કોઈ બાધક નથી.

શંકા : 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્ય અર્થો ચાર પ્રકારે છે' વગેરે વાક્યમાં 'પદપ્રતિપાદ્ય' એવા અક્ષરો સ્પષ્ટ બોલાયેલા હોવાથી 'આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વ' એ વાચ્યતાવચ્છેદક હોવું ભલે સંભવે, પણ 'આવશ્યક ચાર પ્રકારે છે' વગેરે વાક્યમાં એ સંભવતું નથી, કારણ કે 'પદપ્રતિપાદ્ય' વગેરે અક્ષરો એમાં જોવા મળતા નથી. 'ઘટપદપ્રતિપાદ્ય(પદાર્થ)ને જો' વગેરે વાક્યમાં ઘટપદપ્રતિપાદ્યત્વને વાચ્યતાવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારનાર પણ કોઈ વિદ્વાન 'ઘડો જો' વગેરે વાક્યમાં એને વાચ્યતાવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારતો નથી જ.

સમાધાન : તો શું 'ગંગાતીરે ઘોષઃ' એવા વાક્યમાં જ ગંગાતીરત્વને તમે વાચ્યતાવચ્છેદક માનો છો ? 'ગંગાયાં ઘોષઃ' એવા વાક્યમાં 'તીર' એવો શબ્દ ન હોવાથી એ તમે શું નથી માનતા ?

‘ગજ્ઞાયાં ઘોષઃ’ इत्यत्र तु ‘तीर’ इत्यक्षराणामनुपलभ्यमानत्वात् तस्य तत् न मन्यसे ? तत्र तात्पर्यानुपपत्तेः शक्यार्थं गज्ज्ञाप्रवाहं परित्यज्य लक्ष्यार्थस्य गज्ज्ञा-तीरस्यावश्यं ग्राह्यतया तस्य तद् मन्ये इति चेत् ? तदत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिं किं नावबोधसि ? प्रकरणवशेन सामायिकादि-षडध्ययनकलापत्वेनोपस्थिते तादृशकलापलक्षणे शक्यार्थं चतुर्विधत्व-स्यानुपपत्तेस्तदुपपत्तिर्यथा स्यात्तथा लक्ष्यार्थस्य ग्राह्यतया तच्चतुर्विधत्वं यत्रोपपन्नं स्यात्तस्यावश्यकपदप्रतिपाद्यस्योपस्थितिर्मन्तव्यैव। सा च ‘आवश्यक’पदप्रतिपाद्यत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं विना कथं शक्या ? इति सूक्ष्मधिया पर्यालोच्यताम्। कृष्णबोधक ‘हरि’पदघटितवाक्यस्थले हरिपदप्रतिपाद्यत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वाभावादेव न त्वदुक्तः(पृ. १९) सूर्यादिरुपस्थितिप्रसङ्गः।

अथ वृत्तिकारैः श्रीमलधारिहेमचन्द्रसूरिभिः “आवस्सयं चउ-

શંકા : ત્યાં તો તાત્પર્યની અનુપપત્તિ હોવાથી શક્યાર્થ એવા ગંગાપ્રવાહને છોડી લક્ષ્યાર્થ એવો ‘ગંગાતીર’ અર્થ અવશ્ય કરવાનો હોવાથી ગંગાતીરત્વને વાચ્યતાવચ્છેદક તરીકે માનીએ છીએ.

સમાધાન : તો પછી પ્રસ્તુતમાં પણ તાત્પર્યની અનુપપત્તિને કેમ પિછાણતા નથી ? આશય એ છે કે પ્રસ્તુતમાં શક્યાર્થ તરીકે પ્રકરણ-વશાત્ સામાયિક વગેરે અધ્યયનોનો સમૂહ જે ઉપસ્થિત થાય છે તેમાં તો ચતુર્વિધત્વ અસંગત છે. એટલે એ જે રીતે સંગત થાય એ રીતે લક્ષ્યાર્થ લેવો જરૂરી હોવાથી આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યની ઉપસ્થિતિ માનવી જરૂરી છે જ, કારણ કે એમાં જ નામાદિ ચાર પ્રકાર હોવા સંગત છે. અને આ ઉપસ્થિતિ તો આવશ્યકપદપ્રતિપાદ્યત્વને વાચ્યતાવચ્છેદક માન્યા વિના શક્ય ક્યાં છે ? આ વાત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવી. કૃષ્ણને જણાવનાર ‘હરિ’ પદ જેમાં વપરાયેલું હોય એવા વાક્ય અંગે હરિપદપ્રતિપાદ્યત્વ એ વાચ્યતાવચ્છેદક ન હોવાથી સૂર્યાદિની ઉપસ્થિતિ થઈ જવાની તમે કહેલી (પૃ. ૧૮) આપત્તિ આવતી નથી.

શંકા : અનુયોગદ્વારસૂત્રના વૃત્તિકાર મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે ‘અવશ્ય કર્તવ્ય એ આવશ્યક અથવા આત્મા જેનાથી બધી રીતે

વિહ 'મિત્યાદિ, અવશ્યં કર્તવ્યમાવશ્યકં, અથવા ગુણાનાં આ-સમન્તા-
દ્રશ્યમાત્માનં કરોતીત્યાવશ્યકં...'”ઇત્યાદિ યદ્વિવૃતં તેન તેષાં ષડ્ધ્ય-
યનકલાપસ્યૈવ વિભાજ્યકોટૌ પ્રવેશોઽભિપ્રેત ઇતિ જ્ઞાયતે। ન હિ
ગોપાલદારકાદિલક્ષણાનાં નામાવશ્યકાદીનામવશ્યકર્તવ્યત્વં ગુણવશ્ય-
કર્તૃત્વાદિકં વાઽસ્તિ યેનૈતેન વિવરણેન તેષાં સમાવેશઃ શક્યઃ સ્યાદિતિ
ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ તાદૃશકલાપલક્ષણસ્ય ભાવાવશ્યકસ્યોપલક્ષણા-
તેષામપિ સમાવેશો વૃત્તિકારાણામપ્યભિપ્રેતો મન્તવ્ય એવ। અન્યથા
ચતુર્ણુ પ્રકારેષુ ગોપાલદારકાદીનાં તૈઃ કૃતસ્ય સમાવેશસ્યાનુપપત્ત્યાપત્તેઃ।
તતશ્ચ ભાવાવશ્યકસ્ય પ્રધાનતયા વિભાજ્યકોટૌ સાક્ષાદુલ્લેખઃ, તદન્યેષાં
તૂપલક્ષણાદિતિ મન્તવ્યમ્॥૪॥ અથ ચતુર્ણુ નિક્ષેપેષુ પ્રથમં નામ-
નિક્ષેપમાહ—

ત્રિવિધો નામનિક્ષેપોઽભિધાનમર્થશૂન્યકઃ ।

યાદૃચ્છિકં તથૈતેષાં લક્ષણાન્યેવમબ્રુવન્ ॥૫॥

ગુણોને વશ થાય એ આવશ્યક...’ ઇત્યાદિ જે વિવરણ કર્યું છે તેનાથી
તેઓને ‘આવશ્યક’ તરીકે વિભાજ્યમાં અધ્યયનોનાં સમૂહનો જ પ્રવેશ
અભિમત છે એ જણાય છે. ગોપાલપુત્ર વગેરે નામઆવશ્યકાદિ કાંઈ
અવશ્યકર્તવ્ય નથી જ કે આત્માને ગુણોને વશ કરનાર પણ નથી જ
કે જેથી આવા વિવરણ દ્વારા તેઓનો પણ સમાવેશ શક્ય બને.

સમાધાન : બરાબર, પણ છતાં તેવા સમૂહરૂપ ભાવાવશ્યકના
ઉપલક્ષણથી નામઆવશ્યક વગેરેનો સમાવેશ પણ વૃત્તિકારને અભિપ્રેત
છે જ એમ માનવું જ જોઈએ, નહીંતર આગળ ચાર પ્રકારો તેઓએ
જે જણાવ્યા છે એમાં ગોપાલપુત્રાદિ નામ આવશ્યક વગેરેનો તેઓએ
કરેલો સમાવેશ અસંગત થઈ જશે. એટલે ભાવાવશ્યક મુખ્ય હોવાથી
વિભાજ્યકોટિમાં એનો સાક્ષાદ્ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે સિવાયના
નામનિક્ષેપ વગેરેનો ઉપલક્ષણથી કર્યો છે એમ માનવું. ॥૪॥ હવે ચાર
નિક્ષેપમાં પ્રથમ એવા નામનિક્ષેપને કહે છે—

ગાથાર્થ : નામનિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારે છે. અભિધાન, અર્થશૂન્ય અને

નામનિક્ષેપસ્ત્રિવિધો ભવતિ । ‘ઇન્દ્ર’ અ’ ઇત્યાદિવર્ણવલીનિષ્પન્નં યદ્ ‘ઇન્દ્ર’ આદ્યભિધાનં તત્પ્રથમઃ પ્રકારઃ । નામસૂચિત્ ‘ઇન્દના’ ઘર્થશૂન્યો યઃ ઇન્દ્રાદ્યાઘ્યઃ ગોપાલદારકાદિઃ સ દ્વિતીયઃ પ્રકારઃ । તથા યાદૃચ્છિકમર્થશૂન્યં યન્નામ તત્તૃતીયઃ પ્રકારઃ । તથૈતેષાં ત્રયાણાં લક્ષણાનિ પૂર્વાચાર્યા એવમબ્રુવન્નિતિ ગાથાર્થઃ । તતશ્ચ ‘તથા’ શબ્દસ્ય ‘યાદૃચ્છિકં’ ઇત્યનેનાપિ સહાન્વયસ્તદા ચ સ સમુચ્ચયાર્થઃ, ઘણ્ટાલાલાન્યાયેન ‘તથૈતેષાં’ ઇત્યેવમે ‘તેષામિ’ ત્યાદિનાઽપિ સહાન્વયસ્તદા ચ સ વક્તવ્યાન્તરોપન્યાસાર્થો જ્ઞેયઃ ।

નનુ ‘તત્ત્વભેદપર્યાયૈર્વ્યાખ્યા’ ઇતિ ન્યાયો કથં નાનુસૃતઃ ? અયમ્ભાવઃ- પૂર્વં વ્યાખ્યાયમાનસ્ય તત્ત્વં = લક્ષણં વક્તવ્યં સ્યાત્, તત્પશ્ચાત્ તદ્ભેદાદયઃ । અત્ર નામનિક્ષેપસ્ય લક્ષણમનુક્તૈવ ભેદાઃ કથં કથિતાઃ ? ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, કિન્ત્વનુયોગદ્વારાદિષ્વપિ યાદૃચ્છિક. તથા આ બધાના લક્ષણ પૂર્વાચાર્યોએ આવા કહેલા છે.

ટીકાર્થ : નામનિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારે છે. ઇન્દ્ર અ આવી વર્ણવલીથી બનેલા જે ઇન્દ્ર વગેરે અભિધાન એ પ્રથમ પ્રકાર છે. ‘ઇન્દ્ર’ વગેરે નામથી સૂચિત થતા ‘ઇન્દના’ વગેરે અર્થથી શૂન્ય જે ઇન્દ્રનામે ગોપાળપુત્ર વગેરે તે ‘અર્થશૂન્ય’ એવો બીજા પ્રકાર છે. તથા અર્થશૂન્ય જે રિત્ય વગેરે નામ તે ત્રીજો ‘યાદૃચ્છિક’ પ્રકાર છે. તથા આ ત્રણના લક્ષણો પૂર્વાચાર્યોએ આવા પ્રકારના કહેલા છે. (જે આગલી ગાથામાં કહેવાશે.) આમ ‘તથા’ શબ્દનો ઘણ્ટાલાલાન્યાયે ‘યાદૃચ્છિક’ એની સાથે અને ‘એતેષાં’ એની સાથે... એમ બે વાર અન્વય જાણવો. એમાં પ્રથમઅન્વય વખતે એ સમુચ્ચય અર્થમાં છે અને બીજા અન્વય વખતે એ અન્યવક્તવ્યના ઉપન્યાસ માટે છે.

શંકા : ‘તત્ત્વ-ભેદ-પર્યાયૈર્વ્યાખ્યા’ એ ન્યાયને તમે કેમ અનુસરતા નથી ? સામાન્યથી જેની વ્યાખ્યા કરવાની હોય છે એનું તત્ત્વ = લક્ષણ પહેલાં કહેવાનું હોય છે, પછી એના ભેદ કહીને છેલ્લે એના પર્યાયવાચી

નામનિક્ષેપસ્ય સામાન્યલક્ષણં નૈવોક્તં, નામનિક્ષેપપ્રકારીભૂતાનામભિ-
ધાનાદીનાં વિશેષલક્ષણમેવોક્તમિત્યત્રાપિ સ એવ ક્રમ આદૃતઃ। પરન્તુ
પ્રકારાણાં નિર્દેશં વિના વિશેષલક્ષણમપિ કથં કથનીયમ્ ? તસ્માદત્ર
પञ्चम्यां गाथायां प्रकारा निर्दिष्टाः, षष्ठ्यां च तेषां लक्षणानि वक्ष्यन्ते।

ન ચ વિશેષાવશ્યકભાષ્યે તુ નામ્નઃ સામાન્યં લક્ષણમુક્તમેવ,
તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ- “તત્ર નામ કિમુચ્યતે ? ઇત્યાશઙ્ક્ય સામાન્યેન
નામ્નસ્તાવલ્લક્ષણમાહ- પજ્જાયાઽણભિધેયં ઠિઅમણ્ણતથે તયત્થનિરવેક્ખં।

જાઙ્ચિચ્છિયં ચ નામં જાવદ્ધવ્વં ચ પાણં॥૨૫॥” ઇતિ। તથા
ચ તદેવાત્રાપિ કિમિતિ નોક્તમિતિ વક્તવ્યમ્, તત્રાપિ નામનિક્ષેપ-
વિશેષાણામેવ લક્ષણસ્યોક્તત્વાત્। તથાહિ- ‘પજ્જાયાઽણભિધેયં...’

શબ્દો કહેવાના હોય છે. અહીં તો નામનિક્ષેપનું લક્ષણ કહ્યા વિના જ
એના ભેદ કેમ કહો છો ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. પણ અનુયોગદ્વાર વગેરેમાં પણ
નામનિક્ષેપનું સામાન્યલક્ષણ કહ્યું જ નથી, અને નામનિક્ષેપના પ્રકાર
એવા અભિધાન વગેરેનું જ વિશેષ લક્ષણ કહ્યું છે. માટે અહીં પણ એ
જ ક્રમ અપનાવ્યો છે. પણ પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યા વિના એના વિશેષ
લક્ષણ પણ કેવી રીતે કહેવાય ? માટે આ પાંચમી ગાથામાં પ્રકારોનો
નિર્દેશ કર્યો છે અને છઠ્ઠી ગાથામાં એનાં લક્ષણો કહેવાશે.

શંકા : વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં તો નામનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે—
તે ગ્રન્થ આ રીતે છે— “તેમાં ‘નામ’ એ શું છે ? એવી શંકાના સમાધાન
માટે સામાન્યથી નામનું લક્ષણ કહે છે - નામ અન્યાર્થમાં સ્થિત,
તદર્થનિરપેક્ષ- પર્યાયાનભિધેય હોય છે. અને યાદૈચ્છિક હોય છે. પ્રાયઃ
કરીને યાવદ્દ્રવ્યભાવી હોય છે.” તો પછી આ જ લક્ષણને અહીં પણ
સામાન્યલક્ષણ તરીકે કેમ ન કહ્યું ?

સમાધાન : ત્યાં = ભાષ્યમાં પણ નામવિશેષના જ લક્ષણો કહ્યા
છે. તે આ રીતે— ‘પર્યાયાનભિધેય’ વગેરેથી અહીં કહેલા બીજા પ્રકારનું

ઇત્યાદિકમત્રોક્તસ્ય દ્વિતીયસ્ય પ્રકારસ્ય લક્ષણમ્ । ‘જાઙ્ઞિચ્યં’તિ તૃતીયસ્ય પ્રકારસ્ય । ઉપલક્ષણાદવશિષ્ટસ્ય પ્રકારસ્ય તત્સૂચિતમ્ । નનુ તર્હિ વૃત્તિકારૈઃ ‘સામાન્યેન નામ્નસ્તાવલ્લક્ષણમાહ’ ઇત્યેવંરૂપા પાતનિકા કિમર્થ કૃતા ? અર્થશૂન્યસ્ય ગોપાલદારકાદૈરેવ બહુલતયા નામનિક્ષેપત્વેન પ્રસિદ્ધેસ્તલ્લક્ષણસ્ય નામનિક્ષેપસામાન્યલક્ષણત્વમિત્યભિપ્રાયેણ વૃત્તિકારૈ-સ્તાદૃશી પાતનિકા કૃતેતિ મન્તવ્યમ્ । અત એવાનુયોગદ્વારેષ્વપિ— ‘સે કિં તં નામાવસ્સયં ? ૨ જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વ તદુભયાણ વા આવસ્સણ્ણતિ નામં કજ્જહ સે તં નામાવસ્સયં । (સૂ. ૧૦) તિ સૂત્રે સાક્ષાદુપાદાનમસ્યૈવ કૃતં, ન શેષયોર્દ્વયોઃ । આકરગ્રન્થવૃત્તિકારાણામપ્યેતદભિપ્રેતમેવ । અત એવ ભાષ્યગતાયાસ્તદ્ગાથાયા વૃત્તૌ તૈઃ ‘પજ્જાયા...’ ઇત્યાદિગાથાંશં તથા વ્યાખ્યાતં યથૈકસ્ય પ્રકારસ્ય લક્ષણં લખ્યતે, ‘જાઙ્ઞિચ્યં’તિ લક્ષણ કહ્યું છે. ‘યાદચ્છિક’ થી ત્રીજા પ્રકારનું લક્ષણ કહ્યું છે. ઉપલક્ષણથી બાકી રહી ગયેલા પ્રકારનું લક્ષણ સૂચવ્યું છે.

શંકા : તો પછી વૃત્તિકારે ‘નામના સામાન્યલક્ષણને કહે છે -’ એ પ્રમાણે અવતરણિકા કેમ કરી ?

સમાધાન : અર્થશૂન્ય એવા ગોપાલપુત્રાદિની જ મુખ્યતયા નામનિક્ષેપ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હોવાથી તેનું લક્ષણ એ નામનું સામાન્યલક્ષણ એવા અભિપ્રાયથી વૃત્તિકારે એવી અવતરણિકા કરી છે એમ માનવું જોઈએ. એટલે જ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં પણ ‘એ નામ આવશ્યક શું છે ? જે જીવનું કે અજીવનું કે જીવોનું કે અજીવોનું કે તે બંનેનું કે તે બંનેના સમૂહનું ‘આવશ્યક’ એવું નામ કરાય તે નામઆવશ્યક’ આવા સૂત્રમાં સાક્ષાદ્ ઉલ્લેખ આ ‘અર્થશૂન્ય’ પ્રકારનો જ કર્યો છે, શેષ બેનો નહીં. ભાષ્યના વૃત્તિકારને પણ આ માન્ય છે જ. એટલે જ તેઓએ એની વૃત્તિમાં ‘પજ્જાયાણભિધેયં..’ એવા અંશની વ્યાખ્યા એવી રીતે કરી છે કે જેથી એક પ્રકારનું લક્ષણ મળે, ‘જાઙ્ઞિચ્યં’ એવા ગાથાંશની વ્યાખ્યા

ગાથાંશં તથા વિવૃતં યથા દ્વિતીયસ્ય તલ્લભ્યતે। તદનન્તરં ચ 'તદેવં પ્રકારદ્વયેન નામ્નઃ સ્વરૂપમત્રોક્તં એતચ્ચ તૃતીયપ્રકારસ્યોપલક્ષણં' ઇત્યાદિ પઙ્ક્ત્યા તૃતીયસ્યાપિ તત્સૂચિતમ્। યદ્યનયા ગાથયા નામ્ન એકમેવ સામાન્યલક્ષણં તેષામભિપ્રેતં સ્યાત્તદા વિવિધાનાં ગાથાંશાનાં તૈરેવંપ્રકારા વ્યાખ્યા નૈવ કૃતા સ્યાદિતિ નિશઙ્કમ્।

નનુ તથાપિ નામનિક્ષેપસ્ય સામાન્યલક્ષણં વયં જિજ્ઞાસામહે ઇતિ ચેત્ ? શૃણુત-ત્રયાણાં પ્રકારવિશેષાણાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણાનિ વિનિશ્ચિત્ય તતશ્ચ તેષાં લક્ષ્યરૂપાંસ્ત્રીન્ પ્રકારવિશેષાન્ વિનિશ્ચિત્ય 'તત્રયાન્યતમત્વમ્' ઇત્યેવં લક્ષણં જ્ઞેયમ્। નનુ પૂર્વાચાર્યૈર્યદિ સામાન્યલક્ષણં ન પ્રણાયિ, તદા ભવતોઽપિ કસ્તત્પ્રણયનેઽધિકારઃ, પૂર્વાચાર્યક્રમોલ્લંઘને શિષ્ટાનામધિકારાભવાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, પરન્ત્વત્ર

એ રીતે કરી છે કે જેથી બીજા પ્રકારનું લક્ષણ મળે. અને એ પછી 'આમ, બે પ્રકારે નામનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું, એ ત્રીજા પ્રકારનું ઉપલક્ષણ છે' એવું કહેવા દ્વારા ત્રીજા પ્રકારનું પણ લક્ષણ સૂચિત કર્યું છે. જો આ ગાથાથી નામના એક જ સામાન્યલક્ષણની વાત તેઓને અભિપ્રેત હોત તો ગાથાના વિવિધ અંશોની તેઓએ આવી વ્યાખ્યા કરી ન હોત.

શંકા : છતાં નામનિક્ષેપનું સામાન્ય લક્ષણ શું હોઈ શકે એ જાણવાની અમારી જિજ્ઞાસા છે.

સમાધાન : સાંભળો, ત્રણે વિશેષ પ્રકારોનું સ્વતંત્ર લક્ષણ નિશ્ચિત કરીને તેના પરથી ત્રણેના લક્ષ્યને નિશ્ચિત કરવા, અને પછી 'એ ત્રણનું અન્યતમત્વ' એવું સામાન્ય લક્ષણ જાણવું. (અહીં બીજો કોઈ શંકાકાર વચ્ચે શંકા કરે છે-)

શંકા : જો પૂર્વાચાર્યોએ સામાન્યલક્ષણ બનાવ્યું નથી તો તમને પણ એ બનાવવાનો શું અધિકાર છે ? કારણ કે પૂર્વાચાર્યના ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવાનો શિષ્ટોને અધિકાર હોતો નથી.

तत्क्रमोलङ्घनाभावादेव नाधिकाराभावः। न हि पूर्वाचार्याणामुक्ती-
र्युक्तीश्चानुसन्धाय कस्यचिद् रहस्यार्थस्य प्रादुष्करणमात्रेण तत्क्रमो-
लङ्घनाक्षेप औचित्यं भजते, अन्यथा न्यायविशारदानां श्रीमतां
यशोविजयानामपि भवता तदाक्षेपो देयः स्यात्, तैरपि जैनतर्क-
भाषायां 'तत्र प्रकृतार्थनिरपेक्षा नामार्थान्यतरपरिणतिर्नामनिक्षेपः' इत्येवं
नामनिक्षेपस्य सामान्यलक्षणस्य कथितत्वात्। ननु तथापि तत्प्र-
णीतलक्षणाद् भवत्प्रणीतलक्षणं भिद्यते इति चेत् ? न, अर्थतः प्रायः
समानत्वात्, तच्च समानत्वमग्रे व्यक्तीकरिष्यते। अत्र च नामनिक्षेप-
भेदानाम'भिधाना'दीनि यान्यभिधानान्यभिहितानि तानि निरूपण-
सौकर्यार्थं मत्कल्पितानि, पूर्वाचार्यैस्तु नैकमपि नाम कथितमिति
ध्येयम्॥५॥ अभिधानादीनां नामनिक्षेपभेदानां पूर्वाचार्यैः कथितानि
लक्षणान्यनुवादयन्नाह—

समाधान : वात सायी छे. पण अही कमनुं उल्लंघन न डोवाथी
अधिकारनो अत्माव नथी. पूर्वाचार्यना वयनोनुं ने युक्तिओनुं अनुसंधान
करीने कोठक रहस्यार्थ प्रगट करवा मात्रथी कांठ कमोल्लंघन थर्छ जतुं
नथी. नहीतर न्यायविशारद श्रीमद्यशोविजय मडाराज पर पण तभारे
आवो आक्षेप करवो पडशे. कारण के तेओअे पण जैनतर्कभाषामां
'प्रस्तुत अर्थथी निरपेक्ष अेवी नाम के अर्थमां रडेली वाच्यता परिणति
अे नामनिक्षेप छे' अेवुं नामनिक्षेपनुं सामान्य लक्षण आधुं ज छे.
'पण तेओअे अनावेला लक्षण करतां तभारुं लक्षण अलग पडे छे' अेवी
शंका न करवी, कारण के अर्थथी अत्रे लक्षणमां प्रायः समानता छे. आ
समानता आगण व्यक्त कराशे.

अही नामनिक्षेपना प्रकारोना अभिधान-वगेरे जे नामो क्ख्या छे
ते निरूपण सरणताथी थर्छ शके अे माटे में कल्पेला छे. पूर्वाचार्योअे
तो अेक पण नाम क्खुं नथी, अे ध्यानमां राअवुं. ॥५॥ नामनिक्षेपना
अभिधान वगेरे त्मेदोनां पूर्वाचार्योअे क्खेला लक्षणोनी अवतार करता

યદ્વસ્તુનોઽભિધાનં સ્થિતમન્યાર્થે તદર્થનિરપેક્ષમ્।

પર્યાયાનભિધેયં ચ નામ યાદૃચ્છિકં ચ તથા ॥૬॥

શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તાવુદ્ધતાયા એતદ્ગાથાયા વૃત્તિકારશ્રીમલ-
ધારિહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ કૃતા વ્યાખ્યા-વિનેયાનુગ્રહાર્થમેતદ્વ્યાખ્યા- યદ્
વસ્તુનઃ = ઇન્દ્રાદેઃ ‘અભિધાનં’ = ‘ઇન્દ્ર’ ઇત્યાદિવર્ણાવલીમાત્રમિદમેવ
ચ ‘આવશ્યક’લક્ષણવર્ણચતુષ્ટયાવલીમાત્રં યત્તદોર્નિત્યાભિસમ્બન્ધા-
તન્નામેતિ સંટઙ્કઃ। અથ પ્રકારાન્તરેણ નામ્નો લક્ષણમાહ- ‘સ્થિતમન્યાર્થે
તદર્થનિરપેક્ષં પર્યાયાનભિધેયં ચ’ ઇતિ તદપિ નામ, યત્કથંભૂતમિત્યાહ-
અન્યશ્ચાસાવર્થશ્ચાન્યાર્થો ગોપાલદારકાદિલક્ષણસ્તત્ર સ્થિતં, અન્યત્રેન્દ્રા-
દાવર્થે યથાર્થત્વેન પ્રસિદ્ધં સદન્યત્ર ગોપાલદારકાદૌ યદારોપિતમિત્યર્થઃ।
અત એવાહ- ‘તદર્થનિરપેક્ષં’ ઇતિ = તસ્યઃ ઇન્દ્રાદિનામ્નઃ, અર્થઃ =
કહે છે-

ગાથાર્થ : જે વસ્તુનું અભિધાન હોય છે તે, અન્યાર્થમાં રહેલું -
તદર્થનિરપેક્ષ પર્યાયાનભિધેય નામ, તથા યાદૃચ્છિક નામ એ નામ-
નિક્ષેપ છે.

ટીકાર્થ : શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરેલી આ ગાથાની
વૃત્તિકાર શ્રીમલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરેલી વ્યાખ્યાનો સારભૂત
અર્થ આવો છે- શિષ્યો પર અનુગ્રહ કરવા માટે આ ગાથાની વ્યાખ્યા
કરાય છે - ઇન્દ્ર વગેરે વસ્તુનું ‘ઇન્દ્ર’ વગેરે અક્ષરાત્મક કે આ જ
‘આવશ્યક’ એવા અક્ષરાત્મક જે નામ તે નામનિક્ષેપ છે. હવે બીજા
પ્રકારે નામનું લક્ષણ કહે છે - જે ઇન્દ્ર વગેરે યથાર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવું
‘ઇન્દ્ર’ વગેર નામ, એ ઇન્દ્રથી ભિન્ન એવા ગોપાળપુત્ર વગેરે અર્થમાં
= પદાર્થમાં રહેલું હોય, ઇન્દ્ર એવા શબ્દનો જે પરમૈશ્વર્યાદિરૂપ અર્થ,
એ અર્થ એ ગોપાળપુત્ર વગેરેમાં રહ્યો છે કે નહીં એવી અપેક્ષા રાખ્યા
વિના જ (તદર્થનિરપેક્ષપણે) જે રહેલું હોય. અને શક-પુરંદર વગેરે

પરમૈશ્વર્યાદિરૂપસ્તદર્થઃ, સ ચાસાવર્થશ્ચેતિ વા તદર્થઃ, તસ્ય નિરપેક્ષં, ગોપાલદારકાદૌ તદર્થસ્યાભાવાત્। પુનઃ કિંભૂતં તદિત્યાહિ- ‘પર્યાયાન-ભિધેયમિ’તિ પર્યાયાણાં = શક્રપુરન્દરાદીનાં અનભિધેયં = અવાચ્યં, ગોપાલદારકાદયો હીન્દ્રાદિશબ્દૈરુચ્યમાના અપિ શચીપત્યાદિરિવ શક્રપુરન્દરાદિશબ્દૈર્નાભિધીયન્તે। અતસ્તન્નામાપિ નામ-તદ્વતોરભેદોપચારાત્ પર્યાયાનભિધેયમિત્યુચ્યતે। ચશબ્દો નામ્ન એવ લક્ષણાન્તરસૂચકઃ, શચીપત્યાદૌ પ્રસિદ્ધં તન્નામ વાચ્યાર્થશૂન્યેઽન્યત્ર ગોપાલદારકાદૌ યદારોપિતં તદપિ નામેતિ તાત્પર્યમ્। તૃતીયપ્રકારેણાપિ તલ્લક્ષણમાહ- ‘યાદૃચ્છિકં ચ તથા’ ઇતિ-તથાવિધવ્યુત્પત્તિશૂન્યં ડિત્યહવિત્યાદિરૂપં યાદૃચ્છિકં = સ્વેચ્છયા નામ ક્રિયતે તદપિ નામેત્યાર્યાર્થઃ॥ અત્રા-વશ્યકવૃત્તૌ સૂરિપુરંદરૈઃ શ્રીમદ્ભરિભદ્રસૂરિભિઃ ‘અન્યાર્થે સ્થિતં’ ઇત્યસ્ય વ્યાખ્યાને ‘ગોપાલદારકાદિલક્ષણેઽન્યાર્થે સ્થિતં’ ઇત્યેવં ન કથિતં, અપિ તુ ‘ગોપાલદારકાદન્યસ્મિન્નિન્દ્રાદૌ સ્થિતં’ ઇત્યેવં કથિતમ્। તથા

પર્યાયવાચી શબ્દોથી જે અનભિધેય તે નામનિક્ષેપ છે. ‘ઈન્દ્ર’ શબ્દને ધારનારા પણ ગોપાળપુત્ર વગેરે શચીપતિની જેમ શક્ર-પુરંદરાદિ શબ્દોથી બોલાવાતા નથી. તેથી નામ-નામવાનના અભેદોપચારથી એ નામ પણ પર્યાયાનભિધેય કહેવાય છે. ચ શબ્દ નામના બીજા લક્ષણનો સૂચક છે. અને તેથી શચીપતિ વગેરે પ્રસિદ્ધ એવું તે ઈન્દ્ર વગેરે નામ વાચ્યાર્થશૂન્ય એવા અન્ય ગોપાળપુત્રમાં જે આરોપિત કરેલું હોય તે પણ નામ છે એમ તાત્પર્ય જાણવું. ત્રીજા પ્રકારે પણ તેનું લક્ષણ કહે છે - તેવા પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી શૂન્ય ડિત્ય-હવિત્ય વગેરે જે યાદૃચ્છિક નામ = સ્વઈચ્છામાત્રથી પાડેલું નામ તે પણ નામનિક્ષેપ છે એમ ગાથાર્થ જાણવો. આવશ્યકવૃત્તિમાં સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિમહારાજે ‘અન્યાર્થે સ્થિતં’નો અર્થ ‘ગોપાળ-પુત્રાદિરૂપ અન્ય અર્થમાં રહેલ’ એવો નથી કર્યો, પણ ‘ગોપાળપુત્રાદિથી અન્ય એવા ઈન્દ્રાદિમાં રહેલ’ એવો અર્થ કર્યો છે. એ વૃત્તિગ્રન્થ આવો

ચ તદ્વૃત્તિગ્રન્થઃ— ‘સ્થિતમન્યાર્થે’ इति परमार्थतस्त्रिदशाधिपेऽवस्थानात्’ इति। न च द्वयोर्व्याख्यानयोर्विरोधः शङ्कनीयः, अनेकार्थत्वात्सूत्राणाम्। प्रकृतः वृत्त्यर्थः प्रायः सुगमार्थः। अत्र यद्यपि नाम्न एव त्रिभिः प्रकारैस्त्रीणि लक्षणानि निरूपितानीत्यापातदृष्ट्या प्रतीयते, तथापि सूक्ष्मार्थचिन्तने नाम्नः ‘अभिधान-अर्थशून्य-यादृच्छिक’ लक्षणानां त्रयाणां प्रकारणामेतानि लक्षणानीति स्पष्टं प्रतीयत एव। ततश्च भावेन्द्रादेः ‘इन्द्र’ इत्यादिवर्णावलीमात्ररूपमभिधानं नामनिक्षेपस्य प्रथमो भेदः, इन्द्रादिनाम्नो यः परमैश्वर्यादिरूपोऽर्थस्तेनार्थेन शून्य इन्द्राख्य-गोपालदारकादिर्नामनिक्षेपस्य द्वितीयो भेदः। जीवस्याजीवस्य वा वस्तुन इच्छामात्रेण सङ्केतितं व्युत्पत्तिशून्यं यद् डित्थ-डवित्थादिरूपं यादृच्छिकं नाम तन्नामनिक्षेपस्य तृतीयो भेदः।

एषु च त्रिष्वपि भेदेषु किञ्चित् किञ्चिद्विचार्यते। तत्र प्रथमो-

છે— ‘નામ-અન્યાર્થમાં રહેલ છે, કારણ કે પરમાર્થથી દેવોના રાજ ઈન્દ્રમાં રહેલ છે.’ આ બંને અર્થમાં વિરોધની શંકા ન કરવી, કારણ કે સૂત્રોના અનેક અર્થ સંભવિત હોય છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો અર્થ લગભગ સરળ છે, જો કે અહીં નામના જ ત્રણ પ્રકારે ત્રણ લક્ષણો કહ્યા હોય એવું પ્રથમ નજરે લાગે છે. તો પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં નામના અભિધાન-અર્થશૂન્ય અને યાદૃચ્છિક એવો ત્રણપ્રકારના આ લક્ષણો છે એ સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય જ છે. એટલે, ભાવ નિક્ષેપનું ‘ઈન્દ્ર’ વગેરે અક્ષરાત્મક જે અભિધાન એ નામનિક્ષેપનો પ્રથમભેદ છે, ઈન્દ્ર વગેરે નામનો પરમૈશ્વર્ય વગેરે રૂપ જે અર્થ તે અર્થથી શૂન્ય ઈન્દ્ર વગેરે નામે જે ગોપાળપુત્ર વગેરે તે નામનિક્ષેપનો અર્થશૂન્ય એવો બીજો ભેદ છે. જીવ કે અજીવ વસ્તુનું ઈચ્છામાત્રથી સંકેત કરાયેલું અને વ્યુત્પત્તિશૂન્ય એવું જે ડિત્થ-ડવિત્થ વગેરે અક્ષરાત્મક નામ તે યાદૃચ્છિક એવો ત્રીજો ભેદ છે.

આ ત્રણે ભેદોમાં કંઈક કંઈક વિચાર કરવાનો છે. એમાં પ્રથમ

ડભિધાનાખ્યો ભેદ:। નનુ કિંસ્વરૂપોડ્યં ભેદ: ? ઉચ્ચાર્યમાણશબ્દ-સ્વરૂપો વા પુસ્તકાદિલિખિતવર્ણાવલીસ્વરૂપો વા? અયમ્ભાવ: વિશેષાવશ્યકભાષ્યસ્ય ‘પજ્જાયાડણભિધેયં...’ ત્તિ ગાથાયાં વૃત્તૌ ચ નામ્ન: પ્રથમભેદત્વેનાર્થશૂન્યસ્ય ગોપાલદારકાદે:, દ્વિતીયભેદત્વેન ચ યાદૃચ્છિકસ્ય નામ્ન ઉપન્યાસ: કૃત:। તયોરુપલક્ષણાચ્ચ તૃતીયસ્ય પુસ્તકાદિલિખિતસ્ય વર્ણાવલીમાત્રસ્યોપન્યાસો વૃત્તૌ કૃત:, તથા ચ તદ્વૃત્તિગ્રન્થ: ‘તદેવં પ્રકારદ્વયેન નામ્ન: સ્વરૂપમત્રોક્તં, એતચ્ચ તૃતીયપ્રકારસ્યોપલક્ષણં, પુસ્તક-પત્ર-ચિત્રાદિલિખિતસ્ય વસ્ત્વભિધાનભૂતેન્દ્રાદિવર્ણાવલીમાત્રસ્યાપ્યન્યત્ર નામત્વેનોક્ત્વાદિતિ। એનમેવાશ્રિત્ય ચ લઘુહરિભદ્રૈર્મહોપાધ્યાયૈર્જૈનતર્કભાષાયામપિ ‘યથા વા પુસ્તકપત્રચિત્રાદિલિખિતા વસ્ત્વભિધાનભૂતેન્દ્રાદિવર્ણાવલી’ ઇત્યેવમસ્યૈવ તૃતીયભેદત્વેનોપન્યાસ:

અભિધાન ભેદ અંગે—

શંકા : આ અભિધાન નામે પ્રથમભેદ ઉચ્ચાર્યમાણ શબ્દરૂપ છે કે પુસ્તકાદિમાં લખેલ (લિપિબદ્ધ) વર્ણાવલિરૂપ છે ? આશય એ છે કે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ‘પજ્જાયાણભિધેયં... વગેરે ગાથામાં અને એની વૃત્તિમાં નામના પ્રથમભેદ તરીકે અર્થશૂન્ય ગોપાળપુત્ર વગેરેનો અને બીજાભેદ તરીકે યાદૃચ્છિક નામનો ઉલ્લેખ છે. અને એ બેના ઉપલક્ષણથી ત્રીજા ભેદ તરીકે પુસ્તકાદિમાં લખેલ વર્ણાવલીનો વૃત્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ રીતે— આમ બે પ્રકારે નામનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું. આ ત્રીજા પ્રકારનું ઉપલક્ષણ છે. પુસ્તક-પત્ર-ચિત્ર વગેરેમાં લખેલી વસ્તુના અભિધાનસ્વરૂપ જે વર્ણાવલી એ ત્રીજો ભેદ છે. એને અન્યત્ર પણ નામનિક્ષેપ તરીકે કહેલ છે. આ અધિકારને અનુસરીને જ લઘુહરિભદ્ર મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે જૈનતર્કભાષામાં પણ ‘અથવા પુસ્તક-પત્ર-ચિત્ર વગેરેમાં લખેલ વસ્તુના અભિધાનભૂત ‘ઈન્દ્ર’ વગેરે વર્ણાવલી એ નામ નિક્ષેપ છે.’ આ પ્રમાણે ત્રીજાભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો

કૃતઃ। તતશ્ચાનુયોગદ્વાર-વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિગ્રન્થયોર્નામનિક્ષેપપ્રકારાણાં ક્રમભેદો ભેદભેદશ્ચ સ્પષ્ટ એવ। તત્ર યદિ ક્રમભેદો ગૌણીક્રિયેત તથાપિ ભેદભેદસ્ત્વવતિષ્ટેદેવ, એકત્રોચ્ચાર્યમાણસ્યેન્દ્રાદિવર્ણાવલી-લક્ષણસ્યાભિધાનસ્ય નામનિક્ષેપભેદત્વેન કથિતત્વાત્, અન્યત્ર ચ પુસ્તકાદિલિખિતસ્ય તસ્યેતિ ચેત્ ? સત્યં, ક્રમભેદસ્તુ વિવક્ષાભેદેનોપપદ્યેત, ભેદભેદસ્તુ નિવાર્ય એવ, અન્યથા નામનિક્ષેપસ્ય ચતુર્ભેદત્વપ્રસન્નાત્, દ્વયોશ્ચ ગ્રન્થયોસ્તદન્યતમસ્યૈકસ્ય ભેદસ્યાકથિતતયા ન્યૂનત્વાપત્તેશ્ચ।

મત્પરિશીલિતં તન્નિવારણમેવંપ્રકારં જ્ઞેયમ્-ઉચ્ચાર્યમાણેન્દ્રાદિ-શબ્દરૂપમભિધાનમેવ વસ્તુતો નામનિક્ષેપભેદઃ, ન તુ પુસ્તકાદિલિખિતા વર્ણાવલી, (૧) અભિધાનસ્ય સાક્ષાદુપાત્તત્વાત્, પુસ્તકાદિલિખિતસ્ય

છે. એટલે અનુયોગદ્વાર અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યગ્રન્થમાં નામનિક્ષેપના પ્રકારનો ક્રમ જુદો છે તથા પ્રકારોમાં પણ ભેદ છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમાં કદાચ ક્રમભેદને ગૌણ કરીએ તો પણ બન્ને ગ્રન્થમાં નામનિક્ષેપના કહેલા ભેદોમાં જે ભેદ છે તે તો ઊભો જ રહે છે, કારણ કે અનુયોગદ્વારમાં ઉચ્ચાર્યમાણ શબ્દને નામનિક્ષેપ તરીકે કહેલ છે જ્યારે વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં પુસ્તકાદિમાં લખેલ શબ્દને કહેલ છે.

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. ક્રમભેદની તો વિવક્ષાભેદથી સંગતિ થઈ શકે છે. પણ ભેદોમાં જે ભેદ છે તેનું નિવારણ કરવું જ પડે, નહીંતર નામનિક્ષેપના ચારભેદ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. તેમજ બન્ને ગ્રન્થમાં એક-એક ભેદ કહ્યો ન હોવાથી એટલી ન્યૂનતા હોવાની આપત્તિ આવે.

મેં વિચારેલું એનું નિવારણ આવું જાણવું— ઉચ્ચાર્યમાણ ‘ઈન્દ્ર’ વગેરે શબ્દરૂપ અભિધાન જ વસ્તુતઃ નામનિક્ષેપનો ભેદ છે, નહિં કે પુસ્તકાદિમાં લખેલ વર્ણાવલી. આવું માનવામાં નીચેના કારણો જાણવા. (૧) ‘અભિધાન’નો સાક્ષાદ્ ઉલ્લેખ છે. જ્યારે પુસ્તકાદિલિખિતનું તો

तूपलक्षणाद्गृहीतत्वात् (२) 'अभिधान'शब्दगतस्य 'अभि'उपसर्गपूर्वस्य 'धा'धातोः कथनार्थत्वात् (३) ब्राह्मी-देवनागरी-आदिलिपिभेदेन पुस्तकादिलिखिताया इन्द्रादिवर्णावल्या अवश्यं भेदाद् नामनिक्षेप-भेदाधिक्यप्रसङ्गात्, लिपिर्या काऽपि भवतु, उच्चार्यमाण इन्द्रादिशब्दो यत एकरूप एव भवति, अतो न भेदबाहुल्यापत्तिः।

नन्वेवं तु विशेषावश्यकभाष्यवृत्तिकारणां न्यूनत्वापत्तिः, उच्चार्य-माणशब्दात्मकस्याभिधानलक्षणस्य नामनिक्षेपभेदस्यासङ्गृहीतत्वादिति चेत् ? न, तैरुक्तेन पुस्तकादिषु लिखितवर्णावल्यात्मकेन तृतीयभेदे-नास्यैव भेदस्य सूचितत्वात्। अयम्भावः-पूर्वं श्रीतीर्थकृद्-गणधरादि-काले पुस्तकलेखनं नासीत्। ग्रन्थकर्ताऽध्यापको वा गुरुर्वक्ति, श्रोतारः शिष्याः शृण्वन्ति। ग्रन्थरचन-अध्यापन-अध्ययनादेरयमेव क्रमः प्रवर्त-

उपलक्ष्यतीति ग्रहणं छे. (२) 'अभिधान' शब्दमां रडेले 'अभि+धा' धातुनो 'कडेवुं' अेवो अर्थ थाय छे, 'लभवुं' अेवो नही. (३) ब्राह्मी देवनागरी वगेरे लिपिभेदे पुस्तकादिमां लभेल ईन्द्र वगेरे वर्णावली अवश्य भदलाई जाय छे. अेटले नामनिक्षेपना भेदो पण वधी जवानो प्रश्न उीभो थाय. लिपि कोईपण डोय, उच्यार्यमाण 'ईन्द्र' वगेरे शब्द तो अेकसरभो ज रडेतो डोवाथी भेद वधी जवानो प्रश्न आवतो नथी.

शंका : आवुं मानवामां तो विशेषावश्यकभाष्यना वृत्तिकारनी अेटली न्यूनता कडेवाशे, कारण के उच्यार्यमाणशब्दरूप 'अभिधान' नामना भेदनो तेओअे संग्रह कर्यो नथी.

समाधान : ना, आवी न्यूनता नथी, कारण के तेओअे कडेला, लभेला शब्दात्मकभेदथी आ ज भेदनुं सूचन करेवुं छे. आ आशय छे - पूर्वे श्रीतीर्थकर-गणधरादिकाणे पुस्तकलेखनं हुतुं नही. ग्रन्थकार के अध्यापक गुरु बोले अने श्रोता-शिष्यो सांभणे. ग्रन्थरचना-भणवा-भणवाववानो आ ज कम प्रवर्तमान हुतो. पुस्तकलेखन तो दूर.. अेकाद

માન આસીત્। પુસ્તકલેખનં તુ દૂરે, એકસ્મિન્નક્ષેરેડપિ લિખિતે પ્રાયશ્ચિ-
 ત્તાપત્તિર્ધૃવા। તતશ્ચાધિકૃતવિષયપ્રતિપાદકાનાં શબ્દાનાં સમૂહવિશેષો
 ગ્રન્થ ઇતિ પરિભાષાડતિચિરરૂઢાડભવત્। ‘યત્ર વર્ણાવલીનાં સમૂહવિશેષો
 લિખિતસ્તાદૃક્ પુસ્તકં પ્રતિર્વા ગ્રન્થઃ’ ઇતિ કલ્પનાયાસ્તુ સ્વપ્નેડપિ
 સમ્ભવો નાસીત્। અત એવ હીયમાનમેધાદિકારણેન પુસ્તકલેખન-
 પ્રારમ્ભાનન્તરમપિ તસ્યાશ્ચિરરૂઢાયાઃ પરિભાષાયાસ્તદવસ્થત્વાદ્ (૧)
 ગ્રન્થેષુ ‘વત્તુરમુકમનન્તરં ફલ’મિત્યાદિ દૃશ્યતે ન તુ ‘લેખકસ્યામુકં
 ફલ’મિત્યાદિ। (૨) ‘લેખક’શબ્દો ન ગ્રન્થકર્તુર્વાચકઃ, અપિ
 ત્વાદર્શલેખકસ્ય (લહિયો ઇતિ ભાષાયામ્)। (૩) સામ્પ્રતં ભાષાયાં
 ‘વાંચવું’ ઇત્યનેન યા ક્રિયા પ્રતિપાદ્યતેડન્યૂનાધિકતયા તદ્વાચકો ન
 કોડપિ ધાતુર્ધાતુપાઠ ઉપલભ્યતે, પઠતેઃ પુસ્તકં વિનાપિ ક્રિયમાણે

અક્ષર લખવાનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ આવતું હતું. તેથી, ‘અધિકૃત વિષયના
 પ્રતિપાદક શબ્દોનો ચોક્કસ સમૂહ એ ગ્રન્થ’ આવી પરિભાષા અત્યંત
 ચિરરૂઢ થયેલી છે. એ વખતે ‘જેમાં વર્ણાવલીનો સમૂહ લખેલો હોય
 એવું પુસ્તક કે પ્રત એ ગ્રન્થ’ આવી કલ્પના તો સ્વપ્નમાં પણ સંભવતી
 નહોતી. એટલે જ બુદ્ધિ-યાદશક્તિ વગેરેની હાનિ વગેરે કારણે
 પુસ્તકલેખન શરુ થયા બાદ પણ તે ચિરરૂઢ પરિભાષા ઉભી જ હોવાથી
 નીચેની બાબતો લગભગ જોવા મળ્યા જ કરે છે. (૧) ગ્રન્થના પ્રયોજન
 તરીકે ‘વક્તાનું ફલાણું અનંતર પ્રયોજન છે’ એવું જણાવેલું જોવા મળે
 છે, પણ ‘લેખકનું ફલાણું અનંતર પ્રયોજન છે’ વગેરે નહીં. (૨)
 ‘લેખક’ શબ્દ ગ્રન્થકર્તાનો વાચક નહીં, પણ ગ્રન્થની નકલ કરનારનો
 વાચક (જેને ‘લહિયો’ કહે છે) જાણવા મળે છે. (૩) વર્તમાનમાં ગુજરાતી
 ભાષામાં ‘વાંચવું’ આ શબ્દ દ્વારા જે ક્રિયાનું પ્રતિપાદન થાય છે
 અન્યૂનાધિકપણે તેનો જ વાચક હોય એવો કોઈ ધાતુ ધાતુપાઠમાં જોવા
 મળતો નથી. ૫ઠ્ ધાતુ તો પુસ્તક વિના જ કરાતા સૂત્રપાઠને જણાવવા

सूत्रपाठे प्रयोगदर्शनात्। (४) अत एवाध्येतुः 'श्रोतुस्तु तमुकमनन्तरं फलमि'त्यादिरूपेण श्रोतृत्वेनैवोल्लेखो दृश्यते। (५) वृत्तिकारेणापि पातनिकादौ '...इत्याशङ्क्याह...' इत्यादिरूपेण कृताः कथनार्थक-धातोः प्रयोगा एव लभ्यन्ते, न कुत्रचिदपि लेखनार्थकधातोः। एवमेव 'वक्ष्ये', 'वक्ष्यति' इत्यादि प्रयोगा उपलभ्यन्ते, न तु लेखिष्यामि-लेखिष्यति... इत्यादि। (६) वृत्तौ साक्षिपाठोद्धरणवसरे 'उक्तं च' इति प्रयोगः पुनः पुनर्दृश्यते, न तु 'लिखितं च' इति प्रयोगः। तथा (७) 'चरमवर्णध्वंसः समाप्तिः' इति समाप्तिलक्षणमप्यत एव चिररूढं दृश्यते, पुस्तकादिषु लिखितस्य चरमवर्णस्य समाप्त्यनन्तरमपि सद्भाव आबालगोपालप्रसिद्ध एवेति कुतस्तद्ध्वंसस्य समाप्तित्वसम्भवः ? अत एवास्मिन् समाप्तिलक्षणे पुस्तकलिखितचरमवर्णापेक्षयाऽव्याप्तेः समुद्भावनमनुचितमेवेति स्पष्टम्।

पक्ष वपराय छे. (४) तथा 'श्रोतानुं अमुक अनंतर इण छे' वगेरे रुपे भषानारनो 'श्रोता' तरीके उल्लेख मणे छे. (५) वृत्तिकारे पक्ष अवतरणिका वगेरेमां '... वगेरे शंकाने नजरमां राभीने कडे छे—' वगेरे रुपे करेला कथनार्थक धातुना प्रयोगो मणे छे पक्ष लगभग क्यांय लभवाना अर्थने जषावनार प्रयोग मणता नथी, अे ज रीते 'कडीश' अेवो प्रयोग मणे छे पक्ष 'लभीश' अेवो प्रयोग नडी. (६) वृत्तिमां साक्षीपाठ आपवामां आव्यो डोय त्यां 'कह्युं छे के ..' अेवो प्रयोग मणे छे, पक्ष 'लभ्युं छे के...' अेवो प्रयोग नडी. (७) समाप्तिनुं 'चरमवर्णध्वंस अे समाप्ति' अेवुं लक्षष चिररूढ थयेलुं जषाय छे. पुस्तकादिमां लभेल चरमवर्णनी तो समाप्ति पछी पक्ष विद्यमानता आबालगोपाल प्रसिद्ध डोवाथी अेना ध्वंसने तो समाप्ति शी रीते कडी शकाय ? अेटले ज समाप्तिना आ लक्षषमां पुस्तकमां लभेल चरमवर्णनी अपेक्षाअे अव्याप्तिदोष दर्शाववो अे उचित नथी - अे स्पष्ट ज छे.

તતશ્ચોચ્ચાર્યમાણશબ્દસમૂહવિશેષસ્યૈવ ગ્રન્થત્વં પરિભાષિતં, ન તુ પુસ્તકાદિષુ લિખિતવર્ણસમૂહવિશેષસ્યેતિ નિશ્ચીયતે, સાક્ષાદર્થાનિવ-
 બોધકત્વાત્। અત એવાવશ્યકનિર્યુક્તિવૃત્તિકર્મવિપાકાદૌ સંજ્ઞા-
 ક્ષરાણામક્ષરાકારવિશેષત્વમેવ કથિતં, ન ત્વર્થાભિવ્યજ્જકત્વમ્। તદુક્ત-
 માવશ્યકહારિભદ્રીયવૃત્તૌ— સંજ્ઞાક્ષરં તત્રાક્ષરાકારવિશેષઃ, યથા ઘટિ-
 કાસંસ્થાનો ઘકારઃ, કુરુઠ્ઠિકાસંસ્થાનશ્ચકાર ઇત્યાદિ। તચ્ચ બ્રાહ્મ્યા-
 દિલિપિવિધાનાદનેકવિધમ્। તથા વ્યજ્જનાક્ષરં, વ્યજ્જતેડનેનાર્થઃ
 પ્રદીપેનેવ ઘટ ઇતિ વ્યજ્જનં, વ્યજ્જનં ચ તદક્ષરં ચેતિ વ્યજ્જનાક્ષરં,
 તચ્ચેહ સર્વમેવ ભાષ્યમાણં અકારાદિ હકારાન્તં, અર્થાભિવ્યજ્જ-
 કત્વાચ્છબ્દસ્યેતિ। તથાપિ પુસ્તકાદિષુ લિખિતેભ્યો વર્ણેભ્યોડપિ
 ગ્રન્થવિષયસ્ય બોધસ્તુ ભવત્યેવેતિ લિપ્યાત્મકતત્તદ્વર્ણદર્શનાદ્ ગ્રન્થક-

આ બધી હકીકતો સ્પષ્ટ કરે છે કે ઉચ્ચારાતા શબ્દોનો ચોક્કસ પ્રકારનો સમૂહ એ ગ્રન્થ છે એવી પરિભાષા છે, પણ 'પુસ્તકાદિમાં લખેલા શબ્દોનો સમૂહ એ ગ્રન્થ' એવી પરિભાષા નથી, કારણ કે લિપિબદ્ધ અક્ષરો અર્થના સાક્ષાદ્બોધક હોતા નથી. માટે જ આવશ્યકવૃત્તિ-
 કર્મવિપાક વગેરે ગ્રન્થોમાં સંજ્ઞાક્ષરોને અક્ષરના ચોક્કસ આકારરૂપે જ કહેલા છે, પણ અર્થના અભિવ્યંજકરૂપે કહ્યા નથી. આવશ્યકની હારિ-
 ભદ્રીયવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે— તેમાં = ત્રણ પ્રકારના અક્ષરોમાં સંજ્ઞાક્ષર એ અક્ષરના આકારવિશેષરૂપ છે. જેમ કે ઘટિકા જેવા આકારવાળો ઘ હોય છે, કુરુઠ્ઠિકાના આકારવાળો ચ હોય છે. તે સંજ્ઞાક્ષર બ્રાહ્મીલિપિ વગેરે ભેદે અનેક પ્રકારનો હોય છે. તથા વ્યંજનાક્ષર = દીવાથી ઘડાની જેમ જેના વડે પદાર્થ વ્યક્ત થાય તે વ્યંજન. વ્યંજન એવો અક્ષર એ વ્યંજનાક્ષર. અ થી લઈને હ સુધીના બોલાતા બધા અક્ષરો એ વ્યંજનાક્ષર છે, કારણ કે આવા શબ્દો અર્થના અભિવ્યંજક હોય છે. તેમ છતાં પુસ્તકાદિમાં લખેલા વર્ણોથી પણ ગ્રન્થના વિષયનો બોધ તો થાય જ છે. તેથી, લિપિસ્વરૂપ તે તે વર્ણ જોવાથી ગ્રન્થકારે ઉચ્ચારેલા તે તે

ત્રોચ્ચરિતસ્ય તત્ત્ત્ચ્છબ્દસ્ય સ્મરણં, તતશ્ચ વાચ્યાર્થસ્યોપસ્થિતિરિત્યાદિ-
ક્રમેણ વિષયબોધો ભવતીતિ કલ્પ્યતે। શબ્દાદૃતે સંજ્ઞાક્ષરાણામર્થ-
બોધકત્વાભાવાત્, વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાભાવાત્, લિપિભેદેન સંજ્ઞા-
ક્ષરભેદાત્ તાવતાં વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાનામાવશ્યકતયા મહા-
ગૌરવાત્। પૂર્વગતાયા: 'સોઈંદિઓવલદ્દી હોઈ સુચં...' 'ઈત્યાદિગાથાયા:
'અક્ષરલંભો ય સેસેસુ' ॥૧૧૭॥ ત્તિઅંશસ્ય વ્યાખ્યાનાવસરે તત્રૈવ
વિશેષાવશ્યકભાષ્યે 'સોઓવલદ્દિરેવક્ષરાઈં સુઈસંભવાઉત્તિ ॥૧૨૫॥'
ઈતિ યદુક્તં તેન, તદ્દૃતૌ 'સુઈસંભવાઉત્તિ' શેષેન્દ્રિયજ્ઞાનપ્રતિભાસભાજ્ઞિ
અક્ષરાણિ શ્રોત્રોપલબ્ધિરેવ। કુતઃ ? ઇત્યાહ- તેષાં શ્રુતેઃ = શ્રવણસ્ય
સમ્ભવાત્, ઇદમુક્તં ભવતિ- અભિલાપરૂપાણિ હ્યેતાન્યક્ષરાણિ, અભિ-
લાપશ્ચ તસ્મિન્ વા વિવક્ષિતે કાલે, અન્યદા વા, તત્ર વા વિવક્ષિતે
પુરુષેઽન્યત્ર વા શ્રવણયોગ્યત્વાચ્છ્રોત્રેણોપલભ્યતે' ઇત્યાદિ યદુક્તં તેનાપિ
ચ તત્કલ્પનં નાસુકરમ્।

શબ્દનું સ્મરણ થાય છે અને પછી વાચ્યાર્થની ઉપસ્થિતિ વગેરે ક્રમે
વિષયબોધ થાય છે એવી કલ્પના કરાય છે. 'સોઈંદિઓવલદ્દી સુચં' આ
પૂર્વગતગાથાના 'અક્ષરલંભો ય સેસેસુ' આ અંશની વ્યાખ્યા કરતી
વખતે તે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જ 'સોઓવલદ્દિરેવક્ષરાઈં સુઈસંભ-
વાઉત્તિ' એવું જે કહ્યું છે તેના પરથી, તથા એની વૃત્તિમાં 'શેષ ઈન્દ્રિય
દ્વારા થતા જ્ઞાનમાં ભાસતા અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિ જ છે. કારણ કે એનું
પણ શ્રવણ સંભવે છે. આશય છે કે આ અક્ષરો અભિલાપરૂપ જ છે
અને અભિલાપ તો તે વિવક્ષિત કાળમાં કે અન્યદા, તે વિવક્ષિત પુરુષ
પાસે કે અન્યની પાસે, શ્રવણયોગ્ય હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા ઉપલબ્ધ
થાય જ છે' વગેરે જે કહ્યું છે તેના પરથી પણ ઉપર કહેલી કલ્પના કરવી
કઠિણ નથી.

તથા ચ પ્રસ્તુતેઽપિ પુસ્તકાદિલિખિત'ઇન્દ્ર'ઇત્યાદિવર્ણાવલીતઃ સ્મર્યમાણ'ઇન્દ્ર'ઇતિશબ્દ એવ ઇન્દ્રસ્ય નામનિક્ષેપઃ, સ એવ ચ 'યદ્વસ્તુનોઽભિધાનં..' ઇત્યાદિકારિકોક્ત 'અભિધાનાખ્યો' નામનિક્ષેપભેદ ઇતિ કુતો વિશેષાવશ્યકભાષ્યગ્રન્થસ્ય ન્યૂનત્વાપત્તિઃ ? એતેન 'યદ્વસ્તુનોઽભિધાનં...' ઇત્યાદિ કારિકા ન્યૂના, પુસ્તકાદિષુ લિખિતવર્ણાવલીલક્ષણસ્ય નામનિક્ષેપવિભાગસ્યાવિભજનાદિ'ત્યપ્યપાસ્તં, તસ્ય

એટલે, પ્રસ્તુતમાં પણ પુસ્તક વગેરેમાં લખેલ 'ઇન્દ્ર' વગેરે વર્ણાવલીથી યાદ આવતો ઇન્દ્ર એવો શબ્દ જ ઇન્દ્રનો નામનિક્ષેપ છે અને એ જ 'યદ્વસ્તુનોઽભિધાનં...' વગેરે કારિકામાં કહેલ અભિધાનનામનો નામનિક્ષેપનો ભેદ છે, પછી ક્યાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યગ્રન્થની ન્યૂનતા રહી ?

શંકા : તમારે શબ્દાત્મક અભિધાનની સિદ્ધિ કરવી છે. માટે વચ્ચે શબ્દોને લાવો છો. બાકી પુસ્તકમાંથી વાંચીને સીધો (શબ્દ વિના) પણ બોધ થઈ શકે છે ને ?

સમાધાન : તમે 'વાંચીને' આમ જે કહો છો એનાથી જ વચ્ચે શબ્દોની આવશ્યકતા નક્કી થઈ જાય છે. લિપિને વાંચવી એટલે જ લિપિગત તે તે આકૃતિ જોઈને શબ્દોને યાદ કરવા. એટલે જ જેને લિપિજ્ઞાન ન હોવાથી શબ્દોનું સ્મરણ થઈ શકતું નથી એને લિપિ જોવા છતાં કોઈ જ બોધ થતો નથી. વળી, શબ્દોનો તો વાચ્યાર્થ સાથે વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ મનાયેલો જ છે.. જો વચ્ચે શબ્દોને લાવવાના ન હોય તો લિપિરૂપ આકૃતિઓ સાથે પણ નવો કોઈ સંબંધ માનવાનું ગૌરવ થશે. તથા લિપિભેદે આકૃતિભેદ હોવાથી એ જુદી જુદી જેટલી આકૃતિ બનશે એ બધાના અલગ-અલગ સંબંધ માનવાનું મહાગૌરવ થશે. માટે વચ્ચે શબ્દોના સ્મરણ દ્વારા જ બોધ થાય છે, એ સ્પષ્ટ છે. એટલે જ, આજે જ્યારે ગ્રન્થસર્જન ગ્રન્થલેખનરૂપે જ લગભગ રહ્યું છે... ઘણું ખરું ગ્રન્થની રચના ગ્રન્થકારે લખીને જ કરી હોય છે, બોલીને નહીં.. ત્યારે

‘अभिधाना’ख्यस्य नामनिक्षेपविभागस्यैव सूचकतया पृथग्विभागत्वा-
भावात् ॥६॥ तदेवमभिधानविषयिणी चिन्ता कृता। अथ ‘अर्थशून्य’-
विषयिणीं तां स्वयं चिकीर्षुर्ग्रन्थकारस्तद्विषयं प्रश्नं समुद्भावयन्नाह—

पर्यायानभिधेयत्वमभिधेयत्वदर्शनात्।

कथं सिद्धं यथा शास्त्रे चन्द्रप्रभः शशिप्रभः ॥७॥

अत्रान्वयः— पर्यायानभिधेयत्वं कथं सिद्धम् ? शास्त्रेऽभिधेयत्व-
दर्शनात्, यथा चन्द्रप्रभः शशिप्रभः (इत्यादौ)। तदर्थश्च- नामनिक्षेप-

पश्चात् ‘ग्रन्थ अटले योक्कस शब्दो नो समूह’ એ ચિરરૂઢ પરિભાષા અખંડ છે.. ને તેથી જ ગ્રન્થકાર ખુદ પછા ‘આગળ કહીશું.., પૂર્વે કહી ગયા છીએ કે..’ વગેરે જ પ્રયોગ પ્રાયઃ કરે છે, પછા ‘આગળ લખીશું.. પૂર્વે લખી ગયા છીએ કે..’ વગેરે નહીં. આનું કારણ એ જ છે કે લખાયેલ વર્ણાવલી શબ્દોને વચ્ચે લાવ્યા વિના અર્થબોધ કરાવી શકતી નથી. ને તેથી પ્રસ્તુતમાં, લખેલી વર્ણાવલી પરથી પછા શબ્દાત્મક અભિધાનનો જ નામનિક્ષેપ તરીકે જણાવવાનો અભિપ્રાય છે... એવું માનવું યોગ્ય છે.

એટલે જ ‘યદ્વસ્તુનોઽભિધાન...’ એ કારિકાની, પુસ્તકાદિમાં લખેલ વર્ણાવલી રૂપ નામનિક્ષેપવિભાગનો સમાવેશ ન હોવાથી ન્યૂનતા કહેવાશે’ એવી વાત પછા નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે એ ‘અભિધાન’ નામના નામનિક્ષેપની જ સૂચક હોવાથી સ્વતંત્ર વિભાગરૂપ છે નહીં. ॥૬॥ આમ અભિધાન અંગે વિચારણા કરી. હવે ‘અર્થશૂન્ય’ ભેદ અંગે સ્વયં વિચારણા કરવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર તદ્વિષયક પ્રશ્ન ઊઠાવતા કહે છે—

ગાથાર્થ : પર્યાયાનભિધેયત્વ શી રીતે સિદ્ધ છે ? કારણ કે પર્યાયાભિધેયત્વ જોવા મળે છે. જેમ કે શાસ્ત્રમાં શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીનો શશિપ્રભ તરીકે પછા ઉલ્લેખ મળે છે.

ટીકાર્થ : નામનિક્ષેપના બીજા પ્રકારમાં પર્યાયાનભિધેયત્વ જે કહ્યું છે તે શી રીતે સંગત ઠરશે ? કારણ કે શાસ્ત્રમાં પર્યાયાભિધેયત્વ પછા

દ્વિતીયભેદે પર્યાયાનભિધેયત્વં યદુક્તં તત્કથં સિદ્ધં = સજ્જતં સ્યાત્ ?
 યતઃ શાસ્ત્રે પર્યાયાભિધેયત્વમપિ દૃશ્યતે, યથા ચન્દ્રપ્રભાખ્યોઽષ્ટ-
 મસ્તીર્થકૃત્ ચન્દ્રપર્યાયશશિશબ્દઘટિત 'શશિપ્રભ' ઇતિશબ્દેનાપ્યુચ્યતે ।
 તદુક્તમાવશ્યકનિર્યુક્તૌ (૩૭૦) હોહી અજિઓ સંભવ અભિણંદણ
 સુમઙ્ગ સુપ્પભ સુપાસો । સસિ પુપ્ફદંત સીઅલ સિજ્જંસો વાસુપુજ્જો અ ॥
 અત્રાષ્ટમસ્ય તીર્થકૃતો યતો નામમાત્રેણૈવ ચન્દ્રત્વમતો નામનિક્ષેપત્વમેવ,
 તથાપિ 'શશિ'શબ્દેન તસ્યોલ્લેખઃ કૃત એવ । શાસ્ત્રસ્યોપલક્ષણાદ્
 લોકેઽપિ પર્યાયાભિધેયત્વપ્રવૃત્તિર્દૃશ્યત એવ । યથા જિતશત્રુર્નુપો
 'જિતારિ'શબ્દેનાપ્યુચ્યત એવ । એવં વિક્રમાદિત્યો 'વિક્રમાર્ક'શબ્દેન
 કથ્યત એવ । તતશ્ચ પર્યાયાનભિધેયત્વકથનં કથં સજ્જચ્છેદિતિ પ્રશ્ન
 ઉદ્ભવત્યેવ ॥૭॥ આદ્યચરણેનોત્તરં દત્ત્વા ક્રમપ્રાપ્તં દ્વિતીયં સ્થાપનાનિક્ષેપં
 નિરૂપયિતુકામ આહ—

જોવા મળે છે. જેમ કે આઠમાં તીર્થકર શ્રી ચન્દ્રપ્રભસ્વામી 'શશિપ્રભ' શબ્દથી પણ ઉલ્લેખાય જ છે. શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે—
 શ્રીઅજિત-સંભવ-અભિનંદન-સુમતિ-સુપ્રભ-સુપાર્થ-શશી-પુષ્પદંત-
 શીતલ-શ્રેયાંસ અને શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામી ભગવાન્ થશે. ॥૩૭૦॥

અહીં આઠમાં તીર્થકર નામમાત્રથી ચન્દ્ર હોવાના કારણે નામનિક્ષેપરૂપ જ છે. તે છતાં એમનો 'શશિપ્રભ' શબ્દથી પણ ઉલ્લેખ થયેલો જ છે. વળી, શાસ્ત્રના ઉપલક્ષણથી લોકની પણ વાત જાણવી. લોકમાં પણ પર્યાયાભિધેયત્વ પ્રવૃત્તિ જોવા મળે જ છે. જેમકે જિતશત્રુ રાજા 'જિતારિ' શબ્દથી બોલાવાય છે. વિક્રમાદિત્ય વિક્રમાર્ક શબ્દથી ઉલ્લેખાય છે. માટે પર્યાયાનભિધેયત્વ જે કહ્યું છે તે શી રીતે સંગત થશે? એ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થાય જ છે. ॥૭॥ પ્રથમચરણથી આ પ્રશ્નનો જવાબ આપીને પછી ક્રમપ્રાપ્ત સ્થાપના નિક્ષેપને નિરૂપવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે—

न दोषस्तस्य भावत्वात्स्थापनाऽथ द्विधा मता ।

निराकारा च साकारेत्वरी वा सेतराऽथवा ॥८॥

तस्य = श्रीचन्द्रप्रभस्वामिनो भावत्वात् = भावनिक्षेपरूपत्वान्न
दोषः = पर्यायाभिधेयत्वेऽपि न दोषः। अथ स्थापना निरूप्यते, सा
द्विधा मता-निराकारा साकारा च, अथवा सा = स्थापना इत्वरी
इतरा = इत्वरीभिन्ना =यावत्कथिका वेत्येवं प्रकारान्तरेण द्विधा मतेति
सङ्गेषार्थः।

विस्तरार्थस्त्वेवं— नामनिक्षेपद्वितीयभेदार्थं ‘स्थितमन्यार्थे तदर्थ-
निरपेक्षं पर्यायानभिधेयं’ इति यदुक्तं तत्र ‘पर्यायानभिधेयमि’ति तु
स्थापनाद्रव्ययोर्व्यवच्छेदार्थं, तदर्थनिरपेक्षयोरपि तयोः पर्यायाभि-

गाथार्थः : ते भावनिक्षेपરૂપ હોવાથી કોઈ દોષ નથી. હવે સ્થાપના
બે પ્રકારે કહેવાયેલી છે. નિરાકાર અને સાકાર અથવા ઈત્વરી અને
તદ્દિભિન્ના..

ટીકાર્થ : તે શ્રી ચન્દ્રપ્રભસ્વામી ભાવનિક્ષેપરૂપ છે. માટે પર્યાયા-
ભિધેયત્વ હોવા છતાં કોઈ દોષ નથી. હવે સ્થાપનાનું નિરૂપણ કરાય
છે. તે બે પ્રકારે માન્ય છે - સાકાર અને નિરાકાર. અથવા તે સ્થાપના
બીજી રીતે બે પ્રકારે છે. ઈત્વરી = અલ્પકાલીન અને ઈતરા =
યાવત્કથિકા. આવો સંક્ષેપાર્થ જાણવો.

વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો— નામનિક્ષેપના બીજા ભેદ માટે
‘ગોપાળપુત્ર વગેરે અન્યાર્થમાં રહેલ, તદર્થનિરપેક્ષ, પર્યાયानभिधेय..’
એવું જે કહ્યું છે તેમાં ‘પર્યાયાનભિધેય’ એ સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપની
બાદબાકી માટે છે. તદર્થનિરપેક્ષ એવા આ બંને પર્યાયાભિધેય છે જ.
ઈન્દ્રની પ્રતિમા ‘શકપ્રતિમા’ ‘પુરંદરપ્રતિમા’ વગેરે રૂપે પણ કહેવાય જ
છે. આગામી ભવમાં ભાવેન્દ્રરૂપે પરિણમનાર સાધુ દ્રવ્યેન્દ્રની જેમ
દ્રવ્યશક-દ્રવ્યપુરંદર વગેરે પણ કહેવાય જ છે. એટલે આ બેમાં
અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘પર્યાયાનભિધેયં’ કહ્યું છે. હવે આઠમાં તીર્થકર

ધેયત્વમેવ, ઇન્દ્રસ્ય પ્રતિમા 'શક્રપ્રતિમેયં' 'પુરંદરપ્રતિમેયં' इत्यादि-
 रूपेणाप्युच्यत एव। भाविनि भवे इन्द्रत्वेन भविष्यमाणः साधुर्द्रव्येन्द्र-
 तयेव द्रव्यशकृतया द्रव्यपुरंदरादितया वोच्यत एवेति तयोरतिव्याप्ति-
 वारणार्थं पर्यायानभिधेयमित्युक्तम्। तत्राष्टमस्य तीर्थकरस्य श्रीचन्द्रप्रभ-
 स्वामिनः शास्त्रेषु चन्द्रस्य पर्यायवाचिनः शशि-शशाङ्कप्रभृतयो ये
 शब्दास्तद्धटितेन शशिप्रभ-शशाङ्कप्रभ इत्यादि नाम्नाप्युल्लेखो दृश्यते।
 न ह्यष्टमस्तीर्थकृत् चन्द्रस्य स्थापनादिनिक्षेपरूपः, अतः पारिशेष्यात्तस्य
 तन्नामनिक्षेपत्वमेव। तथापि तस्य 'शशिप्रभे'त्यादिपर्यायाभिधेयत्वे
 पर्यायानभिधेयत्वोक्तेर्जलाञ्जलिरेव दातव्यः स्यादिति प्रश्नस्याभिप्रायः।

अत्र प्रतिवचनं— 'चन्द्रे'तिपदप्रतिपाद्यानामर्थानां मध्ये चन्द्रा-
 ख्यमनुजादेर्नामनिक्षेपत्वमेव, पर्यायानभिधेयत्वमेव च। न हि चन्द्राख्यं
 नरं कश्चिदपि शशाङ्कादिशब्देन पूत्करोति। तथापि तथा पूत्कारे तस्य

श्री यन्द्र-प्रભસ્વામીનો શાસ્ત્રમાં, ચન્દ્રના પર્યાયવાચી જે શશી-શશાંક
 વગેરે શબ્દો તેનાથી ઘટિત શશિપ્રભ-શશાંકપ્રભ વગેરે નામદ્વારા ઉલ્લેખ
 થયેલો પણ જોવા મળે છે. વળી તેઓ ચન્દ્રના સ્થાપનાનિક્ષેપ વગેરે રૂપ
 તો નથી જ. તેથી પારિશેષન્યાયે તેઓ નામનિક્ષેપરૂપે જ છે. અને છતાં
 'શશિપ્રભ' વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દોથી અભિધેય તો છે જ. માટે
 પર્યાયાનભિધેયત્વ જે કહ્યું છે એને જલાંજલિ જ આપવાની રહે ને ?
 આવો પ્રશ્નનો આશય છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર : 'ચન્દ્ર' એવા શબ્દથી ઉલ્લેખાતા પદાર્થોમાં
 ચન્દ્ર નામનો માનવ નામનિક્ષેપ જ છે. ને એ પર્યાયાનભિધેય જ હોય
 છે. કોઈ જ સુજ્ઞ ચન્દ્ર નામના માણસને શશાંક વગેરે શબ્દથી બોલાવતો
 નથી. છતાં કોઈ બોલાવે તો એ સાંભળવા છતાં 'એ મને બોલાવે છે'
 એવો બોધ એને થતો નથી. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. પણ ચન્દ્ર અને
 ચન્દ્રપ્રભ એ બે કાંઈ એક જ નામરૂપ નથી, કારણ કે બન્નેમાં અક્ષરો
 ઓછાવતા છે. એટલે ચન્દ્રના નિક્ષેપ કરતાં ચન્દ્રપ્રભના નિક્ષેપાઓ

‘स मामाह्वयति’ इति बोधो नैव भवतीत्यनुभवसिद्धम्। परंतु न हि चन्द्र-चन्द्रप्रभनाम्नोरैक्यम्, अतुल्यवर्णत्वात्। तस्मात् चन्द्रनिक्षेपेभ्यश्चन्द्रप्रभनिक्षेपाणां भिन्नत्वं स्पष्टमेव। ततश्च चन्द्रप्रभेतिपदप्रतिपाद्या-नामर्थानां मध्ये चन्द्रप्रभाख्यस्याष्टमतीर्थकृतः किं नामनिक्षेपत्वं ? स्थापनानिक्षेपत्वं ? इत्यादिप्रश्ने भावनिक्षेपत्वमेव वक्तव्यं भवति, चन्द्रस्य प्रभेव प्रभा यस्य स चन्द्रप्रभ इतिव्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य तत्र विद्यमानत्वात्। अन्यथा चन्द्रस्यापि मृगाङ्कपदाभिधेयत्वेन हरिणाङ्क-पदानभिधेयत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, शिष्टैर्हरिणाङ्कपदस्यापि प्रयुज्य-मानत्वात्। ततश्च मृगोऽङ्के यस्य स मृगाङ्क इति व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य विद्यमानत्वाच्चन्द्रस्य यथा मृगाङ्कपदवाच्यानामर्थानां मध्ये भावनिक्षेपत्वं हरिणाङ्कपदाभिधेयत्वञ्च, तथैवात्रापि मन्तव्यम्। इत्थञ्च श्रीचन्द्रप्रभ-स्वामिनो भावनिक्षेपत्वात् पर्यायाभिधेयत्वेऽपि न दोषः।

अलग જ રહેવાના. તેથી ‘ચન્દ્રપ્રભ’ એવા પદથી પ્રતિપાદ્ય પદાર્થોમાં ચન્દ્રપ્રભ નામે આઠમાં તીર્થકરભગવાનું કોણ છે ? નામનિક્ષેપ ? કે સ્થાપના નિક્ષેપ ? વગેરે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘ભાવનિક્ષેપ છે’ એમ જ કહેવાનું રહે છે, કારણ કે ‘ચન્દ્રની પ્રભા જેવી પ્રભા છે જેની તે ચન્દ્રપ્રભ’ આવી વ્યુત્પત્તિથી મળતો અર્થ તેઓમાં રહ્યો છે. નહીંતર ચન્દ્ર પણ મૃગાંકપદથી અભિધેય હોવા છતાં હરિણાંક વગેરે પદથી અનભિધેય થઈ જવાની આપત્તિ આવે. ‘આવી આપત્તિ અમને ઈષ્ટ જ છે = વાંધાજનક નથી’ એવું ન કહેવું, કારણ કે શિષ્ટો હરિણાંક શબ્દ પણ પ્રયોજે જ છે. એટલે, ‘મૃગ છે અંકમાં = ગોદમાં = મધ્યમાં જેને તે મૃગાંક’ આવી વ્યુત્પત્તિથી મળતો અર્થ ચન્દ્રમાં વિદ્યમાન હોવાથી ચન્દ્ર જેમ, મૃગાંક પદવાચ્ય પદાર્થોમાં ભાવનિક્ષેપરૂપ છે- પર્યાયાભિધેય છે એમ પ્રસ્તુતમાં પણ જાણવું. એટલે શ્રી ચન્દ્રપ્રભસ્વામી ભાવનિક્ષેપરૂપ હોવાથી પર્યાયાભિધેય હોવામાં કોઈ દોષ નથી.

નન્વેવં તુ શ્રીસુવિધિનાથાઘ્યસ્ય નવમતીર્થકરસ્યાપિ ચન્દ્રપ્રભ-
પદવ્યપદેશ્યત્વાપત્તિઃ, તત્રાપિ શુક્લવર્ણત્વાદેવ ચન્દ્રપ્રભભાવનિક્ષેપત્વ-
સ્યાબાધિતત્વાદિતિ ચેત્ ? અહો ન્યાયનૈપુણ્યં યદ્ વહ્નિના ધૂમાનુમાનં
કર્તુમુદ્યતોઽસિ। તત્કથમિતિ ચેત્ ? इत्थं- ‘યત્ર યત્ર ભાવનિક્ષેપત્વં
તત્ર તત્ર વ્યુત્પત્તિભ્યોઽર્થઃ’ इति व्याप्तेः सत्त्वमात्रेण यदि ‘यत्र यत्र
व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थस्तत्र तत्र भावनिक्षेपत्वं’ इति व्याप्त्यापि भवित-
व्यमेव, ततश्च व्युत्पत्तिलभ्यार्थवति नवमतीर्थकरे चन्द्रप्रभभावनिक्षेपत्वेन
भवितव्यमेवेत्यभ्युपगमे ‘यत्र यत्र वह्निस्तत्र तत्र धूमः’ इति व्याप्ति-
रप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यैव, ‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः’ इति व्याप्तेः
सत्त्वात्। किञ्चैवं पङ्कजातेषु कीटकेष्वपि पङ्कजभावनिक्षेपत्वापत्तिः,

શંકા : અરે ! આ રીતે તો નવમા તીર્થકરપ્રભુશ્રી સુવિધિનાથનો
પણ ‘ચન્દ્રપ્રભ’શબ્દથી ઉદ્દેખ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તેઓનો
પણ શુક્લવર્ણ હોવાથી ચન્દ્રપ્રભભાવનિક્ષેપપણું તેઓમાં અબાધિત છે.

સમાધાન : અહો ! તમારી ન્યાયનિપુણતા ! જે વહ્નિથી ધૂમનું
અનુમાન કરવા તૈયાર થયા છો.

શંકા : તે શી રીતે ?

સમાધાન : આ રીતે— શ્રીસુવિધિનાથ પ્રભુમાં શુક્લવર્ણ હોવાથી
ચન્દ્ર જેવી પ્રભા રહી હોવાના કારણે તેઓને ચન્દ્રપ્રભના ભાવનિક્ષેપ
તરીકે તમે જે કહી રહ્યા છો એનો અર્થ એવો થાય છે કે - ‘જે જે
ભાવનિક્ષેપ હોય તે તે વ્યુત્પત્તિલભ્યઅર્થવાન્ હોય’ આવી વ્યાપ્તિ હોવા
માત્રથી ‘જે જે વ્યુત્પત્તિલભ્યઅર્થવાન્ હોય તે તે ભાવનિક્ષેપ રૂપ હોય’
આવી વ્યાપ્તિ પણ તમે માનો જ છો. અને તો પછી ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ
ત્યાં ત્યાં વહ્નિ’ એવી વ્યાપ્તિ હોવાથી તમને ‘જ્યાં જ્યાં વહ્નિ ત્યાં ત્યાં
ધૂમ’ એવી વ્યાપ્તિ પણ માન્ય જ છે. અને એ જો માન્ય છે તો વહ્નિથી
ધૂમનું અનુમાન થઈ જ શકે.

વળી, આ રીતે તો કાદવમાં પેદા થયેલા કીડાને પણ ભાવપંકજ

पङ्कजनिकर्तृत्वलक्षणस्य व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य तत्र सत्त्वादिति न व्युत्पत्त्यर्थसत्त्वमात्रेण नवमतीर्थकरे 'चन्द्रप्रभ'पदव्यपदेशत्वापत्तिः। तथापि यतस्तत्र व्युत्पत्त्यर्थस्य सत्त्वमतस्तत्र सामान्यरूपेण तु तद्व्यपदेश इष्ट एवेति व्यक्तमावश्यकनिर्युक्तौ।

अथ 'यत्र यत्र वह्निस्तत्र तत्र धूमः' इति व्याप्तेरसत्त्वेऽपि 'यत्र यत्रार्द्रेन्धनसंयोगविशिष्टवह्निस्तत्र तत्र धूमः' इति व्याप्तिस्त्वस्त्येव। एवं प्रस्तुते किंरूपा व्याप्तिरस्तीति चेत् ? शृणु- प्रस्तुतेऽपि 'यत्र यत्र व्युत्पत्त्यर्थस्तत्र तत्र भावनिक्षेपत्व'मिति व्याप्तेरसत्त्वेऽपि 'यत्र यत्र विवक्षितपदप्रतिपाद्यत्वविशिष्टव्युत्पत्त्यर्थस्तत्र तत्र भावनिक्षेपत्वम्' इति व्याप्तिरस्त्येव।

ननु लक्ष्मीपत्याख्यस्य मनुजस्य श्रीपत्यादिपदाभिधेयत्वं स्यान्न वेति- चेत् ? तस्य मनुजस्य वस्तुतः श्रीमत्त्वे लक्ष्म्याः पतिरिति व्यु-
मानवा प३शे, कारण के अेमां प३ 'पंकमां पेदा थथेल डोय ते पंकज' अेवो व्युत्पत्ति अर्थ तो रह्यो ज छे. अेटले व्युत्पत्ति अर्थ डोवा मात्रथी नवमा भगवाननने 'चन्द्रप्रभ' कडेवानी आपत्ति आपवी बराबर नथी. छतां प३ त्यां व्युत्पत्ति अर्थ डा३र छे. माटे श्रीतीर्थकरोना सामान्यनाम इपे तो अेवो उल्लेख ईछ प३ छे ज अे वात स्पष्ट रीते आवश्यक निर्युक्तिमां ज३षावेली छे.

शंका : 'ज्यां ज्यां अग्नि त्यां त्यां धूम' आवी व्याप्ति भले नथी. 'ज्यां ज्यां भेजवाणा भणतणवाणो अग्नि त्यां त्यां धूम' आवी व्याप्ति तो छे ज. अेम प्रस्तुतमां डेवी व्याप्ति मणशे ?

समाधान : सांभणो. प्रस्तुतमां प३ 'ज्यां ज्यां व्युत्पत्तिअर्थ त्यां त्यां भावनिक्षेपत्व' आवी व्याप्ति भले नथी. 'ज्यां ज्यां विवक्षितपदनुं प्रतिपाद्यत्व डोय अने साथे व्युत्पत्तिअर्थ डोय त्यां त्यां भावनिक्षेपत्व' आवी व्याप्ति छे ज.

शंका : 'लक्ष्मीपति' नामे मा३स 'श्रीपति' नामे ओलावी शकाय ?

ત્પત્તિલભ્યસ્યાર્થસ્ય સત્ત્વાદ્ ભાવનિક્ષેપત્વેન શ્રીપત્યાદિપદાભિધેયત્વં નિર્બાધમ્। તસ્ય નિર્ધનત્વે તુ તદર્થસ્યાસત્ત્વાનામનિક્ષેપતયા શ્રીપત્યાદિ-પદાનભિધેયત્વં મન્તવ્યમેવ સ્યાદિતિ। તથાપિ લક્ષ્મીપત્યાખ્યસ્ય નિર્ધનસ્યાપિ શ્રીભર્ત્રાદિપદાભિધેયત્વં યદિ શિષ્ટાનામિષ્ટં સ્યાત્તર્હિ ભૂત-ભાવિધનવત્ત્વં વર્તમાન ઉપચર્ય સમ્ભાવનાસત્ત્વં વાઽન્યદ્વા કિચ્ચિદ્ વ્યુત્પત્તિલભ્યસ્યાર્થસ્ય સત્ત્વં મત્ત્વા ભાવનિક્ષેપત્વં પર્યાયાભિધેયત્વં ચોપપાદનીયમમિત્યસ્માકમાભાતિ।

નન્વષ્ટમસ્યાર્હતશ્ચન્દ્રપ્રભભાવનિક્ષેપતયા શશિપ્રભાદિપર્યાયાભિધે-યત્વે સ્વીકૃતેઽપિ કશ્ચિદ્વિશેષસ્ત્વનુભૂયત એવ, ન હિ 'ચન્દ્રપ્રભ'પદેન તસ્યોપસ્થિતિર્યથા સુકરા તથા 'શશિપ્રભ'દિપદેન સા સુકરા, વિશેષણવિશેષં પ્રકરણવિશેષાદિકં વાઽપેક્ષ્યૈવ તેન તસ્યોપસ્થિતે:

સમાધાન : જો એ ખરેખર શ્રીમંત હોય તો 'લક્ષ્મીનો પતિ એ લક્ષ્મિપતિ' એવો વ્યુત્પત્તિર્થ હાજર હોવાથી એ ભાવનિક્ષેપરૂપ બનવાના કારણે 'શ્રીપતિ' વગેરે પદથી અભિધેય હોવામાં કોઈ વાંધો નથી. એ જો નિર્ધન હોય તો વ્યુત્પત્તિર્થ હાજર ન હોવાથી એ આદમી નામનિક્ષેપરૂપ બનવાના કારણે શ્રીપતિવગેરે પદનું અનભિધેયત્વ માનવું જ પડે. છતાં પણ જો શિષ્ટપુરુષોને એનામાં શ્રીભર્તા વગેરે પદાભિધેયત્વ માન્ય હોય તો ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન શ્રીમંતાઈનો વર્તમાનમાં ઉપચાર કરીને, અથવા સંભાવનારૂપ સત્ત્વ કે એવું બીજું કશુંક વ્યુત્પત્તિ-ર્થનું વિદ્યમાનત્વ માનીને ભાવનિક્ષેપત્વની અને પર્યાયાભિધેયત્વની સંગતિ કરવી એમ અમને યોગ્ય લાગે છે.

શંકા : આઠમા અરિહંતપ્રભુશ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામી ભાવચન્દ્રપ્રભ હોવાથી શશિપ્રભ વગેરે પર્યાયાભિધેય છે એ તો સ્વીકારીએ. છતાં કંઈક વિશેષતા તો અનુભવાય જ છે. 'ચન્દ્રપ્રભ' શબ્દથી એમની ઉપસ્થિતિ જેટલી સરળ છે, એટલી શશિપ્રભ વગેરે શબ્દથી એ સરળ જણાતી નથી જ. કોઈક એવું વિશેષણ કે કોઈક એવા પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખીને

प्रतीयमानत्वादिति चेत् ? सत्यं, मातापितृभ्यां दत्तत्वात् 'चन्द्रप्रभे'ति-
नाम्नो विशेषनामत्वं रूढत्वं च। 'शशिप्रभा'देस्त्वतथात्वेन सामान्य-
नामत्वं यौगिकत्वं च। ततश्च 'योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वं' न्यायाद् वाच्यार्थो-
पस्थापकत्वे रूढस्य 'चन्द्रप्रभे'ति पदस्य बलवत्त्वं स्पष्टमेव। यदि
'शशिप्रभे'त्यादिपर्यायवाची कश्चिदन्योऽपि शब्दविशेषः पुनः पुनः
प्रयोगेण रूढः स्यात्तदा तेनापि तदुपस्थितिः सुकरा स्यादेव, परंतु तदा
तस्य नामान्तरत्वं मन्तव्यं, न पर्यायमात्रत्वमिति ध्येयम्।

इत्थञ्च नामनिक्षेपस्य द्वितीयो भेदो विचारितः। अधुना तृतीयो
भेदश्चिन्त्यते। तत्र व्युत्पत्तिशून्यत्वेऽपि यदृच्छामात्रेण यन्नाम सङ्केत्यते
तद् यादृच्छिकमुच्यते। यथा डित्थ-डवित्थादिनाम। द्वितीयभेदेऽधिकृते
गोपालदारकादावेव व्युत्पत्त्यर्थस्याभावः, अन्यत्र त्विन्द्रे तत्सद्भाव एव,

४ अे शब्दधी अेमनो बोध थाय एे. अेवुं अनुत्तवाय एे.

समाधान : तमारी वात सायी एे. माता-पिताअे पाडेकुं डोवाथी
'यन्द्रप्रत्त' अेवुं नाम अे विशेषनामरूप एे अने रूढ थयेकुं एे. 'शशिरत्त' वगेरे शब्दो अेवा न डोवाथी सामान्यनामरूप एे अने यौगिक एे. अेटले योगाद्रूढेर्बलीयस्त्व न्याये वाच्यार्थनो बोध कराववामां, रूढ अेवो यन्द्रप्रत्तशब्द भणवान् डोय ४. तथा 'शशिरत्त' के अेवो अन्य कोरपश पर्यायवायी शब्द पश इरी इरी वपरावाथी रूढ थरुं ४य तो तेनाथी पश अेमनो बोध थवो सरण थरुं ४ ४य, पश पठरी अे वभते अेने पश अन्य विशेषनामरूप मानवानो रडे, नडीं के मात्र पर्यायवायी शब्दरूप.

आम, नामनिक्षेपनो बीशु त्तेड वियायी. डवे त्रीशु त्तेडनो वियार.. कोरुं ४ व्युत्पत्ति न डोवा छतां मात्र पोतानी तेवी र्छणाना कारुं ४े नामनो संकेत कराय ते यादृच्छिकनाम कडेवाय एे. ४ेमके डित्थ-डवित्थ वगेरे नाम. बीशु त्तेडमां, ४े गोपाणदारकाडि नामनिक्षेप तरीके ववकित एे तेमां ४ व्युत्पत्तिअर्थनो अत्ताव डोय एे. अन्यत्र र्छ वगेरेमां तो अेनो सड्त्ताव ४ डोय एे, ४यारे आ त्रीशु त्तेडमां तो

અત્ર તૃતીયભેદે તુ નાધિકૃતગોપાલદારકાદાવેવ, અપિ તુ સર્વત્રાર્થસ્યાભાવ
 એવ, વ્યુત્પત્તિશૂન્યત્વાત્।

નનુ દ્વિતીયભેદે યથા ઇન્દ્રાચ્ચો ગોપાલદારકો નામેન્દ્રસ્તથા કિમ-
 ત્રાપિ ડિત્થાચ્ચો ગોપાલદારક એવ નામનિક્ષેપઃ ? ઇતિ પ્રશ્ને તસ્ય
 ગોપાલદારકસ્ય ડિત્થભાવનિક્ષેપત્વમેવ, ન તુ નામનિક્ષેપત્વં, 'હ્રૂ
 ત્થૂઅ'ઇતિવર્ણાવલીનિષ્પન્નસ્ય 'ડિત્થ'શબ્દસ્યૈવ નામનિક્ષેપત્વમિતિ
 પ્રતિવચનમ્। નનુ સ ગોપાલદારકઃ કથં ડિત્થભાવનિક્ષેપઃ ? વ્યુત્પત્તિ-
 લભ્યાર્થવત એવ ભાવનિક્ષેપત્વાદિતિ ચેત્ ? યદિ સ ગોપાલદારકો ન
 ભાવનિક્ષેપસ્તર્હિ કસ્તદ્ભાવનિક્ષેપ ઇત્યુચ્યતામ્। ન કોઽપીતિ ચેત્ ?
 ન, યસ્યૈકોઽપિ નિક્ષેપઃ સિદ્ધસ્તસ્ય શૈષ્ઠિભિર્નિક્ષેપૈર્ભવિતવ્યમેવ,
 નામાદિચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપકત્વાત્, અન્યથાઽનુયોગદ્વારવૃત્તૌ 'ન હિ

અધિકૃત ગોપાળદારકાદિમાં જ નહીં, પણ સર્વત્ર વ્યુત્પત્તિ અર્થનો અભાવ
 જ હોય છે, કારણ કે નામ જ વ્યુત્પત્તિશૂન્ય છે.

બીજા ભેદમાં જેમ ઈન્દ્રનામે ગોપાળપુત્ર એ જ નામનિક્ષેપ છે,
 એમ આ ત્રીજા ભેદમાં પણ ડિત્થ નામે ગોપાળપુત્ર વગેરે જે હોય એ
 જ નામનિક્ષેપ છે ? આવા પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે એ ગોપાળપુત્ર વગેરે
 તો ડિત્થનો ભાવનિક્ષેપ જ છે, નહીં કે નામનિક્ષેપ, પણ હ્રૂત્થૂઅ આવી
 વર્ણાવલી નિષ્પન્ન જે ડિત્થ શબ્દ એ જ નામનિક્ષેપરૂપ છે.

શંકા : એ ગોપાળપુત્ર શી રીતે ભાવડિત્ય બનશે ? વ્યુત્પત્તિ
 અર્થથી યુક્ત હોય એ જ ભાવનિક્ષેપરૂપ બને એવો નિયમ છે ને ?

સમાધાન : જો એ ગોપાળપુત્ર ભાવડિત્ય નથી તો કોણ ભાવડિત્ય
 છે એ કહો.

શંકા : કોઈ જ નહીં.

સમાધાન : આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે જેનો એક નિક્ષેપ
 પણ સિદ્ધ હોય એના શેષનિક્ષેપાઓ પણ હોવા જ જોઈએ. તે પણ
 એટલા માટે કે નામાદિ ચતુષ્ટય સર્વવ્યાપી છે. નહીંતર અનુયોગદ્વારની

કિમપિ તદ્વસ્ત્વસ્તિ યન્નામાદિચતુષ્ટયં વ્યભિચરતિ' ઇતિ યદુક્તં, તદ્વ્ય-
ભિચારપ્રાપ્તેઃ, 'ડિત્થો હિ તદ્વસ્ત્વસ્તિ યન્નામાદિચતુષ્ટયં વ્યભિચરતિ,
તદ્ભાવનિક્ષેપાભાવાત્' ઇત્યસ્ય સુવચત્વાત્। તતશ્ચ સ ગોપાલદારક એવ
ડિત્થભાવનિક્ષેપ ઇત્યનિચ્છતાઽપિ સ્વીકર્તવ્યમેવ। નનુ તર્હિ 'વ્યુત્પત્તિ-
લભ્યાર્થવત એવ ભાવનિક્ષેપત્વં' ઇતિ નિયમસ્ય કા ગતિઃ ? યાદૃચ્છિક-
નામસ્થલે ન કાચિદપિ, તત્ર તસ્ય નિયમસ્યૈવાભાવાત્। યત્ર વ્યુત્પત્તિ-
લભ્યોઽર્થઃ પ્રસિદ્ધસ્તત્રૈવ 'તદ્વત એવ ભાવનિક્ષેપત્વં' ઇતિ નિયમસ્ય
સદ્ભાવાત્।

સ્યાન્મતિઃ- યો ડિત્થપદાર્થજ્ઞસ્તદુપયુક્તો વક્તા સ એવ ભાવડિત્થઃ।
તતશ્ચ ભાવડિત્થસ્યૈવં પ્રસિદ્ધેઃ સમ્ભવાન્ન તન્નિયમસદ્ભોચોઽપ્યાવશ્યક

વૃત્તિમાં 'એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે નામાદિ ચારને વ્યભિચરતી હોય..'
આવું જે કહ્યું છે તે વ્યભિચારી બની જશે, કારણ કે 'ડિત્થ એ એવી
વસ્તુ છે જે ભાવનિક્ષેપનો અભાવ હોવાથી નામાદિચતુષ્ટયને વ્યભિચરે
છે' એવું કહી શકાય છે. એટલે એ ગોપાળપુત્ર વગેરે જ ડિત્થનો
ભાવનિક્ષેપ છે એ અનિચ્છાએ પણ તમારે સ્વીકારવું પડશે.

શંકા : પણ તો પછી, વ્યુત્પત્તિ અર્થથી જે યુક્ત હોય તે જ
ભાવનિક્ષેપ બને આવા નિયમનું શું થશે ?

સમાધાન : કાંઈ નહીં થાય, કારણ કે યાદૃચ્છિક નામ સ્થળે આવો
નિયમ જ નથી. જ્યાં વ્યુત્પત્તિઅર્થ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં જ 'તે અર્થથી યુક્ત
હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ' એવો નિયમ છે.

શંકા : આ રીતે નિયમનો સંકોચ કરવાની જરૂર નથી. ડિત્થનો
ભાવનિક્ષેપ તો બીજી રીતે પણ મળી શકે છે. તે આ રીતે - ડિત્થપદાર્થનો
જાણકાર ઉપયુક્તવક્તા એ ભાવડિત્થ.

સમાધાન : આમાં તો તમારે વદતો વ્યાઘાત થશે. નિયમનો
સંકોચ કરવો ન પડે એ માટે તમે આવા વક્તાને ભાવડિત્થ તરીકે લેવાનું
કહો છો, પણ પછી એમાં જ તમારે પાછો એ નિયમનો સંકોચ તો કરવો

ઇતિ। મૈવં, વદતો વ્યાઘાતપ્રસન્નાત્, તન્નિયમસન્કોચવારણાર્થં ભાવ-
નિક્ષેપત્વેન કથિતે તસ્મિન્નેવ વક્તરિ તન્નિયમસન્કોચસ્યાવશ્યકત્વાત્,
તત્રાપિ વ્યુત્પત્તિભ્યસ્યાર્થસ્યાભાવાત્। કિન્ચ નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય
સર્વવ્યાપકત્વનિયમસ્ય સન્કૃતિર્યદ્યાગમતો ભાવનિક્ષેપમાશ્રિત્યાપિ સંમતા
તદાઽઽગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપમાશ્રિત્યાપિ સા સંમતા સ્યાદેવેતિ જીવસ્ય
દ્રવ્યનિક્ષેપવિષયિણી ચર્ચા યા શાસ્ત્રેષુ ચર્ચિતા દૃશ્યતે સાઽનુત્થાનહતૈવ
સ્યાદ્, જીવપદાર્થજ્ઞસ્ય તદનુપયુક્તસ્ય વક્તુરાગમતો જીવદ્રવ્યનિક્ષેપત્વેન
નિર્વિવાદં પ્રસિદ્ધત્વાત્। અત એવ મહોપાધ્યાયૈર્જૈનતર્કભાષાયાં નિક્ષેપ-
પરિચ્છેદે દ્રવ્યનિક્ષેપનિરૂપણે આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય ભાવનિક્ષેપનિરૂપણે
ચાગમતો ભાવનિક્ષેપસ્યોપન્યાસો નૈવ કૃતઃ। તથા ‘જીવપદાર્થજ્ઞસ્ત-
ત્રાનુપયુક્તો દ્રવ્યજીવ ઇત્યપ્યાહુઃ’ ઇત્યત્ર આગમતો દ્રવ્યજીવમપેક્ષ્ય
દ્રવ્યજીવોપપાદકે મતે તૈઃ ‘આહુઃ’ ઇત્યનેન સ્વારસશ્ચ પ્રકટિત ઇતિ।

જ ૫૩શે, કારણ કે એ વક્તામાં પણ વ્યુત્પત્તિ અર્થ રહ્યો તો નથી જ.
વળી નામાદિ નિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાનો જે નિયમ છે તેની સંગતિ
જો આગમથી ભાવનિક્ષેપની અપેક્ષાએ કરવી પણ સંમત હોય તો
આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપની અપેક્ષાએ પણ એ સંમત હોવી જ જોઈએ. અને
તો પછી જીવના દ્રવ્યનિક્ષેપ અંગે શાસ્ત્રોમાં જે ચર્ચા જોવા મળે છે તે
ઉભી જ નહીં થઈ શકે. કારણ કે જીવપદાર્થનો જાણકાર, તેમાં
અનુપયુક્તવક્તા આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે નિર્વિવાદ મળી જ શકે છે.
એટલે જ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે જૈનતર્કભાષામાં નિક્ષેપ-
પરિચ્છેદમાં દ્રવ્યનિક્ષેપના નિરૂપણમાં આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપનો અને ભાવ-
નિક્ષેપના નિરૂપણમાં આગમથી ભાવનિક્ષેપનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી.
તથા ‘જીવપદાર્થજ્ઞ એમાં અનુપયુક્ત માનવી દ્રવ્યજીવ છે’ આવું પણ
(કેટલાક) કહે છે. આ રીતે આગમથી દ્રવ્યજીવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યજીવની
સંગતિ કરનાર મતમાં તેઓએ ‘આહુઃ = કહે છે’ એવું કહેવા દ્વારા
પોતાની નારાજી વ્યક્ત કરી છે. એટલે આગમથી જે દ્રવ્ય અને ભાવનિક્ષેપ

ઇત્યજ્ઞાગમતો યૌ દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપૌ તાવત્ર પ્રક્રમેઽકિચ્ચિત્કરાવિતિ સ્પષ્ટમ્।

અત એવ તદર્થશૂન્યો વિવક્ષિતનામવાન્ ગોપાલદારકાદિર્નામ-નિક્ષેપઃ, ચિત્રાદિગતા સાકારા નિરાકારા વા સ્થાપના સ્થાપનાનિક્ષેપઃ, કારણીભૂતં વસ્તુ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ, વિવક્ષિતાવસ્થાપન્નં ચ વસ્તુ ભાવનિક્ષેપઃ ઇત્યેવં નામાદિચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપકત્વનિયમો જ્ઞેયઃ। તતશ્ચ તન્નિય-મસઙ્કોચ આવશ્યક એવેતિ સિદ્ધમ્।

નનુ ડિટ્થાખ્યસ્ય વસ્તુનઃ કથં ડિટ્થભાવનિક્ષેપત્વમ્ ? ‘ડિટ્થ’-પદાર્થશૂન્યત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, વ્યુત્પત્તેરભાવાદ્ વ્યુત્પત્તિલભ્યસ્યાર્થ-સ્યાભાવેઽપિ સઙ્કેતસ્ય સદ્ભાવાત્ સઙ્કેતલભ્યસ્યાર્થસ્ય સદ્ભાવેન ‘ડિટ્થ’-પદાર્થશૂન્યત્વસ્યાસિદ્ધત્વાત્। તતશ્ચ યત્ર વ્યુત્પત્તિઃ સમ્ભવતિ તત્ર

છે તે આ બાબતમાં અકિચ્ચિત્કર છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે જ નામાદિ-ચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાનો જે નિયમ છે તેમાં નામનિક્ષેપ તરીકે તદર્થ-શૂન્ય ગોપાળદારકાદિ, સ્થાપનાનિક્ષેપ તરીકે ચિત્રાદિમાં રહેલ આકાર કે નિરાકાર સ્થાપના, દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કારણીભૂત વસ્તુ અને ભાવનિક્ષેપ તરીકે વિવક્ષિતઅર્થયુક્ત વસ્તુ જ અભિપ્રેત છે એ જાણવું. તેથી જ, ડિટ્થાદિ સ્થળે ‘વ્યુત્પત્તિઅર્થથી યુક્ત હોય તે જ ભાવનિક્ષેપ’ આવા નિયમનો સંકોચ આવશ્યક જ છે.

શંકા : ડિટ્થ નામે ગોપાળપુત્ર વગેરે રૂપ વસ્તુને ભાવડિટ્થ શી રીતે કહેવાશે ? કારણ કે એમાં ‘ડિટ્થ’ પદનો અર્થ રહેલો જ નથી.

સમાધાન : ડિટ્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ ન હોવાથી વ્યુત્પત્તિ અર્થનો અભાવ હોય છે. એટલે એ અર્થ તો ‘છે કે નહીં?’ એ રીતે વિચારવાનો હોતો જ નથી. પણ છતાં એ શબ્દ સંકેતિત થયો હોવાથી સંકેતલભ્ય અર્થ તો સંભવિત હોય જ છે. એટલે ભાવનિક્ષેપ માટે એ જ અર્થને વિચારવાનો હોય છે. અને એ અર્થ તો ડિટ્થ નામની વસ્તુમાં છે જ. માટે ‘ડિટ્થ’ પદાર્થશૂન્યત્વ રૂપ તમે આપેલો હેતુ અસિદ્ધ છે. એટલે,

વ્યુત્પત્તિલભ્યાર્થવત એવ ભાવનિક્ષેપત્વં, યત્ર તુ સા ન સમ્ભવતિ તત્ર સંકેતલભ્યાર્થવત એવ ભાવનિક્ષેપત્વમિતિ નિયમઃ કલ્પનીયઃ। અથૈવં ખણ્ડશો નિયમકલ્પનાપેક્ષયા સર્વત્ર સંકેતલભ્યાર્થવત એવ ભાવનિક્ષેપત્વમિત્યેક એવ નિયમઃ કલ્પ્યતાં, વ્યુત્પત્તિલભ્યાર્થવત્યપિ સંકેતલભ્યાર્થસ્તુ પ્રાપ્યત એવ, યથા ‘અસ્મત્ પુત્રો નામ્ના ચન્દ્રપ્રભો ભવતુ’ ઇતિ માતાપિતૃભ્યાં કૃતેન સંકેતેન લભ્યોઽર્થો શ્રીમતિ ચન્દ્રપ્રભસ્વામિનિ વર્તત એવેતિ ચેત્ ? નૈવં, ઇન્દ્રાખ્યસ્ય ગોપાલદારકાદેરપિ ભાવેન્દ્રત્વપ્રસન્નાત્, ‘અસ્મત્પુત્રો નામ્ના ઇન્દ્રો ભવતુ’ ઇતિ તન્માતાપિતૃભ્યાં કૃતેન સંકેતેન લભ્યસ્યાર્થસ્ય તત્ર સદ્ભાવાદિતિ।

અથ યત્ર વ્યુત્પત્તેઃ સમ્ભવસ્તત્ર વ્યુત્પત્ત્યર્થયુક્તસ્યૈવ ભાવનિક્ષેપત્વમિતિ યદુક્તં તદપિ વિચારણીયં, તાદૃશસ્થલેઽપિ ક્વચિદ્ વ્યુત્પત્ત્ય-
જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સંભવતી હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થથી યુક્ત હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ, અને જ્યાં એ સંભવતી ન હોય ત્યાં સંકેતલભ્યઅર્થથી યુક્ત હોય તે જ ભાવનિક્ષેપ.. આં રીતે નિયમની કલ્પના કરવી જોઈએ.

શંકા : આ રીતે બે ટૂકડે નિયમ માનવા કરતાં સર્વત્ર ‘જે સંકેતલભ્ય અર્થવાનું હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ’ એવો એક અખંડ નિયમ જ માનો ને ? વ્યુત્પત્તિઅર્થવાનુંમાં પણ સંકેતલભ્ય અર્થ તો હોય જ છે. જેમકે ‘અમારા પુત્રનું નામ ચન્દ્રપ્રભ હો’ એ પ્રમાણે માતાપિતાએ કરેલા સંકેતથી મળતો અર્થ શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામીમાં વિદ્યમાન હોય જ છે.

સમાધાન : તો પછી ઈન્દ્રનામે ગોપાળપુત્ર પણ ભાવેન્દ્ર બની જશે, કારણ કે ‘આપણો પુત્ર નામે ઈન્દ્ર હો’ આવા એના માતાપિતાએ કરેલા સંકેતથી પ્રાપ્ત અર્થ એનામાં હાજર છે જ.

શંકા : ‘જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સંભવિત હોય ત્યાં જે વ્યુત્પત્તિઅર્થથી યુક્ત હોય તે ભાવનિક્ષેપ’ આવું તમે જે કહ્યું તે પણ વિચારણીય છે, કારણકે વ્યુત્પત્તિનિષ્પન્નપદસ્થળે પણ ક્યારેક વ્યુત્પત્તિઅર્થશૂન્ય વસ્તુ ભાવનિક્ષેપ

र्थशून्यस्य वस्तुनो भावनिक्षेपत्वेनाभिप्रेतत्वाद् । न चैकमेवंभूतनयं मुक्त्वा शेषाणां सर्वेषां नयानां समासीनेऽपि गवि गमनयुक्तत्वं संमतमेव, अन्यथा शब्दसमभिरूढयोः गोव्यपदेशस्यैवाभावप्रसङ्गात्, विवक्षित-क्रियापरिणतिकाल एव तत्तत्पदव्यपदेश्यत्वमित्यस्य त्वेवंभूतस्यैवाभिप्रेतत्वादिति वाच्यं, पङ्कजनिकर्तृत्वाभाववति कमले भावपङ्कजत्वाभावापत्तेस्तदवस्थत्वात्। अयमाशयः- एवंभूतनयापेक्षया स्थूलानां नैगमादिनयानां साम्प्रतं समासीनेऽपि गवि पूर्वपश्चात्कालभाविगमनमपेक्ष्य गमनयुक्तत्वं संमतमेवेति न तत्र भावगोत्वानुपपत्तिः। परंतु स्थलजे कमले पङ्कजनिकर्तृत्वस्य पूर्वं पश्चादपि वाऽभाव एव। ततश्च तत्र व्युत्पत्त्यर्थस्यासम्भवान्न भावनिक्षेपत्वस्य सम्भव इति चेत् ? सत्यं, तथापि व्युत्पत्त्यर्थवतो भावनिक्षेपत्वं यदुक्तं, तत्र व्युत्पत्त्यर्थस्य विशेषणत्वं परित्यज्योपलक्षणत्वं यदि गृह्येत तदा न दोषः। इदमुक्तं कहेवाती ४ डोय छे.

समाधान : तमे भेठेली गायने उद्देशीने जे आ कही रखा डो तो अे योग्य नथी, कारणके अेक अेवंभूतनयने छोडी धो... बाकीना अधा नय अेने गमनयुक्त ४ माने छे. नहीतर तो शब्द-समभिरूढनय अेने 'गाय' कही ४ नही शके.

शंका : भेठेली गायमां पण आगण-पाछण तो गमन डोय छे. अने तेथी अेवंभूत जेटला जे सूक्ष्म नथी अे नयो अे गमनने गायमां जोडी अेने व्युत्पत्तिअर्थयुक्त माने अे बराबर छे. परंतु, कादवमां उग्या ४ न डोवाना कारणे जे कमणमां पंजनिर्कर्तृत्व आगण-पाछण पण संभवित नथी ४ अे कमणने शुं भावपंज ४ नही कडो ?

समाधान : 'जे व्युत्पत्तिअर्थयुक्त डोय ते भावनिक्षेप' आवी व्याख्यामां-व्युत्पत्तिअर्थने, भावनिक्षेप तरीके अभिप्रेत पदार्थना विशेषण तरीके नही, पण उपलक्षण तरीके लईअे तो आ प्रश्न उीभो रडेसे नही. आशय अे छे के **कर्मविपाक** कर्मग्रन्थनी वृत्तिमां समयतुरस्रसंस्थाननी जे

भवति- कर्मविपाकाख्यस्य प्रथमकर्मग्रन्थस्य वृत्तौ समचतुरस्रसंस्थान-
स्य 'समाः=शास्त्रोक्तलक्षणविस्वादिन्यश्चतस्रोऽस्यः पर्यङ्कासनोपविष्टस्य
जानुनोरन्तरं, आसनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरं, दक्षिणस्कन्धस्य
वामजानुनश्चान्तरं, वामस्कन्धस्य दक्षिणजानुनश्चान्तरमिति चतुर्दिग्वि-
भागोपलक्षिताः शरीरावयवा यत्र तत् समचतुरस्रम्' इत्यादिरूपं
यल्लक्षणमुक्तं तत् तत्संस्थानसंस्थितेष्वपि हस्त्यादिषु नैव समन्वेतीति
स्पष्टमेवेति तल्लक्षणमुपलक्षणतया गृह्यते। मनुष्येष्वेतल्लक्षणोपलक्षितं
यत्संस्थानं, तत्कारणीभूतसंस्थाननामकर्मोदयेन यत्संस्थानं यस्य प्राप्यते
तत् तस्य समचतुरस्रसंस्थानं कथ्यते। तथैव पङ्कजाते कमलेऽवस्थि-
तेन पङ्कजनितकर्तृत्वलक्षणेन व्युत्पत्त्यर्थेनोपलक्षिता या पङ्कजत्वजाति-
स्तद्युक्तस्य स्थलजस्यापि कमलस्य भावपङ्कजत्वमेव, पङ्कजनिकर्तृत्वस्य

વ્યાખ્યા આપી છે કે 'વિવક્ષિત ચાર અંતર જેમાં સમાન = શાસ્ત્રોક્ત-
લક્ષણને અવિસંવાદી હોય એવું સંસ્થાન એ સમચતુરસ્રસંસ્થાન. આમાં
ચાર અંતર તરીકે પર્યંકાસને બેસેલ વ્યક્તિના બે જાનુ વચ્ચેનું અંતર,
આસનથી લલાટના ઉપરના ભાગનું અંતર, જમણા ખભાથી ડાબા
જાનુનું અને ડાબા ખભાથી જમણા જાનુનું અંતર.. એમ અંતર જાણવા.
આવા અંતરવાળા ચાર ખૂણા = અસ્ત્રિ જેમાં હોય તે સમચતુરસ્ર.' હવે,
આ પ્રથમ સંસ્થાનવાળા હાથી-સિંહ વગેરેમાં પણ આ અંતરો સરખા
તો હોતા નથી જ. તો શું એમને પ્રથમસંસ્થાન નહીં માનવાનું? એટલે
આ જે વ્યાખ્યા આપી છે એને ઉપલક્ષણ તરીકે લેવાય છે. મનુષ્યમાં
આવી વ્યાખ્યાથી ઉપલક્ષિત જે સંસ્થાન, તેના કારણભૂત
સંસ્થાનનામકર્મના ઉદયથી હાથી વગેરેને જે સંસ્થાન મળે તે, તે તે
જીવનું સમચતુરસ્રસંસ્થાન કહેવાય છે. એમ કાદવમાં ઊગેલા કમળમાં
પંકજનિકર્તૃત્વરૂપ જે વ્યુત્પત્તિઅર્થ રહેલો હોય છે એનાથી ઉપલક્ષિત જે
પંકજત્વજાતિ, એ જાતિયુક્ત કમલ પંકજનિકર્તૃત્વથી વિશિષ્ટ ન હોય તો
પણ ઉપલક્ષિત તો હોય જ છે. ને તેથી એ ભાવનિક્ષેપ જ છે.

वैशिष्ट्याभावेऽप्युपलक्षितत्वस्य सत्त्वात्। ननु पङ्कजनिकर्तृत्वापेक्षया पङ्कजत्वजातिरेव व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोच्यतां येनोपलक्षणं यावद्दन्तव्यं न स्यादिति चेत् ? न, जातेर्व्युत्पत्तिनिमित्तत्वासम्भवात्। तदुक्तं पिण्ड-निर्युक्तिवृत्तौ- 'जातिश्च नाम्नो व्युत्पत्तिनिमित्तं न भवति किन्तु प्रवृत्ति-निमित्तं, यथा गोशब्दस्य गोजातिः, तथाहि- गोशब्दस्य गमनक्रिया व्युत्पत्तिनिमित्तं, न गोत्वं, गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः, केवलमेकार्थसमवायबलाद्गमनक्रियया खुरककुदलाङ्गुलसास्नादिमत्त्वं प्रवृत्ति-निमित्तमुपलक्ष्यते इति गच्छत्यगच्छति वा गोपिण्डे गोशब्दस्य प्रवृत्तिः' इति।

ननु घटो यदा जलाहरणे न व्यापृतस्तदैवंभूतनयस्तं घटपदव्यपदेश्यं न मन्यते। ततश्च ज्ञायते यत् तत्काले स पूर्वपश्चात्कालभाविस्त्वस्य

शंका : पङ्कजनिकर्तृत्वेन व्युत्पत्तिअर्थ (व्युत्पत्तिनिमित्त)रूपे मानवुं ने पछी उपलक्षण तरीके लेवुं... अेना करतां पङ्कजत्वजातिने ज व्युत्पत्तिनिमित्त मानी ल्यो ने.

समाधान : ना, अेम मानी शकतुं नथी, कारणके जाति व्युत्पत्तिनिमित्त अनी शकती नथी. पिंडनिर्युक्तिवृत्तिमां कहुं छे के- जाति नामनुं व्युत्पत्तिनिमित्त अनती नथी, परंतु प्रवृत्तिनिमित्त अने छे. जेमके 'गो' शब्दनुं गमनक्रिया अे व्युत्पत्तिनिमित्त छे, नही के गोत्व, कारणके 'गच्छतीति गौः' (गमन करे ते गाय) अेवी व्युत्पत्ति छे. मात्र अेकार्थसमवायसंबंधना प्रभावे, षरी-पुंध-पूंछुं-सारना (गोडडी) वगेरे पक्षांरुप जे गोत्वात्मक प्रवृत्तिनिमित्त, (ते) व्युत्पत्तिनिमित्तभूत गमनक्रियाथी उपलक्षित थाय छे अने तेथी ચાલતી કે નહીં ચાલતી ગાયने जशाववा गोशब्दनी प्रयोग थाय छे.

शंका : आगण-पाछण जणाहरण करनार घडाने पण ज्यारे अे जणाहरण करतो न होय त्यारे अेवंभूतनय 'घट' तरीके कडेवा तैयार नथी.. अेनो अर्थ ज के आगण-पाछणना जणाहरणकर्तृत्वरुप व्युत्पत्ति-निमित्तने

વ્યુત્પત્તિનિમિત્તસ્ય સત્ત્વં તેનોપલક્ષિતત્વમપિ ચ ન સ્વીકુરુતે इति।
 યતશ્ચૈવમતઃ સ સ્થલજે કમલેઽપિ પઙ્કજનિતકર્તૃત્વલક્ષણસ્ય વ્યુત્પત્તિ-
 નિમિત્તસ્ય સત્ત્વમુપલક્ષિતત્ત્વં વા નૈવ મન્યત इति સ્પષ્ટમેવ। તતશ્ચ
 તન્મતેન તત્ર પઙ્કજસ્ય કો નિક્ષેપો મન્તવ્ય इति ચેત્ ? નૈકોઽપિ,
 તન્મતેન તસ્ય પઙ્કજપદાપ્રતિપાદ્યત્વાત્, વિવક્ષિતપદપ્રતિપાદ્યસ્યૈવ નિ-
 ક્ષેપરૂપત્વાત્। સમભિરૂઢનયમતેનાપ્યેવમેવ મન્તવ્યમિતિ મે મતિઃ,
 તન્મતેન કમલસ્ય પઙ્કજભિન્નતયા પઙ્કજનિકર્તૃત્વાભાવવતિ કમલે
 પઙ્કજપદ-વાચ્યતાયાઃ પઙ્કજત્વજાતેશ્ચાસમ્ભવાત્।

નનુ ડિત્થાખ્યસ્ય ગોપાલપુત્રસ્ય ભાવડિત્થત્ત્વં પૂર્વમુક્તં, તતશ્ચ
 ‘ડિત્થ’શબ્દાત્મકસ્ય તન્નામ્નોઽભિધાનત્વમેવાભિધેયં સ્યાન્ન તુ
 યાદૃચ્છિકત્ત્વં, યથા ‘ઇન્દ્ર’શબ્દાત્મકસ્ય ભાવેન્દ્રનામ્નોઽભિધાના-
 ય્યનામનિક્ષેપપ્રથમભેદત્વમેવ। તતશ્ચ તસ્ય યાદૃચ્છિકાખ્યનામ-
 પણ, એ કાળે એ વિદ્યમાન માનતો નથી, કે એનાથી ઉપલક્ષિતત્વને પણ
 માનતો નથી. તો વિવક્ષિતકમળમાં એ પંકજનિકર્તૃત્વને પણ માન્ય નહીં
 જ કરે... તો એના મતે આવું કમળ પંકજનો કયો નિક્ષેપ બનશે ?

સમાધાન : એવંભૂતનયે તો એવું કમળ ‘પંકજ’ શબ્દથી વાચ્ય જ
 નથી, એટલે પછી પંકજનાં કોઈ જ નિક્ષેપરૂપ એ છે જ નહીં. વિવક્ષિત
 પદપ્રતિપાદ્ય હોય એ જ નિક્ષેપરૂપ બની શકે છે. સમભિરૂઢનયમતે પણ
 એવું જ માનવું યોગ્ય લાગે છે, કારણકે એ મતે પંકજ અને કમલ એક
 નથી. વિવક્ષિત કમલમાં આગળ-પાછળ પણ પંકજનિકર્તૃત્વ છે જ નહીં,
 જેને જોઈને એ, એ કમલને પંકજશબ્દવાચ્ય માની શકે કે એ કમલમાં
 પંકજત્વ માની શકે.

શંકા : પૂર્વે કહી ગયા છે કે ડિત્થનામે ગોપાળપુત્ર ભાવડિત્થ છે,
 તો એનું ડિત્થ એવું નામ ‘અભિધાન’ બની જશે, ‘યાદૃચ્છિક’ નહીં,
 જેમકે ભાવેન્દ્રનું ‘ઇન્દ્ર’ એવું નામ, નામનિક્ષેપના પ્રથમભેદ ‘અભિધાન’
 રૂપ જ છે. તો પછી ડિત્થ એવા નામનો, યાદૃચ્છિક નામના નામ

નિલ્કલ્લેપતૃતીયભેલ્લોદાહરણતયોપન્યાસઃ કથં સલ્લ્લચ્છેત ? ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ વ્યુત્પન્નસ્ય નામ્ન ંવ પ્રથમભેલ્લદલ્લવમિતિ વિવલ્લક્ષાવશાલ્લદ વ્યુત્પત્તિશૂન્યાનાં ‘ડિલ્લ્થા’લ્લદીનાં નામ્નાં તત્રાસમાલ્લવેશાલ્લદ યાદૃલ્લિલ્કલ્લે સમાલ્લવેશઃ, તસ્યા વિવલ્લક્ષાયા અભાલ્લવે દ્વયોરપ્યભિલ્લધાનલ્લત્વં સંમતમેવ। ંતલ્લચ્ચાગ્રેઽપિ વ્યલ્લક્તીકરિલ્લષ્યતે। તથા, ંન્દ્રાલ્લલ્લચ્ચસ્ય ગોપાલપુત્રસ્ય ‘ંન્દ્ર’શલ્લલ્લદાત્મકં યન્નામ, તસ્યાપિ યાદૃલ્લિલ્કલ્લવમેવ મન્તલ્લવ્યં, તત્ર તસ્ય વ્યુત્પત્ત્યર્થશૂન્યલ્લત્વાલ્લત્, સલ્લ્લ્લેતમાત્રેણ પ્રાપ્તલ્લત્વાલ્લત્। અન્યથા = તસ્યાભિલ્લધાનલ્લત્વે તસ્ય ગોપાલપુત્રસ્ય ભાલ્લવેન્દ્રલ્લત્વાપત્તિઃ, અભિલ્લધાનાભિ-ધેયસ્ય ભાલ્લવનિલ્લક્ષેપલ્લત્વનિયમાલ્લત્।

નનુ શાલ્લ્લેષુ યેઽનભિલ્લલાપ્યા ભાલ્લવાઃ કથિતાસ્તેષામનભિલ્લલાપ્ય-લ્લત્વાલ્લદેવ નામનિલ્લક્ષેપાસમ્ભલ્લવઃ। તલ્લુલ્લક્તં નયરહસ્યે— નનુ નામાલ્લદીનાં સર્લ્લવ્યા-નિલ્લક્ષેપના ત્રીજાભેલ્લદમાં કરેલ્લો ઉલ્લલ્લેખ સંગત શી રીતે ઠરશે ?

સમાલ્લધાન : તમારી વાત સાચી છે. છતાં વ્યુત્પત્તિથી બનેલ નામ જ ‘અભિલ્લધાન’ છે એવી વિલ્લક્ષાવશાલ્લત્ વ્યુત્પત્તિશૂન્ય એવા ડિલ્લ્થ વગેરે નામનો તેમાં સમાલ્લવેશ થતો ન હોવાના કારણે યાદૃલ્લિલ્કલ્લનામના ભેલ્લદમાં સમાલ્લવેશ કરાય છે. જ્યારે એ વિલ્લક્ષા ન હોય ત્યારે બન્ને પ્રકારના નામનો ‘અભિલ્લધાન’ એવા એક જ ભેલ્લદમાં સમાલ્લવેશ માન્ય જ છે ને તેથી નામ-નિલ્લક્ષેપના બે જ પ્રકાર થઈ જશે. આ વાત આગળ વ્યલ્લક્ત થશે. તથા, ંન્દ્રનામના ગોપાલપુત્રનું ‘ંન્દ્ર’ એલ્લું જે નામ, તેનો પણ યાદૃલ્લિલ્કલ્લમાં જ સમાલ્લવેશ જાણવો, કારણકે ગોપાલપુત્ર અંગે એ નામ વ્યુત્પત્તિઅર્થથી શૂન્ય હોવાથી માત્ર તેવા સંકેતના કારણે જ પ્રલ્લવર્ત્યું હોય છે. નહીંતર = જો એ નામને ‘અભિલ્લધાન’રૂપ માનવામાં આવે તો એ ગોપાલપુત્ર ભાલ્લવેન્દ્ર બની જાય, કારણકે અભિલ્લધાનનું અભિલ્લધેય ભાલ્લવનિલ્લક્ષેપરૂપ હોય છે.

પૂર્લ્લવપલ્લક્ષ : શાસ્ત્રોમાં જે અનભિલ્લલાપ્ય ભાલ્લવો કલ્લ્યા છે તે અનભિલ્લલાપ્ય હોવાના કારણે જ તેઓનો નામનિલ્લક્ષેપ નહીં મળે. નયરહસ્યમાં કલ્લ્યું છે

પિત્વમુપગમ્યતે ન વા ? આદ્યે વ્યભિચારઃ, અનભિલાપ્યભાવેષુ નામ-
નિક્ષેપાપ્રવૃત્તેરિતિ। અથાયં પૂર્વપક્ષગ્રન્થ ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ યેન
નિઃશઙ્કં મનઃસમાધાનં સૂચિતં સ્યાત્તાદૃગેકમપિ પ્રતિવચનં તત્ર ન
દત્તમિત્યપિ ન વિસ્મર્તવ્યમ્। ન ચ તત્તદ્વ્યભિચારસ્થાનાન્યત્વવિશેષણાન્ન
દોષઃ। તદિદમુક્તં— ‘યદ્યત્રૈકસ્મિન્ન સમ્ભવતિ નૈતાવતા ભવત્યવ્યાપિતે’તિ
વાચ્યં, અનભિલાપ્યાનાં ભાવાનામભિલાપ્યભાવાપેક્ષયાઽનન્તગુણત્વાદ-
નન્તબહુભાગાનાં ભાવાનાં તદસમ્ભવાશઙ્કાવિષયત્વાત્। અતઃપ્ર ગ્રન્થકારૈઃ
શ્રીમદ્દશોવિજયોપાધ્યાયૈઃ ‘અત્ર વદન્તિ’ ઇતિ કથનદ્વારા સ્વકીય
ઈષદસ્વરસઃ સૂચિતઃ। તથા ‘અપરે ત્વાહુઃ— કેવલિપ્રજ્ઞારૂપમેવ નામાઽ-
કે શંકા : નામાદિને સર્વવ્યાપી માનો છો કે નહીં ? આદ્ય વિકલ્પમાં
= સર્વવ્યાપી માનવામાં વ્યભિચાર છે, કારણ કે અનભિલાપ્યભાવોમાં
નામનિક્ષેપ સંભવતો નથી.

શંકા : આ તો પૂર્વપક્ષગ્રન્થ છે.

પૂર્વપક્ષીય સમાધાન : સાચી વાત છે, છતાં જેનાથી મનને પૂર્ણ
સમાધાન થાય એવો એક પણ એનો ઉત્તર ત્યાં આપ્યો નથી એ ભૂલવા
જેવું નથી.

શંકા : તે તે વ્યભિચાર સ્થાનોને બાદ કરીને તે સિવાયના ભાવો
માટે સર્વવ્યાપિત્વ નિયમ માનવાથી કોઈ દોષ રહેશે નહીં. આ વાત
તત્ત્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિ (સૂત્ર ૧/૫) માં અને એને અનુસરીને જૈનતર્કભાષામાં
આ રીતે કરી છે— જો આ એકાદ ભાવમાં ન સંભવે તો પણ એટલા
માત્રથી નિયમની અવ્યાપિતા થઈ જતી નથી.

પૂર્વપક્ષ : આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અનભિલાપ્યભાવો
અભિલાપ્યભાવો કરતાં અનંતગુણા હોવાથી અનંતબહુભાગ ભાવોમાં
નામનિક્ષેપના અસંભવનો પ્રશ્ન છે. માટે જ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે
‘અત્ર વદન્તિ’ ‘અહીં કહે છે’ એમ કહેવા દ્વારા પોતાની કંઈક નારાજી
સૂચવેલી છે. તથા એ જ જૈનતર્કભાષા ગ્રન્થમાં— ‘બીજાઓ કહે છે કે—

નભિલાષ્યભાવેષ્વસ્તિ' इत्यन्यदत्तसमाधानमपि यत्तत्र दत्तं तत्रापि 'एतच्च मतं नातिरमणीयं, द्रव्यार्थिकेन शब्दपुद्गलरूपस्यैव नाम्नोऽभ्युपगमात्' इत्यनेन तस्यान्यदत्तसमाधानस्य रमणीयत्वं निराकृतम्। ततश्च नामादि-चतुष्टयस्य सर्वव्यापकत्वनियमो व्यभिचारीति चेत् ? न, अनभिला-ष्यभावानां नामनिक्षेपस्य सम्भवेऽसम्भवे वा व्यभिचारस्याभावाद्। अयम्भावः- तेषां भावानामनभिलाष्यपदाभिलाष्यत्वं वर्तते न वेति द्वौ विकल्पौ। तत्र प्रथमे विकल्पे 'अनभिलाष्य'आख्यस्य गोपालदा-रकादेर्नामनिक्षेपत्वसम्भवात् व्यभिचारः। द्वितीये तु विकल्पे नाम-निक्षेपस्यासम्भवेऽपि न व्यभिचारसम्भवः, पदप्रतिपाद्यत्वाभावात्। तथाहि- 'अनभिलाष्य'पदभिन्न'मङ्गला'दिपदप्रतिपाद्यत्वाभावस्तु तेषु वर्तते एव। ततश्चानभिलाष्यपदप्रतिपाद्यत्वमपि यदि निषिध्येत, तदा नैकेनापि पदेन प्रतिपाद्यत्वस्य सम्भवः। तथा च स्फुट एव पदप्रति-

કેવલીપ્રજ્ઞારૂપ નામ અનભિલાષ્યભાવોમાં પણ હોય જ છે. આ રીતે અન્ય વિદ્વાન દ્વારા અપાતા સમાધાનનો ઉલ્લેખ કરીને 'આ મત પણ કાંઈ બહુ સારો નથી. કારણ કે દ્રવ્યાર્થિકનયે શબ્દપુદ્ગલરૂપ નામ જ માનેલું છે' આમ આવું કહીને તે અન્યવિદ્વાનના સમાધાનની રમણીયતાનો અસ્વીકાર કર્યો છે. એટલે, નામાદિ ચારના સર્વવ્યાપકત્વનો નિયમ અનભિલાષ્યભાવોમાં વ્યભિચારી છે.

ઉત્તરપક્ષ : આવો પૂર્વપક્ષ બરાબર નથી, કારણ કે અનભિલાષ્ય-ભાવોનો નામનિક્ષેપ સંભવે કે ન સંભવે તો પણ વ્યભિચાર નથી. આ ભાવ છે - એ ભાવો 'અનભિલાષ્ય' એવા શબ્દથી અભિલાષ્ય છે કે નહિં ? જો અભિલાષ્ય છે, તો 'અનભિલાષ્ય' નામે ગોપાળપુત્રાદિ જ નામનિક્ષેપરૂપે સંભવવાથી વ્યભિચાર નથી. જો એ ભાવો 'અનભિલાષ્ય' શબ્દથી અભિલાષ્ય નથી, તો પણ વ્યભિચાર નથી, કારણકે તેઓમાં પદપ્રતિપાદ્યત્વ જ નથી. તે આ રીતે - અનભિલાષ્ય સિવાય 'મંગલ' વગેરે પદોનું પ્રતિપાદ્યત્વ તો તેઓમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે. એટલે હવે

પાદ્યત્વાભાવઃ। નન્વસ્તુ પદપ્રતિપાદ્યત્વાભાવઃ, વ્યભિચારાસમ્ભવસ્તુ કથમિતિ ચેત્ ? ન, પદપ્રતિપાદ્યાનામેવ વસ્તૂનાં ચાતુર્વિધ્યનિયમસ્ય કથિતત્વાદિતિ। કિઞ્ચ નિક્ષેપોઽનુયોગસ્ય દ્વિતીયં દ્વારમ્। અતોઽધિકૃતસ્ય શ્રુતસ્ય સામાન્ય-વિશેષનામગતાનિ સૂત્રાલાપકગતાનિ ચ યાનિ પદાનિ તેષાં પ્રતિપાદ્યાનાં વસ્તૂનાં નિક્ષેપાઃ કર્તવ્યા ભવન્તિ। તતશ્ચાન-ભિલાપ્યા ભાવા નામગતેન સૂત્રગતેન વા કેનચિત્પદેન યદિ પ્રતિપાદ્યાઃ સ્યુસ્તદૈવ તેષાં નિક્ષેપાશ્ચિન્તનીયા ભવન્તિ। તદા ચ યત્પદમનભિલાપ્યાદિલક્ષણં તત્પ્રતિપાદકં, તદાચ્ચસ્ય ગોપાલદારકાદૈરેવ નામ-નિક્ષેપત્વમિતિ ન વ્યભિચારઃ। યદિ ચ તે ભાવા નામસૂત્રાન્યતરગતેન કેનચિદપિ પદેન પ્રતિપાદ્યા ન સન્ત્યેવ, તદા તેષાં નિક્ષેપાણામચિન્ત-

જો અનભિલાપ્ય પદના પ્રતિપાદ્યત્વનો પણ નિષેધ કરીએ તો એક પણ પદનું પ્રતિપાદ્યત્વ સંભવિત ન રહેવાથી પદપ્રતિપાદ્યત્વાભાવ સ્પષ્ટ જ છે.

પૂર્વપક્ષ : પદપ્રતિપાદ્યત્વાભાવ ભલે હો, વ્યભિચારનો અસંભવ શી રીતે ?

ઉત્તરપક્ષ : એ રીતે કે પદપ્રતિપાદ્યભાવોમાં જ ચતુર્વિધતાનો નિયમ કહેવાયેલો છે. એટલે, પદથી જે અપ્રતિપાદ્ય છે તેમાં નિયમ કહેવાયેલો જ નથી, પછી વ્યભિચાર ક્યાંથી ? વળી, નિક્ષેપ એ અનુયોગનું બીજું દ્વાર છે. એટલે અધિકૃત શ્રુતના સામાન્યનામમાં, વિશેષનામમાં અને સૂત્રમાં જે પદો રહેલા હોય તે પદોની પ્રતિપાદ્ય વસ્તુઓના નિક્ષેપ કરવાના હોય છે. એટલે અનભિલાપ્યભાવો નામમાં કે સૂત્રમાં રહેલા કોઈક પદથી જો અભિલાપ્ય હોય તો જ એના નિક્ષેપ વિચારવાના હોય છે. અને ત્યારે તો સૂત્રમાં રહેલ ‘અનભિલાપ્ય’ વગેરે જે પદ એનું પ્રતિપાદક હોય, તે નામના ગોપાળપુત્ર વગેરે જ નામનિક્ષેપરૂપે મળવાથી વ્યભિચાર નથી, અને જો એ ભાવો નામ કે સૂત્રમાં રહેલા કોઈ જ પદથી પ્રતિપાદ્ય નથી, તો એના નિક્ષેપાઓનો

નીયત્વાદેવ ન વ્યભિચાર ઇતિ। અત્ર દ્વયોર્વ્યભિચારનિષેધકયોઃ પ્રકારયોર્મધ્યે ‘અનભિલાપ્યાખ્યો ગોપાલદારકાદિરેવ નામનિક્ષેપ ઇતિ ન વ્યભિચારઃ’ ઇત્યેવં વ્યભિચારનિષેધકઃ પ્રથમઃ પ્રકાર એવ શ્રેયાનિત્ય-સ્માકં મતિઃ, અનભિલાપ્યભાવાનામપ્યનભિલાપ્યપદપ્રતિપાદ્યત્વસ્વીકારઃ શ્રેયસ્કર ઇત્યભિપ્રાયવત્ત્વાદસ્માકમ્। તદર્થ સપ્તમહ્નીવિંશિકા દૃષ્ટવ્યા।

અથ-ન્યાયવિશારદૈઃ શ્રીમદ્વિર્યશોવિજયોપાધ્યાયૈર્જૈનતર્ક-ભાષાયાં ‘પ્રકૃતાર્થનિરપેક્ષા નામાર્થાન્યતરપરિણતિર્નામનિક્ષેપઃ’ ઇતિ નામનિક્ષેપસામાન્યલક્ષણં પ્રાણાયિ। એતસ્માલ્લક્ષણાદ્ ‘અભિધાનમર્થશૂન્યો-ડર્થશ્ચે’ત્યેવં દ્વાવેવ ભેદૌ પ્રાપ્યેતે, ન તુ ત્રય ઇતિ તલ્લક્ષણસ્ય ન્યૂનત્વં સ્પષ્ટમેવેતિ। તત્તુચ્છં, યાદૃચ્છિકનામલક્ષણસ્ય તૃતીયસ્ય ભેદસ્યાપિ પ્રથમભેદવત્ નામરૂપતયા ‘નામ’-ઇત્યનેન તસ્યાપિ સઙ્ગૃહીતત્વાત્, અત એવ તૈર્નામનિક્ષેપે ત્રયો દૃષ્ટાન્તા ઉપદર્શિતાઃ। યદિ ચેતૌ અભિધાનયા-વિચાર જ ન કરવાનો હોવાથી વ્યભિચાર નથી.

આમ બન્ને વિકલ્પમાં વ્યભિચાર નથી. છતાં, ‘અનભિલાપ્ય નામના ગોપાળપુત્રાદિ જ નામનિક્ષેપરૂપે સંભવે છે, માટે વ્યભિચાર નથી’ આવો પ્રથમ વિકલ્પ જ ઉચિત છે આવો અમારો અભિપ્રાય છે, કારણ કે ‘અનભિલાપ્યભાવોમાં પણ અનભિલાપ્યપદપ્રતિપાદ્યત્વ માનવું સારું છે’ એવો અમારો મત છે. આ માટે સપ્તમહ્નીવિંશિકાગ્રન્થ જોવો.

શંકા : ન્યાયવિશારદશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે જૈનતર્કભાષામાં ‘પ્રસ્તુત અર્થથી નિરપેક્ષ એવી નામ કે પદાર્થ અન્યતરમાં રહેલી વાચ્યતા પરિણતિ એ નામનિક્ષેપ છે’ આવું નામનિક્ષેપનું સામાન્યલક્ષણ જણાવેલું છે. આ લક્ષણ પરથી અભિધાન અને અર્થશૂન્યતા આવા બે જ ભેદ નામનિક્ષેપના મળે છે, નહીં કે ત્રણ. તેથી તેઓના લક્ષણની એટલી અધૂરાશ કહેવાશે.

સમાધાન : યાદચ્છિકનામ એવો નામનિક્ષેપનો જે ત્રીજો ભેદ છે તે પણ પ્રથમભેદની જેમ ‘નામ’ સ્વરૂપ જ હોવાથી ‘નામ’ એવા શબ્દથી

દૃષ્ટિકલક્ષણૌ દ્વૌ નામભેદૌ પૃથક્ક્રિયેયાતાં તદા 'અભિધાન-અર્થ-શૂન્ય(અર્થ)-યાદૃષ્ટિકાન્યતમપરિણતિર્નામનિક્ષેપઃ' ઇતિ લક્ષણં પર્યવ-સ્યતિ, તસ્માચ્ચ 'અભિધાન-અર્થશૂન્ય-યાદૃષ્ટિકાન્યતમત્વં નામનિક્ષેપઃ' ઇતિ મત્પ્રણીતે લક્ષણે ન કોઽપિ મુખ્યો ભેદ ઇતિ સ્પષ્ટમ્।

નન્વેવં સતિ નામનિક્ષેપસ્ય દ્વાવેવ મૂલભેદૌ વક્તવ્યૌ, અભિધાન-યાદૃષ્ટિકભેદૌ તુ નામલક્ષણસ્ય મૂલભેદસ્યૈવોત્તરભેદાવિતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ વિવક્ષાભેદે ભેદત્રૈવિધ્યકથનમપિ ન દુષ્ટમ્। યથા 'ત્રસકાય-સ્થાવરકાય'ઇત્યાભ્યાં ભેદાભ્યાં સર્વસંસારિજીવાનાં સદ્ગહેઽપિ વિવક્ષાભેદે સ્થાવરકાયોત્તરભેદરૂપાઃ પૃથિવીકાયાદયઃ પૃથક્પૃથક્ક્રિયન્તે ષડ્ભેદાશ્ચોચ્યન્તે તથૈવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્। તીર્થાન્તરીયા-ણામપ્યેતત્સંમતં, 'ભાવ-અભાવ' ઇત્યાભ્યાં મૂલભેદાભ્યામેવ સર્વપદાર્થ-

સંગૃહીત જ છે. એટલે જ તેઓએ માત્ર બે જ દૃષ્ટાન્ત ન દર્શાવતા ત્રણ દૃષ્ટાન્તો દર્શાવ્યા છે. પછી અધૂરાશ શી ? એટલે એમણે કરેલા લક્ષણમાં રહેલા 'નામ' શબ્દથી અભિધાન અને યાદૃષ્ટિક આ બંનેનો સમાવેશ છે. એ બેને જો અલગ કરાય તો 'અભિધાન-અર્થશૂન્ય અર્થ-યાદૃષ્ટિકા-ન્યતમપરિણતિ એ નામનિક્ષેપ' આવું લક્ષણ મળે જેનો મારા બનાવેલા લક્ષણમાં કોઈ મુખ્ય ભેદ નથી, એ સ્પષ્ટ છે.

શંકા : તો તો પછી નામનિક્ષેપના મૂળ ભેદ બે જ કહેવા જોઈએ. નામ અને અર્થશૂન્યઅર્થ. અભિધાન અને યાદૃષ્ટિક તો આ બેમાંના પ્રથમ 'નામ' ભેદના જ બે અવાંતર ભેદો છે.

સમાધાન : બરાબર છે. છતાં વિવક્ષાભેદે ત્રણ ભેદ કહેવા પણ દુષ્ટ નથી. જેમ ત્રસકાય-સ્થાવરકાય આ બે ભેદથી જ બધા સંસારી જીવોનો સંગ્રહ થઈ જતો હોવા છતાં અલગ વિવક્ષાથી સ્થાવરકાયના અવાંતર ભેદરૂપ પૃથ્વીકાય વગેરેને અલગ-અલગ કરીને સંસારી જીવોના ૬ ભેદ કહેવાય છે એમ પ્રસ્તુતમાં જાણવું. અન્યદર્શનકારોને પણ આ માન્ય છે. 'ભાવ અને અભાવ' આવા બે મૂળભેદોથી જ સર્વપદાર્થોનો

સહ્ગ્રહસ્ય શક્યત્વેऽપિ भावलक्षणस्य मूलभेदस्योत्तरभेदरूपाणां षण्णां
द्रव्यादीनां पृथक्त्वं विवक्ष्य पदार्थानां सप्तविधत्वस्य तैः कथितत्वात्।
इत्थञ्च विवक्षाभेदाद् भेदनिरूपणं भिद्यत इति सिद्धम्।

अत एव यदैक एव भेदो विवक्ष्येत तदा तेनैव त्रयाणामपि
सङ्ग्रहः शक्य एव। तथाहि-‘पर्यायानभिधेयस्तदर्थशून्यश्च योऽर्थः स
नामनिक्षेपः’ इति लक्षणं यदि क्रियेत तदा तस्मिन्नर्थे त्रयाणामपि
नामनिक्षेपभेदानां समावेशः शक्य एव। नन्वभिधान-यादृच्छिकाभि-
धानयोः प्रथम-चरमभेदयोः शब्दरूपतया नार्थेऽन्तर्भाव इति चेत् ?
न, शब्दानां पौद्गलिकत्वात् पुद्गलमयेऽर्थेऽन्तर्भावस्याविरुद्धत्वात्। ततश्च
इन्द्राख्यगोपालदारकादेर्यथा शक्रादिपर्यायानभिधेयत्वं पारमैश्वर्याद्यर्थ-
शून्यत्वञ्च तथैव ‘इन्द्र’ इतिवर्णावलीनिष्पन्नस्य ‘इन्द्र’ इतिशब्द-
संग्रह शक्य होवा છતાં ‘ભાવ’ નામના મૂળભેદના અવાંતરભેદ રૂપ
દ્રવ્ય-ગુણ વગેરે ૬ નું પૃથક્ત્વ વિવક્ષીને પદાર્થના સાત પ્રકાર તેઓએ
કક્ષા જ છે. આમ વિવક્ષાભેદે ભેદોનું નિરૂપણ બદલાઈ જાય છે એ પણ
સિદ્ધ થાય છે.

એટલે જ જ્યારે એક જ ભેદ કરવાની વિવક્ષા હોય ત્યારે એકથી
જ ત્રણેનો સંગ્રહ પણ શક્ય છે. તે આ રીતે - પર્યાયानभिधेय અને
તદર્થશૂન્ય એવો જે અર્થ હોય તે નામનિક્ષેપ આવું લક્ષણ જો કરવામાં
આવે તો એ અર્થમાં ત્રણેનો સમાવેશ શક્ય છે જ.

શંકા : અભિધાન અને યાદૃચ્છિક આ બે પ્રથમ અને ચરમભેદ
શબ્દરૂપ હોવાથી અર્થમાં એનો સમાવેશ નહીં થાય.

સમાધાન : શબ્દો પૌદ્ગલિક હોવાથી પુદ્ગલમય અર્થમાં એ બેનો
સમાવેશ વિરુદ્ધ નથી. એટલે ઈન્દ્ર નામના ગોપાળપુત્ર વગેરે જેમ
શકાદિ પર્યાયानभिधेय હોય છે અને પારમૈશ્વર્યાદિઅર્થશૂન્ય હોય છે.
એમ ઈન્દ્ર’ આવી વર્ણાવલીથી બનેલ ‘ઈન્દ્ર’ એવો શબ્દ પણ શકાદિ
પર્યાયानभिधेय હોય છે જ. અને પારમૈશ્વર્યાદિ અર્થશૂન્ય પણ હોય છે

સ્યાપિ શક્રાદિપર્યાયાનભિધેયત્વં પારમૈશ્વર્યાદ્યર્થશૂન્યત્વશ્ચ વર્તત એવ। તથા 'ડિત્થાચ્ચસ્ય ગોપાલદારકાદેર્યદિ 'ડવિત્થ'ઈતિ નામાન્તરં સઙ્કેતિતં ભવેત્તદાપિ 'ડ્ઙ્ઙત્થઅ' ઇતિ વર્ણાવલીનિષ્પન્નસ્ય 'ડિત્થ'ઈતિશબ્દ-લક્ષણસ્ય યાદૃચ્છિકનામ્નો 'ડવિત્થ'ઈતિપર્યાયાનભિધેયત્વં ભવત્યેવ। 'ડિત્થ'સ્ય સઙ્કેતલભ્યો ગોપાલદારકલક્ષણો યોડર્થસ્તચ્છૂન્યત્વમપિ 'ડિત્થ'ઈતિ શબ્દે સ્પષ્ટમેવેતિ નામનિક્ષેપત્વમપિ તત્ર નિર્વિવાદં સિધ્યત્યેવ। નનુ તથાપ્યન્યાર્થે સ્થિતત્વં તુ ડિત્થશબ્દે નોપપદ્યેતૈવેતિ ચેત્ ? ન, 'ડિત્થ'ઈતિશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિબલેન કુત્રાપ્યસ્થિતત્વેડપિ સઙ્કેતબલેન નામનિક્ષેપતયાડભિપ્રેતાદ્ 'ડિત્થ'ઈતિયાદૃચ્છિકનામ્નોડન્યસ્મિન્ ડિત્થા-ચ્ચગોપાલદારકાદિલક્ષણેડર્થે સ્થિતત્વાદિતિ। તતશ્ચ નામનિક્ષેપસ્ય

જ. તથા ડિત્થ નામના ગોપાળપુત્રનું જો ડવિત્થ એવું બીજું નામ પણ પાડવામાં આવ્યું હોય તો પણ ડ્ઙ્ઙત્થઅ આવી વર્ણાવલીથી બનેલ 'ડિત્થ' એવા શબ્દરૂપ યાદૃચ્છિક નામ પણ ડવિત્થ એવા પર્યાયવાચીશબ્દથી તો અનભિધેય હોય છે જ. તથા 'ડિત્થ'નો સંકેતથી મળતો વિવક્ષિત ગોપાળપુત્ર વગેરે રૂપ જે અર્થ, એ પણ 'ડિત્થ' એવા શબ્દમાં રહ્યો હોતો નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. માટે એ શબ્દ નામનિક્ષેપ રૂપ છે જ.

શંકા : છતાં 'અન્યાર્થે' સ્થિતત્વં = અન્યાર્થમાં રહેવાપણું' તો ડિત્થ શબ્દમાં નથી જ ને ?

સમાધાન : નામનિક્ષેપ તરીકે અભિપ્રેત એવો 'ડિત્થ'શબ્દ પોતાનાથી ભિન્ન એવા કોઈ પદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિબળે રહ્યો ન હોવા છતાં ગોપાળપુત્ર વગેરે પદાર્થમાં સંકેતના બળે તો રહ્યો જ હોય છે. માટે અન્યાર્થ સ્થિતત્વ પણ નિર્બાધ છે જ. આમ ત્રણે ભેદોનો એક લક્ષણથી સંગ્રહ શક્ય છે. એટલે જ, જો નામનિક્ષેપનું સામાન્ય લક્ષણ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તો એ આવું જાણવું - વિવક્ષિત પદથી જે અભિધેય હોય અને એના પર્યાયવાચી પદોથી જે અનભિધેય હોય તે નામનિક્ષેપ.. ઉપર 'તદર્થશૂન્ય' જે કહ્યું હતું એ સ્વરૂપ જાણાવવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ

સામાન્યં લક્ષણં યદિ જિજ્ઞાસિતં તદા તત્પર્યાયાનભિધેયત્વે સતિ તદ-
ભિધેયત્વં નામનિક્ષેપત્વમિતિ લક્ષણં જ્ઞેયમ્।

તદેવં નામનિક્ષેપવિષયિણી કાચિચ્ ચિન્તા ચિન્તિતા। અથ ક્રમ-
પ્રાપ્તં દ્વિતીયં સ્થાપનાનિક્ષેપં નિરૂપયિતુકામો દ્વિતીયચરણાદિના આહ
'સ્થાપના ચે'ત્યાદિ। સુગમાર્થાન્યગ્રે વ્યક્તીકરિષ્યમાણાર્થાનિ ચૈતાનિ
ત્રીણિ ચરણાનિ ॥૮॥ સ્થાપનાયા લક્ષણં ભેદાંશ્ચ નિરૂપયત્ પૂર્વાચાર્ય-
કથનમેવ કથયન્નાહ—

યત્તુ તદર્થવિયુક્તં તદભિપ્રાયેણ યચ્ચ તત્કરણિ।

લેપ્યાદિકર્મ તત્સ્થાપનેતિ ક્રિયતેઽલ્પકાલં ચ ॥૯॥

શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તાવુદ્ધતાયા એતદ્ગાથાયા વૃત્તિકારશ્રીહેમચન્દ્ર-
સૂરિભિઃ કૃતા વ્યાખ્યા— વિનેયાનુગ્રહાર્થમત્રાપિ વ્યાખ્યા- તુશબ્દો

કહ્યું હોવાથી કહ્યું હતું એમ જાણવું.. લક્ષણમાં એની કોઈ આવશ્યકતા
નથી.

આમ નામનિક્ષેપ અંગે કેટલોક વિચાર કર્યો. હવે ક્રમપ્રાપ્ત બીજા
સ્થાપના નિક્ષેપનું નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છાથી 'સ્થાપના ચ' વગેરે ત્રણ
પાદ આ ગાથામાં કહ્યા છે. ત્રણે પાદનો અર્થ સરળ છે અને આગળ
વધારે સ્પષ્ટ કરાવાનો છે, માટે અહીં વિશ્લેષણ કરાતું નથી. ॥૮॥
સ્થાપના નિક્ષેપના લક્ષણને અને ભેદોને નિરૂપતું પૂર્વાચાર્યનું કથન જ
નવમી ગાથારૂપે કહે છે.-

ગાથાર્થ : જે તદર્થથી રહિત છે, અને જે લેપ્યાદિકર્મ તેના
અભિપ્રાયથી તેને સદૃશ કરવામાં આવે છે તે સ્થાપના છે. એ અલ્પકાળ
માટે કરાય છે અને ચ શબ્દથી શાશ્વતકાળ માટે પણ હોય છે.

ટીકાર્થ : શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરેલી આ ગાથાની
વૃત્તિકારશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિમહારાજે કરેલી વૃત્તિનો ભાવાર્થ આવો છે—
શિષ્યો પર અનુગ્રહ કરવા માટે વ્યાખ્યા કરાય છે. તુ શબ્દ નામના

નામલક્ષણાત્ સ્થાપનાલક્ષણસ્ય ભેદસૂચકઃ, સ ચાસાવર્થશ્ચ તદર્થો =
 ભાવેન્દ્રભાવાવશ્યકાદિલક્ષણસ્તેન વિયુક્તં = રહિતં યદ્વસ્તુ તદભિપ્રાયેણ
 = ભાવેન્દ્રાદ્યભિપ્રાયેણ ક્રિયતે = સ્થાપ્યતે તત્સ્થાપનેતિ સમ્બન્ધઃ ।
 કિંવિશિષ્ટં યદિત્યાહ- યચ્ચ તત્કરણિ = તેન ભાવેન્દ્રાદિના સહ કરણિઃ
 = સાદૃશ્યં યસ્ય તત્ તત્કરણિ તત્સદૃશમિત્યર્થઃ, ચશબ્દાત્તદકરણિ
 ચાક્ષાદિ વસ્તુ ગૃહ્યતે, અસદૃશમિત્યર્થઃ । કિંપુનસ્તદેવંભૂતં વસ્ત્વિત્યાહ-
 'લેપ્યાદિકર્મે'તિ લેપ્યપુત્તલિકાદીત્યર્થઃ, આદિશબ્દાત્ કાષ્ટપુત્તલિકાદિ
 ગૃહ્યતે, અક્ષાદિ વાઽનાકારમ્ । કિયંતં કાલં તત્ક્રિયત ઇત્યાહ-
 અત્પઃ કાલો યસ્ય તદત્પકાલં = ઇત્વરકાલમિત્યર્થઃ ચશબ્દાદ્
 યાવત્કથિકં ચ શાશ્વતપ્રતિમાદિ । યત્પુનર્ભાવેન્દ્રાદ્યર્થરહિતં સાકાર-
 મનાકારં વા તદર્થાભિપ્રાયેણ ક્રિયતે તત્સ્થાપનેતિ તાત્પર્યમિત્યાર્યર્થઃ ।

વૃત્ત્યર્થઃ સુગમઃ । સ્યાન્મતિઃ— ગોપાલદારકાદિલક્ષણદ્રવ્યમાત્ર-

લક્ષણથી સ્થાપનાના લક્ષણની જુદાઈને સૂચવે છે. ભાવેન્દ્ર-ભાવઆવશ્યક
 વગેરે રૂપ અર્થથી રહિત એવી પણ જે વસ્તુ ભાવેન્દ્રાદિના અભિપ્રાયથી
 સ્થાપવામાં આવે છે તે સ્થાપના છે. વળી તે વસ્તુ ભાવેન્દ્રાદિને સદૃશ
 પણ હોઈ શકે કે 'ચ' શબ્દથી તેને અસદૃશ અક્ષાદિ પણ હોઈ શકે.
 આમાં, લેપ્ય વગેરે દ્રવ્યમાંથી બનાવેલ પૂતળું વગેરે સદૃશ (= સાકાર)
 હોય છે. એમાં 'વગેરે' શબ્દથી કાષ્ટપૂતળું વગેરે જાણી લેવા તથા અક્ષ
 વગેરે અનાકાર સ્થાપનારૂપ હોય છે. કેટલા કાળમાટે આવી સ્થાપના
 હોય છે ? એ જણાવે છે- તે સ્થાપના અત્પ = ઇત્વરકાલીન હોય છે
 કે 'ચ' શબ્દથી શાશ્વતપ્રતિમા વગેરે રૂપ યાવત્કથિક પણ હોય છે. એટલે
 તાત્પર્ય આ મળ્યું કે જે ભાવેન્દ્રાદિઅર્થરહિત હોય પણ એ અર્થના
 અભિપ્રાયથી સ્થપાય છે તે સાકાર કે નિરાકાર વસ્તુ એ સ્થાપનાનિક્ષેપ
 છે. આ વૃત્તિનો અર્થ સુગમ છે.

શંકા : ગોપાળપુત્રાદિસ્વરૂપ દ્રવ્યમાત્રરૂપ નામનિક્ષેપ જેમ
 ભાવાર્થશૂન્ય હોય છે તેમ કાષ્ટકર્માદિસ્વરૂપદ્રવ્યમાત્ર રૂપ સ્થાપનાનિક્ષેપ

રૂપસ્ય નામનિક્ષેપસ્ય યથા ભાવાર્થશૂન્યત્વં તથૈવ કાષ્ટકર્માદિલક્ષણ-
 દ્રવ્યમાત્રરૂપસ્ય સ્થાપનાનિક્ષેપસ્યાપિ ભાવાર્થશૂન્યત્વમેવેતિ નાનયોઃ
 કશ્ચિદપિ પ્રતિવિશેષ ઇતિ । મૈવં, ભાવાર્થશૂન્યત્વેન રૂપેણાનયોર્વિરુદ્ધ-
 ધર્માધ્યાસાભાવેઽપિ રૂપાન્તરેણ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદ્ ભેદોપપત્તેઃ । તદુક્ત-
 મનુયોગદ્વારસૂત્રે— નામદ્વવળાણં કો પદ્વિસેસો ? ણામં આવકહિઅં,
 ઠવળા ઇત્તરિઆ વા હોજ્જા આવકહિઆ વા (સૂ. ૧૨) । વૃત્તિકારકૃતા-
 યાસ્તદ્વ્યાખ્યાયા આવશ્યકોઽશઃ— નામ યાવત્કથિકં = સ્વાશ્રયદ્રવ્ય-
 સ્યાસ્તિત્વકથાં યાવદનુવર્તતે, ન પુનરન્તરાઽપ્યુપરમતે(તિ), સ્થાપના
 પુનરિત્વરા = સ્વલ્પકાલભાવિની વા સ્યાદ્ યાવત્કથિકા વા, સ્વાશ્રય-
 દ્રવ્યેઽવતિષ્ટમાનેઽપિ કાચિદન્તરાઽપિ નિવર્તતે, કાચિત્તુ તત્સત્તાં
 યાવદવતિષ્ટત ઇતિ ભાવઃ । તથાહિ-નામ આવશ્યકાદિકં મેરુજમ્બૂદ્વીપ-
 પણ ભાવાર્થશૂન્ય હોય છે. એટલે આ બેમાં કોઈ તફાવત નથી.

સમાધાન : ભાવાર્થશૂન્ય હોવારૂપ ધર્મ બંનેમાં સમાન હોવા છતાં
 બીજા સ્વરૂપે વિરુદ્ધધર્મ હોવાથી તફાવત સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રીઅનુ-
 યોગદ્વારસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘નામ અને સ્થાપનામાં શું પ્રતિવિશેષ છે ?
 આ - નામ યાવત્કથિક હોય છે. સ્થાપના ઈત્વરકાલીન હોય કે યાવત્કથિક
 હોય છે.’ આ સૂત્રની વૃત્તિકારે જે વૃત્તિ કરી છે તેના આવશ્યકઅંશનો
 ભાવાર્થ આવો છે— નામ યાવત્કથિક હોય છે = એટલે કે પોતાના
 આશ્રયભૂત (= વાચ્યભૂત) દ્રવ્યના અસ્તિત્વની કથા જ્યાં સુધી હોય
 છે ત્યાં સુધી ચાલે છે પણ વચમાંથી ભૂંસાઈ જતું નથી. પણ સ્થાપના
 તો સ્વલ્પકાલીન હોય કે યાવત્કથિક પણ હોય. સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્ય ઊભું
 હોય ને કોઈક સ્થાપના વચ્ચેથી જ ખસી જાય છે જ્યારે કોઈક તો એના
 અસ્તિત્વ સુધી ટકે છે, એમ અર્થ જાણવો. દા.ત. આવશ્યક વગેરે નામ
 જ્યાં સુધી પોતાના આશ્રયભૂત ગોપાળપુત્રના દેહાદિ હોય કે મેરુ -
 જંબૂદ્વીપ-કલિંગ-મગધ-સૌરાષ્ટ્ર વગેરે નામ જ્યાં સુધી પોતાના આશ્રયભૂત
 શિલાઓનો સમૂહ વગેરે હોય ત્યાં સુધી ટકે છે, માટે યાવત્કથિક જ હોય

કલિન્નમગધસુરાષ્ટ્રાદિકં વા યાવત્ સ્વાશ્રયો ગોપાલદારકદેહાદિઃ
 શિલાસમુચ્ચયાદિર્વા સમસ્તિ તાવદવતિષ્ઠત ઇતિ તદ્યાવત્કથિકમેવ ।
 સ્થાપના ત્વાવશ્યકત્વેન યોઽક્ષઃ સ્થાપિતઃ સ ક્ષણાન્તરે પુનરપિ
 તથાવિધપ્રયોજનસમ્ભવે ઇન્દ્રત્વેન સ્થાપ્યતે, પુનરપિ ચ રાજાદિત્વેનેત્યત્ય-
 કાલવર્તિની, શાશ્વતપ્રતિમાદિરૂપા તુ યાવત્કથિકા વર્તતે, તસ્યા-
 શ્ચાર્હદાદિરૂપેણ સર્વદા તિષ્ઠતીતિ સ્થાપનેતિ વ્યુત્પત્તેઃ સ્થાપનાત્વમવસેયં,
 ન તુ સ્થાપ્યત ઇતિ સ્થાપના, શાશ્વતત્વેન કેનાપિ સ્થાપ્યમાનત્વા-
 ભાવાદિતિ । તસ્માદ્ભાવશૂન્યદ્રવ્યાધારસામ્યેઽપ્યસ્ત્યનયોઃ કાલકૃતો
 વિશેષઃ । અત્રાહ- નનુ યથા સ્થાપના કાચિદત્પકાલીના તથા નામાપિ
 કિચ્ચિદત્પકાલીનમેવ, ગોપાલદારકાદૌ વિદ્યમાનેઽપિ કદાચિદનેકનામ-
 પરાવૃત્તિદર્શનાત્ । સત્યં, કિન્તુ પ્રાયો નામ યાવત્કથિકમેવ, યસ્તુ
 ક્વચિદન્યથોપલમ્ભઃ સોઽત્પત્વાન્નેહ વિવક્ષિત ઇત્યદોષઃ । ઉપલક્ષણમાત્રં
 છે. પણ સ્થાપના તો જે અક્ષ આવશ્યક તરીકે સ્થપાયો એ જ ક્ષણાન્તરે
 ફરીથી તેવું પ્રયોજન હોય તો ઈન્દ્રાદિરૂપે સ્થપાય છે. વળી પાછો રાજ
 તરીકે પણ કદાચ સ્થપાય. માટે અલ્પકાળસ્થાયી છે. શાશ્વતપ્રતિમાદિરૂપ
 સ્થાપના યાવત્કથિકા હોય છે. વળી 'શ્રીઅરિહંત વગેરે રૂપે જે હંમેશા
 રહે તે સ્થાપના' એવી વ્યુત્પત્તિથી એને સ્થાપનાનિક્ષેપ રૂપે જાણવી, નહીં
 કે 'સ્થપાય તે સ્થાપના' એવી વ્યુત્પત્તિથી, કારણ કે એ શાશ્વત હોવાથી
 કોઈનાથી સ્થપાતી હોતી નથી. આમ ભાવશૂન્યદ્રવ્ય આધારરૂપે હોવું...
 આવું સામ્ય નામ-સ્થાપના એ બન્નેમાં હોવા છતાં એ બન્નેમાં કાળની
 અપેક્ષાએ તફાવત છે જ.

શંકા : જેમ કોઈક સ્થાપના અલ્પકાલીન હોય છે એમ કોઈક નામ
 પણ અલ્પકાલીન હોય છે જ, ગોપાળપુત્રાદિ જીવતા હોવા છતાં ક્યારેક
 નામ અનેકવાર બદલાતું જોવા મળે જ છે.

સમાધાન : વાત સાચી છે. પરંતુ નામ પ્રાયઃ યાવત્કથિક જ હોય
 છે, જે ક્યાંક અલગપણું = અલ્પકાલીનત્વ જોવા મળે છે તે બહુ જ

चेदं कालभेदेनैतयोर्भेदकथनं, अपरस्यापि बहुप्रकारभेदस्य सम्भवात् । तथाहि- यथेन्द्रादिप्रतिमास्थापनायां कुण्डलाङ्गदादिभूषितः सन्निहितश-
चीवज्रादिराकार उपलभ्यते न तथा नामेन्द्रादौ । एवं यथा तत्स्थापना-
दर्शनाद् भावः समुल्लसति नैवमिन्द्रादिनामश्रवणमात्राद् । यथा च
तत्स्थापनायां लोकस्योपयाचितेच्छापूजाप्रवृत्तिसमीहितलाभादयो दृश्यन्ते
नैवं नामेन्द्रादावित्येवमन्यदापि वाच्यमिति ।

वृत्त्यर्थः स्पष्ट एव । कञ्चिद्विशेषं तु विचारयामः । शाश्वतप्रतिमादौ
स्थाप्यत इति स्थापनेति व्युत्पत्तिरपि प्रकारान्तरेण सम्भवति । सा
चैवं- दर्शकादिनाऽऽहार्यारोपेण स्वबुद्धावर्हदादिरूपेण स्थाप्यत इति
स्थापना । न हि दर्शकादिबुद्धावर्हदादिरूपेणोपस्थितेः शाश्वतत्वं भवति

જૂજ હોવાથી વિવક્ષા કરાતું નથી, માટે કોઈ દોષ નથી. અહીં સૂત્રમાં
કાળભેદે આ રીતે આ બન્નેનો જે ભેદ કહ્યો છે તે ઉપલક્ષણમાત્ર જણવો,
કારણકે આ સિવાય પણ અન્ય ઘણા પ્રકારનો ભેદ બન્નેમાં સંભવે છે.
જેમ કે ઈન્દ્રાદિપ્રતિમાસ્થાપનામાં કુંડલ-અંગદ વગેરે આભૂષણોનો
શણગાર, શયી-વજ્ર વગેરેનું સાન્નિધ્ય.. આવો બધો આકાર જે રીતે
સ્થાપનામાં મળે છે એ રીતે નામમાં મળતો નથી. તથા, ઈન્દ્રાદિની
સ્થાપના જોવાથી જેવો ભાવ ઉલ્લસે છે તેવો ઈન્દ્રાદિનું નામશ્રવણ થવા
માત્રથી ઉલ્લસતો નથી. વળી જેમ ઈન્દ્રાદિની સ્થાપના (પ્રતિમા) અંગે
લોકને શ્રદ્ધા-ઈચ્છા-પ્રાર્થના-પૂજાપ્રવૃત્તિ-સમીહિતપ્રાપ્તિ વગેરે જોવા મળે
છે તેમ નામેન્દ્રાદિમાં જોવા મળતાં નથી. આ જ રીતે બીજા તફાવત
પણ વિચારવા.

આ ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. વિશેષતા એટલી વિચારી શકાય છે કે
શાશ્વત પ્રતિમાદિમાં પણ 'જે સ્થપાય તે સ્થાપના' આવી વ્યુત્પત્તિ બીજી
રીતે સંભવી શકે છે. તે આ રીતે - દર્શકાદિ દ્વારા આહાર્યઆરોપ કરીને
જે પોતાની બુદ્ધિમાં અરિહંતાદિરૂપે સ્થપાય તે સ્થાપના. શાશ્વતપ્રતિમાની
પણ દર્શકાદિની બુદ્ધિમાં શ્રીઅરિહંત વગેરે રૂપે જે ઉપસ્થિતિ થાય છે

येन स्थाप्यमानत्वाभावः स्यादिति ।

अथानुयोगद्वारवृत्तौ 'यावत् स्वाश्रयो गोपालदारकदेहादिः शिला-
समुच्चयादिर्वा समस्ति तावदवतिष्ठत इति तद्यावत्कथिकमेव' इत्यादि
यदुक्तं तेन देवदत्तादिनामापेक्षयाऽपि यावत्कथिकत्वमेव सूचितं, जैन-
तर्कभाषायां तु 'मेर्वादिनामापेक्षया यावद्द्रव्यभाविनी, देवदत्तादि-
नामापेक्षया चायावद्द्रव्यभाविनी' इति यत्कथितं तेनायावत्कथिकत्वमेव
सूचितमिति कथं न विरोध इति चेत् ? सत्यं, तथापि देवदत्तादौ
विद्यमानेऽपि यन्नामपरावृत्तिः स्यात्तस्यैव नाम्नो जैनतर्कभाषायामयावद्-
द्रव्यभावित्वमुक्तं, तदन्येषां तु यावद्द्रव्यभावित्वमेवेति कल्पने न
कोऽपि विरोधः । ननु सङ्केतान्तरेण नामान्तरे जातेऽपि पूर्वनामाभिधेयत्वं

તે કાંઈ શાશ્વત હોતી નથી કે જેથી સ્થપાવાપણાંનો એમાં અભાવ થાય.

શંકા : અનુયોગદ્વારવૃત્તિમાં 'જ્યાં સુધી સ્વાશ્રય ગોપાળપુત્રદેહાદિ
કે શિલાસમુચ્ચયાદિ છે ત્યાં સુધી (નામ) ટકતું હોવાથી તે યાવત્કથિક
જ છે' એવું જે કહ્યું છે તેનાથી દેવદત્ત વગેરે નામની અપેક્ષાએ પણ
યાવત્કથિકત્વ જણાવ્યું છે. પણ જૈનતર્કભાષામાં તો 'મેરુ વગેરે નામની
અપેક્ષાએ (નામાર્થાન્યતરપરિણતિ) યાવદ્ દ્રવ્યભાવિની હોય છે ને
દેવદત્તાદિ નામની અપેક્ષાએ એ અયાવદ્ દ્રવ્યભાવિની હોય છે' એવું
કહેવા દ્વારા એનું અયાવત્કથિકત્વ જ જણાવ્યું છે. તેથી વિરોધ કેમ
નહીં ?

સમાધાન : વાત સાચી, છતાં પણ દેવદત્તાદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં
જે નામ બદલાય તે નામનું જ જૈનતર્કભાષામાં અયાવત્કથિકત્વ કહ્યું છે,
તે સિવાયનાનું તો યાવત્કથિકત્વ જ ત્યાં પણ અભિપ્રેત છે એવી કલ્પના
કરવાથી કોઈ વિરોધ રહેતો નથી.

શંકા : બીજા સંકેત દ્વારા બીજું નામ પડવા છતાં પૂર્વનામ પણ
ચાલુ જ હોય છે. એટલે દેવદત્તાદિનામની યાવદ્ દ્રવ્યભાવિત્વહાનિ શી
રીતે કહેવાય ?

તુ વર્તત એવેતિ કથં યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વહાનિરિતિ ચેત્ ? ન, ક્વચિત્પ્ર-
 વ્રજ્યાપ્રતિપત્યાદ્યવસરે ગુણનિષ્પન્નનામાન્તરકરણાનન્તરં પૂર્વાઘ્યાઽઽ-
 ળ્યેયત્વપ્રચ્યુતિદર્શનાત્ । નન્વત્ર યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વમિત્યસ્ય યાવદ્-
 દેવદત્તજીવદ્રવ્યભાવિત્વમિતિ તુ નૈવાર્થં ઇતિ સ્પષ્ટમ્ । તતશ્ચ યાવદ્-
 દેવદત્તજીવદ્રવ્યપ્રધાનાવસ્થાવિશેષભાવિત્વમિત્યેવાર્થો ગ્રાહ્યઃ । તથા ચ
 પ્રવ્રજ્યાનન્તરં પૂર્વનામાભિધેયત્વાભાવેઽપિ ન યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વહાનિઃ,
 અગારિત્વાવસ્થાપેક્ષ્યાઽનગારિત્વાવસ્થાયા અત્યન્તં વિલક્ષણત્વાત્,
 અગારિત્વલક્ષણપૂર્વાવસ્થાં યાવત્તુ પૂર્વનામાભિધેયત્વસ્યાપ્રચ્યુતત્વાદ્ ।
 ન હીષદવસ્થાન્તરત્વમાત્રેણ પૂર્વનામવાચ્યત્વપ્રચ્યુતિઃ ક્વચિદપિ દૃશ્યતે।
 પૂર્વનામવાચ્યત્વપ્રચ્યુતિર્યથા સ્યાત્તથા નામાન્તરં તુ પ્રભૂતં પ્રધાનં વાઽ-
 વસ્થાન્તરત્વમનુસન્ધાયૈવ ક્રિયતે નાન્યથેતિ ચેત્ ? સત્યં 'અસ્મત્પુત્રો

સમાધાન : છતાં, ક્યારેક દીક્ષાસ્વીકારાદિ અવસરે ગુણનિષ્પન્ન
 એવું બીજું નામ પડ્યા બાદ પૂર્વનામ રદ થઈ જતું હોય છે.

શંકા : અહીં યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વનો અર્થ 'યાવદ્ દેવદત્તનો જીવ
 હોય ત્યાં સુધી રહેનાર' એવો તો કરી શકાતો નથી, કારણ કે જીવદ્રવ્ય
 ત્રૈકાલિક હોય છે, ને ત્યાં સુધી તો કોઈ નામ ટકતું નથી. એટલે જ્યાં
 સુધી દેવદત્તજીવદ્રવ્યની એક ચોક્કસ-પ્રધાન અવસ્થા છે ત્યાં સુધી ટકનારું
 યાવદ્દ્રવ્યભાવી કહેવાય એવો અર્થ લેવો પડે છે. અને તો પછી પ્રવ્રજ્યા
 બાદ પૂર્વનામ રદ થયું હોવા છતાં યાવદ્ દ્રવ્યભાવિત્વની હાનિ નથી,
 કારણ કે ગૃહસ્થાવસ્થાની અપેક્ષાએ શ્રમણાવસ્થા અત્યંત વિલક્ષણ હોય
 છે. ગૃહસ્થાવસ્થારૂપ પૂર્વઅવસ્થા જ્યાં સુધી હતી ત્યાં સુધી તો પૂર્વનામ
 રદ થયું નહોતું જ. તથા અવસ્થામાં સામાન્ય સામાન્ય ફેરફાર થઈ જવા
 માત્રથી કાંઈ પૂર્વનામ રદ થઈ જતું જોવા મળતું નથી જ. પૂર્વનામ રદ
 થઈ જાય એ રીતે નવું નામ તો અવસ્થામાં ઘણો કે મોટો ફેરફાર થવાનો
 હોય એને જ નજરમાં લઈને કરાય છે, એ સિવાય નહીં. માટે
 યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વની હાનિ કહેવી યોગ્ય નથી.

નામ્ના 'દેવદત્ત'ઇત્યુચ્યતાં' ઇતિ સઙ્કેતકરણે પિત્રોઃ કાઽપિ કાલાપેક્ષા ન ભવતીતિ સ્વીકારેઽનુયોગદ્વારસૂત્રોક્તસ્ય નામસ્થાપનયોઃ પ્રતિવિશેષસ્ય નિરપવાદા સિદ્ધિરેવ । તથાપિ યદિ તત્ર કાલાપેક્ષા સ્વીક્રિયેત તદા તસ્યાઃ 'યાવદેવ ભવો વર્તતે તાવદેતન્નામ ભવતુ' ઇત્યેવંરૂપાયા એવ સમ્ભવાત્ તદ્ભવમધ્ય એવ તન્નામવાચ્યત્વપ્રચ્યુતૌ યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વ-હાનિર્ધૃવૈવેત્યભિપ્રાયેણ પૂર્વાચાર્યૈર્યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વં નામ્ન પ્રાયો ભવતી'તિ પરિષ્કારોઽપિ કૃત એવ । તદુક્તમાકરે-

પજ્જાયાણભિધેયં ઠિઅમણ્ણત્થે તયત્થનિરવેક્ખં ।

જાઙ્ઘિચ્છિયં ચ નામં જાવદ્ધવ્વં ચ પાણ્ણ ॥ વિ.આ.ભા. ૨૫ ॥

તતશ્ચ નામ પ્રાયો યાવત્કથિકમેવ ભવતિ, સ્થાપના ત્વિત્વર-

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. 'આપણા પુત્રનું નામ દેવદત્ત હો' આવો સંકેત કરવામાં માતાપિતાની કોઈપણ પ્રકારની કાળાપેક્ષા ન હોય- એટલે કે કેટલા કાળ માટે આ નામ પાડવામાં આવે છે એવી કોઈ કલ્પના ન હોય- તો અનુયોગદ્વારમાં નામ-સ્થાપનાનો જે ભેદ કલ્પો છે કે 'નામ યાવત્કથિક જ હોય છે, સ્થાપના તો યાવત્કથિકી કે અયાવત્કથિકી પણ સંભવે છે' તે નિરપવાદપણે સિદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે દીક્ષા વગેરે રૂપ પ્રધાન ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી જ એ નામ રાખવાની અપેક્ષાની કલ્પના કરી શકાય છે. પણ જો એમાં કાળાપેક્ષા માનવાની હોય તો એ 'જ્યાં સુધી આ ભવ છે ત્યાં સુધી દેવદત્ત નામ હો' આવી જ સંભવતી હોવાથી એ ભવની વચમાં જ એ નામ રદ થઈ જવામાં યાવદ્દ્રવ્ય-ભાવિત્વની હાનિ માનવી જ પડે. એટલે જ પૂર્વાચાર્યોએ 'નામનું યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વ પ્રાયઃ હોય છે' આવો પરિષ્કાર પણ કર્યો જ છે. આકર ગ્રન્થમાં કહ્યું જ છે કે- નામ પર્યાયાનભિધેય અન્યાર્થમાં સ્થિત અને તદર્થનિરપેક્ષ હોય છે, તથા યાદૃચ્છિક હોય છે. વળી એ પ્રાયઃ યાવદ્દ્રવ્યભાવી હોય છે. ॥વિ.આ.ભા.૨૫॥ એટલે નામ પ્રાયઃ યાવત્કથિક જ હોય છે, સ્થાપના ઈત્વરકાલીન હોય છે કે યાવત્કથિક

કાલીના વા ભવતિ યાવત્કથિકા વેત્યનયોઃ પ્રતિવિશેષઃ સિદ્ધઃ ।
 એતસ્ય કાલભેદકૃતસ્ય પ્રતિવિશેષસ્યોપલક્ષણાદાકારાનુપલબ્ધિ-ઉપ-
 લબ્ધ્યાદિકૃતાઃ પ્રતિવિશેષા યે **અનુયોગદ્વારવૃત્તાવુક્તાસ્તત્ર પૂજાપ્રવૃત્તિ-**
સમીહિતલાભાદિકૃતે પ્રતિવિશેષે કશ્ચિદાહ— નુ ‘નામાકૃતિદ્રવ્યભાવૈઃ
 પુનતસ્ત્રિજગજ્જનમ્ । ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્નર્હતઃ સમુપાસ્મહે ॥’
 ઇત્યત્ર નામનિક્ષેપસ્યાપિ પૂજાપ્રવૃત્તિસમીહિતલાભાદયઃ સૂચિતા એવ । ન ચ
 તેડતિશયવતામર્હતામેવ નામનિક્ષેપે સમ્ભવન્તિ, નાન્યત્રેતિ સમાધાનં
 મનઃસમાધાનકરં, ‘યસ્યાભિધાનં મુનયોડપિ સર્વે, ગૃહ્ણન્તિ ભિક્ષાભ્રમણસ્ય
 કાલે । મિષ્ટાન્નપાનામ્બરપૂર્ણકામાઃ સ ગૌતમો યચ્છતુ વાઙ્ઞિતં મે ॥’
 ઇત્યત્ર શ્રીગૌતમસ્વામિનો નામનિક્ષેપેડપિ તત્સમ્ભવસ્ય કથિતત્વાત્ ।
 તથા રાજનેતુઃ શ્રેષ્ઠિનોડન્યસ્ય વા નામ્નાડપિ કાર્યાણિ સિધ્યમાનાનિ
 દૃશ્યન્ત એવેતિ ચેત્ ? ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્, ‘સ્થિતમન્યાર્થે તદર્થ-

પૂર્વપક્ષ : કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે સકલાર્હત્-
 સ્તોત્રમાં ‘નામ, આકૃતિ (= સ્થાપના), દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપે ત્રણ
 જગતના જીવોને સર્વક્ષેત્રમાં અને સર્વકાળમાં પવિત્ર કરતાં શ્રી અરિહંતોને
 અમે ઉપાસીએ છીએ’ આવું કહેવા દ્વારા નામનિક્ષેપ અંગે પણ પૂજાપ્રવૃત્તિ-
 સમીહિતલાભાદિ જણાવ્યા જ છે. ‘એ તો અતિશયવાળા શ્રીઅરિહંતોના
 નામનિક્ષેપમાં જ સંભવે છે’ એવું સમાધાન મનને સમાધાનકારક નથી,
 કારણ કે શ્રીગૌતમખટકમાં ‘જેમનું નામ સર્વે મુનિઓ ભિક્ષાગ્રહણ કાળે
 ગ્રહણ કરે છે અને મિષ્ટાન્ન-પાન-વસ્ત્ર વગેરેની એમની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ
 થાય છે તે શ્રીગૌતમસ્વામી મારા વાંછિતને આપો’ આવું કહેવા દ્વારા
 શ્રીગૌતમસ્વામીના નામનિક્ષેપ અંગે પણ એનો સંભવ જણાવ્યો જ છે.

નિરપેક્ષમિ'ત્યાદિનેન્દ્રાદ્યાખ્યસ્ય ગોપાલદારકાદેર્નામનિક્ષેપદ્વિતીયભેદરૂપં નામેન્દ્રાદિત્વં યદુક્તં તદભિપ્રાયેણૈવ તસ્ય નિષેધસ્ય કૃતત્વાત્, ન તુ ભાવેન્દ્રાભિપ્રાયેણોચ્ચાર્યમાણોઽભિધાનાખ્યનામનિક્ષેપપ્રથમભેદરૂપ'ઇન્-દ્રૂઅ'ઇતિવર્ણાવલીનિષ્પન્નો ય 'ઇન્દ્ર'ઇતિશબ્દસ્તદભિપ્રાયેણ । ભાવ-નિક્ષેપોપસ્થાપકતાદૃક્શબ્દલક્ષણસ્ય નામનિક્ષેપસ્યોપાસ્યત્વાદિકં તુ નૈવાનિષ્ટમિતિ ।

નન્વેવં તુ ભાવનિક્ષેપસમ્બન્ધિન્યાઃ સ્થાપનાયા યથોપાસ્યત્વાદિકં તથૈવ ભાવનિક્ષેપસમ્બન્ધિનો નામનિક્ષેપસ્યાપિ તત્પ્રાપ્તમેવેતિ કોઽનયોઃ પ્રતિવિશેષઃ સિદ્ધ ઇતિ ચેત્ ? અહો વિસ્મરણશીલતાઽઽયુષ્મતો યદ્ 'ગોપાલદારકાદિલક્ષણસ્ય નામનિક્ષેપસ્યોપાસ્યત્વાદિકં નાસ્તિ, સ્થાપ-નાયાસ્તુ તદસ્તી'તિ સૂક્તમપિ વિસ્મરસિ । અપરઞ્ચ નામનિક્ષેપો ભાવ-

તથા રાજનેતાના, શ્રેષ્ઠીના કે અન્યના નામથી કામ સરી જતાં પણ જોવા મળે જ છે. એટલે નામનિક્ષેપ પણ ઈષ્ટફળપ્રદ છે જ.

ઉત્તરપક્ષ : અભિપ્રાયને જાણતા ન હોવાથી તમે આવો પૂર્વપક્ષ કરી રહ્યા છો. અન્યાર્થમાં રહેલ, તદર્થનિરપેક્ષ.. વગેરે દ્વારા નામનિક્ષેપના બીજાભેદરૂપે ગોપાળપુત્રાદિ જે કહ્યા છે એની અપેક્ષાએ જ પૂજાપ્રવૃત્તિ-વગેરેનો નિષેધ કર્યો છે. નહીં કે ભાવનિક્ષેપને જણાવવા માટે જે 'ઇન્દ્ર' વગેરે શબ્દ બોલાય, તદ્રૂપ 'અભિધાન' એવા પ્રથમનામનિક્ષેપભેદની અપેક્ષાએ. ભાવનિક્ષેપને જણાવનાર આવા શબ્દરૂપ નામનિક્ષેપની ઉપાસ્યતા કાંઈ અનિષ્ટ નથી જ.

પૂર્વપક્ષ : આમ તો ભાવનિક્ષેપસંબંધી સ્થાપનાની ઉપાસ્યતા વગેરેની જેમ ભાવનિક્ષેપસંબંધી નામનિક્ષેપની પણ એ સિદ્ધ થઈ જ ગઈ, તો બેમાં શો તફાવત રહ્યો ?

ઉત્તરપક્ષ : અહો ! તમારી વિસ્મરણશીલતા.. ગોપાળપુત્રાદિરૂપ નામનિક્ષેપની ઉપાસ્યતા વગેરે નથી... સ્થાપનાની તે છે આવું સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હોવા છતાં જે ભૂલી જાવ છો ! વળી, નામનિક્ષેપ ભાવ-

નિક્ષેપસમ્બન્ધ્યપિ ભવતિ, તદસમ્બન્ધી ચેતિ દ્વિવિધો ભવતિ, સ્થાપના તુ ભાવનિક્ષેપસમ્બન્ધિન્યેવ ભવતીત્યયમપિ પ્રતિવિશેષોઽનયોરેતેન પ્રાપ્યત્ इति ध्येयम् ।

નનુ હસ્તદણ્ડો સમીપસ્થગુરિન્દ્રાખ્યો ગોપાલદારકો યત્ર ચિત્રિત-સ્તચ્ચિત્રસ્યેન્દ્રચિત્રતયા સ્થાપનેન્દ્રત્વં નિ:શઙ્કં, ન ચ સા સ્થાપના ભાવનિક્ષેપસમ્બન્ધિનીતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય ચિત્રસ્ય સ્થાપનેન્દ્રત્વાભાવાત્, કુણ્ડલાઙ્ગદાદિભૂષિતસ્ય સન્નિહિતશચીવજ્રાદેરિન્દ્રાકારસ્યાનુપલભ્યમા-નત્વાત્। ન ચ સેન્દ્રસ્યાનાકારસ્થાપના ભવિષ્યતીતિ વક્તવ્યં, ભાવે-ન્દ્રાભિપ્રાયેણ સ્થાપિતત્વાભાવાત્ । ઇન્દ્રાખ્યસ્ય કસ્યચિત્ ચિત્રત્વમાત્રેણ તસ્ય સ્થાપનેન્દ્રત્વે તસ્યેન્દ્રાખ્યસ્ય ગોપાલદારકસ્ય ય: પૂર્વભવસ્ત્ર તસ્ય દ્રવ્યેન્દ્રત્વાપત્તિ:, ઇન્દ્રાખ્યસ્ય કસ્યચિત્ પૂર્વભવરૂપત્વાત્ । નનુ

નિક્ષેપસંબંધી પણ હોય અને અસંબંધી પણ હોય છે, જ્યારે સ્થાપના તો ભાવનિક્ષેપસંબંધી જ હોય છે- આવો પણ આ બેનો તફાવત આના પરથી મળે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

પૂર્વપક્ષ : જેના હાથમાં ડાંગ છે, નજીકમાં ગાયો છે, આવો ઈન્દ્ર નામે ગોપાળપુત્ર જેમાં ચિત્રેલો છે તે ચિત્ર ઈન્દ્રનું ચિત્ર હોવાથી સ્થાપનેન્દ્રરૂપ છે જ. ને આ સ્થાપના ભાવેન્દ્રસંબંધી તો નથી જ. પછી જે સ્થાપના હોય તે ભાવેન્દ્રસંબંધી જ હોય એવું ક્યાં રહ્યું ?

ઉત્તરપક્ષ : ના, એ ચિત્ર સ્થાપનેન્દ્ર નથી જ, કારણ કે કુંડલ-અંગદાદિ આભૂષણ-શયી-વજ્રનું સાન્નિધ્ય.. વગેરે રૂપ ઈન્દ્રનો આકાર ત્યાં જોવા મળતો નથી. 'એ ઈન્દ્રની અનાકાર સ્થાપના બની શકે છે ને !' એવું ન કહેવું, કારણ કે ભાવેન્દ્રના અભિપ્રાયથી એ સ્થાપિત ન હોવાથી સ્થાપનેન્દ્રરૂપ બની શકતી જ નથી. ઈન્દ્રનામ ધરાવનાર કોઈકનું ચિત્ર હોવા માત્રથી જો એ સ્થાપનેન્દ્ર બની જાય તો તો તે ઈન્દ્ર નામ ધરાવનાર ગોપાળપુત્રાદિનો જે પૂર્વભવ હોય તેને દ્રવ્યેન્દ્ર પણ કહેવો પડે, કારણ કે ઈન્દ્રનામ ધરાવનાર કોઈકના પૂર્વભવરૂપ છે.

તર્હિ તસ્ય ચિત્રસ્ય કસ્ય સ્થાપનાનિક્ષેપત્વમિતિ ચેત્ ? ગોપાલદાર-
કસ્યેતિ ગૃહાણ, તદાકારસ્ય તત્રોપલભ્યમાનત્વાત્, તદભિપ્રાયેણ તસ્ય
ચિત્રિતંત્વાચ્ચેતિ ॥૯॥ તદેવમુક્તઃ સ્થાપનાનિક્ષેપઃ, અધુના દ્રવ્ય-
નિક્ષેપાવસરઃ । તન્નિરૂપણાર્થમનુયોગદ્વારવૃત્તાવુદ્ધતાં ગાથામેવાવતાર-
યન્નાહ—

ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યલ્લોકે ।

તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સચેતનાચેતનં કથિતમ્ ॥૧૦॥

અસ્યા ભગવદ્ભિઃ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ કૃતા વ્યાખ્યા— વ્યાખ્યા-
તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈઃ કથિતં, યત્કથંભૂતમિત્યાહ-યત્ કારણં = હેતુઃ,
કસ્યેત્યાહ-ભાવસ્ય = પર્યાયસ્ય કથંભૂતસ્યેત્યાહ-ભૂતસ્ય = અતીતસ્ય
ભાવિનો વા = ભવિષ્યતો વા, લોક આધારભૂતે, તત્ત્વ સચેતનં
પુરુષાદિ, અચેતનં ચ કાષ્ઠાદિ ભવતિ । એતદુક્તં ભવતિ-યઃ પૂર્વ

પ્રશ્ન : તો પછી એ ચિત્ર કોનો સ્થાપનાનિક્ષેપ બનશે ?

ઉત્તર : ગોપાળપુત્રનો. કારણ કે એનો આકાર ત્યાં જોવા મળે
છે, ને એના જ અભિપ્રાયથી એ દોરવામાં આવ્યું છે. ॥૯॥ આ રીતે
સ્થાપનાનિક્ષેપ કહેવાઈ ગયો. હવે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અવસર છે.
એટલે એના નિરૂપણ માટે અનુયોગદ્વારવૃત્તિમાં ઉદ્ધરેલી ગાથાનો જ
ઉલ્લેખ કરે છે.

ગાથાર્થ : ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન ભાવના કારણ તરીકે
લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ હોય તેને તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહેલ છે. તે
સચેતન અને અચેતન એમ બે પ્રકારે હોય છે.

ટીકાર્થ : ભગવાન્ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરેલી આની વ્યાખ્યાનો
ભાવાર્થ— તેને તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય તરીકે = દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેલ છે જે
અતીત કે આગામી પર્યાયના કારણ તરીકે આધારભૂત લોકમાં પ્રસિદ્ધ
હોય. તે પુરુષાદિરૂપ સચેતન હોય છે કે કાષ્ઠાદિરૂપ અચેતન હોય છે.

સ્વર્ગાદિષ્વિન્દ્રાદિત્વેન ભૂત્વેદાનીં મનુષ્યાદિત્વેન પરિણતઃ સોડતીત-
સ્યેન્દ્રાદિપર્યાયસ્ય કારણત્વાત્ સામ્પ્રતમપિ દ્રવ્યત ઇન્દ્રાદિરભિધીયતે,
અમાત્યાદિપદપરિભ્રષ્ટામાત્યાદિવત્ । તથાડગ્રોડપિ ય ઇન્દ્રાદિત્વેનોત્પત્સ્યતે
સ ઇદાનીમપિ ભવિષ્યદિન્દ્રાદિપદપર્યાયકારણત્વાદ્ દ્રવ્યત ઇન્દ્રાદિરભિ-
ધીયતે, ભવિષ્યદ્રાજકુમારરાજવત્ । એવમચેતનસ્યાપિ કાષ્ટાદેર્ભૂતભવિષ્ય-
ત્પર્યાયકારણત્વેન દ્રવ્યતા ભાવનીયેત્યાર્યર્થઃ ॥

અત્ર કાંશ્ચિદ્વિશેષાન્ વિચારયામઃ । જૈનતર્કભાષાયામસ્યાઞ્ચ ગાથા-
યામાગમતો યો દ્રવ્યનિક્ષેપઃ સ દ્રવ્યનિક્ષેપભેદતયા નોપન્યસ્તઃ, વૃત્તિ-
કારૈરુપલક્ષણતયાડપિ તદ્ગ્રહણં ન સૂચિતમિતિ ધ્યેયં, તત્ર મુખ્યતયા
કારણસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા યા પ્રસિદ્ધિઃ સા કારણં જ્ઞેયમ્ । અત એવ
નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવસ્તુવ્યાપિત્વં યદુક્તં તદુપપત્તિરપિ પૂર્વાચાર્યૈરાગમતો
દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપાપેક્ષયા નૈવ કૃતા । એતતુ પૂર્વમુક્તમેવ । નનુ તર્હિ

આશય આ છે - જે પૂર્વે સ્વર્ગાદિમાં ઈન્દ્રાદિરૂપે થઈને હવે મનુષ્યાદિરૂપે
પરિણમ્યો છે તે અતીત એવા ઈન્દ્રાદિપર્યાયના કારણરૂપ હોવાથી હાલ
પણ દ્રવ્યથી ઈન્દ્ર વગેરે કહેવાય છે, જેમકે અમાત્ય વગેરે પદથી ભ્રષ્ટ
થયેલ અમાત્યાદિ. તથા આગામી ભવમાં જે ઈન્દ્રાદિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર
છે તે હાલ પણ ભવિષ્યના ઈન્દ્રાદિપર્યાયના કારણભૂત હોવાથી દ્રવ્યથી
ઈન્દ્ર કહેવાય છે, જેમકે ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજકુમાર. એ જ રીતે
અચેતન એવા કાષ્ટાદિને પણ, ભૂત-ભાવી પર્યાયના કારણરૂપે દ્રવ્યનિક્ષેપ
તરીકે જાણવા, એ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ છે.

આમાં કેટલીક વિશેષ વિચારણા કરીએ— જૈનતર્કભાષામાં, આ
ગાથામાં તથા અન્યત્ર પણ આગમથી જે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે તેનો દ્રવ્યનિક્ષેપના
ભેદરૂપે ઉલ્લેખ થયેલો નથી, આ ગાથાના વૃત્તિકારે ઉપલક્ષણથી પણ
એનું ગ્રહણ જણાવ્યું નથી, આ વાત ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે. તેમાં
મુખ્યતયા ‘કારણ એ દ્રવ્યનિક્ષેપ’ આવી જે પ્રસિદ્ધિ છે તે કારણ જાણવું.
એટલે જ ચારનિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતા જે કહી છે તેની સંગતિ પૂર્વાચાર્યોએ

અનુયોગદ્વારગ્રન્થે વિશેષાવશ્યકભાષ્યાદૌ ચ તદુપન્યાસઃ કિમર્થ કૃત્ત્વમિતિ ચેત્ ? શૃણુ-સૂત્રગતસ્ય તત્તત્પદસ્ય પ્રતિપાઘ્યા યેઽર્થાસ્તેભ્યઃ પ્રસ્તુતે કોઽર્થો ગ્રાહ્યઃ ? ઇતિ નિર્ણેતું તેષાં પ્રતિપાઘ્યાનાં સર્વેષામર્થાનાં સમુત્કીર્તનં કર્તવ્યં ભવતિ । તચ્ચ નિક્ષેપદ્વારે ક્રિયતે । તે ચ પ્રતિપાઘ્યા અર્થા નિક્ષેપા ઉચ્યન્તે । ‘અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુત્યનામધેયાઃ’ ઇતિ ન્યાયાદ્ વક્તુરાવશ્યકાદૌ યો જ્ઞાનોપયોગઃ સોઽપ્યાવશ્યકાદિપદપ્રતિપાઘ્યો ભવત્યેવેતિ તસ્યાપિ નિક્ષેપેષુ સમાવેશઃ કર્તવ્ય એવ । સ ચ ભાવનિક્ષેપે કર્તવ્યો ભવતિ, જ્ઞાનોપયોગસ્ય ભાવરૂપત્વાત્ । અતો ભાવનિક્ષેપસ્યા-ગમતો નોઆગમતશ્ચેત્યેવં દ્વૌ પ્રકારૌ કૃત્વાઽઽવશ્યકાદ્યુપયોગસ્ય, તદુ-પયોગાનન્યત્વાત્ સાધ્વાદેર્વાઽઽગમતો ભાવનિક્ષેપે સમાવેશઃ ક્રિયતે ।

આગમથી દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપની અપેક્ષાએ નથી જ કરી.

પ્રશ્ન : તો પછી અનુયોગદ્વારગ્રન્થ, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરેમાં એનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો છે ?

ઉત્તર : સૂત્રમાં રહેલ તે તે પદના પ્રતિપાઘ જે અર્થો હોય એમાંથી પ્રસ્તુતમાં કયો અર્થ લેવાનો છે ? એનો નિર્ણય કરવા માટે તે બધા પ્રતિપાઘ અર્થોનો ઉલ્લેખ કરવાનો હોય છે, એ ઉલ્લેખ નિક્ષેપદ્વારમાં કરાય છે. અને તે પ્રતિપાઘ અર્થો નિક્ષેપ કહેવાય છે. હવે, ‘અર્થાભિધાન-પ્રત્યયાસ્તુત્યનામધેયાઃ’ એવો ન્યાય છે. એટલે કે ઘડો પદાર્થ, ‘ઘટ’ એવું અભિધાન અને ઘટવિષયકપ્રત્યય = બોધ = ઉપયોગ... આ ત્રણેને ‘ઘટ’ કહેવાય એવો ન્યાય છે. એટલે વક્તાનો આવશ્યકાદિમાં જે જ્ઞાનોપયોગ હોય તે પણ ‘આવશ્યક’ પદ પ્રતિપાઘ તો છે જ. માટે તેનો પણ આવશ્યકના નિક્ષેપાઓમાં સમાવેશ કરવો જ પડે. વળી એ ભાવનિક્ષેપમાં જ કરવો પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનોપયોગ એ ભાવરૂપ છે. તેથી ભાવનિક્ષેપના આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકાર કરીને આવશ્યકના ઉપયોગનો તથા એ ઉપયોગથી અભિન્ન એવા સાધુ વગેરેનો આગમથી ભાવનિક્ષેપમાં સમાવેશ કરાય છે.

न च चत्वारो निक्षेपास्तु जघन्यतः क्रियन्ते । अतः क्वचिद्यदि तदपेक्षयाऽधिकाः पञ्चापादयो निक्षेपाः क्रियेरंस्तदा न कोऽपि दोषः । यथाऽवधेः सप्तविधो निक्षेपः क्रियते-तदुक्तं—

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले भवे य भावे य ।

एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥वि.आ.भा.५८१॥

ततश्चास्यापि भावनिक्षेपेऽन्तर्भावापेक्षया स्वतन्त्र एव पञ्चमो निक्षेपः क्रियतामिति वक्तव्यम्, तस्य सर्वत्र कथ्यमानत्वात् चतुर्ष्वेव निक्षेपेषु समावेशस्यावश्यकत्वाद् । अयम्भावः- क्षेत्रादयो ये निक्षेपाः क्वचिदेवावध्यादौ कथ्यन्ते न तु मङ्गलादौ सर्वत्र त एव चतुर्भ्यः पृथक् क्रियन्ते, ये तु सर्वत्र कथ्यन्ते ते तु चतुर्ष्वेव समाविश्यन्ते । तथाहि— ‘मङ्गल’इत्यादिशब्दरूपमभिधानं सर्वत्र प्राप्यतेऽतस्तस्य

शंका : यार निक्षेपा जे कराय छे ते तो जघन्यथी कराय छे. अेटले क्यांक जे अेना करतां वधु पांय-छ वगेरे निक्षेपा कराय तो पण कोई दोष डोतो नथी. जेम के अवधिज्ञानना सात निक्षेप कराय छे. विशेषावश्यकत्वाप्यमां कहुं छे के— नाम, स्थापना, द्रव्य, क्षेत्र, काण, भाव अने भाव अेम अवधिज्ञाननो सात प्रकारनो निक्षेप डोय छे. ॥५८१॥ अेटले प्रस्तुतमां पण आवश्यकोपयोगनो भावनिक्षेपमां समावेश करवाना बढले स्वतंत्र पांयमो ज निक्षेप मानो ने !

समाधान : उपयोगरूप आ निक्षेप सर्वत्र मणतो डोवाथी अेनो यार निक्षेपमां ज समावेश करवो जरूरी छे. कडेवानो भाव अे छे के - क्षेत्र वगेरे जे निक्षेपा क्यांक ज अवधिज्ञान वगेरेमां कडेवाय छे, नहीं के मंगणवगेरे अधामां, ते ज यारनिक्षेपथी अणगा कराय छे. पण जे सर्वत्र कडेवाय छे तेनो तो यारमां ज समावेश कराय छे. ते आ रीते - ‘मंगण’ वगेरे शब्दरूप अभिधान सर्वत्र कडेवाय छे, माटे अेनो नामनिक्षेपमां ज समावेश कराय छे, नहीं के मंगणवगेरे नामना गोपाणपुत्रादिरूप नामनिक्षेपथी त्मिन्न स्वतंत्र निक्षेपभेद.

નામનિક્ષેપ એવ સમાવેશઃ ક્રિયતે, ન તુ મજ્જલાદ્યાખ્યગોપાલદાર-કાદિલક્ષણાદ્ નામનિક્ષેપાત્ પૃથક્ સ્વતન્ત્રો નિક્ષેપભેદઃ ક્રિયતે । સોઽપિ ક્રિયતામ્, કો દોષ ઇતિ ચેત્ ? જઘન્યતશ્ચતુઃસદ્ઁખ્યાનિયમ-ભજ્જાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ઇષ્ટાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ન, અનિષ્ટત્વાત્ । ઇદમત્ર હૃદયં - યદિ સ ઉપયોગલક્ષણો નિક્ષેપઃ પૃથક્ક્રિયેત, તર્હિ તસ્ય કિં નામ કર્તવ્યમ્ ? 'ઉપયોગનિક્ષેપઃ'ઇત્યેવ તન્નામ ક્રિયતામિતિ ચેત્ ? નનૂપયોગોઽપિ ભાવવિશેષ એવ । તતશ્ચ 'ભાવનિક્ષેપ' ઇત્યસ્મિન્નામ્નિ કો દ્વેષો યેન તેનૈવ નિર્વાહેઽપિ વ્યર્થગૌરવાસ્પદસ્ય નામવિશેષકરણસ્ય સ્વતન્ત્રનિક્ષેપભેદકલ્પનસ્યૈતાવાનાગ્રહઃ । કિંચ વિષયવિષયિણોઃ કથંચિદ્-દભેદાદુપયોગસ્યાપિ તદ્વિષયભૂતભાવનિક્ષેપમયત્વમેષ્ટવ્યમેવ । તસ્માદુપ-યોગોઽપિ ભાવનિક્ષેપ એવેતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ પૂર્વાચાર્યૈઃ 'સ આગમતો

શંકા : એ પણ કરો ને, શું વાંધો છે ?

સમાધાન : જઘન્યથી ચાર નિક્ષેપ હોવાનો નિયમ ભાંગી જવો એ જ વાંધો છે.

શંકા : આ વાંધારૂપ નથી, પણ ઈષ્ટ જ છે.

સમાધાન : ના, એ અનિષ્ટ છે. અહીં આવો આશય જાણવો- જો એ ઉપયોગ રૂપ નિક્ષેપ અલગ કરાય તો એનું નામ શું રાખવું ?

શંકા : 'ઉપયોગનિક્ષેપ' એ જ નામ રાખો ને !

સમાધાન : ઉપયોગ પણ એક ચોક્કસ પ્રકારનો ભાવ જ છે. અને તો પછી 'ભાવનિક્ષેપ' એવા નામમાં તમને શું દ્વેષ છે કે જેથી તેનાથી જ કામ પતી જતું હોવા છતાં નાહકના ગૌરવભૂત અલગ નામ પાડવાનો ને સ્વતંત્ર નિક્ષેપભેદ માનવાનો આટલો આગ્રહ રાખો છો ? વળી, વિષય અને વિષયીજ્ઞાનનો કથંચિદ્અભેદ હોવાથી ઉપયોગ પણ કથંચિદ્ તેના વિષયભૂત ભાવનિક્ષેપમય હોય છે એવું માનવું જ પડે છે. એટલે, ઉપયોગ પણ ભાવનિક્ષેપ જ છે એ નક્કી થયું. અને તેથી જ પૂર્વાચાર્યોએ એને આગમથી ભાવનિક્ષેપ તરીકે જે કહેલ છે તે જ ઉચિત છે એ પણ

ભાવનિક્ષેપઃ' ઇતિ યદુક્તં તદેવ સજ્જતમિત્યપિ સ્થિતમ્ । યતશ્ચ સ આગમતો ભાવનિક્ષેપઃ, અતસ્તત્કારણીભૂતોઽનુપયુક્તવક્તાઽઽગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપઃ, ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યલ્લોકે । તદ દ્રવ્યં, ઇત્યાદિવચનાત્ । અનેનૈવાભિપ્રાયેણાનુયોગદ્વારાદા આગમતો દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપયોરુપન્યાસઃ કૃત ઇતિ મન્તવ્યમ્ । ન ચાસ્માભિરભિધાનસ્ય પૃથગ્નિક્ષેપભેદકરણ ઇષ્ટાપત્તિર્યાઽઽશક્કિતા તત્સમાધાનં તુ ન દત્તમિતિ વાચ્યં, ભાવનિક્ષેપતુલ્યવક્તૃત્વાત્ । તથાહિ— યદિ સ અભિધાનલક્ષણો નિક્ષેપઃ પૃથક્ ક્રિયેત તર્હિ તસ્ય કિં નામ કર્તવ્યમ્ ? 'અભિધાનનિક્ષેપઃ' ઇત્યેવ તન્નામ ક્રિયતામિતિ ચેત્ ? તર્હિ સ નામનિક્ષેપ એવ સિદ્ધઃ, નામઅભિધાનશબ્દયોઃ પર્યાયવાચિત્વાત્ । કિન્ચાભિધાનસ્ય

નક્કી થયું. વળી એ જો આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે, તો એના કારણભૂત અનુપયુક્તવક્તાને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવો જ પડે, 'ભૂત કે ભાવી ભાવનું લોકમાં જે કારણ છે તે દ્રવ્ય છે' એવું વચન છે જ. આવા જ અભિપ્રાયથી અનુયોગદ્વારાદિમાં આગમથી દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપાઓનો ઉલ્લેખ છે એમ માનવું.

શંકા : અમે 'અભિધાન'નો સ્વતંત્ર નિક્ષેપ કરવામાં ઈષ્ટાપત્તિ જે કહી એનું સમાધાન તો ન આપ્યું.

સમાધાન : ભાવનિક્ષેપતુલ્ય જ વક્તવ્ય હોવાથી એ નથી આપ્યું. તે આ રીતે - જો એ 'અભિધાન'ને સ્વતંત્ર નિક્ષેપ બનાવવામાં આવે તો તેનું નામ શું પાડવું ?

શંકા : 'અભિધાન નિક્ષેપ' એવું જ નામ રાખો ને !

સમાધાન : તો એ નામનિક્ષેપ જ બન્યું ને ! કારણકે નામ-અભિધાન શબ્દો એકાર્થક છે. વળી, અભિધાનને સ્વતંત્ર નિક્ષેપ બનાવવામાં આવે તો નામનિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતાનો ભંગ થઈ જાય, કારણ કે વ્યુત્પત્તિશૂન્ય ડિત્ય-ડવિત્ય વગેરે પદથી પ્રતિપાદ્ય અર્થોમાં કોઈ જ નામનિક્ષેપરૂપ બની શકશે નહીં. તે પણ એટલા માટે કે ડિત્ય નામનો

નામનિક્ષેપભિન્નત્વે નામનિક્ષેપસ્ય સર્વવ્યાપિતાભજ્ઞાપત્તિઃ, વ્યુત્પત્તિશૂન્ય-
 ડિત્થ-ડવિત્થાદિપદપ્રતિપાદ્યાનામર્થાનાં મધ્યે કસ્યાપિ નામનિક્ષેપ-
 ત્વાસમ્ભવાત્, ડિત્થાઘ્યગોપાલદારકાદેર્ભાવનિક્ષેપત્વાત્, 'ડિત્થ'ઈતિ-
 શબ્દસ્ય ચ નામનિક્ષેપભિન્નનિક્ષેપતયાઽભ્યુપગમ્યમાનત્વાત્ । નનુ ગોપાલેન
 સ્વપુત્રસ્ય 'ડિત્થ' ઇતિ નામ સ્થાપિતં, તતશ્ચ સ પુત્રો ભાવડિત્થ ઇતિ
 સ્પષ્ટમ્ । પરન્તુ તદનન્તરં કુલાલેનાપિ સ્વપુત્રસ્ય તદેવ નામ કૃતં,
 તતશ્ચ સ કુલાલદારકસ્ય નામડિત્થત્વં સમ્ભવત્યેવેતિ ચેત્ ? ન,
 તસ્યાપિ ભાવડિત્થત્વાત્, વ્યુત્પત્યભાવેન વ્યુત્પત્યર્થાભાવે સદ્જેત-
 લભ્યાર્થસ્ય સદ્ભાવાત્ । એતેન ડિત્થાદિશબ્દલક્ષણસ્ય યાદૃચ્છિકસ્ય
 નામ્નઃ પશ્ચમનિક્ષેપત્વં, સર્વત્રાપ્રાપ્યમાણત્વાત્, વ્યુત્પત્તિશૂન્યસ્થલ એવ
 પ્રાપ્યમાણતાદિત્યપિ નિરસ્તં, નામનિક્ષેપસ્ય સર્વવ્યાપિતાભજ્ઞાપત્તેઃ,
 તદભિધેયત્વે સતિ તત્પર્યાયાનભિધેયત્વસ્ય નામનિક્ષેપલક્ષણસ્ય સન્દ્રા-
 ગોપાણપુત્ર વગેરે તો ભાવનિક્ષેપરૂપ છે, અને 'ડિત્થ' એવા શબ્દને તમે
 નામનિક્ષેપ કરતાં ભિન્ન નિક્ષેપ તરીકે માની રહ્યા છો.

શંકા : ગોવાળિયાએ સ્વપુત્રનું ડિત્થ એવું નામ રાખ્યું. તેથી એ
 પુત્ર ભાવડિત્થ બનશે એ સ્પષ્ટ છે. પણ પછી કુંભારે પણ પોતાના પુત્રનું
 નામ ડિત્થ રાખ્યું. તો એ કુંભારપુત્ર તો નામડિત્થ તરીકે મળી શકશે ને !

સમાધાન : ના, એ પણ ભાવડિત્થ જ બનશે, કારણ કે વ્યુત્પત્તિ
 ન હોવાથી વ્યુત્પત્તિઅર્થનો અભાવ હોવા સાથે સંકેતલભ્ય અર્થ હાજર
 છે. એટલે જ 'ડિત્થ વગેરે શબ્દરૂપ યાદૃચ્છિક નામ એ પાંચમો નિક્ષેપ
 છે, કારણ કે સર્વત્ર મળતો નથી, માત્ર વ્યુત્પત્તિ શૂન્ય સ્થળે જ મળે
 છે' આ વાત પણ ઊંડી જાય છે, એમાં બે કારણ છે. (૧) નામનિક્ષેપની
 સર્વવ્યાપિતાનો ભંગ થઈ જાય છે. અને (૨) 'વિવક્ષિત પદથી અભિધેય
 હોય ને તત્પર્યાયવાચી શબ્દથી અનભિધેય હોય તે નામનિક્ષેપ'
 આવું નામનિક્ષેપનું લક્ષણ તેમાં જતું હોવાથી એને નામનિક્ષેપરૂપે માનવું
 જરૂરી છે.

वेन तस्य नामनिक्षेपत्वध्रौव्याच्च । तथा च 'ये सर्वत्र कथ्यन्ते तेषां चतुर्ष्वेवान्तर्भावः' इत्येव नियमोऽङ्गीकर्तव्यः, न तु 'ये सर्वत्र न कथ्यन्ते तेषां चतुर्भ्यो निक्षेपेभ्यः पृथक्त्वमेव' इति नियमोऽपीति ध्येयम् ॥१०॥

इत्थञ्चानुयोगद्वारादा आगमतो द्रव्य-भावनिक्षेपौ किमर्थमुपन्य-स्तौ ? तच्चिन्तितम् । ततश्च द्रव्यनिक्षेपस्य द्वैविध्यं प्राप्यत एवात-स्तद्द्वैविध्यमाह—

द्विविधो द्रव्यनिक्षेपो नोआगमत आगमात् ।

तत्रैकस्त्रिविधो ज्ञेयोऽन्यश्चैकविध एव तु ॥११॥

अत्र चकारतुकारौ भिन्नक्रमौ ज्ञेयौ । ततश्चैवमन्वयार्थः प्राप्यते-द्रव्यनिक्षेपो द्विविधः प्रोक्तः । आगमात् = आगमतः = आगममाश्रित्य

એટલે જ, 'જે સર્વત્ર કહેવાય છે તેઓનો ચાર નિક્ષેપાઓમાં જ સમાવેશ કરવો' આવો જ નિયમ માનવાનો, પણ 'જે સર્વત્ર કહેવાતા નથી એ ચાર કરતાં અલગ જ હોય' એવો નિયમ નહીં, એ ધ્યાનમાં લેવું. ॥૧૦॥ આમ, અનુયોગદ્વાર વગેરેમાં આગમથી દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપ કેમ કહ્યા છે તે વિચાર્યું. એટલે દ્રવ્યનિક્ષેપના બે ભેદ મળે જ છે. માટે તે બે ભેદ હવે જણાવે છે—

ગાથાર્થ : દ્રવ્યનિક્ષેપ બે પ્રકારે છે. આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાંનો એક ત્રણ પ્રકારનો છે ને બીજો એક પ્રકારનો જ છે.

ટીકાર્થ : અહીં ચ અને તુ શબ્દનું સ્થાન બદલવાનું છે. એટલે આવો અન્વયાર્થ મળશે- દ્રવ્યનિક્ષેપ બે પ્રકારનો કહેવાયેલો છે. આગમથી = આગમને આશ્રીને, અને નોઆગમથી = નોઆગમને આશ્રીને. એ બેમાં નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અને અન્ય = આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ તો એક પ્રકારનો જ છે.

નોઆગમતઃ = નોઆગમમાશ્રિત્ય ચ । તત્રૈકઃ = નોઆગમતો દ્રવ્ય-
નિક્ષેપો જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર-તદ્વ્યતિરિક્તભેદાત્ ત્રિવિધો જ્ઞેયઃ । અન્યઃ
= આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપસ્ત્વેકવિધ એવ જ્ઞેયઃ ।

ભાવાર્થસ્ત્વેવં- 'દુ-દ્વગતૌ'ઈતિધાતુઃ । તતશ્ચ દ્રવતિ = તાંસ્તાન્
સ્વપર્યાયાન્ પ્રાપ્નોતિ મુશ્ચતિ વેતિ તદ્ દ્રવ્યમ્, યદ્વા દ્રૂયતે = સ્વપર્યાયૈરેવ
પ્રાપ્યતે મુચ્યતે વેતિ દ્રવ્યમિત્યાદિકા વ્યુત્પત્તયોઽત્ર જ્ઞેયાઃ ।

અત્ર, યત ઉપાદાનકારણમેવ સ્વપર્યાયાન્ પ્રાપ્નોતિ મુશ્ચતિ વેતિ
તદેવ દ્રવ્યતયા પ્રાપ્યતે, ન તુ નિમિત્તકારણમતો 'ભૂતસ્ય ભાવિનો વા
ભાવસ્ય યત્કારણં તદ્ દ્રવ્યમિ'તિ યદુક્તં તત્રોપાદાનકારણમેવ દ્રવ્યતયા
ગ્રાહ્યં, ન તુ નિમિત્તકારણમપિ । અત એવ મૃદ્દ્રવ્યમેવ દ્રવ્યઘટ ઉચ્યતે,
ન તુ ઢણ્ડ-ચક્ર-ચીવરાદિકમપિ । તથાપિ નાયમેકાન્તો ગ્રાહ્યઃ,
ભાવમજ્જલનિમિત્તકારણાનામપિ સુવર્ણાદીનાં દ્રવ્યમજ્જલતયા, અવધિજ્ઞાન-
સ્યાધારાદિતયા સહકારિકારણાનાં વિપુલાચલશિલાદીનાં દ્રવ્યાવધિતયા

ભાવાર્થ આવો છે- દુ અને દ્વ આ બન્ને ગત્યર્થક ધાતુઓ છે. એટલે દ્રવતિ = પોતાના તે તે પર્યાયોને પામે કે છોડે તે દ્રવ્ય. અથવા દ્રૂયતે = પોતાના પર્યાયો વડે જે પમાય કે છોડાય તે દ્રવ્ય. આવી બધી વ્યુત્પત્તિઓ અહીં જાણવી.

અહીં ઉપાદાનકારણ જ સ્વપર્યાયોને પામે છે કે છોડે છે. માટે એ જ દ્રવ્ય નિક્ષેપ તરીકે મળે છે, નહીં કે નિમિત્તકારણ. એટલે 'ભૂત કે ભાવી ભાવનું જે કારણ તે દ્રવ્ય' આવું જે કહ્યું છે તેમાં ઉપાદાનકારણ જ દ્રવ્ય તરીકે લેવું. નહીં કે નિમિત્તકારણ પણ. એટલે જ મૃદ્ દ્રવ્ય જ દ્રવ્યઘટ કહેવાય છે. પણ દંડ-ચક્ર-ચીવર વગેરે નહીં. છતાં, પણ આ એકાન્ત નહીં માનવો, કારણ કે ભાવમંગલના નિમિત્તકારણ એવા સુવર્ણાદિને દ્રવ્યમંગલરૂપે તથા અવધિજ્ઞાનના આધારાદિરૂપે સહકારી કારણ બનનાર વિપુલાચલશિલા વગેરેને દ્રવ્યઅવધિરૂપે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે- અથવા જે સ્વભાવથી

चोक्तत्वात् । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ— अथवा यत्स्वभावत एव शोभनवर्णादिगुणं सुवर्णादिकं वस्तु आदिशब्दाद् रत्नदध्यक्षत-कुसुममङ्गलकलशादिपरिग्रहः, तदेतद् ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्य-मङ्गलम् । ननु कथं तद् मङ्गलम् ? इत्याह— ‘तं पीत्यादि’ हुयस्मादर्थे, यस्मात्तदपि सुवर्णादिकं कस्यापि भावमङ्गलकारणत्वाद् मङ्गलं निर्दिष्टम् । इत्यादि, न हि सुवर्णादिकं भावमङ्गलस्योपादानकारणमिति । यद्वाऽत्र सुवर्णादिकं द्रव्यमेव मङ्गलं द्रव्यमङ्गलमिति व्युत्पत्त्याश्रयणे न कोऽपि प्रश्नः, (१) नन्दीनिक्षेपेषु भम्भादितूर्यसमुदायस्य द्रव्यनन्दीतयोपन्यासे ‘भम्भादि द्रव्यमेव नन्दी द्रव्यनन्दी’ इति व्युत्पत्तेः समाश्रयणात्, ज्ञानपञ्चकरूपभावनन्द्याः सहकारिकारणत्वस्यापि भम्भादावसम्भवेन भावनन्दीकारणतया द्रव्यनन्दीत्वकथनस्यासम्भवात् । तथा (२) दशवैकालिकनिर्युक्तेः ‘द्वं जेण व द्व्वेण समाही आहिअं च जं

જ સુંદર વર્ણાદિગુણ ધરાવનાર સુવર્ણાદિ વસ્તુ તે જશરીર-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્તદ્રવ્યમંગલ છે. અહીં આદિશબ્દથી રત્ન-દહીં-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વગેરે લેવા. શંકા : એ સુવર્ણાદિ મંગળ શી રીતે છે ? આ રીતે - તે સુવર્ણાદિ કોઈકને ભાવમંગલનું કારણ બને છે, માટે મંગલ તરીકે કહેવાય છે.

સુવર્ણ એ ભાવમંગલનું ઉપાદાનકારણ તો નથી જ. માટે ઉપાદાનકારણ જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ બને એવો એકાન્ત ન માનવો. અથવા અહીં ‘સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય એ જ મંગલ એ દ્રવ્યમંગલ’ આવી વ્યુત્પત્તિ લેવામાં કોઈ પ્રશ્ન આવતો નથી. કારણ કે (૧) નન્દીના નિક્ષેપમાં ‘ભંભા વગેરે દ્રવ્ય એ જ નન્દી દ્રવ્યનન્દી’ એવી વ્યુત્પત્તિનો આશ્રય લઈ ભંભા વગેરે વાજિંત્રોના સમુદાયને દ્રવ્યનન્દી તરીકે કહેલ છે જ. ત્યાં જ્ઞાનપંચકરૂપ ભાવનન્દીની સહકારીકારણતા પણ ભંભાદિમાં સંભવતી ન હોવાથી આવી વ્યુત્પત્તિ લેવામાં આવે છે એ જાણવું. (૨) તથા શ્રીદશવૈકાલિકની ‘દ્વં જ્જેણ વ..’ ઈત્યાદિ ૩૨૭ મી નિર્યુક્તિગાથાની

દવ્વ' ॥૩૨૭॥ इत्यादि गाथाया वृत्तौ 'द्रव्यमिति-द्रव्यमेव समाधिः
द्रव्य-समाधिः' इति व्युत्पत्तेः समाश्रयणाच्च । तथा

दव्वोही उप्पज्जइ जत्थ तओ जं च पासए तेण ।

जं वोवगारि दव्वं देहाइ तदुब्भवे होइ ॥वि.आ.भा. ५८४॥

अत्रावधेरुद्भव आधारतया सहकारितया वोपकारकं (= कारणं) शिलादि देहादि वा द्रव्यं द्रव्यावधितयोक्तमेव । न च तद् तदुपादानकारणमिति तु स्पष्टमेव । तस्मात् सामान्यतयोपादानकारणस्यैव द्रव्यनिक्षेपत्वं, क्वचिच्च निमित्तकारणस्य तदन्यस्यापि वा द्रव्यनिक्षेपत्वमिति स्थितम् । ततश्च पर्यायाणां प्राप्तिर्मुक्तिर्वा 'द्रव्य'पदस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्तं न वा द्रव्यनिक्षेपलक्षणमिति ध्येयम् ।

अथ 'द्रवति = तांस्तान् स्वपर्यायान् प्राप्नोति मुञ्चति वेति तद् द्रव्यम्' इति व्युत्पत्तिरेव विशेषतो विचार्यते । अत्र प्राप्नोतीत्यं-
वृत्तिमां પણ 'द्रવ્ય એ જ સમાધિ એ દ્રવ્યસમાધિ' એવી વ્યુત્પત્તિનો આશ્રય કરીને યોગ્યમાત્રામાં લેવાતા કે અવિરોધીપણે લેવાતા ક્ષીર-ગોળ વગેરે દ્રવ્યને દ્રવ્યસમાધિ તરીકે કહેલ જ છે. તથા, વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ૫૮૪ મી ગાથામાં આ પ્રમાણે કહેલ છે— જ્યાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જેને અવધિ જુએ છે તે અથવા અવધિની ઉત્પત્તિમાં જે દેહાદિ દ્રવ્ય ઉપકારી બને છે તે દ્રવ્યઅવધિ છે. અહીં અવધિની ઉત્પત્તિમાં આધારરૂપે સહકારી કારણ બનનાર શિલા વગેરે કે દેહ વગેરે દ્રવ્યાવધિરૂપે કહેવાયા છે. એ એનું ઉપાદાનકારણ તો નથી જ એ સ્પષ્ટ છે. એટલે, સામાન્યથી ઉપાદાનકારણ એ જ દ્રવ્યનિક્ષેપ બને ને ક્યાંક નિમિત્તકારણ અથવા બીજું પણ કાંઈક દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ બને છે એ નક્કી થયું. તેથી, સ્વપર્યાયોની પ્રાપ્તિ કે મુક્તિ એ 'દ્રવ્ય' પદનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત જ છે, પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નથી કે દ્રવ્યનિક્ષેપનું લક્ષણ નથી, એ જાણવું.

હવે, 'તે તે સ્વપર્યાયોને પામે કે છોડે તે દ્રવ્ય' આવી વ્યુત્પત્તિનો જ વિશેષ વિચાર કરીએ. આમાં 'પામે' એ અંશ, ભવિષ્યમાં ઈન્દ્ર

शाश्रयणेऽनुभविष्यमाणेन्द्रपर्यायः साधुर्द्रव्येन्द्रतया प्राप्यते, मुञ्चतीत्यं-
शाश्रयणेऽनुभूतेन्द्रपर्यायः साध्वादिर्द्रव्येन्द्रतया प्राप्यते । अत एवा-
नुयोगद्वारवृत्ता एवमधिकारो वर्तते— यः पूर्वं स्वर्गादिष्विन्द्रादित्वेन
भूत्वेदानीं मनुष्यादित्वेन परिणतः सोऽतीतस्येन्द्रादिपर्यायस्य कारण-
त्वात्साम्प्रतमपि द्रव्यत इन्द्रादिरभिधीयते, अमात्यादिपदपरि-
भ्रष्टामात्यादिवत् । तथाऽग्रेऽपि य इन्द्रादित्वेनोत्पत्स्यते स इदानीमपि
भविष्यदिन्द्रादिपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यत इन्द्रादिरभिधीयते, भविष्य-
द्राजकुमारराजवत् । इत्यादि ।

अत्र परः शङ्कते— ननु कोऽत्र द्रव्येन्द्रत्वेनाभिप्रेतः ? अय-
माशयः—कस्यचिद् जीवस्य क्रमशः संयतो मनुष्यः, इन्द्रः, मनुष्यश्चेति
भवपरम्पराऽभूत् । तत्र संयतमनुष्यस्य द्रव्येन्द्रत्वे न कोऽपि प्रश्नः,
तस्य तत्कारणत्वात् । किन्तूत्तरकालीनस्य मनुष्यस्य कथं द्रव्येन्द्रत्वं ?

બનનાર સાધુને દ્રવ્યેન્દ્રરૂપે જણાવે છે. અને ‘છોડે’ એ અંશ, જે પૂર્વભવમાં
ઈન્દ્ર બનીને હાલ મનુષ્યભવમાં સાધ્વાદિ બનેલ છે એને દ્રવ્યેન્દ્રરૂપે
જણાવે છે. એટલે જ અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં પૂર્વે જણાવેલ છે એવો
આવો અધિકાર મળે છે. “જે પૂર્વે સ્વર્ગાદિમાં ઈન્દ્રાદિરૂપે બનીને હાલ
મનુષ્યાદિરૂપે પરિણમેલ છે તે અતીત એવા ઈન્દ્રપર્યાયના કારણરૂપ
હોવાથી વર્તમાનમાં પણ દ્રવ્યથી ઈન્દ્ર વગેરે કહેવાય છે, જેમ કે અમાત્ય
વગેરે પદ પરથી પરિબ્રષ્ટ થયેલ અમાત્યાદિ, તથા ‘ભાવીમાં જે
ઈન્દ્રાદિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર છે તે હમણાં પણ ભાવી ઈન્દ્રાદિપર્યાયના
કારણરૂપ હોવાથી દ્રવ્યથી ઈન્દ્રાદિ કહેવાય છે. જેમ કે ભવિષ્યમાં રાજા
થનાર રાજકુમાર.” વગેરે.

અહીં કોઈક શંકા કરે છે— અહીં દ્રવ્યેન્દ્ર તરીકે કોણ અભિપ્રેત
છે ? આશય એ છે કે કોઈક જીવની ક્રમશઃ સંયતમનુષ્ય, ઈન્દ્ર અને
મનુષ્ય એમ ભવપરંપરા થઈ. આમાં સંયતમનુષ્યને દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવામાં
કોઈ પ્રશ્ન નથી, કારણ કે એ એનું કારણ છે. પરંતુ ઉત્તરકાલીન મનુષ્ય

તસ્ય તત્કારણત્વાભાવાત્, ઉત્તરકાલીનત્વેનાવ્યવહિતપૂર્વકાલીનત્વા-
 ભાવાત્ । અથ કિમિદં પૃચ્છ્યતે ભવતા ? ‘યો મનુષ્યાદિત્વેન પરિણતઃ
 સ દ્રવ્યત ઇન્દ્રાદિરભિધીયતે’ ઇતિ નિરૂપયન્નિર્વૃત્તિકારૈર્મનુષ્યત્વેન
 પરિણતસ્ય જીવસ્યૈવ દ્રવ્યેન્દ્રત્વમુક્તં, ન તુ મનુષ્યસ્ય, તથા ચ કથં
 પ્રશ્નાવકાશઃ ? તજ્જીવસ્યેન્દ્રકારણત્વે વિરોધાભાવાદિતિ ચેત્ ? ન,
 તજ્જીવસ્યેન્દ્રકારણત્વં યદભિપ્રેતં તત્ પર્યાયવિશેષાપન્નત્વમપેક્ષતે ન વેતિ
 દ્વૌ વિકલ્પૌ । તત્રાદ્યે વિકલ્પે પૂર્વકાલીનસંયતમનુષ્યલક્ષણઃ પર્યાય
 એવ પર્યાયવિશેષત્વેન ગ્રાહ્યઃ સ્યાત્ । તથા ચ સંયતમનુષ્યસ્યૈવ કારણત્વં
 દ્રવ્યેન્દ્રત્વશ્ચ સિદ્ધં, ન તૂત્તરકાલીનસ્ય મનુષ્યસ્ય । અથ નાપેક્ષતે ઇતિ
 દ્વિતીયો વિકલ્પસ્તર્હાનન્તકાલપૂર્વપશ્ચાન્નાવિપર્યાયોપેતસ્યાપિ તજ્જીવસ્ય

શી રીતે દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય ? કારણકે એ કાંઈ ભાવેન્દ્રનું કારણ નથી. તે
 પણ એટલા માટે કે તે ઉત્તરકાલીન હોવાથી અવ્યવહિતપૂર્વકાલીન નથી.

પ્રતિપ્રશ્ન : આવો પ્રશ્ન કેમ ઊઠાવો છો ? ‘જે મનુષ્યાદિરૂપે
 પરિણત થયેલ છે તે દ્રવ્યથી ઇન્દ્રાદિ કહેવાય છે’ એવું નિરૂપણ કરવા
 દ્વારા વૃત્તિકારે મનુષ્યરૂપે પરિણત થયેલા જીવને જ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેલ છે,
 નહીં કે મનુષ્યને.. પછી પ્રશ્નને અવકાશ જ ક્યાં છે ? કારણ કે એ
 જીવ તો ઇન્દ્રનું કારણ હોવામાં કોઈ બાધક છે જ નહીં.

પ્રતિઉત્તર : તે જીવમાં ઇન્દ્રની કારણતા જે અભિપ્રેત છે તે
 વિશેષપ્રકારના પર્યાયની (પર્યાયવિશેષની) અપેક્ષા રાખે છે કે નહીં ?
 એમ બે વિકલ્પ છે. આમાં ‘રાખે છે’ આવા પ્રથમ વિકલ્પમાં એ
 પર્યાયવિશેષ તરીકે પૂર્વકાલીનસંયત મનુષ્યરૂપ પર્યાય જ લેવાનો રહે.
 અને તો પછી સંયતમનુષ્ય ઇન્દ્રકારણરૂપે અને દ્રવ્યેન્દ્રરૂપે સિદ્ધ થશે,
 પણ ઉત્તરકાલીન મનુષ્ય સિદ્ધ નહીં થાય. હવે, પર્યાયવિશેષની અપેક્ષા
 નથી એવો બીજો વિકલ્પ માનીએ તો અનંતકાળ પૂર્વના કે પછીના
 પર્યાયથી યુક્ત તે જીવનો પણ દ્રવ્યેન્દ્ર તરીકે વ્યવહાર કરવાની આપત્તિ
 આવશે.

દ્રવ્યેન્દ્રત્વેન વ્યવહાર્યત્વાપત્તિરિતિ ચેત્ ? કઃ કિમાહ ? યદિ કાર્ય-
કારણભાવાનુસન્ધાનં કેનાપ્યુપાયેન ભવેત્તદા સ વ્યવહાર ઇષ્ટ એવ ।
અત એવ કોટાકોટિસાગરોપમલક્ષણસુદીર્ઘકાલપશ્ચાદ્ભાવિનશ્ચરમતીર્થકૃતો
જીવત્વેનાનુસન્ધીયમાનો મરીચિસ્ત્રિદંડિકવેશોઽપિ ભરતચક્રવર્તિના
વન્દિતઃ । નનુ તેન બુદ્ધાવારોપ્ય ભાવજિન એવ વન્દિત ઇતિ ચેત્ ?
તથાપિ મરીચિજીવ એવ કિમર્થં તેન વન્દિત ઇતિ વિચાર્યતામ્ ।
અન્યથા બુદ્ધાવારોપિતસ્ય ભાવજિનસ્યૈવ વન્દનાભિપ્રાયે યઃ કોઽપિ
જીવસ્તેન ચરમજિનં બુદ્ધાવારોપ્ય વન્દિતઃ સ્યાત્ । ન ચૈવંભૂતમ્ ।
તતશ્ચ ભાવિજિનજીવત્વેન મરીચિજીવોઽપિ વન્દિત એવેતિ મન્તવ્યમેવ ।
યત્તુ તેન ‘અહં ભાવજિનં વન્દામિ’ ઇત્યુક્તં, યથા ગૂર્જરભાષાયાં ૨૭
ભવસ્તવને ‘નવિ વંદું ત્રિદંડિકવેશ, નમું ભક્તિએ વીરજિનેશ’ ઇત્યુક્તં,
તત્તુ ન મરીચિજીવલક્ષણસ્ય દ્રવ્યજિનસ્ય વન્દ્યતાનિષેધાર્થં, અપિ તુ

સમાધાન : તો ભલે ને વ્યવહાર કરાય, આમાં કોણ શું કહે છે ?
અર્થાત્ અમે કાંઈ એનો નિષેધ કરતા નથી. જો કોઈપણ ઉપાયે
કાર્યકારણભાવનું અનુસંધાન થાય તો એ વ્યવહાર પણ ઈષ્ટ જ છે.
એટલે જ એક કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સુદીર્ઘકાળ બાદ થનાર
ચરમતીર્થકરના જીવ તરીકે જોવાતો મરીચિ, ત્રિદંડિકવેશમાં હોવા છતાં
ભરતચક્રી વડે વંદન કરાયો.

શંકા : ભરતચક્રીએ ભાવજિનને બુદ્ધિમાં કલ્પીને વંદન કર્યું હોય તો ?

સમાધાન : તો પણ એણે મરીચિજીવને જ કેમ વંદન કર્યું એ પણ
વિચારવા જેવું છે. જો એ જીવને વાંદવાનો અભિપ્રાય ન હોત ને માત્ર
બુદ્ધિમાં આરોપિત ભાવજિનને જ વાંદવાનો અભિપ્રાય હોત તો કોઈપણ
જીવ ભરતચક્રી વડે વંદાયો હોત, કારણ કે ભાવજિનને બુદ્ધિમાં તો લાવી
જ શકાતા હતા. પણ એવું એમણે કર્યું નથી. માટે ‘ભાવિજિનના જીવ
તરીકે મરીચિનો જીવ પણ વંદાયો જ છે’ એમ માનવું જ રહ્યું.

શંકા : ૨૭ ભવના સ્તવનમાં - ‘નવિ વંદું ત્રિદંડિકવેશ, નમું

ત્રિદંડિકવેશસ્ય વન્દ્યતાનિષેધાર્થમેવેતિ । તદુક્તમાવશ્યકનિર્યુક્તૌ-
 ણ વિ તે પારિવજ્જં વંદામિ અહં ણ તે ઇહ જમ્મં । જં હોહિસિ તિત્થયરો
 અપચ્છિમો તેણ વંદામિ ॥૪૨૮॥ તથા ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રે
 દશમે પર્વણિ પ્રથમે સર્ગેડપિ પ્રોક્ત- ... । ત્રિશ્ચ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય
 વન્દિત્વૈવમવોચત ॥૫૨॥ ... । પારિવ્રાજ્યં ન તે વન્દ્યં ભાવ્યહીન્નિતિ
 વન્દ્યસે ॥૫૪॥ અત્ર 'યતસ્ત્વં ભાવ્યર્હનુ, અતો વન્દ્યસે' इत्यर्थस्य
 प्राप्यमाणत्वाद् मरीचेर्द्रव्यजिनत्वेन वन्द्यता ज्ञायत एव । तदुक्तं
 प्रतिमाशतकस्य द्वितीयस्य काव्यस्य वृत्तौ- पुरश्चकारश्च वंदननिमित्तं
 द्रव्यजिनपर्यायं, न त्वौदयिकभावम् । यत्र तु कार्यकारणभावानुसन्धानं
 न सज्जातं तत्र द्रव्यनिक्षेपव्यवहारोऽपि न भवत्येव, तदुक्तं तत्रैव
प्रतिमाशतकवृत्तौ- एतेन 'द्रव्यजिनस्याराध्यत्वे करतलपरिकलितजल-
भक्तिं अं वीरजिनेश.' आवुं જે કહેવાયું છે તેના પરથી જણાય છે કે
 ભરતચક્રીએ ભાવજિનને વાંઘા છે.

સમાધાન : ભરતચક્રી આ જે બોલ્યા છે તે મરીચિના જીવરૂપ
 દ્રવ્યજિનની વન્દ્યતાને નિષેધવા માટે નહીં, પણ ત્રિદંડિકવેશની વન્દ્યતાને
 નિષેધવા માટે જ. આવશ્યકનિર્યુક્તિ (૪૨૮) માં કહ્યું છે કે- હું તારા
 પરિવ્રાજકપણાંને કે આ જન્મને વંદતો નથી, પણ તું જે ચરમતીર્થકર
 થવાનો છે તેથી (તને) વંદું છું. ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના દશમા
 પર્વના પ્રથમ સર્ગમાં પણ કહ્યું છે કે - ... અને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને
 વંદીને આ પ્રમાણે કહ્યું ॥૫૨॥ ... તારું પરિવ્રાજકપણું વન્દનીય નથી,
 પણ તું ભાવીઅરિહંત છે, માટે વંદન કરાય છે. ॥૫૪॥ અહીં 'તું ભાવી
 અરિહંત છે, માટે વંદાય છે' આવો અર્થ મળતો હોવાથી મરીચિની
 દ્રવ્યજિનરૂપે વંદનીયતા જણાય જ છે. પ્રતિમાશતકના બીજા કાવ્યની
 વૃત્તિમાં કહ્યું જ છે કે- (ભરતચક્રવર્તીએ પોતે મરીચિને જે વંદન કરે
 છે) તેના કારણ તરીકે દ્રવ્યજિનપર્યાયને = દ્રવ્યજિનપણાંને જણાવ્યો,
 નહીં કે પરિવ્રાજકવેશરૂપ ઔદયિકભાવને. અને જ્યાં કાર્યકારણભાવનું
 અનુસંધાન થયું નથી, તે વસ્તુ અંગે દ્રવ્યનિક્ષેપનો વ્યવહાર પણ થતો

चुलुकवर्तिजीवानामप्याराध्यत्वापत्तिः, तेषामपि कदाचिज्जिनपदवी-
प्राप्तिसम्भवादि'ति शासनविडम्बकस्य लुम्पकस्योपहासो निरस्तः, द्रव्य-
जिनत्वनियामकर्यायस्य तत्रापरिज्ञानाद् इति। चैत्यवंदनभाष्ये तु
'द्वजिणा जिणजीवा' इत्येवं जीवद्रव्यस्य द्रव्यनिक्षेपत्वं स्फुट-
रूपेणोक्तमेव।

तथाऽत्रेन्द्रत्वेनोत्पत्स्यमानस्य मनुष्यस्येन्द्रपदाभिधेयत्वे 'भविष्य-
द्राजकुमारराजवद्' इति दृष्टान्तो दर्शितः, परन्तुवनुभूतेन्द्रपर्यायस्य मनुष्य-
स्येन्द्रपदाभिधेयत्वेऽ'मात्यादिपदपरिभ्रष्टामात्यादिवद्' इत्येवं राजदृष्टान्तं
परित्यज्यामात्यदृष्टान्तस्य यत्प्रदर्शनं तेन वृत्तिकारैरेतत्सूचितं मन्तव्यं-
पदपरिभ्रंशानन्तरं प्राकृतजनतया जीवन्नमात्यो यथा प्राप्यते न तथा
राजा सामान्यतया प्राप्यते । स तु युद्धादौ प्राणांस्त्यजेत्, परंतु राज-

नथी ज. प्रतिमाशतकनी वृत्तिमां त्यां कहुं ज छे के- 'जे द्रव्यजिनने
आराध्य मानशो तो हथेलीमां लीधेला पाणीमां रहेला अकेन्द्रियजवोने
पण आराध्य मानवा पडशे, कारणके तेओ पण क्यारेक जिन बनवाना
संभावना छे ज' आवो, शासनविडम्बक मूर्तिलोपक जे उपहास करे छे
ते निरस्त जणवो, कारणके अे त्व अंगे 'आ जव त्वविष्यमां इलाशा
तीर्थकर बननार छे, माटे हल द्रव्यजिन छे' आ रीते द्रव्यजिनत्वनो
नियामक बननार कोई पर्याय जणो शकतो नथी. तथा, चैत्यवंदन-
भाष्यमां तो 'श्रीजिनना जवो अे द्रव्यजिन छे' अेम कहेवा द्वारा
जवद्रव्यने द्रव्यनिक्षेप तरीके स्पष्टरीते कहेल ज छे. अेटले, कार्यकारणभाव
जणातो होय तो गमे अेटला सुटीर्घकाण पूर्वे के पश्चात् द्रव्यनिक्षेपनो
व्यवहार थाय अे एष ज छे अेम निश्चित थयुं. अने तेथी जवद्रव्य
ज द्रव्येन्द्रादिरूपे एष होवामां कोई प्रश्न न रहेवाथी उत्तरकालीन मनुष्यने
पण द्रव्येन्द्र कहेवामां कोई वांधो नथी.

तथा अहीं अनुयोगद्वारनी वृत्तिमां, एन्द्र तरीके उत्पन्न थनार
मानव पण एन्द्र शब्दथी बोलावाय छे अे वातमां त्वविष्यमां राज

પદપરિભ્રંશમનુભૂય સામાન્યજનતયા તુ નૈવ જીવેત્ । યસ્તુ રાજ્યં ત્યક્ત્વા પ્રવ્રજતિ ન તત્ર રાજપદપરિભ્રંશવ્યવહારો ન વા પ્રજાજનત્વવ્યવહાર ઇતિ । અત એવ ન્યાયાચાર્યૈઃ શ્રીમદ્દિવ્યશોવિજયવાચકૈર્ગૂર્જરભાષાનિબદ્ધે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ ગ્રન્થે ષષ્ઠ્યા ઢાલિકાયાસ્તૃતીયસ્યા ગાથાયા સ્તબકે ‘તિવારઈં સિદ્ધપર્યાય ઉપનો, તે વતી પળિ તેહનો અંત નથી, જે માર્ટિં સિદ્ધભાવ સદાકાલ છડ્ડ. એ રાજપર્યાયસરખો સિદ્ધ-દ્રવ્યપર્યાય ભાવવો.’ ઇત્યેવમુક્તમ્ । યથા રાજપર્યાયાત્ (તદ્ભવે) ન કદાચિદપિ પરિભ્રંશસ્તથૈવ સિદ્ધપર્યાયાત્ કસ્યચિદપિ જીવસ્ય ન કદાચિદપિ પરિભ્રંશઃ । યદ્વા રાજા ભૂત્વા ન પુનઃ કદાપિ રાજકુમારતયા ભવનં, તથા સિદ્ધો ભૂત્વા ન પુનઃ કદાપિ સંસારિતયા ભવનમિત્યેવં

થનાર રાજકુમારનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, જ્યારે ઈન્દ્ર થઈને માનવ બનેલાને ઈન્દ્ર જે કહેવાય છે તે અંગે રાજાના દષ્ટાન્તને ન દર્શાવતા ‘અમાત્યપદથી પરિભ્રષ્ટ થયેલ અમાત્યની જેમ’ એમ અમાત્યનું દષ્ટાન્ત દર્શાવ્યું છે. આના દ્વારા વૃત્તિકાર એવું સૂચવવા માગે છે કે - પદપરિભ્રષ્ટ થયા પછી સામાન્યપ્રજાજન તરીકે જીવતો પ્રધાન જે રીતે મળી શકે છે એ રીતે સામાન્યથી રાજા મળી શકતો નથી. રાજા તો યુદ્ધ વગેરેમાં પ્રાણોને ત્યાગી દે, પણ રાજવીપદથી પરિભ્રષ્ટ થઈને સામાન્ય પ્રજાજન તરીકે જીવતો નથી. જે રાજ્ય છોડીને દીક્ષા લે છે તેના અંગે નથી રાજ્યભ્રષ્ટ થવાનો વ્યવહાર હોતો કે નથી સામાન્યપ્રજાજન તરીકેનો. એટલે જ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ ગ્રન્થમાં છઠ્ઠી ઢાળની ત્રીજી ગાથાના ટબામાં ‘તિવારઈં સિદ્ધપર્યાય ઉપનો, તે વતી, પણ તેહનો અંત નથી, જે માર્ટિં સિદ્ધભાવ સદાકાળ છડ્ડ. એ રાજપર્યાયસરખો સિદ્ધદ્રવ્યપર્યાય ભાવવો.’ એ પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમ રાજપર્યાયથી (તે ભવમાં) ક્યારેય પણ પરિભ્રંશ થતો નથી. તે જ રીતે સિદ્ધપર્યાયથી કોઈપણ જીવનો ક્યારેય પણ પરિભ્રંશ થતો નથી. અથવા રાજા થઈને ફરીથી ક્યારેય પણ રાજકુમારરૂપે બનવાનું હોતું નથી એમ

राजपर्यायतुल्यता सिद्धपर्याये प्रदर्शिता ज्ञेया ।

किञ्चात्राधिकारे पूर्वस्या गाथायाः 'तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम्' इत्युत्तरार्द्धे द्रव्यं सचेतनाचेतनतया द्विविधं यत्कथितं तदधुना विचार्यते । अत्र द्वैविध्यं यत्कथितं न तद् द्रव्यनिक्षेपस्य, तस्यागमतो नोआगमत इत्येवं द्विप्रकारत्वात्, अपि तु भूतस्य भाविनो वा भावस्य कारणतया यद् द्रव्यं प्राप्यते तद् द्विविधं भवति-सचेतनमचेतनं चेत्येवं तस्य द्रव्यस्य द्वैविध्यं कथितं ज्ञेयम् । ननु तद् द्रव्यमपि द्रव्यनिक्षेप एवेति चेत् ? सत्यं, तथाप्येतत् न द्रव्यनिक्षेपस्य द्वैविध्यं, अपि तु द्रव्यनिक्षेपस्य नोआगमतो द्रव्यनिक्षेपरूपो यो द्वितीयः प्रकारः, तस्यापि तद्द्रव्यतिरिक्ताख्यो यस्तृतीयः प्रकारस्तस्यैतद् द्वैविध्यं ज्ञेयम् । ततश्च तत्तृतीयप्रकाररूपं भूत-भाविभावकारणीभूतं यद्द्रव्यं तत्सचेतनमचेतनं

सिद्ध यद्येने इरीथी क्यारेय पण संसारी बनवानुं डोटुं नथी. आ रीते सिद्धपर्यायमां राजपर्यायतुल्यता दर्शावेली छे अेम मानवुं.

तथा, द्रव्यनिक्षेपना आ अधिकारमां पूर्वनी गाथामां (दशमी गाथामां) 'ते द्रव्य तत्त्वज्ञोअे सयेतन अने अयेतन अेम बे प्रकारे कहुं छे' आवुं जे कहुं छे तेनो डवे विचार करीअे. आमां बे प्रकार जे क्हा छे ते द्रव्यनिक्षेपना नथी, कारण के अे तो आगमथी अने नोआगमथी अे रीते छे. परंतु भूत के भावी भावना कारण तरीके जे द्रव्य मणे छे अेना आ सयेतन अने अयेतन अेम बे प्रकार कडेला ज्ञाणवा. जे के आ द्रव्य पण द्रव्यनिक्षेप ज छे, छातां आ द्वैविध्य द्रव्यनिक्षेपनुं नथी. पण द्रव्यनिक्षेपनो जे नोआगमथी द्रव्यनिक्षेपरूप बीजे प्रकार, अने अेनो पण जे तद्द्रव्यतिरिक्त नामनो त्रीजे प्रकार, तेनुं आ द्वैविध्य ज्ञाणवुं. अेटले के ते त्रीज प्रकार रूप भूत-भावीकारणभूत जे द्रव्य ते सयेतन अने अयेतन अेम बे प्रकारे डोय छे... अेवो अर्थ मणे छे. तथा, शास्त्रोमां घणा स्थणे द्रव्यनी वात आवे तो द्रव्य, सयेतन, अयेतन अने मिश्र अेम त्रण प्रकारनुं कहुं डोवा छातां अडी अे बे

ચેત્યેવં દ્વિવિધં ભવતીત્યર્થઃ પ્રાપ્યતે ।

તથાઽત્ર સચેતનમચેતનં મિશ્રં ચેત્યેવં દ્રવ્યં ત્રિવિધં યત્નોક્તં તેન સામાન્યતયોપાદાનકારણસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમભિપ્રેતમિતિ સૂચિતં જ્ઞેયમ્ ।
અયમ્ભાવઃ-અનુયોગદ્વારસૂત્રે નામાવશ્યકનિરૂપકમેતત્સૂત્રં સૂત્રિતં સૂત્ર-
કૃતા- સે કિં તં નામાવસ્સયં ? ૨ જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ
વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા આવસ્સણ્ણિ
નામં કજ્જહ સે તં નામાવસ્સયં ॥સૂ. ૧૦॥ તથા વિશેષાવશ્યક-
ભાષ્યેઽપિ નામમજ્જલોદાહરણપ્રદર્શિકા ગાથૈવં પ્રાપ્યતે-

જહ મંગલમિહ નામં જીવાજીવોભયાણ દેસીઓ ।

રૂઢં જલણાઈણં ઠવણાણ સોત્થિઆઈણં ॥૨૭॥ તતશ્ચ દ્રવ્યં
જીવદ્રવ્યં (સચેતનં), અજીવદ્રવ્યં (અચેતનં), ઉભયદ્રવ્યં (મિશ્રં) इत्येवं
ત્રિવિધં ભવતિ, તચ્ચ ત્રિવિધમપિ દ્રવ્યં તત્તન્નામાભિધેયતયા નામ-

જ પ્રકારે જે કહ્યું છે તેનાથી સામાન્ય રીતે ઉપાદાનકારણ જ દ્રવ્યનિક્ષેપ
તરીકે અભિપ્રેત છે એ સૂચિત થાય છે તે જાણવું. આશય આ છે-
અનુયોગદ્વારમાં નામાવશ્યકનું નિરૂપક સૂત્ર સૂત્રકારે આવું બનાવ્યું છે-
નામ આવશ્યક શું છે ? નામ આવશ્યક જે જીવનું કે અજીવનું કે જીવોનું
કે અજીવોનું કે તે બંનેનું કે તે બંનેના સમૂહોનું આવશ્યક એવું નામ
કરાય તે છે. તથા વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પણ નામમંગળના ઉદાહરણને
જણાવનારી ગાથાનો આવો અર્થ છે - જેમ કે મંગળ એવું નામ જીવ-
અજીવ-ઉભયનું દેશીભાષામાં અગ્નિ વગેરેનું રૂઢ થયેલું છે.
સ્થાપનામંગળમાં સ્વસ્તિકાદિનું ઉદાહરણ જાણવું. ॥૨૭॥

આ અધિકારો પરથી જણાય છે કે દ્રવ્ય જીવદ્રવ્ય (સચેતન)
અજીવદ્રવ્ય (અચેતન) અને ઉભયદ્રવ્ય (= મિશ્ર) આમ ત્રણ પ્રકારે હોય
છે. આવું ત્રણે પ્રકારનું દ્રવ્ય તે તે નામનું અભિધેય હોવાથી નામનિક્ષેપરૂપે
જેમ માન્ય છે તેમ તે તે કાર્યના કારણરૂપ હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ રૂપે કેમ

निक्षेपत्वेन यथाऽभिमतं, तथा तत्तत्कार्यकारणतया द्रव्यनिक्षेपत्वेनापि किमिति नाभिमतं ? तत्त्वेन तु सचेतनमचेतनं चेत्येवं द्विविधमेव यद-
भिमतं तत्र किं कारणम् ? न हि पत्रादिसचेतन-दवरिकाद्यचेतनोभयमयी
वन्दनमाला न कस्यचिदपि कार्यस्य कारणमिति वक्तुं पार्यते । तस्मात्
तत्कारणं गवेषणीयमेव । तद्गवेषणे चैतदेव ज्ञायते यद्-कार्यं द्विविधमेव
भवति-देव-मनुष्यादिजीवपर्यायरूपं पिण्ड-स्थास-कोश-कुशूल-घट-
कपालाद्यजीवपर्यायरूपं च । न च गृहदीर्घिकाऽशोकवनिकाद्युपशोभितः
प्रासाद उभयपर्यायरूपं कार्यं, जलवृक्षादीनां सचेतनत्वात्, इष्टक-
काष्ठादीनां चाचेतनत्वादिति वाच्यं, तस्य व्यवहारत एककार्यत्वेऽपि
परमार्थतोऽनेककार्यसमुदायरूपत्वात् । तत्र च समुदायिनां केषाञ्चि-

मान्य नથી ? એ રૂપે તો સચેતન અને અચેતન એમ બે જ પ્રકારનું
કેમ માન્ય છે ? જેમાં પત્રાદિ સચેતન છે, દોરો વગેરે અચેતન છે...
આમ જે ઉભયરૂપ છે એવું તોરણ કોઈ જ કાર્યનું કારણ બનતું નથી,
એવું કહી શકાતું નથી. (તે પણ એટલા માટે કે નહીંતર લોકો એને
લગાવે જ શા માટે ?) આમ ઉભયદ્રવ્ય પણ કારણરૂપ હોવા છતાં એને
દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે જણાવેલ જે નથી એનું કારણ શોધવું જ જોઈએ. એ
શોધ કરતાં આવું જણાય છે કે - કાર્ય બે જ પ્રકારનું હોય છે. દેવ-
મનુષ્ય વગેરે જીવપર્યાયરૂપ અને પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ વગેરે
અજીવ પર્યાયરૂપ.

શંકા : વાવડી-અશોકવન વગેરેથી ઉપશોભિત પ્રાસાદ એ ઉભય-
પર્યાયરૂપ કાર્ય છે જ. કારણ કે એમાં જળ-વૃક્ષ વગેરે સચેતન છે અને
ઈંટ-કાજ વગેરે અચેતન છે.

સમાધાન : એ વ્યવહારથી એક કાર્ય તરીકે ગણાતું હોવા છતાં
પરમાર્થથી અનેકકાર્યના સમુદાયરૂપ છે. એ સમુદાયના કેટલાક ઘટકીભૂત
કાર્યો જીવપર્યાયરૂપ જ છે. ને અન્ય અજીવપર્યાયરૂપ જ છે, કોઈ જ
ઘટક ઉભયપર્યાયરૂપ હોતો નથી.

ત્કાર્યાણાં જીવપર્યાયરૂપત્વમેવ, તદન્યેષાં ત્વજીવપર્યાયરૂપત્વમેવ, નૈકસ્યાપિ તદુભયપર્યાયરૂપત્વમિતિ । સ્યાદેવં-મનુષ્યત્વાદિપર્યાય એવો-ભયપર્યાયરૂપં કાર્યં, તજ્જીવ-ઔદારિકાદિપુદ્ગલોભયારબ્ધત્વાદિતિ, મૈવં, જીવપર્યાયરૂપકાર્યાભાવાપત્તેઃ, મનુષ્યાદીનાં સર્વેષાં પર્યાયાણાં જીવ-શરીરોભયારબ્ધત્વેનોભયપર્યાયરૂપતયૈવ ત્વન્મતે ગ્રાહ્યત્વાત્ । ન ચ સિદ્ધાવસ્થાભાવિનાં પર્યાયાણાં જીવપર્યાયરૂપત્વં સમ્ભવેદિતિ વાચ્યં, તસ્યાઃ સ્થિરતયાઽનન્તત્વેન પર્યાયાન્તરોત્પત્તેરસમ્ભવાત્ । તથાપિ પ્રતિ-ક્ષણભાવિનાં સૂક્ષ્માણાં પર્યાયવિશેષાણામુત્પત્તિસ્તુ તત્રાપિ સમ્ભવત્યેવેતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપ્યસ્મદગોચરતયા પદવિશેષાપ્રતિપાદ્યત્વેન નિક્ષેપસ્ય વિશેષેણાવિષયાણાં તેષામત્ર પ્રક્રમેઽકિચ્છિત્કરત્વપ્રાયત્વમેવ જ્ઞેયમ્ ।

શંકા : મનુષ્ય વગેરે પર્યાય જ ઉભયપર્યાયરૂપ કાર્ય છે, કારણ કે તેનો જીવ અને ઔદારિકાદિપુદ્ગલો.. આ ઉભયથી જ એ નિષ્પન્ન થયેલ હોય છે.

સમાધાન : જો આ પર્યાયોને ઉભયપર્યાયરૂપ કાર્ય તરીકે લેશો, તો જીવપર્યાયરૂપ કાર્યનો અભાવ થઈ જશે, કારણ કે મનુષ્ય વગેરે બધા પર્યાયો જીવ અને શરીર એ બન્નેથી જ થતા હોવાથી તમારા મતે ઉભયપર્યાયરૂપે જ લેવાના રહેશે.

શંકા : સિદ્ધાવસ્થાના પર્યાયો જીવપર્યાયરૂપે મળશે ને ?

સમાધાન : ના, એ અવસ્થા સ્થિર હોવાથી અનંત હોવાના કારણે નવા પર્યાયોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી.

શંકા : છતાં, પ્રતિક્ષણભાવી સૂક્ષ્મ પર્યાયવિશેષોની ઉત્પત્તિ તો સંભવે જ છે ને ?

સમાધાન : હા, પણ એ આપણો વિષય ન હોવાથી પદવિશેષથી પ્રતિપાદ્ય ન હોવાના કારણે નિક્ષેપના વિશેષ પ્રકારે વિષયરૂપ બનતા નથી. ને તેથી પ્રસ્તુતમાં એ બધા અકિંચિત્કર જેવા જ છે. એટલે જ શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યાદિની જ જીવપર્યાયરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે, આવા સિદ્ધપર્યાયોની

અત એવ શાસ્ત્રેષુ મનુષ્યાદીનામેવ જીવપર્યાયતયા પ્રસિદ્ધિઃ । તતશ્ચ જીવાજીવપર્યાયભેદાભ્યાં કાર્યં દ્વિવિધમેવ ભવતીતિ સ્થિતમ્ ।

અનયોશ્ચ કાર્યયોર્નિમિત્તકારણતયા મિશ્રદ્રવ્યસ્ય સમ્ભવેઽપ્યુપા-
દાનકારણતયા તુ તસ્યાસમ્ભવ એવ, જીવપર્યાયલક્ષણસ્ય કાર્યસ્ય
સચેતનદ્રવ્યસ્યૈવોપાદાનત્વાત્, અજીવપર્યાયલક્ષણસ્ય ચ કાર્યસ્યાચેતન-
દ્રવ્યસ્યૈવોપાદાનત્વાત્ । અત્ર પ્રથમસ્ય સચેતનદ્રવ્યત્વેન ય ઉપન્યાસઃ
સોઽપ્યેતદેવ જ્ઞાપયતિ યદ્-શરીરાત્મકાજીવેન સહ લોલીભાવાપન્નો
જીવોઽત્ર સચેતનદ્રવ્યત્વેનૈવ ગૃહીતઃ, ન તુ મિશ્રદ્રવ્યત્વેનેતિ । તથા
શુદ્ધજીવદ્રવ્યકાર્યાણાં સિદ્ધાવસ્થાભાવિનાં સૂક્ષ્મપર્યાયાણાં નાત્ર વિવ-
ક્ષેતિ । ઇત્યશ્ચ ભૂત-ભાવિભાવકારણતયા સચેતનાચેતનદ્રવ્યયોરેવ
યત્કથનં, તેન સામાન્યતયોપાદાનકારણસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં સંપતમિતિ
નિશ્ચીયત ઇતિ સિદ્ધમ્ । વસ્તુતસ્તુ નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિત્વં
નહીં. એટલે કાર્ય જીવપર્યાય અને અજીવપર્યાય એમ બે રૂપે જ હોય
છે એ વાત નિશ્ચિત થઈ.

આ બન્નેના નિમિત્તકારણરૂપે મિશ્રદ્રવ્ય સંભવતું હોવા છતાં
ઉપાદાનકારણરૂપે તો એ સંભવતું નથી જ, કારણ કે જીવપર્યાયાત્મક
કાર્યનું સચેતનદ્રવ્ય જ ઉપાદાનકારણ હોય છે, અને અજીવપર્યાયાત્મક
કાર્યનું અચેતનદ્રવ્ય જ. અધિકૃતગાથામાં દ્રવ્યના બે પ્રકાર કહેવામાં જીવ
અને અજીવ એવો ઉલ્લેખ ન કરતાં સચેતન અને અચેતન એવો જે
ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પણ આ જ જણાવે છે કે - શરીરાત્મક અજીવની
સાથે એકમેક થયેલ જીવ અહીં સચેતનદ્રવ્ય તરીકે જ લીધેલ છે, નહીં
કે મિશ્રદ્રવ્ય તરીકે. તથા અજીવ(પુદ્ગલ)મુક્ત શુદ્ધજીવદ્રવ્યના કાર્યરૂપે
સિદ્ધાવસ્થાભાવી સૂક્ષ્મ પર્યાયોની અહીં વાત નથી.

આમ ભૂત-ભાવીભાવના કારણરૂપે સચેતન અને અચેતન એમ
બે જ દ્રવ્યો જે કહ્યા છે, તેનાથી, સામાન્ય રીતે ઉપાદાનકારણ જ
દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે માન્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે એ સિદ્ધ થયું. વસ્તુતઃ

યદુક્તં તદુપયોગી યો દ્રવ્યનિક્ષેપસ્તમુદ્દિશ્યૈવ પૂર્વાચાર્યૈઃ ‘ભૂતસ્ય ભાવિનો વા...’ ઇત્યાદિ ગાથા ગ્રથિતા, સ ચ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઉપાદાનકારણીભૂત એવ, સર્વત્ર ચ પ્રાપ્યત એવ, તદન્યસ્તુ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા વિવક્ષિતઃ ક્વચિત્પ્રાપ્યતે ક્વચિચ્ચ નેત્યન્યદેતત્ । સ ચોપાદાનકારણરૂપો દ્રવ્યનિક્ષેપો સચેતનાચેતનદ્રવ્યતયા દ્વિવિધ એવ ભવતીતિ ધ્યેયમ્ ।

અથ પ્રસ્તુતં પ્રસ્તૂયતે- દ્રવ્યનિક્ષેપદ્વૈવિધ્યપ્રતિપાદકમનુયોગદ્વારસૂત્રં ‘સે કિં તં દ્વાવસ્સયં ? દ્વાવસ્સયં દુવિહં પળ્ણત્તં, તંજહા- આગમતો ય નોઆગમતો ય । (સૂ.૧૩) તિ । યસ્યાવશ્યકપદાભિધેયં શાસ્ત્રં શિક્ષિતાદિગુણોપેતં ભવતિ સ યદા તસ્મિન્ શાસ્ત્રે વાચનાપ્રચ્છનાપરિવર્તનાધર્મકથાભિર્વર્તમાનોઽપ્યાવશ્યકોપયોગેઽવર્ત- માનસ્તદા આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતિ । યદિ સ વક્તાઽવશ્યકોપ- નિક્ષેપયતુષ્ટ્યની સર્વવ્યાપિતા જે કહેલી છે તેની સંગતિ માટે ઉપયોગી જે દ્રવ્યનિક્ષેપ, એને ઉદ્દેશીને જ પૂર્વાચાર્યોએ ‘ભૂતસ્ય ભાવિનો વા....’ ઇત્યાદિ ગાથા બનાવેલી છે. એ દ્રવ્યનિક્ષેપ તો ઉપાદાનકારણભૂત જ છે, ને સર્વત્ર મળે જ છે. તેનાથી ભિન્ન દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે વિવક્ષિત નિક્ષેપ ક્યાંક મળે-ક્યાંક ન મળે એ મહત્વનું નથી. તથા આ ઉપાદાન- કારણરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ સચેતન-અચેતનદ્રવ્યરૂપે બે જ પ્રકારનો મળે છે એ જાણવું.

હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ. દ્રવ્યનિક્ષેપના બે પ્રકારને જણાવનાર અનુયોગદ્વારસૂત્ર આવું છે- ‘દ્રવ્યાવશ્યક શું છે ? દ્રવ્યાવશ્યક બે પ્રકારે કહેવાયેલું છે - આગમથી અને નોઆગમથી. ‘આવશ્યક’ નામવાળું શાસ્ત્ર શિક્ષિત વગેરે ગુણોથી યુક્ત થાય એ રીતે જે ભણેલો છે તે સાધુ વગેરે જ્યારે તે શાસ્ત્રનો વાચના-પૃચ્છના-પરાવર્તના કે ધર્મકથા નામે સ્વાધ્યાય કરી રહ્યો હોય ને છતાં એ આવશ્યકના ઉપયોગમાં ન હોય ત્યારે એ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક બને છે. જો એ વક્તા એ વખતે આવશ્યકમાં ઉપયોગવાળો પણ હોત તો આગમથી ભાવઆવશ્યક જ

યોગેઽવર્તિષ્યત તદાઽઽગમતો ભાવાવશ્યકમભવિષ્યત્ । તતશ્ચ યદ્યપ્ય-
ત્રાવશ્યકોપયોગલક્ષણઃ સાક્ષાદાગમો નાસ્તિ, તથાપિ તત્કારણમાત્મા,
તદધિષ્ઠિતો દેહઃ શબ્દશ્ચોપયોગશૂન્યસૂત્રોચ્ચારણરૂપ ઇહાસ્તિ । એતચ્ચ
ત્રિતયમાગમકારણત્વાત્ કારણે કાર્યોપચારાદાગમ ઉચ્યતે । એનમુપચરિત-
માગમમાશ્રિત્યાયમનુપયુક્તો વક્તાઽઽગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપો ભવતિ । યત
આવશ્યકાદિપદાર્થ ઉપયુક્તઃ સાધ્વાદિરાગમતો ભાવનિક્ષેપઃ, અતસ્તદુ-
પાદાનકારણીભૂતોઽનુપયુક્તો વક્તાઽઽગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપ ઉચ્યતે । યદ્વા-
ઽનુપયોગો દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા સ આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપો ભવતિ । તદ-
ધિષ્ઠિતો દેહ ઉચ્ચાર્યમાણશબ્દશ્ચાત્ર દ્રવ્યનિક્ષેપતયા યત્નોક્તૌ તેનાપિ
સામાન્યતયોપાદાનકારણસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમિત્યભિપ્રાયો ધ્વન્યત એવ ।

કિન્નુપયોગપૂર્વકાઃ વાચનાપ્રચ્છનાદય એવ સમ્ભવન્તિ, ન
ત્વનુપ્રેક્ષા, તસ્યા ઉપયોગપૂર્વિકાયા એવ સમ્ભવાદિત્યત્ર વાચનાદય

બની જાત. એટલે જો કે અહીં આવશ્યકોપયોગરૂપ સાક્ષાત્ આગમ
નથી. તો પણ તેના કારણભૂત આત્મા, આત્માથી અધિષ્ઠિત દેહ તથા
ઉપયોગશૂન્ય સૂત્રોચ્ચારણરૂપ શબ્દ તો હાજર છે જ. આ ત્રણે આગમના
કારણરૂપ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આગમ કહેવાય છે.
આ ઉપચરિત આગમની અપેક્ષાએ એ અનુપયુક્તવક્તા આગમથી
દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ બને છે. આવશ્યકાદિપદાર્થમાં ઉપયુક્ત સાધુ વગેરે
આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે. તો એના ઉપાદાનકારણભૂત અનુપયુક્ત
વક્તા આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવાય છે. અથવા ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’
ન્યાયે એને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે જાણવો. એ વક્તાજીવથી અધિષ્ઠિત
દેહ તથા ઉચ્ચાર્યમાણશબ્દ અહીં દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે જે નથી કહ્યા તેનાથી
પણ, સામાન્ય રીતે ઉપાદાનકારણ જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે અભિપ્રેત છે એ
ધ્વનિત થાય છે જ.

વળી, વાચના-પૃચ્છના વગેરે સ્વાધ્યાય જ અનુપયોગપૂર્વક સંભવે
છે, અનુપ્રેક્ષા નહીં, કારણ કે એ ઉપયોગપૂર્વક જ થઈ શકે છે. માટે

એવોક્તાઃ, ન ત્વનુપ્રેક્ષાલક્ષણઃ સ્વાધ્યાય ઇતિ ધ્યેયમ્ । તથા શિક્ષિ-
તાદિગુણોપેતં યથા સ્યાત્તથા નિર્દોષમુચ્ચારયન્નપ્યનુપયુક્તો વક્તા યદિ
દ્રવ્યનિક્ષેપ એવ, તદા સદોષં તથોચ્ચારયંસ્તુ સુતરાં તથા । પરંતૂપયુક્તસ્ય
તુ મતિવૈકલ્યાદિતઃ સ્ખલિતાદિદોષદુષ્ટમપિ નિગદતો ભાવનિક્ષેપત્વ-
મેવેત્યપિ ધ્યેયમ્ । નનુ કિન્ત્ર કારણમ્ ? અથેદમત્ર કારણમ્—
આગમતો ભાવનિક્ષેપાર્થમુચ્ચારણસ્યાનપેક્ષૈવ, યદાઽઽવશ્યકાદૌ યસ્મિ-
ન્નુપયોગસ્તદા તદ્વકૃત્વં ભવતુ ન વા, તસ્ય સ જીવો ભાવનિક્ષેપો
ભવત્યેવ । પરન્તુ દ્રવ્યનિક્ષેપાર્થં 'યદા યસ્મિન્નુપયોગસ્તદા તદ્વકૃત્વં
ભવતુ ન વા, સ જીવસ્તસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપઃ' ઇતિ વક્તું ન પાર્યતે,
વિનિગમકાભાવાત્ । અયમ્ભાવઃ-તજ્ઞાનવિષયભૂતાનાં પદાર્થસહસ્રાણાં
મધ્ય એકદોપયોગસ્ત્વેકસ્મિન્નેવ ભવતિ, તદન્યેષુ તુ સર્વેષ્વનુપયોગ

અહીં વાચનાદિ જ કહ્યા છે, અનુપ્રેક્ષા સ્વાધ્યાય નહીં, એ જાણવું. તથા,
શિક્ષિતાદિ ગુણોપેત જે રીતે થાય એ રીતે નિર્દોષ સૂત્રોચ્ચાર કરનાર
પણ જો અનુપયુક્ત છે તો દ્રવ્યનિક્ષેપ જ છે, તો સદોષ ઉચ્ચાર કરનાર
તો સુતરાં દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ જ છે. પરંતુ ઉપયુક્ત વક્તા જો મતિની
વિકલતા વગેરેના કારણે સ્ખલિતાદિદોષયુક્ત ઉચ્ચારતો હોય તો પણ
ભાવનિક્ષેપ જ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આમાં શું કારણ છે ?

શંકા : આમાં કારણ એ છે કે ભાવનિક્ષેપ માટે ઉચ્ચારણની અપેક્ષા
જ નથી. આવશ્યક-મંગળ-ઈન્દ્ર વગેરે જેનો ઉપયોગ હોય તેનો એ જીવ
આગમથી ભાવનિક્ષેપ બની જ જાય છે. પછી એ વખતે એ એનો વક્તા
હોય કે ન હોય. પરંતુ દ્રવ્યનિક્ષેપ માટે એમ કહી શકાતું નથી કે જેનો
અનુપયોગ હોય એનો એ દ્રવ્યનિક્ષેપ, કારણ કે વિવક્ષિત સાધુ વગેરે
હજારો પદાર્થોના જાણકાર છે, એમાંથી ઉપયોગ તો એકમાં જ હોય છે.
બાકીના બધાનો અનુપયોગ જ હોય છે. પછી એને એ વખતે કોનો
દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવો ? એમાં કોઈ વિનિગમક જ ન રહે. એટલે વિનિગમક
તરીકે વક્તૃત્વ આવશ્યક બને છે. તેથી અનુપયોગ ભલે હજારો પદાર્થોમાં

એવિતિ તેભ્યોઽન્યેભ્યસ્તદા સ કસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપો વક્તવ્ય ઇત્યત્ર વિનિ-
ગમકાભાવો ધ્રુવ એવ । તતશ્ચ વિનિગમકતયા વકૃત્ત્વમપેક્ષ્યતે । યસ્ય
યદા વકૃત્વં તસ્ય તદા સ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઇતિ । અત એવ વિશેષા-
વશ્યકભાષ્ય આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપાર્થ 'આગમઓઽણુવત્તો મંગલ-
સદ્દાણુવાસિઓ વત્તા ।...॥૨૧॥ ત્તિ વકૃત્ત્વમુપન્યસ્તં, પરન્તુ
ભાવનિક્ષેપાર્થ 'મંગલસુયવત્તો આગમઓ ભાવમંગલં હોઈ ॥...॥૪૯॥
ત્તિ વકૃત્વં નોપન્યસ્તમિતિ ચેત્ ?

મૈવં, આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપાર્થમપિ વકૃત્ત્વસ્યાનપેક્ષણાદ્ । અય-
મ્ભાવ:- 'ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપ:' ઇતિ વચનાદ્ જ્ઞાયતે યદ્, યદુપ-
યોગકારણં તદ્ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઇતિ । ઉપયોગસ્ય પરમાર્થિકં કારણત્વં તુ
જ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમરૂપાયા લબ્ધેરેવ, ન તુ વકૃત્ત્વસ્ય, તસ્યા
છે. પણ વિવક્ષિતકાળે એ જેનો વક્તા હોય એનો એ આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ
કહેવાય, શેષનો નહીં, અને વક્તૃત્વ આવ્યું એટલે સ્ખલિતાદિદોષોનો
વિચાર આવે જ, એ સ્પષ્ટ છે. આમ, આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ માટે
વક્તૃત્વ અપેક્ષિત છે, ભાવનિક્ષેપ માટે નહીં, એ નિશ્ચિત થાય છે.
એટલે જ વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં આગમથી દ્રવ્યમંગળ માટે 'મંગળશબ્દથી
અનુવાસિત = મંગળશબ્દના અર્થના જ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમથી વાસિત
અનુપયુક્ત વક્તા એ આગમથી દ્રવ્યમંગળ છે' એમ વક્તૃત્વનો સમાવેશ
કર્યો છે જ્યારે આગમથી ભાવમંગળ માટે 'મંગળશ્રુતમાં ઉપયુક્ત જીવ
એ આગમથી ભાવમંગળ છે' એવું કહેવા દ્વારા એનો સમાવેશ કર્યો
નથી.

સમાધાન : તમારી વાત બરાબર નથી. કારણકે દ્રવ્યનિક્ષેપ માટે
પણ વક્તૃત્વની અપેક્ષા નથી જ. આશય આ છે— 'ઉપયોગ એ
ભાવનિક્ષેપ છે' એવા વચનથી જણાય છે કે ઉપયોગનું જે કારણ હોય
તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. ઉપયોગનું વાસ્તવિક કારણ તો જ્ઞાનાવરણીયકર્મના
ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ જ છે, નહીં કે વક્તૃત્વ, કારણકે લબ્ધિ જ પરમાર્થથી

एव परमार्थतो योग्यतारूपत्वात्। अत एव बहुषु स्थलेषु वक्तृत्वस्याविवक्षाऽपि दृश्यत एव। यथा- *इयाणिं दव्वबंभं, तं दुविहं-आगमतो नोआगमतो य। आगमतो जाणए अणुवउत्ते त्ति निशीथ-चूर्णो*। ननु तर्हि विवक्षितस्य जीवस्य यदा यस्मिन्नुपयोगस्तदा स तस्यागमतो भावनिक्षेपः, तदन्येषां तु तज्ज्ञानविषयभूतानां पदार्थ-सहस्राणां सर्वेषां स आगमतो द्रव्यनिक्षेपो भवेत्, तेषां सर्वेषां लब्धेः सत्त्वादिति चेत् ? भवेदेव, कस्तत्र दोषः ? अत एव 'अनुपयोगो द्रव्यम्' इत्येवोक्तं, न तु 'अनुपयुक्तवक्तृत्वं द्रव्यम्' इति। तथापि ग्रन्थादौ 'देवदत्त आगमतो द्रव्यमङ्गलम्' इत्यादिरूपेण कथनं तु यस्य प्रस्तावस्तस्यैव भवति। प्रस्ताव एव तत्र विनिगमक इत्यर्थः। शिक्षितादिगुणोपेतवक्तृत्वं त्वनुयोगद्वारादौ यदुक्तं तदुपयोगस्य प्राधान्य-ख्यापनार्थमेव, एवंविधोऽपि वक्ता यद्यनुपयुक्तस्तदा द्रव्यनिक्षेप एव,

योग्यતારૂપ છે. તેથી જ અનેકસ્થળોએ વક્તૃત્વની અવિવક્ષા પણ જોવા મળે જ છે. જેમકે 'હવે દ્રવ્યબ્રહ્મ. તે બે પ્રકારે છે- આગમથી અને નોઆગમથી. અનુપયુક્ત જાણકાર એ આગમથી દ્રવ્યબ્રહ્મ છે' આ પ્રમાણે નિશીથચૂર્ણમાં કહેલ છે.

શંકા : તો પછી જ્યારે જેમાં ઉપયોગ હોય ત્યારે એ જીવ એનો ભાવનિક્ષેપ બનશે, ને એ સિવાયના એણે જાણેલા હજારો પદાર્થોનો એ આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ બની જશે, કારણકે એ બધાની લબ્ધિ તો છે જ.

સમાધાન : બનશે જ. શું વાંધો છે ? એટલે જ 'અનુપયોગ એ દ્રવ્ય છે' એમ કહેવાયું છે, 'અનુપયોગવાળું વક્તૃત્વ એ દ્રવ્ય છે' એમ નહીં. છતાં ગ્રન્થ વગેરેમાં 'દેવદત્ત આગમથી દ્રવ્યમંગલ છે' વગેરેરૂપે કથન તો મંગળાદિ જે પ્રસ્તુત હોય એનું જ થાય છે. અર્થાત્ કથનમાં પ્રસ્તાવ જ વિનિગમક છે. અનુયોગદ્વાર વગેરેમાં શિક્ષિતાદિગુણથી સહિત વક્તૃત્વ જે કહ્યું છે તે ઉપયોગની મુખ્યતા જણાવવા માટે કહ્યું છે. આ રીતે ગુણસહિત બોલનાર પણ જો અનુપયુક્ત હોય તો દ્રવ્યનિક્ષેપ જ

કિં પુનસ્તદન્યો વક્તાઽવક્તા વેતિ।

અથ નોઆગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપનિરૂપણાવસરઃ । તત્ર પૂર્વ નોશબ્દાર્થો વિચાર્યતે । અયં 'નો'શબ્દઃ શાસ્ત્રેષુ ચતુષ્પ્રકારો દૃશ્યતે । તદ્વથા-સર્વનિષેધવાચી, દેશનિષેધવાચી, દેશવાચી, મિશ્રવાચી ચ । તથાહિ—

આગમસવ્વનિસેહે નોસદ્દો અહવ દેસપડિસેહે । સવ્વે જહ ણસરીરં ભવ્વસસ ય આગમાભાવા । અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તા ઉદ્ધૂતાયા અસ્યા ગાથા-યાસ્તદ્વૃત્તિકૃત્કૃતા વ્યાખ્યા-વ્યાખ્યા-આગમસ્ય = આવશ્યકાદિજ્ઞાનસ્ય સર્વનિષેધે વર્તતે નોશબ્દઃ, અથવા તસ્યૈવ દેશપ્રતિષેધે વર્તતે । તત્ર સવ્વેત્તિ સર્વનિષેધ ઉદાહરણમુચ્યતે, યથેત્યુપપ્રદર્શનિ, ણસરીરં ત્તિ જ્ઞસ્ય = જાનતઃ શરીરં જ્ઞશરીરં નોઆગમત ઇહ દ્રવ્યાવશ્યકમ્ । ભવ્યસ્ય ચ = યોગ્યસ્ય યચ્છરીરં તદપિ નોઆગમત ઇદં દ્રવ્યાવશ્યકં, કુત ઇત્યાહ-
છે, તો શિક્ષિતાદિ ગુણવિકલપણે બોલનારની કે નહીં બોલનારની તો વાત જ શું ?

હવે નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપના નિરૂપણનો અવસર છે. એમાં પ્રથમ 'નો'શબ્દનો વિચાર કરાય છે. આ 'નો'શબ્દ શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારનો જોવા મળે છે. સર્વનિષેધવાચી, દેશનિષેધવાચી, દેશવાચી, અને મિશ્રવાચી. તે આ રીતે—

'નોશબ્દ આગમના સર્વનિષેધમાં અથવા દેશનિષેધમાં આવે છે. એમાં સર્વનિષેધમાં તે જશરીર અને ભવ્યશરીર અંગે જાણવો, કારણ કે આગમનો અભાવ છે.' આવું જણાવનાર અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં ઉદ્ધરેલી આ ગાથાની વૃત્તિકારશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરેલી વૃત્તિનો ભાવાર્થ આવો છે— નોશબ્દ આવશ્યકાદિજ્ઞાનરૂપ આગમના સર્વનિષેધમાં આવે છે અથવા દેશનિષેધમાં આવે છે. તેમાં સર્વનિષેધનું ઉદાહરણ-જાણકારજીવનું શરીર એ જશરીર અને આવશ્યકાદિજ્ઞાનરૂપ આગમને પામવા માટે યોગ્ય (= ભવ્ય) જીવનું શરીર એ ભવ્યશરીર. આ બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે. કારણ કે વિવક્ષિતકાળે આવશ્યકાદિ-

આગમસ્ય = આવશ્યકાદિજ્ઞાનલક્ષણસ્ય સર્વથાઽભવાદ્ । ઇદમુક્તં
 ભવતિ-જ્ઞશરીરં ભવ્યશરીરં ચાનન્તરમેવ વક્ષ્યમાણસ્વરૂપં નોઆગમતઃ
 = સર્વથાઽઽગમાભાવમાશ્રિત્ય દ્રવ્યાવશ્યકમુચ્યતે, નોશબ્દસ્યાત્ર પક્ષે
 સર્વનિષેધવચનત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ । દેશપ્રતિષેધવચનેઽપિ નોશબ્દ
 ઉદાહરણં યથા- કિરિયાગમુચ્ચરંતો આવાસં કુણઙ્ઞ ભાવસુત્રો ડ ।
 કિરિયાગમો ન હોઈ તસ્સ નિસેહો ભવે દેસે ॥૧॥ વ્યાખ્યા- ક્રિયાં
 = આવર્તાદિકાં કુર્વન્નિત્યધ્યાહારઃ, આગમં ચ વન્દનકસૂત્રાદિક-
 મુચ્ચારયન્ ભાવશૂન્યો ય આવશ્યકં કરોતિ સોઽપિ નોઆગમત ઇહ
 દ્રવ્યાવશ્યકમિતિ શેષઃ । અત્ર ચ ક્રિયાઽઽવર્તાદિકાઽઽગમો ન ભવતિ,
 જડત્વાદ્, આગમસ્ય ચ જ્ઞાનરૂપત્વાદ્ । અતસ્તસ્ય = આગમસ્ય
 (આવશ્યકાનુષ્ઠાનસ્યૈકસ્મિન્) દેશે ક્રિયાલક્ષણે નિષેધો ભવતિ, ક્રિયા
 આગમો ન ભવતીત્યર્થઃ, અતો નોઆગમત ઇતિ । ઇહ કિમુક્તં ભવતિ ?
 દેશે ક્રિયા લક્ષણે આગમાભાવમાશ્રિત્ય દ્રવ્યાવશ્યકમિદમિતિ ગાથાર્થઃ ।

જ્ઞાનસ્વરૂપ આગમનો સર્વથા અભાવ છે. આ સર્વથા અભાવની અપેક્ષાએ
 એ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે, માટે અહીં 'નો'શબ્દ
 સર્વનિષેધવાચી છે. જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીરનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. આ
 પ્રમાણે ગાથાર્થ જાણવો. દેશપ્રતિષેધવચનમાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવું.
 - ક્રિયાપૂર્વક સૂત્રને ઉચ્ચારતો જે ભાવશૂન્યપણે આવશ્યક કરે છે તે
 નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક છે. આમાં ક્રિયા એ આગમ નથી. તેનો
 દેશમાં નિષેધ થાય છે. આમ ગાથાર્થ છે. હવે વ્યાખ્યાર્થ : આવર્તાદિ
 ક્રિયાને કરતો, વન્દનકાદિ સૂત્રરૂપ આગમને ઉચ્ચારતો જે ભાવશૂન્યપણે
 આવશ્યક કરે છે તે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક છે. આમાં આવર્તાદિ
 ક્રિયા એ આગમ નથી, કારણ કે જડ છે, જ્યારે આગમ જ્ઞાનરૂપ છે.
 એટલે આવશ્યક અનુષ્ઠાનના ક્રિયારૂપ એકદેશમાં તસ્ય = આગમનો
 નિષેધ કરે છે, માટે આ નોઆગમથી છે. શું આશય ફલિત થયો ? આ-
 ક્રિયાસ્વરૂપ એકદેશમાં આગમના અભાવને આશ્રીને આ નોઆગમથી

વ્યાખ્યાર્થો લુગનો ।

અથ નોશબ્દસ્ય દેશવાચિત્વજ્ઞાપિકા વિશેષાવશ્યકભાષ્યગતા ગાથા— અહવા નો દેસમ્મિ નોઆગમઓ તદેકદેસાઓ । ભૂયસ્સ ભાવિણો વાડ્ગમસ્સ જં કારણં દેહો ॥૪૫ ॥ વ્યાખ્યાલેશશ્ચાયં- અથવા નો = નોશબ્દો દેસમ્મિ = દેશવચનો યદા વિવક્ષ્યતે તદા નોઆગમતો દ્રવ્યમજ્જલમિત્યસ્ય આગમૈકદેશમાશ્રિત્ય દ્રવ્યમજ્જલમિત્યર્થઃ પ્રાપ્યતે । મજ્જલપદાર્થજ્ઞસ્યાચેતનઃ, ભવ્યસ્ય તુ સચેતનો દેહ એવાત્ર નોઆગમતો દ્રવ્યમજ્જલં જ્ઞેયમ્, તસ્ય દેહસ્યાગમૈકદેશત્વાત્ । તદેકદેશત્વં કથમિત્યાશઙ્કાયમાહ-‘ભૂયસ્સ’ ઇત્યાદિ । ભૂતસ્ય ભાવિનો વા મજ્જલપદાર્થજ્ઞાનલક્ષણસ્યાગમસ્ય દેહો યસ્માત્ કારણં તસ્માત્ સ નોઆગમતો દ્રવ્યમજ્જલમિત્યર્થઃ । અયમ્ભાવઃ કારણં હિ કાર્યસ્યૈકદેશે વર્તત એવઃ, યથા મૃત્તિકા ઘટસ્ય । નનુ મૃત્તિકા ઘટસ્ય સર્વેષુ દેશેષુ વર્તતે, ન

દ્રવ્યઆવશ્યક છે, માટે ‘નો’ શબ્દ દેશનિષેધવાચી છે. આવો ગાથાર્થ જાણવો. આ બન્ને ગાથાની વ્યાખ્યાના અર્થ સરળ છે.

હવે ‘નો’શબ્દ દેશવાચી છે એ જણાવનાર વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથા— અથવા ‘નો’ શબ્દ દેશમાં છે. નોઆગમથી = આગમના એકદેશને આશ્રીને ભૂત અથવા ભાવી આગમના કારણભૂત દેહ દ્રવ્યમંગળ છે. આની વ્યાખ્યાના આવશ્યક અંશનો ભાવાર્થ - અથવા નોશબ્દને જ્યારે દેશવાચી તરીકે વિવક્ષવામાં આવે ત્યારે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળનો અર્થ આગમના એકદેશને આશ્રીને દ્રવ્યમંગળ એવો મળે છે. મંગળપદાર્થજ્ઞનો અચેતનદેહ કે ભવ્યનો સચેતન દેહ એ જ અહીં નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ જાણવું, કેમકે એનો દેહ એ આગમના એકદેશરૂપ છે. એ શી રીતે ? આ રીતે - ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન મંગળપદાર્થજ્ઞાનરૂપ આગમનું શરીર એ કારણ છે, માટે એ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. આ ભાવ છે - કારણ કાર્યના એક દેશમાં વર્તતું હોય છે જ, જેમ કે માટી ઘટના.

શંકા : માટી તો ઘડાના સર્વભાગોમાં હોય છે, નહીં કે કમ્બુ વગેરે

કમ્બ્વાદિલક્ષણ એકદેશ એવેતિ ચેત્ ? અહો ભ્રાન્તિઃ, ન હ્યવગાહ-
 નૈકદેશોઽત્ર વિવક્ષિતઃ, કિન્તર્હિ ? સ્વરૂપૈકદેશોઽત્ર વિવક્ષિતઃ। ઇદમુક્તં
 ભવતિ-મૃન્મયત્વં, કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વં, પૃથુબુધ્નોદરાદિરાકારઃ, વૃત્તત્વં,
 રક્તવર્ણઃ, ભૂમિસ્થત્વમિત્યાદયો ઘટસ્ય સ્વરૂપભૂતા અનેકેઽશાઃ સમ્મી-
 લ્ય ઘટસ્ય સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપં નિર્માન્તિ । તસ્ય સમ્પૂર્ણસ્ય સ્વરૂપસ્ય
 મૃન્મયત્વં = મૃત્તિકાદ્રવ્યમેકદેશભૂત ઇતિ સ્પષ્ટમેવ । તતશ્ચ મૃત્તિકાદિરૂપં
 પરિણામિકારણં ઘટાદિકંસ્ય કાર્યસ્યૈકદેશ વર્તતે ઇતિ સ્થિતમ્ ।

અથ મજ્જલપદાર્થજ્ઞાનલક્ષણસ્યાગમસ્ય પરિણામિકારણં જીવઃ ।
 તતશ્ચ ‘અણ્ણોણ્ણાણુગયાણં ઇમં ચ તં ચ ત્તિ વિભયણમજુત્તં, જહ ખીર-
 પાણિયાણં’ ઇત્યાદિવચનાત્ સંસારિણો જીવસ્ય શરીરેણ સહાભેદસ્ય
 વ્યવહાર્યત્વાત્ જીવાભિન્નસ્ય શરીરસ્યાપ્યાગમપરિણામિકારણતયા તદેક-

એક ભાગમાં જ.

સમાધાન : અહો ભ્રાન્તિ ! અહીં ઘડાની સંપૂર્ણઅવગાહનાના
 એક-એક દેશની વિવક્ષા નથી. તો ? સંપૂર્ણસ્વરૂપના એકદેશની વિવક્ષા
 છે. મૃન્મયત્વ, કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વ, પૃથુબુધ્નોદરાદિઆકાર, વૃત્તત્વ,
 રક્તવર્ણ, ભૂમિસ્થત્વ... વગેરે ઘડાના સ્વરૂપભૂત અનેક અંશો ભેગા
 થઈને ઘડાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ઘડતા હોય છે. તે સંપૂર્ણસ્વરૂપનું મૃન્મયત્વ
 = માટીદ્રવ્ય એ એકદેશભૂત છે જ. એટલે માટી વગેરેરૂપ પરિણામીકારણ
 એ ઘટ વગેરે કાર્યના એકદેશરૂપ હોય છે એ નિશ્ચિત થયું.

હવે, મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું પરિણામી કારણ તો જીવ
 છે, શરીર નહીં. છતાં ‘અન્યોન્ય એકમેક થયેલ પદાર્થોનું ‘આ એક છે’
 ‘આ બીજો પદાર્થ છે.’ એ રીતે વિભાજન કરવું એ અયોગ્ય છે, જેમ
 કે દૂધ ને પાણી’ એવા વચનને અનુસરીને સંસારી જીવનો શરીર સાથે
 અભેદ વ્યવહાર થતો હોવાથી, જીવથી અભિન્ન શરીર પણ આગમનું
 પરિણામી કારણ છે ને તેથી એનું આગમના એકદેશપણું વિરુદ્ધ નથી.

દેશતાડવિરુદ્ધા । અતો નોઆગમં = આગમૈકદેશમાશ્રિત્ય તાદૃગચેતનઃ સચેતનો વા દેહો દ્રવ્યમજ્જલમુચ્યતે ।

યદ્યાપ્યયમેવ દેહઃ પૂર્વે 'નો'શબ્દસ્ય સર્વનિષેધપરત્વમજ્ઞીકૃત્ય નોઆગમતો દ્રવ્યમજ્જલતયાડર્થતઃ કથિતસ્તથાપિ ન કશ્ચિદ્વિરોધઃ, વિવક્ષાભેદાત્ । જ્ઞશરીરે ભવ્યશરીરે વાડડગમસ્ય લબ્ધ્યુપયોગોભયરૂપેણ યોડભાવસ્તં પુરસ્કૃત્ય નોશબ્દસ્ય સર્વનિષેધપરત્વં વિવક્ષિતં, તથા તત્ર જ્ઞશરીરાદાવેવોક્તરીત્યાડડગમસ્ય યત્પરિણામિકારણત્વં, તત્પુરસ્કૃત્ય દેશપરત્વં વિવક્ષિતમિતિ ન દોષઃ ।

નનુ મજ્જલપદાર્થજ્ઞોડનુપયુક્તવક્તા મજ્જલપદાર્થજ્ઞાનલક્ષણસ્યાગમસ્ય પરિણામિકારણતયાડડગમતો દ્રવ્યમજ્જલતયા પૂર્વમુક્તઃ । તતશ્ચાત્ર જ્ઞ-

એટલે નોઆગમને = આગમના એકદેશને આશ્રીને તેવો અચેતન કે સચેતન દેહ દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે.

જો કે આ જ દેહને પૂર્વે નોશબ્દને સર્વનિષેધવાચી માની નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળરૂપે અર્થથી કહેલ છે, તો પણ કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે વિવક્ષાભેદ છે. જ્ઞશરીરમાં કે ભવ્યશરીરમાં આગમનો લબ્ધિ અને ઉપયોગ બન્ને રૂપે જે અભાવ છે એને આગળ કરીને નોશબ્દને સર્વનિષેધવાચી રૂપે વિવક્ષ્યો હતો. તથા ત્યાં જ = જ્ઞશરીરાદિમાં જ કહ્યા પ્રમાણે આગમની જે પરિણામિકારણતા છે તેને આગળ કરીને નોશબ્દને દેશવાચી માનેલો છે. માટે કોઈ દોષ નથી.

શંકા : મંગળપદાર્થજ્ઞ અનુપયુક્તવક્તા મંગળપદાર્થજ્ઞાનરૂપ આગમનું પરિણામીકારણ હોવાથી પૂર્વે આગમથી દ્રવ્યમંગળરૂપે કહ્યો છે. એટલે અહીં જ્ઞશરીરને ને ભવ્યશરીરને એ આગમના પરિણામીકારણ હોવા છતાં નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળરૂપે કહેવા એમાં વિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન : બહુ મોટો તફાવત હોવાથી એમાં વિરોધ નથી. અનુપયુક્ત વક્તામાં ઉપયોગરૂપે જ આગમનો અભાવ છે, લબ્ધિરૂપે તો એ ત્યાં વિદ્યમાન છે જ. જ્ઞાનાવરણકર્મની ક્ષયોપશમરૂપ એ લબ્ધિ જ

ભવ્યશરીરયોસ્તત્પરિણામિકારણત્વેऽપિ નોઆગમતો દ્રવ્યમજ્જલતાકથનં કથં ન વિરુદ્ધમિતિ ચેત્ ? ન, મહદન્તરત્વાત્ । અનુપયુક્તે વક્તૃયુપ-યોગરૂપેણૈવાગમસ્યાભાવઃ, લબ્ધિરૂપેણ તુ સ તત્ર તદાપિ વર્તત એવ । જ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમરૂપા સા લબ્ધિરેવ પારમાર્થિકી યોગ્યતોચ્યતે । સા યોગ્યતૈવ ચ વાસ્તવિકં પરિણામિકારણત્વમિતિ તુ પૂર્વમુક્તમેવ । અતસ્તસ્ય વક્તુરાગમતો દ્રવ્યમજ્જલત્વં નિર્બાધમેવ । જ્ઞશરીરસ્ય તુ ન પરમાર્થતો ભાવમજ્જલોપાદાનકારણત્વં, જીવસ્યૈવ તત્સમ્ભવાત્, ભાવ-મજ્જલસ્ય જીવપરિણામરૂપત્વાત્, પરિણામિકારણસ્ય જીવસ્યાપિ તદા ન તત્ર વિદ્યમાનત્વં, યદાપિ તદ્વિદ્યમાનત્વમભૂત, તદાપિ જીવઃ પરમાર્થ-તસ્તુ શરીરભિન્ન એવ, જડચેતનયોરભેદાસમ્ભવાત્, ‘અણ્ણોણ્ણાણુગયાણં ઇમં ચ તં ચ ત્તિ વિભયણમજુત્તં, જહ ઝીરપાણિયાણં’ ઇત્યાદિવચનાદ્ વ્યવહારત એવાભેદો વ્યવહિયતે । તતશ્ચૈતદુપચરિતાભેદવશાત્ જીવનિષ્ઠં

વાસ્તવિક યોગ્યતા છે. અને એ યોગ્યતા જ સાચી પરિણામિકારણતા છે. આ વાત પૂર્વે (પૃ.૧૦૩) કહેલી છે એટલે એ વક્તા આગમથી દ્રવ્યમંગળ હોવો તો નિર્બાધ જ છે. પણ જ્ઞશરીર કાંઈ પરમાર્થથી ભાવમંગળનું પરિણામીકારણ નથી, કારણ કે જીવ જ એનું પરિણામી-કારણ બની શકે છે. તે પણ એટલા માટે કે ભાવમંગળ એ જીવના પરિણામરૂપ છે. જ્ઞશરીરકાળે તો પરિણામી કારણરૂપ જીવ પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોતો નથી. સચેતનશરીરમાં જ્યારે તે હાજર હતો ત્યારે પણ પરમાર્થથી તો એ શરીરથી ભિન્ન જ હતો. કારણ કે જડ અને ચેતનનો અભેદ સંભવતો નથી. પણ, ‘અન્યોન્ય અનુગત પદાર્થોમાં આ આ છે ને આ તે છે એમ વિભાજન કરવું અયોગ્ય છે, જેમ કે દૂધ પાણીનું.’ આવા વચનને અનુસરીને જ વ્યવહારથી અભેદ કહેવાય છે. એટલે આ ઉપચરિત અભેદને નજરમાં લઈને જીવમાં રહેલ પરિણામિકારણતા જીવથી અધિષ્ઠિત શરીરમાં ઉપચારાય છે. અતીતકાળમાં સચેતન અવસ્થામાં શરીરનિષ્ઠ એ ઉપચરિત પરિણામિકારણતા, અતીતપર્યાયનો

પરિણામિકારણત્વં તદધિષ્ટિતે શરીર ઉપચર્યતે । અતીતકાલે શરીરનિષ્ઠં તદુપચરિતં પરિણામિકારણત્વમતીતપર્યાયાનુવૃત્ત્યભ્યુપગમપરનયાનુવૃત્ત્યા ઘૃતાપનયનાન્તરમપિ ‘ઘૃતકુમ્ભોઽયં’ इत्यादि व्यपदेशवद् वर्तमाने व्य-
 पदिश्यते। इत्थञ्च ज्ञशरीरे न मुख्यं परिणामिकारणत्वं न वैकेनैवोप-
 चारेणोपचरितं तद्, अपि तूपचारपरंपरयोपचरितमेवेति मुख्यपरिणामि-
 कारणत्वापेक्षमागतो द्रव्यमङ्गलत्वं नोच्यते । यद्यपि द्रव्यमङ्गलताव्य-
 पदेशकाले भव्यशरीरं जीवाधिष्ठितं भवति, परंतु तदा स जीवो न
 मुख्यपरिणामिकारणत्ववान्, मङ्गलपदार्थज्ञानानुकूलज्ञानावरणक्षयोपशम-
 रूपलब्धिलक्षणयोग्यताविरहात् । तथापि यत आगामिनि काले स
 योग्यतावान् भविष्यत्यतो भविष्यत्पर्यायस्येदानीमपि योऽस्तित्वमुपचरति
वर्तमानमां પણ સ્વીકાર-વ્યવહાર કરનાર નયને અનુસરીને વર્તમાનમાં
 પણ રહેલી હોય એમ કહેવાય છે. જેમકે ઘી કાઢી લીધા પછી પણ ‘આ
 ઘીનો ઘડો છે’ એવો ઉલ્લેખ થાય છે. આમ જ્ઞશરીરમાં મુખ્ય પરિણામિ-
 કારણતા નથી કે એક જ ઉપચાર કરીને મળતી ઉપચરિત પરિણામિ-
 કારણતા પણ નથી, પણ ઉપચારની પરંપરાથી ઉપચરિત થયેલ તે હોય
 છે. માટે મુખ્યપરિણામિકારણતાને સાપેક્ષ એવી આગમથી દ્રવ્યમંગળતા
 કહેવાતી નથી.

હવે ભવ્યશરીર અંગે વિચારીએ તો દ્રવ્યમંગળતાના વ્યપદેશકાળે
 એ જીવાધિષ્ટિત હોય છે, પણ ત્યારે એ જીવમાં મુખ્ય પરિણામિકારણતા
 હાજર હોતી નથી, કારણ કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનને અનુકૂળ એવા
 જ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમરૂપ જે લબ્ધિ, તદાત્મક યોગ્યતા ત્યારે હોતી
 નથી. છતાં આગામીકાળે તે જીવ યોગ્યતાવાનું બનવાનો છે, એટલે
 ભવિષ્યકાલીન એ યોગ્યતા હાલમાં પણ, ભવિષ્યત્પર્યાયના અસ્તિત્વને
 વર્તમાનમાં પણ ઉપચરતા નયને અનુસરીને, હાજર કહેવાય છે. જેમ
 કે જેમાં ભવિષ્યમાં ઘી ભરવાનો ઉદ્દેશ છે તે ખાલી ઘડો વર્તમાનમાં પણ
 ઘીનો ઘડો કહેવાય છે. આમ એ જીવ ઉપચરિતયોગ્યતાવાળો છે. એટલે

તન્નયાનુવૃત્ત્યા સા યોગ્યતા ઘૃતકુમ્ભવત્ કથ્યતે । તતશ્ચ યતઃ સ ઉપ-
ચરિતયોગ્યતાવાનુ, અતઃ પૂર્વોક્તરીત્યા તદભિન્નં શરીરમપિ યોગ્યતાવદ્ ।
ઇત્યશ્ચ ભવ્યશરીરે ન મુખ્યં પરિણામિકારણત્વં ન વૈકેનૈવોપચારેણોપચરિતં
તદ્, અપિ તૂપચારપરમ્પરયોપચરિતમેવેતિ મુખ્યપરિણામિકારણત્વાપેક્ષ-
માગમતો દ્રવ્યમજ્જલત્વં નોચ્યતે ।

અત્ર ઘૃતકુમ્ભદૃષ્ટાન્ત એવં યોજ્યઃ । યથા ઘૃતે પ્રક્ષિપ્યાપનીતે
તદાધારત્વપર્યાયેડતિક્રાન્તેડપ્યયં ઘૃતકુમ્ભ ઇતિ વ્યપદેશો લોકે પ્રવર્તતે
તથા જ્ઞશરીરે જ્ઞેયમ્ । તથા, યથા ઘૃતે પ્રક્ષેપુમિષ્ટે તદાધારત્વપર્યાયે
ભવિષ્યત્યપિ લોકેડયં ઘૃતકુમ્ભ ઇત્યાદિ વ્યપદેશો દૃશ્યતે તથા ભવ્ય-
શરીરે જ્ઞેયમ્ ।

એવં ચ મજ્જલપદાર્થજ્ઞ ઉપયુક્તો જીવ આગમતો ભાવમજ્જલમ્ ।
તન્મુખ્યપરિણામિકારણં મજ્જલપદાર્થજ્ઞોડનુપયુક્તો વક્તાડડગમતો દ્રવ્ય-
પૂર્વે કહી ગયા મુજબ જે એનાથી અભિન્ન છે એવું શરીર પણ યોગ્યતાવાળું
છે. આમ ભવ્યશરીરમાં પણ નથી મુખ્યપરિણામિકારણતા કે નથી એક
જ ઉપચારથી ઉપચરિત તે, પણ ઉપચારની પરંપરાથી ઉપચરિત તે જ
છે. માટે મુખ્યપરિણામિકારણતાને સાપેક્ષ એવી આગમથી દ્રવ્યમંગળતા
કહેવાતી નથી.

અહીં ધીના ઘડાનું દૃષ્ટાન્ત આ રીતે લગાવવું - જેમ ધી નાખીને
ભરીને પછી ખાલી કરી નાંખ્યું હોય ને તેથી ધીની આધારતારૂપ પર્યાય
અતીત થઈ ગયો હોય તો પણ 'આ ધીનો ઘડો છે' એમ લોકમાં
વ્યવહાર થાય છે, એ રીતે જ્ઞશરીરમાં જ્ઞણવું. તથા, ધી ભરવાના
ઉદ્દેશવાળા ઘડામાં ધીની આધારતારૂપ પર્યાય જો કે વર્તમાનમાં છે નહીં,
પણ ભવિષ્યમાં આવવાનો છે. ને તેથી લોકમાં આ ધીનો ઘડો એવો
વ્યવહાર થાય છે. એ રીતે ભવ્યશરીરમાં જ્ઞણવું.

એટલે આ પ્રમાણે નિશ્ચિત થશે કે— મંગળપદાર્થનો જ્ઞણકાર ને
એમાં ઉપયુક્ત જીવ એ આગમથી ભાવમંગળ છે. તેના મુખ્યપરિણામી

મજ્જલમ્ । મજ્જલપદાર્થજ્ઞસ્ય શય્યાસંસ્તારકસિદ્ધશિલાતલાદિગતં જીવવિ-
પ્રમુક્તં શરીરં નોઆગમતો જ્ઞશરીરદ્રવ્યમજ્જલમ્ । યોનિજન્મત્વનિષ્ક્રાન્તો
યો જીવોડનેનૈવ શરીરસમુચ્છ્રયેનાત્તેન જિનોપદિષ્ટેન ભાવેન મજ્જલમિત્યે-
તત્પદમાગામિનિ કાલે શિક્ષિષ્યતે ન તાવચ્છિક્ષતે તજ્જીવાધિષ્ઠિતં શરીરં
નોઆગમતો ભવ્યશરીરદ્રવ્યમજ્જલમ્ । અનયોશ્ચ જ્ઞ-ભવ્યશરીરયોર્યો
મજ્જલપદાર્થજ્ઞાનલક્ષણસ્યાગમસ્યાભાવઃ, સ યદા વિવક્ષિતસ્તદા નોશબ્દો
સર્વનિષેધવચનો જ્ઞેયઃ । તયોશ્ચોપચારપરમ્પરયોપચરિતં યત્પરિણામિકા-
રણત્વં તદ્યદા વિવક્ષિતં તદા નોશબ્દો દેશવાચકો જ્ઞેયઃ ।

તદેવં નોશબ્દસ્ય સર્વનિષેધવચનત્વં, દેશનિષેધવચનત્વં, દેશ-
વચનત્વં ચ સમર્થિતં, અધુના મિશ્રવચનત્વં સમર્થ્યતે । તદર્થં વિશેષા-
વશ્યકભાષ્યગતોડધિકારઃ પ્રદર્શ્યતે । તથાહિ-

કારણભૂત એવો મંગળપદાર્થજ્ઞ અનુપયુક્ત વક્તા એ આગમથી દ્રવ્યમંગળ
છે. મંગળપદાર્થજ્ઞ સાધુ વગેરેનું શય્યા-સંથારો-સિદ્ધશિલાતલ વગેરેમાં
રહેલું- જીવે છોડી દીધેલું શરીર (મૃતદેહ) એ નોઆગમથી જ્ઞશરીર
દ્રવ્યમંગળ છે. માતાની યોનિમાંથી જન્મ પામી ચૂકેલો જે જીવ ગૃહીત
કરેલા આ જ શરીરથી જિનોપદિષ્ટ ભાવપૂર્વક 'મંગળ' એવા પદને
આગામીકાળમાં ભણવાનો છે, પણ હજુ ભણ્યો નથી, તે જીવથી અધિષ્ઠિત
શરીર એ નોઆગમથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યમંગળ છે. આ બન્ને જ્ઞશરીર-
ભવ્યશરીરમાં મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનો જે સર્વથા (= ઉપયોગ
અને લબ્ધિ બન્નેરૂપે) અભાવ છે તે જ્યારે વિવક્ષિત હોય ત્યારે નોશબ્દ
સર્વનિષેધવાચી જાણવો, અને એ બન્નેમાં ઉપચારની પરંપરાથી ઉપચરિત
જે પરિણામિકારણતા, તે જ્યારે વિવક્ષિત હોય ત્યારે નોશબ્દ દેશવાચી
જાણવો.

આમ, નોશબ્દનું સર્વનિષેધવાચી, દેશનિષેધવાચી અને દેશવાચી
હોવા રૂપે સમર્થન થયું. હવે મિશ્રવાચીપણું વિચારીએ- એ માટે
વિશેષાવશ્યકભાષ્યનો અધિકાર દેખાડાય છે. તે આ રીતે-

અહવા સમ્મદ્સણ-નાણ-ચરિત્તોવઓગપરિણામો ।

નોઆગમઓ ભાવો નોસદ્દો મિસ્સભાવમ્મિ ॥૫૦॥ વ્યાખ્યાકૃદ્ધિઃ
શ્રીમદ્ધિર્હેમચન્દ્રસૂરિભિઃ કૃતા તદ્વ્યાખ્યા- અથવા પ્રતિક્રમણ-
પ્રત્યુપેક્ષણાદિક્રિયાં કુર્વાણસ્ય યો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રોપયોગપરિણામઃ,
સ નોઆગમતો ભાવો = ભાવમજ્જલં ભવતિ । નોશબ્દશ્ચાત્ર મિશ્રવચનઃ,
યસ્માન્નાસૌ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રોપયોગપરિણામઃ કેવલ ઇવાગમઃ,
ચારિત્રાદેરપિ સદ્ભાવાત્ । નાઽપ્યનાગમ ઇવ, જ્ઞાનસ્યાપિ વિદ્યમાનત્વાત્,
ઇતિ મિશ્રતા । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ વ્યાખ્યાર્થઃ સુગમઃ ।

ઇત્યન્ન- નોશબ્દસ્ય સર્વનિષેધવચનત્વે જ્ઞ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય,
દેશનિષેધવચનત્વે તદ્વ્યતિરિક્તદ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય, દેશવચનત્વે જ્ઞ-ભવ્ય-
શરીરદ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય, મિશ્રવચનત્વે ચ નોઆગમતો ભાવનિક્ષેપસ્ય પ્રાપ્તિ-
ર્જ્ઞેયા ।

અથવા સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઉપયોગ પરિણામ એ
નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ છે. અહીં નોશબ્દ મિશ્રભાવને જણાવે છે.
વ્યાખ્યાકાર શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરેલી આની વ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ
- અથવા પ્રતિક્રમણ-પડિલેહણાદિ ક્રિયાને કરી રહેલ જીવનો જે જ્ઞાન-
દર્શન-ચારિત્રોપયોગપરિણામ એ નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં
નોશબ્દ મિશ્રવાચી છે, કારણ કે આ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં ઉપયોગરૂપ
પરિણામ એ માત્ર આગમરૂપ નથી, કારણ કે ચારિત્રાદિ પણ હાજર
છે. વળી અનાગમરૂપ પણ નથી, કારણ કે જ્ઞાન પણ હાજર છે, માટે
મિશ્રતા છે. ભાવાર્થ સરળ છે.

આમ નોશબ્દ સર્વનિષેધવાચી હોય તો જ્ઞ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યનિક્ષેપ,
દેશનિષેધવાચી હોય તો તદ્વ્યતિરિક્તદ્રવ્યનિક્ષેપ, દેશવાચી હોય તો જ્ઞ-
ભવ્યશરીરદ્રવ્યનિક્ષેપ અને મિશ્રવાચી હોય તો નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ
મળે છે તે જાણવું.

तदेवं नोशब्दस्य चत्वारोऽप्यर्था विचारिताः । तत्समकमेव च नोआगमतो द्रव्यनिक्षेपस्य ज्ञशरीर-भव्यशरीरलक्षणौ द्वौ भेदौ प्रायः प्ररूपितौ । अधुना तद्व्यतिरिक्तलक्षणस्तृतीयो भेदः प्ररूप्यते—

ताभ्यां = ज्ञशरीर-भव्यशरीराभ्यां व्यतिरिक्तं यद् द्रव्यं, तत्तद्व्यतिरिक्ताख्यो नोआगमतो द्रव्यनिक्षेपस्य तृतीयो भेदः । यत्र यत्र विवक्षावशाद्विविधा द्रव्यनिक्षेपा ये संमतास्ते सर्वेऽस्मिन्नेव प्रकारे समाविशन्ति । अयम्भावः सर्वत्र नाम-स्थापना-आगमतोद्रव्य-नोआगमतो ज्ञशरीर-भव्यशरीरद्रव्य-आगमतोभावलक्षणनिक्षेपा नियता एव भवन्ति, न तत्र किमपि वैविध्यं सम्भवति । तद्यथा-विवक्षितस्य वस्तुनोऽभिधानं तदभिधानाभिधेयं वा तदर्थशून्यं वस्त्वेव सर्वत्र नामनिक्षेपः । अक्षादिषु चित्रादिषु वा तदभिप्रायेण यत्स्थाप्यते तदेव सर्वत्र स्थापनानिक्षेपः ।

आम नोशब्दना यारे अर्थ विचार्या. अनी साथे साथे ज नोआगमथी द्रव्यनिक्षेपना ज्ञशरीर-त्वव्यशरीर नामना बे भेद पश लगभग विचारार्थ गया. उवे अनो तद्व्यतिरिक्त नामनो त्रीजो भेद विचाराय छे.

तद् = ते बेथी = ज्ञशरीर-त्वव्यशरीर अे बेथी व्यतिरिक्त = त्मिन्न जे द्रव्य, ते नोआगमथी द्रव्यनिक्षेपनो तद्व्यतिरिक्त नामे त्रीजो भेद छे. ज्यां ज्यां विवक्षावशात् जे विविधद्रव्यनिक्षेपाओ मान्य डोय ते भधा आ त्रीजोभेदमां आवे छे. आशय आ छे - सर्वत्र = भधी वस्तुओमां नाम, स्थापना, आगमथी द्रव्य, नोआगमथी ज्ञशरीर-त्वव्यशरीर द्रव्य अने आगमथी त्वावनिक्षेप.. आ निक्षेपाओ अेकसरभा ज डोय छे, आमां कोई विविधता डोती नथी. ते आ रीते- विवक्षित वस्तुनुं अभिधान के ते अभिधानथी अभिधेय तदर्थशून्य वस्तु अे ज सर्वत्र नामनिक्षेप छे. अक्षादिमां के चित्रादिमां ते वस्तुना अभिप्रायथी जे स्थापय छे ते ज सर्वत्र स्थापनानिक्षेप छे. विवक्षित पदार्थनो ज्ञाज्ञकार अनुपयुक्त जव अे ज सर्वत्र आगमथी द्रव्यनिक्षेप छे. विवक्षित

વિવક્ષિતપદાર્થજ્ઞોઽનુપયુક્તો જીવ એવ સર્વત્રાગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપઃ। વિવક્ષિત-પદાર્થજ્ઞસ્ય જીવવિપ્રમુક્તં શરીરમેવ સર્વત્ર નોઆગમતો જ્ઞશરીરદ્રવ્યનિક્ષેપઃ। આગામિનિ કાલે યો જીવો વિવક્ષિતપદસ્યાર્થસ્ય જ્ઞાતા ભવિષ્યતિ તદધિષ્ટિતં શરીરં સર્વત્ર નોઆગમતો ભવ્યશરીરદ્રવ્યનિક્ષેપઃ। વિવક્ષિત-પદપ્રતિપાદ્યેઽર્થે ઉપયુક્ત આત્મા સર્વત્ર આગમતો ભાવનિક્ષેપઃ। અત્ર પુનઃ પુનઃ પદપ્રતિપાદ્યસ્યાર્થસ્ય યા વાર્તા તયાઽપિ 'પદપ્રતિપાદ્યાનામર્થા-નામેવ નિક્ષેપા ભવન્તી'તિ નિશ્ચીયતે। અત એવ શાસ્ત્રોક્તા અનભિલાપ્યા ભાવા યદિ નૈકેનાપિ 'અનાભિલાપ્યા'દિલક્ષણેન પદેન પ્રતિપાદ્યાસ્તદા તેષાં નિક્ષેપાણામચિન્તનીયતયૈવ નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાનિયમસ્ય ન વ્યભિચારઃ, અન્યથા ન તેષાં નામનિક્ષેપસ્યૈવ કેવલસ્યાસમ્ભવઃ, અપિ ત્વાગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપાદેરપ્યસમ્ભવ એવ, પદપ્રતિપાદ્યત્વસ્યાસમ્ભવેન

પદાર્થના જાણકારનું જીવશૂન્ય શરીર એ જ સર્વત્ર નોઆગમથી જ્ઞશરીર દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. આગામી કાળે જે જીવ વિવક્ષિતપદના અર્થનો જાણકાર બનવાનો છે તેનાથી અધિષ્ટિત શરીર એ જ સર્વત્ર નોઆગમથી ભવ્યશરીર દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. વિવક્ષિતપદથી પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં ઉપયુક્ત આત્મા એ જ સર્વત્ર આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે. અહીં ફરી ફરી = આગમથી દ્રવ્ય અને ભાવનિક્ષેપમાં તથા નોઆગમથી જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર નિક્ષેપમાં, પદપ્રતિપાદ્ય અર્થની = પદાર્થની જે વાત છે તેનાથી પણ પદપ્રતિપાદ્ય વસ્તુઓના જ નિક્ષેપ હોય છે, એ નિશ્ચિત થાય છે. એટલે જ શાસ્ત્રોક્ત અનભિલાપ્યભાવો જો 'અનભિલાપ્ય' વગેરેરૂપ એકપણ પદથી પ્રતિપાદ્ય ન હોય તો તેના નિક્ષેપ વિચારવાના જ હોતા નથી. ને તેથી નિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાના નિયમમાં વ્યભિચાર નથી. નહીંતર, તે ભાવોના માત્ર નામનિક્ષેપનો જ નહીં, પણ આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ વગેરેનો પણ અસંભવ થશે, કારણ કે પદપ્રતિપાદ્યત્વ અસંભવિત હોવાથી પદાર્થજ્ઞત્વાદિ પણ સંભવતા નથી. અને જો તે ભાવો 'અનભિલાપ્ય' પદથી પ્રતિપાદ્ય છે, તો તેના નિક્ષેપ વિચારવા જ જોઈએ, કારણ કે

पदार्थज्ञत्वादेरसम्भवात् । यदि च ते भावा 'अनभिलाष्य'पदप्रतिपाद्याः, तदा तेषां निक्षेपाश्चिन्तनीया एव, पदप्रतिपाद्यार्थरूपत्वात्तेषां, परन्तु तदा 'अनभिलाष्य'इतिशब्द एव अनभिलाष्याख्यो गोपालदारकादिरेव वा तेषां नामनिक्षेपः । एवमेवागमतो द्रव्यनिक्षेपादेरपि सम्भव एव, अनभिलाष्यपदार्थज्ञत्वस्य सम्भवात् ।

तदेवं नाम-स्थापना-आगमतोद्रव्य-ज्ञशरीर-भव्यशरीर-आगमतो भावलक्षणा निक्षेपाः सर्वत्र नियता भवन्तीति स्थितम् । अत एव बहुषु स्थलेषु ग्रन्थकारास्तद्रव्यतिरिक्तं द्रव्यनिक्षेपं नोआगमतो भावनिक्षेपं चैव प्रायो निरूपयन्ति, तद्भिन्नास्तु नामादिनिक्षेपानतिदिशन्त्येव । यथा **पिण्डनिर्युक्तावाधाकर्मशब्दगत'आधा'पदप्रतिपाद्य'आधा'निक्षेपावसरे** निर्युक्तिकारेण नामाधादयो नैव निरूपिताः, तथा च तद्वृत्तिग्रन्थः- तत्र नामाधा स्थापनाधा द्रव्याधाऽपि चागमतो नोआगमतश्च ज्ञशरीररूपा अे भावो पदप्रतिपाद्यवस्तुत्वेन पश्येत् । पश्येत् अे वपते 'अनभिलाष्य' अेवो शब्द, अथवा अे नामवाणा गोपाणपुत्रादि ज नामनिक्षेपे अनशे. अेम आगमथी भावनिक्षेपे वगेरे पश्येत् संभविते अनशे ज, कारणे के 'अनभिलाष्य' पदना अर्थनुं ज्ञान संभविते छे. (= कारणे के अनभिलाष्यपदार्थज्ञत्व संभविते छे.)

आम नाम, स्थापना, आगमथी द्रव्य, नोआगमथी ज्ञशरीर-भव्यशरीर-आगमथी भाव'निक्षेपा सर्वत्र अेकसरूपा लोय छे, अे नक्की थयुं. अेटले ज घणा स्थणे ग्रन्थकारो तद्रव्यतिरिक्तद्रव्यनिक्षेपे अने नोआगमथी भावनिक्षेपे आ अेनुं ज प्रायः निरूपण करे छे. अे सिवायना नामादि-निक्षेपाअेनो तो अतिदेशे ज करी दे छे. जेअेके पिण्डनिर्युक्तिमां 'आधाकर्म' शब्दगत 'आधा' पदथी प्रतिपाद्य आधाना निक्षेपे दर्शाववाना अवसरे निर्युक्तिकारे नामआधा वगेरेनुं निरूपण कर्युं ज नथी. अेनो वृत्तिग्रन्थे आवो छे- *तेमां नामआधा, स्थापनाआधा, आगमथी द्रव्यआधा, नो-आगमथी ज्ञशरीर-भव्यशरीरत्वे द्रव्यआधा, आ अधा*

ભવ્યશરીરરૂપા ચૈષણેવ ભાવનીયા, જ્ઞશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તાં તુ દ્રવ્યાધામભિધિત્સુરાહેત્યાદિ। તત્તત્પદપ્રતિપાદ્યા યેડર્થા ણ્ણુ નિયતેષુ નામાદિનિક્ષેપેષુ, નોઆગમતો ભાવનિક્ષેપે, નિક્ષેપચતુષ્ટયાત્ પૃથક્કૃતેષુ વા ક્ષેત્રાદિનિક્ષેપેષુ ન સમવતરન્તિ તે સર્વે નોઆગમતસ્તદ્વ્યતિરિક્તે દ્રવ્યનિક્ષેપે સમવતરન્તીતિ। તે સર્વે તદ્વ્યતિરિક્તદ્રવ્યનિક્ષેપરૂપા इत्यर्थः।

તતશ્ચ યોડનુપયુક્ત આવર્તાદિક્રિયામયં વન્દનકં કરોતિ સ તદ્વ્ય-તિરિક્તદ્રવ્યાવશ્યકં, ‘અનુપયોગો દ્રવ્યમ્’ इतिवचनात्। यद्वा, इहपर-लोकाद्याशंसालक्षणेनाविधिना भक्त्यापि क्रियमाणा जिनपूजादिक्रिया द्रव्यक्रियैव, अविधिक्रियायाः साक्षान्मोक्षाङ्गत्वाभावात् । तदुक्तं-द्रव्यतो भावतश्चैव प्रत्याख्यानं द्विधा मतम् । अपेक्षादिकृतं ह्याद्यमतो-ऽन्यच्चरमं मतम् ॥ अष्टकप्रकरणे ८-१ ॥ प्रत्याख्यानोपलक्षणादशेषा

નિક્ષેપાઓ એષણાના નિક્ષેપાની જેમ જાણી લેવા. જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાધાને કહેવાની ઇચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર કહે છે વગેરે... વિવક્ષિત પદથી પ્રતિપાદ્ય પદાર્થોમાંના જે પદાર્થો આ નામાદિ નિયત નિક્ષેપાઓમાં, નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપમાં, કે ચાર નિક્ષેપથી વધારાના જે નિક્ષેપાઓ કર્યા હોય તે ક્ષેત્રાદિનિક્ષેપાઓમાં સમાવેશ નથી પામતા એ બધાનો નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનિક્ષેપમાં સમાવેશ હોય છે. અર્થાત્ તે બધા તદ્ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ હોય છે.

એટલે જે અનુપયુક્તપણે આવર્તાદિ ક્રિયામય વાંદણાં દે છે તે ‘અનુપયોગો દ્રવ્યમ્’ એવા વચનને અનુસરીને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક છે. અથવા ઇહલૌકિક કે પારલૌકિક ભૌતિક પદાર્થની આશંસારૂપ અવિધિથી કરાતી જિનપૂજાદિક્રિયા ભક્તિથી કરાતી હોય તો પણ દ્રવ્યક્રિયા જ છે, કારણ કે અવિધિક્રિયા સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ બનતી નથી. અષ્ટકપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે— દ્રવ્યથી અને ભાવથી.. એમ પર્યકપ્રાણ બે પ્રકારે કહેવાયેલું છે. જે અપેક્ષા વગેરેથી કરાય છે તે આદ્ય = દ્રવ્યથી પર્યકપ્રાણ છે અને એ સિવાયનું ભાવપર્યકપ્રાણ છે. ॥૮-૧॥ અહીં

ધર્મક્રિયા અત્ર ગ્રાહ્યા: । અપેક્ષાદિનાઽપિ ક્રિયામાણા સા યતો ભક્ત્યા ક્રિયતેઽત: પારમ્પર્યેણ મોક્ષાઙ્ગમપિ ભવત્યેવ, ભક્તિગુણેનાપેક્ષાદિદોષસ્ય નિરનુબન્ધીકૃતત્વાત્ । તદાહ— જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા ગ્રહણે દ્રવ્યતો-
 ઽપ્યદ: । બાધ્યમાનં ભવેદ્ભાવપ્રત્યાહ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥ અષ્ટક.૮-૮ ॥
 એવં ચ પારમ્પર્યેણ મોક્ષાઙ્ગત્વાપેક્ષયા સા દ્રવ્યક્રિયોચ્યતે । તથા, અનુભવિષ્યમાણેન્દ્રપદપર્યાય: સાધુસ્તદ્વ્યતિરિક્તો દ્રવ્યેન્દ્ર:, તત્રાપ્યબદ્ધા-
 યુષ્કોઽપિ સ સાધુજીવો જન્મદિનાદારભ્ય ‘**એકભવિક ઇન્દ્ર:**’ ઉચ્યતે, યત્ર ભવે વર્તતે સ એવૈકો ભવ ઇન્દ્રતયોત્પત્તેરન્તરેઽસ્તીતિ કૃત્વા । એવ-
 મિન્દ્રપ્રાયોગ્યં બદ્ધમાયુષ્કં યેન સ ‘**બદ્ધાયુષ્ક ઇન્દ્ર:**’ ઉચ્યતે । તથેન્દ્રભવપ્રાપ્તસ્ય જન્તોર્ય અવશ્યમુદયમાગચ્છતસ્તે દેવગત્યાદિ-ઉચ્ચૈ-
 ગોત્રાચ્ચે અભિમુખે = જઘન્યત: સમયેનોત્કૃષ્ટતોઽન્તર્મુહૂર્તમાત્રેણૈવ વ્ય-

પચ્ચક્રખાણના ઉપલક્ષણથી બધી ધર્મક્રિયાઓ લેવાની છે. અપેક્ષા અવિધિ આદિથી કરાતી તે ક્રિયા જો કે ભક્તિથી કરાય છે. માટે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બને જ છે, કારણ કે ભક્તિગુણથી અપેક્ષા વગેરે દોષ નિરનુબન્ધ બની જાય છે. ત્યાં જ કહ્યું છે કે— ‘આ પચ્ચક્રખાણ મારા પ્રભુએ કહ્યું છે!’ આવી સદ્ભક્તિના કારણે પછી ભલે ને દ્રવ્યથી પ્રહણ કરાયું હોય, તો પણ એનો અપેક્ષાદિ દોષ બાધા પામતો જતો હોવાથી એ ભાવપચ્ચક્રખાણનું કારણ બને છે.’ આમ પરંપરાએ મોક્ષાંગ બનતી હોવાથી ધર્મક્રિયાઓ દ્રવ્યક્રિયા કહેવાય છે.

તથા, આગામી ભવમાં ઇન્દ્ર બનનાર સાધુ તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર છે. એમાં હજુ પછીના ભવનું ઇન્દ્ર તરીકેનું આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય તો પણ જન્મદિનથી માંડીને એ મનુષ્ય એકભવિક ઇન્દ્ર કહેવાય છે, કારણ કે જે ભવમાં હાલ રહ્યો છે તે એકભવ જ ઇન્દ્ર તરીકેની ઉત્પત્તિમાં વચ્ચે છે. ને પછી ઇન્દ્રતરીકેનું આયુષ્ય જ્યારે બાંધી લે ત્યારથી એ ‘બદ્ધાયુષ્ક ઇન્દ્ર’ કહેવાય છે. તથા ઇન્દ્ર બની ચૂકેલા જીવને દેવગતિનામકર્મ-ઉચ્ચગોત્ર વગેરે જે અવશ્ય ઉદયમાં આવે છે તે જેને અભિમુખ થયા

વધાનાદુદયાભિમુખપ્રાપ્તે નામ-ગોત્રે કર્મણી યસ્ય સોઽભિમુખનામગોત્ર
ઇન્દ્રઃ । તદેષ ત્રિવિધોઽપિ ભાવિભાવેન્દ્રતાકારણત્વાદ્ જ્ઞશરીર-ભવ્ય-
શરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યેન્દ્રઃ, 'ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય...' ઇત્યાદિ-
વચનાત્ । એવં સ્વભાવસુન્દરં સુવર્ણાદિવસ્તુ તદ્વ્યતિરિક્તં દ્રવ્યમજ્જલં,
દ્રવ્યમેવ મજ્જલં દ્રવ્યમજ્જલમિતિ વ્યુત્પત્તેઃ* । એવમેવ ભમ્ભાદિતૂર્યાણિ
તદ્વ્યતિરિક્તદ્રવ્યનન્દી, દ્રવ્યમેવ નન્દી દ્રવ્યનન્દીતિ વ્યુત્પત્તેઃ ।

નનુ શાસ્ત્રેષ્વઙ્ગારમર્દકસ્યાપ્યાચાર્યતયા વ્યપદેશો દૃશ્યતે । તદ્યથા-
તાવદ્દુદ્રદેવાચાર્યઃ સ્વયં પ્રશ્રવણચિંતાર્થમુત્થિતઃ, ચરણાક્રાંતા ઙ્ગાલકા
યથા યથા શબ્દાયન્તે તથા તથા સ બહુ આક્રામતિ, મુખેન ચૈવં વક્તિ
'એતેઽર્હતો જીવા આક્રમ્યમાણાઃ પૂત્કારં કુર્વન્તી'તિ વચઃ શ્રીવિજયસેન-

છે = જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તના વ્યવધાનથી
ઉદયાભિમુખ થવાના છે તેવો જીવ અભિમુખનામગોત્ર ઈન્દ્ર કહેવાય છે.
તે આ ત્રણે પ્રકાર ભવિષ્યની ભાવેન્દ્રતાના કારણરૂપ હોવાથી તદ્વ્ય-
તિરિક્ત દ્રવ્યેન્દ્ર છે, કારણ કે ભૂત-ભાવી ભાવના કારણ એ દ્રવ્ય છે,
તેવું શાસ્ત્રવચન છે.

એમ સ્વભાવથી સુંદર શોભનવર્ણવાળું સુવર્ણ વગેરે પણ
તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે. 'દ્રવ્ય એ જ મંગળ એ દ્રવ્યમંગળ' એવી
વ્યુત્પત્તિ અહીં જાણવી. એ જ રીતે 'દ્રવ્ય એ જ નન્દી એ દ્રવ્યનન્દી'
એવી વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને ભંભા વગેરે વાજિંત્રો એ તદ્વ્યતિરિક્ત
દ્રવ્યનન્દી છે.

શંકા : શાસ્ત્રોમાં અંગારમર્દકનો પણ આચાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ આવે
છે. તે આ રીતે-

ઉપદેશમાણાના દલ્ભા શ્લોકની શ્રીરામવિજયગણીએ કરેલી વૃત્તિમાં
કહ્યું છે કે- એટલીવારમાં રુદ્રદેવાચાર્ય પોતે લઘુનીતિમાટે ઊઠ્યા. પગનીચે
આવેલા અંગારા જેમ જેમ અવાજ કરે છે તેમ તેમ તેઓ બહુ જોરથી
ચાલે છે, અને આ પ્રમાણે બોલે છે- 'આ અરિહંતના કચડાતા જીવો

સૂરિભિઃ શ્રુતં, પ્રભાતે ચ તદીયશિષ્યાણામગ્રે કથિતં યદ્ ‘ભવતાં ગુરુ-
રયં રુદ્રદેવાચાર્યોઽભવ્યોઽસ્તિ, અતસ્ત્યજ્યતા’મિતિ। (ઉપદેશમાલાયાઃ
શ્રીરામવિજયગણિકૃતાયાં વૃત્તૌ શ્લોક-૬૯) તતશ્ચાચાર્યપદપ્રતિપાદ્યસ્ય
તસ્ય કસ્મિન્નાચાર્યનિક્ષેપે સમવતારઃ ? ન હિ સ નામાચાર્યઃ,
‘સૂરિ’ઇત્યાદિ-પર્યાયાભિધેયત્વાત્ । નાઽપિ સ્થાપનાચાર્યઃ, તદભિપ્રાયેણ
સ્થાપિતત્વાભાવાત્ । નાઽપિ ચ દ્રવ્યાચાર્યઃ, અભવ્યતયા ભાવાચાર્યો-
પાદાનત્વાસમ્ભવાત્ । નૈવ ચ ભાવાચાર્યઃ, અભવ્યત્વાદેવેતિ ચેત્ ?
ન, દ્રવ્યાચાર્યત્વાદેવ તસ્ય, ક્વચિદપ્રાધાન્યેઽપિ ‘દ્રવ્ય’શબ્દપ્રયોગાત્ ।
નન્વપ્રાધાન્યમિતિ કોઽર્થઃ ? ભાવનિક્ષેપાકારણત્વમિતિ ગૃહાણ । યદ્
ભાવનિક્ષેપકારણં ભવતિ તત્ પ્રધાનં દ્રવ્યમુચ્યતે, યતુ ન તથા તદપ્રધાનં
દ્રવ્યમુચ્યતે । નનુ તર્હિ ઘટોઽપિ દ્રવ્યાચાર્ય ઉચ્યતામ્, ભાવાચાર્યા-

પોકાર કરે છે.’ તેઓનું આત્મવચન શ્રી વિજયસેનસૂરિએ સાંભળ્યું અને
તેથી સવારે તેઓના શિષ્યોને એમણે કહ્યું કે ‘તમારા આ ગુરુ
રુદ્રદેવઆચાર્ય અભવ્ય છે, માટે એમને છોડી દો.’

તેથી તે આચાર્યપદપ્રતિપાદ્ય તો છે જ. તો એનો કયા આચાર્ય-
નિક્ષેપમાં સમાવેશ માનવો ? એ નામાચાર્ય તો નથી જ, કારણ કે સૂરિ
વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દોથી અભિધેય છે. સ્થાપનાચાર્ય પણ નથી, કારણ
કે એવા અભિપ્રાયથી સ્થાપિત કરાયેલ અક્ષાદિરૂપ નથી. વળી દ્રવ્યાચાર્ય
પણ નથી. કારણકે અભવ્ય હોવાથી ભાવાચાર્યની ઉપાદાનકારણતાનો
સંભવ જ નથી. તથા ભાવાચાર્ય તો નથી જ, કારણ કે અભવ્ય છે.

સમાધાન : અંગારમદકાચાર્ય દ્રવ્યાચાર્ય જ છે, કારણ કે દ્રવ્યશબ્દ
ક્યારેક અપ્રાધાન્ય અર્થમાં પણ વપરાય છે.

શંકા : અપ્રાધાન્ય એટલે શું ?

સમાધાન : ભાવનિક્ષેપની અકારણતા એ જ અપ્રાધાન્ય છે. જે
ભાવનિક્ષેપનું કારણ બને એ પ્રધાન દ્રવ્ય કહેવાય છે, જે કારણ બનતું
નથી એ અપ્રધાનદ્રવ્ય કહેવાય છે.

કારણત્વાદિતિ । મૈવં, તસ્યાચાર્યપદપ્રતિપાદ્યત્વાભાવાદેવાચાર્યનિક્ષેપ-
ત્વાભાવાત્ । નન્વકારણત્વે સમાનેઽપિ કોઽયં વિશેષો યેનાઙ્ગારમર્દક
એવાચાર્યપદપ્રતિપાદ્યઃ, ન ઘટ ઇતિ ચેત્ ? ભાવાચાર્યગતવેશઆચાર-
પદપ્રતિષ્ઠાદયોઽત્ર વિશેષા ઇતિ ગૃહાણ । યતસ્તેઽઙ્ગારમર્દકે વર્તન્તેઽતઃ
સ આચાર્યપદપ્રતિપાદ્યો દ્રવ્યાચાર્યશ્ચ, યતસ્તે ઘટે ન વર્તન્તેઽતો ન સ
તથેતિ । તદેવં પ્રરૂપિતો દ્વિવિધોઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ ॥૧૧॥ નનુ નામ-
સ્થાપના-દ્રવ્યનિક્ષેપેષુ કઃ પ્રતિવિશેષઃ? ન કોઽપીત્યાશઙ્કાયમાહ-

નામાદીનિ ચ તુલ્યાનિ ખલુ નામાદિષુ ત્રિષુ ।

નાઽવિશેષસ્તથાપ્યેષુ ધર્માન્તરવિભેદતઃ ॥૧૨॥

નામાદિષુ ત્રિષુ નિક્ષેપેષુ નામાદીનિ ખલુ તુલ્યાનિ ભવન્તિ,

શંકા : તો પછી ઘડાને પણ દ્રવ્યાચાર્ય કહો, કારણ કે એ પણ ભાવાચાર્યનું અકારણ છે.

સમાધાન : એ તો આચાર્યપદપ્રતિપાદ્ય જ ન હોવાથી આચાર્યના નિક્ષેપરૂપ છે જ નહીં. જે નિક્ષેપરૂપ હોય એનો જ પછી એ કયા નિક્ષેપરૂપ છે ? એનો વિચાર કરવાનો હોય છે.

શંકા : અકારણતા તુલ્ય હોવા છતાં એવી કઈ વિશેષતા છે કે અંગારમર્દક જ આચાર્યપદપ્રતિપાદ્ય છે, ઘડો નહીં ?

સમાધાન : ભાવાચાર્યના વેશ-આચાર વગેરે તથા આચાર્યપદે પ્રતિષ્ઠા... આ બધી વિશેષતા અંગારમર્દકમાં જ છે, ઘડામાં નહીં, માટે ઘડો દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાતો નથી. આમ બન્ને પ્રકારના દ્રવ્યનિક્ષેપની રૂપપણા કરી. ॥૧૧॥ નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં શું તફાવત છે ? કોઈ જ નહીં. આવી આશંકાને નજરમાં રાખીને કહે છે -

ગાથાર્થ : નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓમાં નામ વગેરે તુલ્ય હોય છે. છતાં એ ત્રણમાં અવિશેષ = કોઈ તફાવત છે જ નહીં એમ ન માનવું. કારણ કે અન્ય ધર્મ અલગ-અલગ પણ હોય છે.

ટીકાર્થ : ગાથાર્થ જેવો જ સંક્ષેપાર્થ જાણવો. વિસ્તરાર્થ આવો છે-

तथाप्येष्वविशेष एव न मन्तव्यः, धर्मान्तरविभेदतो विशेषस्यापि सद्भावादिति सङ्गेषार्थः ।

व्यासार्थस्त्वयम्— यथा गोपालदारकादिर्नामनिक्षेप इन्द्रपदाभिधेय-स्तथैवेन्द्रप्रतिमादिलक्षणः स्थापनानिक्षेपोऽनुभविष्यमाणेन्द्रपदपर्यायः साधुश्च तत्पदाभिधेया एवेति त्रिष्वपि नाम समानं भवति । एवमेव च यथेन्द्रपदव्युत्पत्तिलब्धार्थभूतेन्दनादेर्नामनिक्षेपेऽभावः प्राप्यते तथैव स्थापना-द्रव्ययोरपि स प्राप्यत एव । अपरञ्च, इन्द्रादिनाम्नो जीवा-जीवादिद्रव्यस्यैव क्रियमाणतया नामनिक्षेपो यथा द्रव्यरूपस्तथैव स्थापनाऽपि द्रव्यरूपैव, अक्षादिद्रव्येष्वेव क्रियमाणत्वात्, द्रव्यमपि द्रव्यरूपमेवेति तु स्पष्टमेव । अतो नामादिषु त्रिषु निक्षेपेष्वभिधान-द्रव्यत्व-भावार्थशून्यत्वानां समानत्वाद् नाम-स्थापना-द्रव्याणां मिथो-ऽभेदस्तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये—

अभिहाणं दव्वत्तं तयत्थसुन्नत्तणं च तुल्लाईं ।

जेम गोपालदारक वगेरे नामनिक्षेप ईन्द्रपदाभिधेय डोय छे, अे ज रीते ईन्द्रनी प्रतिमा वगेरे रूप स्थापना ईन्द्र तथा आगामी लवमां ईन्द्र बननार साधु वगेरे रूप द्रव्यईन्द्र पण ईन्द्रपदाभिधेय डोय ज छे. माटे त्रणेना नाम तुल्य छे. अे ज रीते - ईन्द्रपदनो व्युत्पत्ति अर्थ ईन्दनादि नामेन्द्रमां जेम डार डोतो नथी अेम स्थापना अने द्रव्यईन्द्रमां पण डार डोतो नथी ज. वणी ईन्द्र वगेरे नाम जव-अजवादि द्रव्यनुं ज करतुं डोवाथी नामनिक्षेप जेम द्रव्यरूप ज डोय छे अेम स्थापना पण द्रव्यरूप ज डोय छे. कारण के अक्षादिमां कराय छे, द्रव्यनिक्षेप तो द्रव्य डोय छे ज. आम नामादि त्रणे निक्षेपाओमां अभिधान-द्रव्यत्व-भावार्थ शून्यत्व वगेरे धर्मा समान डोवाथी अे त्रणेनो परस्पर अभेद ज छे. श्रीविशेषावश्यकभाष्यमां पण कहुं ज छे के— 'नामादिनिक्षेपमां अभिधान, द्रव्यपणुं अने तदर्थशून्यत्व.. आ वधुं समान डोय छे.

કો ભાવવજ્જિઆણં નામાઈણં પડ્વિસેસો ॥૫૨॥ તતથ્ચ વિરુદ્ધ-ધર્માધ્યાસાભાવાત્રૈષાં ભેદો યુક્ત ઇતિ પરસ્યાશઙ્કા । તત્સમાધાનાર્થ-મુત્તરાદ્ધમાહ નાડવિશેષ ઇત્યાદિ । એતૈર્ધર્મૈર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાભાવમાત્રેણ નાવિશેષો = નાભેદો મન્તવ્યઃ, પરન્તુ ધર્માન્તરવિભેદતઃ = નામાદિભ્યો ભિન્નૈરાકારાદિધર્મૈર્યો વિભેદસ્તમાશ્રિત્ય વિશેષોડપિ મન્તવ્યઃ, અન્યથા શ્વેતત્વાદિના વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાભાવમાત્રેણ દુગ્ધતક્રાદીનામભેદાપત્તેરિત્યર્થઃ । તદુક્તં ન્યાયવિશારદૈર્જનતર્કભાષાયાં— અનેન રૂપેણ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસા-ભાવેડપિ રૂપાન્તરેણ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદ્ ભેદોપપત્તેઃ । તથાહિ— નામ-દ્રવ્યાભ્યાં સ્થાપના તાવદાકારાભિપ્રાયબુદ્ધિક્રિયાફલદર્શનાદ્વિદ્યતે । યથા હિ સ્થાપનેન્દ્રે લોચનસહસ્રાદ્યાકારઃ, સ્થાપનાકર્તુશ્ચ સદ્ભૂતેન્દ્રાભિપ્રાયો,

તો એ બધામાં વિશેષતા શું છે ?' એટલે કોઈ જ વિરુદ્ધ ધર્મ ન હોવાથી આ બધા નિક્ષેપાઓને જુદા જુદા માનવા એ ઉચિત નથી. આવી પૂર્વપક્ષની શંકા જાણવી. ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી એનું સમાધાન જણાવ્યું છે—

નામની તુલ્યતા વગેરે આ ધર્મોની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા નથી, પણ એટલા માત્રથી નામાદિનો અભેદ માનવો નહીં, કારણ કે નામની તુલ્યતા વગેરે કરતાં જુદા એવા આકાર વગેરે ધર્મોની અપેક્ષાએ અસમાનતા જે છે એના કારણે વિશેષ = ભેદ પણ માનવો જોઈએ. નહીંતર દૂધ-છાશ વગેરે પણ એક થઈ જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે શ્વેતત્વધર્મપેક્ષયા તો બન્નેમાં અસમાનતા છે જ નહીં. ન્યાયવિશારદ શ્રીયશોવિજય મહારાજે જૈનતર્કભાષામાં કહ્યું છે કે— આ રૂપે વિરુદ્ધધર્મો રહ્યા ન હોવા છતાં બીજા રૂપે તે રહ્યા હોવાથી ભેદની સંગતિ થઈ શકે છે. તે આ રીતે - નામ અને દ્રવ્ય નિક્ષેપ કરતાં સ્થાપનાનિક્ષેપ આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ-ક્રિયા અને ફળનું દર્શન થતું હોવાથી જુદો જણાય છે. સ્થાપના ઈન્દ્રમાં જે રીતે લોચનસહસ્ર વગેરે આકાર હોય છે, સ્થાપના કરનારનો 'હું આ ઈન્દ્રની સ્થાપના કરું છું' એવો સદ્ભૂતઈન્દ્રનો અભિપ્રાય

द्रष्टुश्च तदाकारदर्शनादिन्द्रबुद्धिः, भक्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिक्रिया, तत्फलं च पुत्रोत्पत्त्यादिकं संवीक्ष्यते न तथा नामेन्द्रे द्रव्येन्द्रे चेति ताभ्यां तस्य भेदः । द्रव्यमपि भावपरिणामिकारणत्वात्नामस्थापनाभ्यां भिद्यते । यथा ह्यनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यमुपयुक्तत्वकाल उपयोगलक्षणस्य भावस्य कारणं भवति, यथा वा साधुजीवो द्रव्येन्द्रः सद्भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः, न तथा नामस्थापनेन्द्राविति । नामापि स्थापनाद्रव्याभ्यामुक्तवैधर्म्यदिव भिद्यत इति । दुग्धतक्रादीनां श्वेतत्वादिनाऽभेदेऽपि माधुर्यादिना भेदवन्नामादीनां केनचिद्रूपेणाभेदेऽपि रूपान्तरेण भेद इति स्थितम् । इति । अत्र नाम पर्यायानभिधेयं भवति, स्थापना-द्रव्ये तु पर्यायाभिधेये इति, तथा नामनिक्षेपो भावनिक्षेपसम्बन्धयेव भवती-

હોય છે. દર્શકને ઈન્દ્રનો આકાર જોવાથી 'આ ઈન્દ્ર છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે, ભક્તિવંત બુદ્ધિવાળા જીવોની નમસ્કરણાદિક્રિયા થાય છે અને એનું પુત્રોત્પત્તિ વગેરે ફળ જોવા મળે છે. સ્થાપનાઈન્દ્રમાં આ બધું જે કાંઈ જોવા મળે છે. એમાંનું કશું નામઈન્દ્રમાં કે દ્રવ્યઈન્દ્રમાં જોવા મળતું નથી, માટે બન્ને કરતાં સ્થાપનાનિક્ષેપ જુદો છે. દ્રવ્ય પણ ભાવનું પરિણામીકારણ હોવાથી નામ-સ્થાપના કરતાં જુદું છે. જેમ અનુપયુક્ત વક્તા રૂપ દ્રવ્ય, ઉપયુક્ત અવસ્થામાં ઉપયોગાત્મકભાવનું કારણ બને છે. અથવા જેમ સાધુજીવરૂપ દ્રવ્યેન્દ્ર સદ્ભૂતઈન્દ્રરૂપ પરિણતિનું કારણ બને છે, પણ એમ નામ અને સ્થાપના ઈન્દ્ર બનતા નથી.

નામનિક્ષેપ પણ ઉપર પ્રમાણેના વૈધર્મ્યના કારણે જ સ્થાપનાથી અને દ્રવ્યનિક્ષેપથી અલગ પડી જાય છે. એટલે દૂધ અને છાશ વગેરેનો શ્વેતત્વ વગેરે ધર્મથી ભેદ ન હોવા છતાં માધુર્ય વગેરેથી જેમ ભેદ છે એમ નામાદિ નિક્ષેપાઓમાં કોઈક રૂપે ભેદ ન હોવા છતાં અન્યરૂપે ભેદ છે પણ, એ નક્કી થયું.

અહીં, નામ પર્યાયાનભિધેય હોય છે, સ્થાપના-દ્રવ્ય પર્યાયાનભિધેય હોય છે, નામનિક્ષેપો ભાવનિક્ષેપસંબંધી જ હોય એવો નિયમ નથી (જેમ

ત્યનિયમઃ, સ્થાપના-દ્રવ્યે તુ તત્સમ્બન્ધિન્યેવ ભવત્તિ નિયમ ઇત્યે-
વમાદિભિર્ધર્મેરપિ નામ સ્થાપના-દ્રવ્યાભ્યાં ભિદ્યત્તિ ઝેયમ્ ।

નનુ ભાવ એવ વસ્તુ, ઇન્દનાદિલક્ષણતદર્થયુક્તત્વાત્, ઘટવત્, ન
તુ નામાદીનિ, તદર્થશૂન્યત્વાત્, ખપુષ્પવદિતિ ચેત્ ? ન, અસિદ્ધેઃ,
નામાદીનામપિ તદર્થયુક્તત્વાત્, ન હીન્દનાદિરેવેન્દ્રાદિપદાનાં પ્રતિપાદ્યો-
ઽર્થઃ, કિન્તર્હિ ? ગોપાલદારકાદિલક્ષણો નામેન્દ્રોઽપિ તત્પ્રતિપાદ્યોઽર્થઃ,
એવમેવેન્દ્રપ્રતિમાઽઽગામિનિ ભવ ઇન્દ્રતયોત્પત્સ્યમાનઃ સાધુશ્ચ તત્પ્રતિપાદ્ય
એવ । કથમન્યથા 'ઇન્દ્ર' ઇતિશબ્દેઽવિશેષેણોચ્ચારિતે નામાદીનાં ચતુર્ણામપિ
પરામર્શઃ ? નનુ સકૃદુચ્ચરિતસ્યેન્દ્રશબ્દસ્ય શ્રવણાનન્તરં નિશ્ચયસ્ત્વેકસ્યૈ-

કે ઇન્દ્ર નામના ગોપાળપુત્રને ભાવઈન્દ્ર સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું
નથી), જ્યારે સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપ ભાવઈન્દ્રના સંબંધી જ હોય છે.
(ભાવઈન્દ્રના અભિપ્રાયથી સ્થાપાયેલ હોય તે જ સ્થાપનાઈન્દ્ર છે, એમ
ભાવઈન્દ્રનું કારણ હોય તે જ દ્રવ્યઈન્દ્ર છે.) આવા બધા ધર્મોથી પણ
નામનો સ્થાપના-દ્રવ્યનિક્ષેપથી ભેદ જાણવો.

શંકા : ભાવનિક્ષેપ એ જ વસ્તુ છે, કારણ કે ઇન્દ્રના વગેરે સ્વરૂપ
તદર્થથી યુક્ત હોય છે, જેમકે ઘટનથી યુક્ત ઘડો, પણ નામનિક્ષેપ વગેરે
વસ્તુ નથી, કારણ કે તદર્થથી શૂન્ય છે, જેમ કે ખપુષ્પ.

સમાધાન : તદર્થશૂન્યત્વ (= તદર્થથી શૂન્ય હોવાં રૂપ) જે હેતુ
તમે આપ્યો છે તે અસિદ્ધ હોવાથી તમારો અનુમાનપ્રયોગ ગલત છે.

શંકા : પણ નામઈન્દ્રાદિરૂપ ગોપાળપુત્ર વગેરેમાં ઇન્દ્રશબ્દનો અર્થ
ઈન્દ્રનાદિ હોતો નથી જ, પછી તદર્થશૂન્યત્વ હેતુને અસિદ્ધ શી રીતે કહી
શકાય ?

સમાધાન : ઇન્દ્રનાદિ જ 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો અર્થ છે એવું નથી. તો ?
ગોપાળપુત્ર વગેરેરૂપ નામેન્દ્ર પણ તત્પ્રતિપાદ્યઅર્થરૂપ છે જ. એ જ રીતે
ઈન્દ્રની પ્રતિમા અને આગામી ભવમાં ઇન્દ્ર બનનાર સાધુ પણ
તત્પ્રતિપાદ્યઅર્થરૂપ છે જ. નહીંતર સામાન્ય રીતે ઇન્દ્ર શબ્દ બોલવામાં

वार्थस्य भवतीति चेत् ? सत्यं, प्रकरणादिवशाद् विशेषपर्यवसानात्तथा भवति । यथा 'हरि'शब्दस्य विष्णु-इन्द्र-सिंहादीनां नैकेषां प्रतिपाद्यार्थत्वेऽपि प्रकरणादिवशात् तेभ्य एकस्यैव विष्णवादेः प्रतीतिर्भवति, न ह्येतावतैवेन्द्रादयो 'हरि'पदस्य न प्रतिपाद्या अर्थाः' इति वक्तुं पार्यते । तथैव प्रस्तुतेऽप्येकस्यैव भावेन्द्रादेः प्रकरणादिवशात् प्रतीयमानत्वमात्रेण न 'नामेन्द्रादयो न 'इन्द्र'इतिपदस्य प्रतिपाद्या अर्थाः' इति वक्तुं शक्यते । ततश्च 'नामादीन्यपि वस्तूनि, तदर्थयुक्तत्वाद्, भावनिक्षेपवत्' इत्याद्यनुमानेन नामादीनामपि वस्तुत्वसिद्धिः ।

तथा, नाममङ्गलादीनि वस्तूनि, भावमङ्गलत्वाद्, क्षायिकभाववत्।
नाममङ्गलादीनि भावमङ्गलानि, भावमङ्गलपदाभिधेयत्वात्, क्षा-

आव्यो डोय तो नामादि यारे उपस्थित शी रीते थई शके ?

शंका : पण अेकवार बोलायेलो ईन्द्र शब्द सांत्पण्या पछी निश्चय तो यारमांथी अेकनो ज थाय ऐ.

समाधान : प्रकरणादिने अनुसरीने विवक्षित ईन्द्रशब्दथी अेक ज अर्थनो निश्चय थाय ऐ, अेम ज्ञाणवुं. जेम हरिशब्दना प्रतिपाद्य अर्थ तरीके विष्णु-ईन्द्र-सिंह वगेरे घणा डोवा छतां प्रकरणादिने अनुसरीने अेमांथी विष्णु वगेरे अेक अर्थनो ज बोध थाय ऐ, पण अेटला मात्रथी 'ईन्द्र वगेरे हरिपदना प्रतिपाद्य अर्थ नथी' अेम कही शकातुं नथी. आवुं ज प्रस्तुतमां पण ज्ञाणवुं. प्रकरणादिने अनुसरीने अेक भावेन्द्र वगेरे ज प्रतीत थता डोवा मात्रथी 'नामेन्द्र वगेरे ईन्द्रपदना प्रतिपाद्य अर्थरूप नथी' अेम कही शकातुं नथी. अने तेथी 'नामेन्द्र वगेरे पण वस्तु ऐ, कारण के तदर्थयुक्त ऐ, जेमके भावेन्द्र' आवा अनुमानप्रयोगथी नामेन्द्र वगेरे पण वस्तु तरीके सिद्ध थाय ऐ ज.

तथा (१) नाममंगल वगेरे वस्तुरूप ऐ, कारण के भावमंगलरूप ऐ, जेम के क्षायिकभाव. पछी भावमंगलत्वनी सिद्धि माटे (२) नाममंगल वगेरे भावमंगलरूप ऐ, कारण के 'भावमंगल' पदाभिधेय ऐ, जेम के

યિકભાવવત્ । નામમજ્જલાદીનિ, ભાવમજ્જલપદાભિધેયાનિ, ભાવમજ્જલ-
 કારણતયા કારણે કાર્યોપચારવિષયત્વાત્, ઘૃતમાયુરિત્યાદિવ્યપદેશવદ્-
 इत्याद्यनुमानप्रयोगैश्च नामादीनां वस्तुत्वसिद्धिर्ज्ञेया । यद्वा नामादीनि
 वस्तूनि, भावकारणत्वाद्, यन्नैवं तन्नैवं यथा खपुष्पमित्यप्यनुमानं नामा-
 दीनां वस्तुत्वसिद्धौ ज्ञेयम् । ननु नामादीनां भावकारणत्वमेवासिद्धमिति
 चेत् ? न, केनचिदुच्चरितं जिनेन्द्रादिनाम श्रुत्वा कस्यचित् प्रायेण
 सम्यग्दर्शनादिको भावमज्जलपरिणामो भवति । एवं जिनप्रतिमादीनि
 मुक्तिं गतस्य मुनेर्देहादिकं च प्रेक्ष्य कस्यचिद्भावमज्जलपरिणामो भव-
 त्येवेति नामादीनां भावकारणत्वस्यासिद्धेरभावात् ।

નનુ નામાદીન્યપિ યદિ ભાવમજ્જલાનિ તર્હિ તેષામપિ તીર્થકરાદિ-
 ક્ષાયિકભાવ. હવે ભાવમંગળપદાભિધેયત્વરૂપ હેતુની સિદ્ધિ માટે, (૩)
 નામમંગળ વગેરે ભાવમંગલપદાભિધેય છે. કારણ કે ભાવમંગળના કારણ-
 ભૂત હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને એ પ્રમાણે કહી શકાય
 છે, જેમ કે ધીને જીવન કહેવાય છે. આમ આવા અનુમાનપ્રયોગોથી
 પણ નામાદિ વસ્તુરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

અથવા, નામ વગેરે વસ્તુરૂપ છે, કારણ કે ભાવના કારણભૂત છે.
 જે વસ્તુરૂપ ન હોય, તે ભાવના કારણભૂત પણ બની ન જ શકે, જેમ
 કે આકાશકુસુમ. આવા અનુમાનપ્રયોગથી પણ નામાદિની વસ્તુરૂપતા
 જાણી શકાય છે.

શંકા : 'નામવગેરે ભાવના કારણભૂત છે' એ વાત જ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન : ના, કોઈક વડે બોલાયેલું પ્રભુ વગેરેનું નામ સાંભળીને
 કોઈકને પ્રાયઃ કરીને સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ભાવમંગળભૂત પરિણામ જાગે
 છે. એ જ રીતે જિનપ્રતિમા, મુક્તિ પામેલા મુનિનો દેહ વગેરે જોઈને
 કોઈકને ભાવમંગળપરિણામ જાગે જ છે. માટે નામાદિનિક્ષેપમાં ભાવની
 કારણતા અસિદ્ધ નથી.

શંકા : આમ નામમંગળ વગેરે બધા પણ જો ભાવમંગળ જ છે,

भावमङ्गलवत् पूज्यत्वं प्राप्तमिति चेत् ? सत्यं, तथापि तन्नामादिव्रयं अनैकान्तिकं, समीहितफलसाधने निश्चयाभावात् । तथा तत्त्रिकं नात्यन्तिकं, आत्यन्तिकप्रकर्षप्राप्ततथाविधविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावमङ्गलं तु यत एकान्तिकमात्यन्तिकं चात विशेषतः पूज्यं भवतीति ध्येयम् । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये-

किं पुण तमणेगंतियमच्चन्तं च न जओऽभिहाणाई ।

तव्विवरीअं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जां॥५९॥ ननु कलि-
कालसर्वज्ञविरचिते सकलार्हस्तोत्रेऽर्हतो नामादीनां चतुर्णामपि निक्षेपाणां
समानत्वमेव कथितम् । तद्यथा- नामाकृतिद्रव्यभावैः पुनतस्त्रिजगज्जनम् /
क्षेत्रे काले च सर्वस्मिन्नर्हतः समुपास्महे ॥ यदि स्तोत्रकाराणां श्रीमतां
हेमचन्द्राचार्याणां भावनिक्षेपस्य नामाद्यपेक्षया विशेषतः पूज्यत्वम-
तो तीर्थंकरादि रूप भावमंगलनी जेम अे अथा पण पूज्य अनी जशे.

समाधान : अराअर છે. છતાં, નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ અનૈકાન્તિક છે, કારણ કે ઈચ્છિત ફળને સાધી આપવામાં નિશ્ચિત નથી. વળી એ ત્રણ આત્યન્તિક પણ નથી, કારણ કે ભાવનિક્ષેપની પૂજાથી જેવું અત્યંત પ્રકર્ષપ્રાપ્ત ફળ મળે છે, તેવા વિશિષ્ટ ફળના સાધક નથી. જ્યારે ભાગમંગલ તો એકાન્તિક ને આત્યન્તિક છે, માટે વિશેષરૂપે પૂજ્ય બને છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે- વિશેષતા એ છે કે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા અનૈકાન્તિક અને આત્યન્તિક હોતા નથી. જ્યારે ભાવનિક્ષેપ એનાથી વિપરીત હોય છે. માટે એ વિશેષથી પૂજ્ય હોય છે.

શંકા : કલિકાળસર્વજ્ઞરચિત સકલાર્હસ્તોત્રમાં શ્રીઅરિહંતના ચારે નિક્ષેપાઓને સમાન કહ્યા છે. તે આ રીતે- નામ, આકૃતિ (=સ્થાપના), દ્રવ્ય અને ભાવનિક્ષેપા વડે સર્વક્ષેત્રમાં અને સર્વકાળમાં ત્રણ જગતના જીવોને પવિત્ર કરતાં શ્રીઅરિહંતોની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. 'જો સ્તોત્રકાર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજનો 'ભાવનિક્ષેપો નામનિક્ષેપાદિની અપેક્ષાએ વિશેષથી પૂજ્ય છે' આવો અભિપ્રાય હોત તો તેઓએ એનો

ભિપ્રેતં સ્યાત્તદા તૈરત્ર 'નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ' इत्यत्र
 अर्हत इव भावस्य प्रथमोपन्यासः कृतः स्यात्, इतरेतरद्वन्द्वसमासे
 लघ्वक्षराऽसखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वराच्यमिकम् ॥ श्री सिद्धहेम० ३/१/१६०॥
 इति सूत्रानुसारेणाभ्यर्हितस्य पूर्वनिपातनियमात्। तथा लघुहरिभद्रै-
 र्महोपाध्यायैरपि प्रतिमाशतकेऽर्हतः सर्वेषां निक्षेपाणां तुल्यत्वमुक्तम्।
 तद्यथा- अथ तदनादरकारिणो नामादिनिक्षेपत्रयस्य भावनिक्षेपतुल्यता-
 व्यवस्थापनद्वारेण आक्षिपन्नाह नामादित्रयमित्यादि- नामादित्रयमेव
 भावभगवत्ताद्रूप्यधीकारणं, शास्त्रात् स्वानुभवाच्च शुद्धहृदयैरिष्टं च दृष्टं
 मुहुः। तेनार्हतप्रतिमामनादृतवतां भावं पुरस्कुर्वतामन्धानामिव दर्पणे
 निजमुखालोकार्थिनां का मतिः? ॥२॥ तद्वृत्तावपि- स्यादेतद्-
 भावार्हद्दर्शनं यथा भव्यानां स्वगतफलं प्रति अव्यभिचारि तथा न

જ પ્રથમ ઉલ્લેખ કર્યો હોત, જેમ 'નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ.'
 આમાં શ્રીઅરિહંતનો પ્રથમ ઉપન્યાસ છે, તેમ. કારણકે ઈતરેતરદ્વન્દ્વ-
 સમાસમાં શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રાનુશાસનના લઘ્વક્ષરા... ઈત્યાદિ સૂત્રાનુસારે
 અભ્યર્હિતનો પૂર્વનિપાત થવાનો નિયમ છે. વળી, લઘુહરિભદ્ર-બિરુદધારી
 મહોપાધ્યાયજીએ પણ પ્રતિમાશતકમાં શ્રીઅરિહંત પ્રભુના ચારે
 નિક્ષેપાઓની સમાનતા કહી છે. તે આ રીતે- હવે, 'નામ-સ્થાપના અને
 દ્રવ્ય નિક્ષેપ ભાવનિક્ષેપને તુલ્ય જ છે' એવું દર્શાવવા દ્વારા, પ્રતિમાનો
 અનાદર કરનારાઓ પર આક્ષેપ કરતાં કવિ કહે છે- નામ વગેરે ત્રણ
 નિક્ષેપાઓ જ ભાવભગવાનની તદ્દ્રૂપતાની બુદ્ધિ થવામાં કારણ બને છે.
 આ વાત શુદ્ધહૃદયવાળા ભાવુકોને વારંવાર આગમપ્રમાણથી ઈષ્ટ છે ને
 સ્વાનુભવથી દષ્ટ છે. તેથી પ્રભુપ્રતિમાનો અનાદર કરીને ભાવનિક્ષેપને
 આગળ કરનારાઓમાં, દર્પણમાં સ્વમુખને જોવાની ચેષ્ટા કરનાર
 અંધપુરુષની જેમ શું બુદ્ધિ છે ? અર્થાત્ જરા પણ બુદ્ધિ નથી. ॥૨॥
 એની વૃત્તિમાં પણ કદ્યું છે કે- શંકા- ભાવઅરિહંતની દર્શન વગેરે રૂપ
 ઉપાસના ઉપાસક ભવ્યજીવને પોતાને મળનાર ફળ પ્રત્યે અવ્યભિચારી
 હોય છે, પણ એ રીતે નામાદિ ત્રણ અરિહંતની ઉપાસના એવી હોતી

निक्षेपत्रयप्रतिपत्तिरिति तदनादर इति। मैवं, स्वगतफले स्वव्यतिरिक्त-
भावनिक्षेपस्याप्यव्यभिचारित्वाभावात्। न हि भावार्हन्तं दृष्ट्वाऽभव्या
भव्या वा प्रतिबुध्यन्त इति, स्वगतभावोल्लासनिमित्तभावस्तु निक्षेप-
चतुष्टयेऽपि तुल्य इति। इत्युक्तम्। तथा च कथं न मिथो विरोध इति
चेत् ? सत्यं, तथापि भाष्ये भावनिक्षेपस्य यदभ्यर्हितत्वमुक्तं
तत्सामान्यतो मङ्गलावश्यकेन्द्राद्यपेक्षयोक्तमिति कल्पने विरोधाभावः।
अर्हद्भिन्नवस्तुनिक्षेपेषु भावनिक्षेपस्याभ्यर्हितत्वं न त्वर्हन्निक्षेपेष्विति

नथी. माटे अमे એનો અનાદર કરીએ છીએ.

समाधान- ઉપાસકને પોતાને મળનાર ફળ પ્રત્યે જો કોઈ
અવ્યભિચારી તત્ત્વ હોય તો એ પોતાના ભાવ-પરિણામ જ છે. એનાથી
ભિન્ન એવા ભાવઅરિહંત વગેરે પણ અવ્યભિચારી હોતા નથી.
ભાવઅરિહંતને જોઈને અભવ્યને તો નહીં જ, ભવ્યોને પણ બધાને જ
પ્રતિબોધ થઈ જાય એવો કાંઈ નિયમ છે નહીં.

શંકા- છતાં, પોતાને ભાવોલ્લાસ પ્રગટવામાં કેટલાક ભાવુકોને તો
ભાવનિક્ષેપ નિમિત્તકારણરૂપ બને જ છે ને !

સમાધાન- એ રીતે તો નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ પણ નિમિત્તકારણભૂત
બને જ છે માટે ચારે નિક્ષેપ તુલ્ય છે.

એટલે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને સકલાર્હત્-પ્રતિમાશતક ગ્રન્થનો
પરસ્પર વિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. છતાં, ભાષ્યમાં ભાવનિક્ષેપને
અભ્યર્હિત = વિશેષથી પૂજ્ય જે કહેલ છે તે સામાન્યથી મંગળ-આવશ્યક
વગેરેના નિક્ષેપાઓની અપેક્ષાએ કહેલ છે એમ કલ્પના કરવામાં વિરોધ
રહેશે નહીં. એટલે કે શ્રી અરિહંત સિવાયની વસ્તુઓમાં ભાવનિક્ષેપ
અભ્યર્હિત હોય છે, શ્રી અરિહંતના નિક્ષેપાઓમાં નહીં, એ રીતે વિભાગ
કલ્પવો.

શંકા : ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયગ્રન્થમાં આચાર્યના નિક્ષેપાઓને ઉદ્દેશીને

કલ્પનીયમિત્યર્થઃ । નનુ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયે આચાર્યનિક્ષેપાનુદિશ્યાપિ નામાદીનાં પાપહત્ત્વં કથિતં, તદ્વથા- જહ ગોયમાઙ્ગયાણં ણામાઈ તિણ્ણિ હન્તિ પાવહરા । અંગારમદ્ગસ્સ ય ણામાઈ તિણ્ણિ પાવયરા ॥૧૫॥ ઇતિ । તતશ્ચાચાર્યનિક્ષેપાણામપિ તુલ્યત્વં જ્ઞાયત એવેતિ ચેત્ ? તર્હિ સકલા-ર્હત્સ્તોત્રાદાવર્હતામત્ર ચાચાર્યાર્ણાં નામાદિનિક્ષેપાણાં સર્વેષાં યતુલ્યત્વમ-ભિહિતં તત્તેષામુપાસ્યતાદ્યપેક્ષયોપાસાનાફલસંપાદનતાદ્યપેક્ષયા ચૈવ સમર્થનીયમ્, ન તુ સર્વથા, પ્રાતિહાર્યપૂજાતીર્થસ્થાપનાદેર્ભાવનિક્ષેપ એવ દૃશ્યમાનત્વાત્ । નનુ વિશેષાવશ્યકભાષ્યસ્ય કિં પુણ..... ઇત્યાદ્યુક્તાયાં ગાથાયામુપાસ્યતાદ્યપેક્ષયૈવ ભાવનિક્ષેપસ્ય વિશેષેણ પૂજ્યત્વમભિહિતમિતિ કથં મિથો વિરોધસ્ય ન તાદવસ્થ્યમિતિ ચેત્ ? તર્હિ પરિચિતાર્હત્તત્ત્વાનાં ભવ્યાનામપેક્ષયા તુલ્યત્વં, તેષામેવ નામાર્હદાદિકં સર્વં પ્રતિ તુલ્ય-ભક્ત્યતિશયસમ્ભવાત્ । તદ્દિન્નાનાં ત્વપેક્ષયાઽતુલ્યત્વં, તુલ્યભક્ત્ય-પણ નામઆચાર્ય વગેરે પણ પાપને હરનારા છે એમ કહ્યું છે તે આ રીતે- જેમ શ્રી ગૌતમ વગેરે આચાર્યના નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓ પાપ હરનારા છે અને અંગારમદ્કના નામાદિ ત્રણે પાપ કરનારા છે. તેથી આચાર્યના પણ ચારે નિક્ષેપા સમાન હોવા જણાય જ છે.

સમાધાન : તો પછી સકલાર્હત્ વગેરેમાં અરિહંતના અને અહીં (ગુરુતત્ત્વમાં) આચાર્યના નામાદિ બધા નિક્ષેપાઓની તુલ્યતા જે કહી છે તે તેઓની ઉપાસ્યતા-ઉપાસનાની ફળ સંપાદકતા વગેરે અંશમાં જ જાણવી, સર્વથા નહીં, કારણકે પ્રાતિહાર્યદ્વારા પૂજા-તીર્થસ્થાપના વગેરે તો ભાવનિક્ષેપમાં જ જોવા મળે છે.

શંકા : વિશેષાવશ્યકભાષ્યની કિં પુણ... વગેરે ગાથામાં ઉપાસ્ય-તાદિની અપેક્ષાએ જ ભાવનિક્ષેપની વિશેષરૂપે પૂજ્યતા કહી છે. એટલે પરસ્પર વિરોધ દોષ તો ઊભો જ રહ્યો ને ?

સમાધાન : તો પછી આમ માનવું જોઈએ કે જેઓને શ્રી અરિહંત (આચાર્ય) વગેરે ઉપાસ્ય તત્ત્વોની પિછાણ છે એવા ભાવુકજીવોની અપેક્ષાએ ચારે નિક્ષેપાઓની તુલ્યતા છે, કારણકે તેઓને જ નામઅરિહંત

तिशयासम्भवात्। तेषां हि भावनिक्षेपस्य प्रथमसम्पर्के यथा भक्त्य-
तिशयः समुल्लसति न तथा नामनिक्षेपादेरिति। यद्वा भावनिक्षेपः
स्वोपासकस्योत्कृष्टतो यत्फलं सम्पादयति तत् नामादयोऽपि सम्पा-
दयन्त्येवेति सर्वेषां तुल्यत्वं, तथापि स्वोपासकानां मध्ये प्रतिशतं
यावत्प्रमाणं फलं यावतां सम्पादयति तदपेक्षया नामादयोऽल्पीयसा-
मेवेति भावनिक्षेपस्य विशेषतः पूज्यत्वमिति। ततश्च न मिथो विरोधः
॥१२॥ तदेवं निरूपितो द्रव्यनिक्षेपः । तत्र च सप्रसङ्गं नामादिषु
प्रतिविशेषाभावशङ्का तन्निरासश्च प्रदर्शितौ । अधुना भावनिक्षेपावसर
इति पूर्वाचार्यप्रणीतं तल्लक्षणमेवानुवादयन्नाह—

भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः ।

सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनाक्रियाऽनुभवात् ॥१३॥

वगेरे બધા પ્રત્યે તુલ્યભક્તિભાવ ઉભરાવો શક્ય છે. તે સિવાયના જીવોની અપેક્ષાએ અસમાનતા છે. કારણકે શ્રીઅરિહંતની મહાનતા વગેરે ન જાણનાર તે જીવોને ભાવઅરિહંતનો પ્રથમ યોગ થવા પર જેવી ભક્તિ ઉભરાય છે એવી નામઅરિહંત વગેરેનો પ્રથમ યોગ થવા પર ઉભરાતી નથી. અથવા પોતાના ઉપાસકને ભાવનિક્ષેપ ઉત્કૃષ્ટથી જે ફળનું સંપાદન કરી આપે છે તે ફળને નામાદિનિક્ષેપ પણ કરી જ આપે છે. માટે ચારે નિક્ષેપા તુલ્ય છે. છતાં, જેટલું ફળ સંપાદન કરી આપવામાં ભાવનિક્ષેપની જેટલી ટકાવારી છે તેની અપેક્ષાએ નામાદિની ઓછી છે, માટે ભાવનિક્ષેપની વિશેષરૂપે પૂજ્યતા પણ સંગત થાય જ છે. તેથી પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી. ॥૧૨॥ આમ દ્રવ્યનિક્ષેપનું નિરૂપણ થયું. એમાં સપ્રસંગ નામાદિનિક્ષેપમાં કોઈ તફાવત નથી વગેરે શંકા અને એનું નિરાકરણ દર્શાવ્યાં. હવે ભાવનિક્ષેપનું નિરૂપણ કરવાનો અવસર છે. માટે પૂર્વાચાર્ય પ્રણીત એના લક્ષણનો જ અનુવાદ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે.

ગાથાર્થ : વિવક્ષિતક્રિયાના અનુભવથી યુક્ત જે હોય તે ભાવ છે

અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તાવુદ્ધતાયા એતસ્યા ગાથાયાસ્તદ્વૃત્તિકારકૃતા વ્યાખ્યા- વક્તુર્વિવક્ષિતક્રિયાયાઃ = વિવક્ષિતપરિણામસ્ય ઇન્દનાદેરનુ-ભવનં = અનુભૂતિસ્તયા યુક્તો યોઽર્થઃ સ ભાવતદ્વતોરભેદોપચારાદ્ભાવઃ સર્વજ્ઞૈઃ સમાખ્યાતઃ । નિદર્શનમાહ- ઇન્દ્રાદિવદિત્યાદિ । યથેન્દનાદિ-ક્રિયાનુભવાત્ = પારમૈશ્વર્યાદિપરિણામેન પરિણતત્વાદિન્દ્રાદિર્ભાવ ઉચ્યતે ઇત્યર્થઃ, ઇત્યાયર્થઃ । વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તાવપ્યેષા ગાથા સમુદ્ધતા, તદ્વ્યાખ્યા ચ કૃતા । અર્થસ્તુ તત્રાપિ પ્રાયોઽયમેવેતિ ન પ્રદર્શ્યતે ॥૧૩॥ નન્વનુયોગદ્વારસૂત્ર એવમુક્તં- સે કિં તં ભાવાવસ્સયં ? ભાવાવસ્સયં દુવિહં પળ્ણત્તં, તંજહા- આગમતો અ નોઆગમતો અ ॥સૂ. ૨૨॥ સે કિં તં આગમતો ભાવાવસ્સયં ? ૨ જાણાઉવઉત્તે, સે તં આગમતો ભાવાવસ્સયં ॥સૂ. ૨૩॥ તિ । અત્ર જ્ઞાયક ઉપયુક્ત

એમ શ્રીસર્વજ્ઞો વડે કહેવાયેલું છે. જેમ કે ઈન્દનાદિ ક્રિયાના અનુભવના કારણે શયીપતિ એ ભાવેન્દ્ર છે.

ટીકાર્થ : અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલી આ ગાથાની તેના વૃત્તિકારભગવંતે કરેલી વ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ આવો છે- વક્તાને જે ક્રિયા કહેવી અભિપ્રેત છે- વિવક્ષિત છે તે ક્રિયાની અનુભૂતિથી યુક્ત પદાર્થને ભાવનિક્ષેપ તરીકે સર્વજ્ઞો વડે કહેવાયેલ છે જેમ કે ઈન્દ્ર. ઈન્દનાદિક્રિયાના અનુભવથી = પારમૈશ્વર્ય વગેરે પરિણામથી પરિણત થયેલ હોવાના કારણે ઈન્દ્ર વગેરે ભાવનિક્ષેપરૂપ છે, આ પ્રમાણે ગાથાર્થ જાણવો. વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં પણ આ ગાથા ઉદ્ધૃત કરેલી છે, ને એની વ્યાખ્યા પણ કરેલી છે. ત્યાં પણ અર્થ લગભગ આ જ છે, માટે અહીં દેખાડતા નથી. ॥૧૩॥

શંકા : અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે, 'તે ભાવાવશ્યક શું છે ? ભાવાવશ્યક બે પ્રકારે કહેવાયેલું છે. આગમથી અને નોઆગમથી. ॥૨૨॥ આગમથી ભાવાવશ્યક શું છે ? આગમથી ભાવાવશ્યક જ્ઞાતા-ઉપયુક્તજીવ છે. આમ આગમથી ભાવાવશ્યક નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

आत्मलक्षणः प्रथमः प्रकारो य उक्तस्तत्र नेदं लक्षणं समन्वेतीति चेत् ? सत्यं, तथापि भावनिक्षेपत्वेन प्रधानतया यः प्रसिद्धस्तस्यैवै-
तल्लक्षणं ज्ञेयम्। तत्किमन्योऽपि भावनिक्षेपप्रकारः सम्भवति ? इत्यादि-
जिज्ञासायामाह—

भावोऽपि द्विविधो ज्ञेयो नोआगमत आगमात् ।

क्रियानुभविताऽऽद्यः स्यादुपयुक्तस्तथाऽपरः ॥१४॥

भावः = भावनिक्षेपः, अपिर्द्रव्यनिक्षेपसमुच्चयार्थः, द्विविधः =
द्विप्रकारो ज्ञेयः = विज्ञेयः, नोआगमत आगमतश्च । तत्र विवक्षितेन्दना-
दिक्रियाया योऽनुभविता स आद्यः = नोआगमतो भावनिक्षेपः । तथा
यस्तु ज्ञातोपयुक्तः स अपरः = आगमतो भावनिक्षेप इत्यर्थः। अत्रापि

//२३// आमां ज्ञाता-उपयुक्तञ्चवदुप प्रथम प्रकार जे कव्यो छे तेमां,
मात्र ज्ञानोपयोग ज छे, विवक्षित क्रियानी अनुभूति नथी. ने तेथी
आ भावनिक्षेपनुं लक्षण रહેतुं नथी.

समाधान : वात सायी छे. छातां भावनिक्षेप तरीके प्रधानरूपे जे
प्रसिद्ध छे तेनुं ज आ लक्षण होवाथी कोई दोष नथी.

तो शुं भावनिक्षेपनो बीजे पण कोई प्रकार छे ? अवी जिज्ञासाने
संतोषवा माटे कहे छे—

गाथार्थ : भाव पण बे प्रकारे जाणवो, नोआगमथी अने
आगमथी. अमां, क्रियानो अनुभव करनार प्रथम प्रकार छे, उपयुक्त
ञ्च बीजे प्रकार छे.

टीकार्थ : भाव = भावनिक्षेप.. अे पण बे प्रकारे जाणवो.
(द्रव्यनिक्षेप तो बे प्रकारे छे ज, भावनिक्षेप पण बे प्रकारे छे.)
नोआगमथी अने आगमथी. अमां विवक्षित ईन्दनादिक्रियानो जे
अनुभविता होय ते आद्य = नोआगमथी भावनिक्षेप छे. तथा जे
विवक्षित पदार्थनो ज्ञाता अमां उपयुक्त छे ते अपर = आगमथी
भावनिक्षेप छे. अही पण छंदनो भंग न थई जाय अे माटे कमभेद

છન્દોભજ્જભયાત્ ક્રમભેદઃ કૃતઃ, અન્યથા શાસ્ત્રેષુ આગમતો ભાવનિક્ષેપઃ પ્રથમસ્તદન્યસ્તુ દ્વિતીયઃ પ્રકાર ઇતિ ક્રમઃ પ્રાપ્યત ઇતિ ધ્યેયમ્। શેષોઽર્થઃ સુગમઃ ॥૧૪॥ તદેવં ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ પ્રદર્શિતાઃ। અધુના તદ્વિષયાણાં ચાલના-પ્રત્યવસ્થાનાનામવસરઃ । તત્રાદૌ નામ્ન એવ વસ્તુત્વં નાન્યેષામિત્યાદિવદતાં નામનયાદીનામભિપ્રાયમુક્ત્વા સ્વાભિપ્રાયમાહ—

અભિધાનં પ્રધાનં હિ નામનયસ્ય સંમતમ્ ।

સ્થાપનાદિ તથાઽન્યેષાં સર્વમતં મતં હિ નઃ ॥૧૫॥

અત્ર હિકારા એકારાર્થો ભિન્નક્રમૌ ચ । તતશ્ચૈવમન્વયાર્થઃ પ્રાપ્યતે— અભિધાનમેવ પ્રધાનમિતિ નામનયસ્ય સંમતમ્ । અન્યેષાં = સ્થાપનાદિનયાનાં સ્થાપના તથા = પ્રધાનમિતિ સંમતમ્ । સર્વમતં હિ = સર્વેષાં નયાનાં યત્સંમતં તદેવ નઃ = અસ્માકં જૈનાનાં મતં =

કર્થો છે. નહીંતર શાસ્ત્રોમાં આગમથી ભાવનિક્ષેપ એ પહેલાં, અને નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ એ બીજો.... એવો ક્રમ મળે છે, એ જાણવું. શેષ અર્થ સરળ છે. ॥૧૪॥ આમ ચારે નિક્ષેપા જણાવ્યા. હવે એ અંગે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનો અવસર છે. એમાં સૌપ્રથમ નામ એ જ વસ્તુ છે, ન અન્ય.. વગેરે કહેનાર નામનય વગેરનો અભિપ્રાય જણાવીને પછી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

ગાથાર્થઃ : અભિધાન એ જ પ્રધાન છે એવું નામનયને માન્ય છે. બીજા નયોને સ્થાપના વગેરે જ પ્રધાન છે એવું માન્ય છે. જે સર્વસંમત છે એ જ અમને સંમત છે.

ટીકાર્થઃ : અહીં જે બે 'હિ' શબ્દ છે તે 'એવ'કાર(જકાર)ના અર્થમાં છે, અને એનો ક્રમ બદલવાનો છે. એટલે આવો અન્વયાર્થ મળે છે. અભિધાન એ જ પ્રધાન છે, એવું નામનયને માન્ય છે. બીજા નયોને = સ્થાપનાનય વગેરેને સ્થાપના વગેરે જ તેવા = પ્રધાન છે એમ માન્ય છે. સર્વમત = સર્વનયોને જે સંમત છે તે જ અમને જૈનોને સંમત છે.

સંમતમિતિ । વિસ્તરાર્થસ્ત્વેવં— ‘નામૈવ વસ્તુનઃ પ્રધાનં સ્વરૂપં’ ઇતિ નામનયો મન્યતે । નનુ ક મજ્જલાખ્યગોપાલદારકઃ ક્વ ચ ક્ષાયિકાદિ-ભાવરૂપં મજ્જલમિતિ નામ્નો વસ્તુનઃ પ્રધાનસ્વરૂપત્વં તુ દૂરે, સ્વરૂપત્વ-મપિ નૈવ સમ્ભવતીતિ ચેત્ ? ન, અત્રાભિધાનાખ્યસ્ય નામનિક્ષેપપ્રથમ-ભેદલક્ષણસ્ય નામ્ન એવાધિકૃતત્વાત્ । એવમેવ સ્થાપનાનયાદાવપિ ન ભાવનિક્ષેપમૂત્યાદિઃ, અપિ તુ ભાવનિક્ષેપસ્ય યદાકૃત્યાદિકં તદ્રૂપસ્ય સ્થાપનાદિનિક્ષેપસ્યૈવ પ્રધાનરૂપત્વં સંમતમિત્યવધેયમ્ । નનુ તથાપિ કો નિસ્તારઃ ? ક્વ ‘મજ્જલ’શબ્દરૂપમભિધાનં ક્વ ચ ભાવમજ્જલમિતિ નામ્નો વસ્તુસ્વરૂપત્વમેવ ન સમ્ભવતીતિ ચેત્ ? ન, નામ વસ્તુસ્વરૂપં, તત્પ્રત્યયહેતુત્વાત્, પ્રસિદ્ધરૂપાદિતદ્ધર્મવત્ । તથા, યદભિધાનરહિતં તદ્વ-સ્ત્વેવ ન ભવતિ, ષષ્ટભૂતવત્ । (વિશેષાવશ્યકભાષ્યગતેનૈતેનાધિકારે-ણાપિ ‘અનભિલાપ્યા ભાવા અપિ ‘અનભિલાપ્યે’ત્યાદિલક્ષણાભિધાના-

વિસ્તરાર્થ આવો છે - વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ ‘નામ’ જ છે - એમ નામનય કહે છે.

શંકા : ક્યાં મંગળનામે ગોપાળપુત્રરૂપ નામનિક્ષેપ અને ક્યાં ક્ષાયિકાદિભાવરૂપ મંગળ ? તેથી નામનિક્ષેપ વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ બનવાની વાત તો દૂર, સ્વરૂપ બનવાનો પણ ક્યાં સંભવ છે ?

સમાધાન : અહીં અભિધાન નામે નામનિક્ષેપનો જે પ્રથમભેદ છે એની વાત છે, માટે એ પ્રધાનસ્વરૂપ બનવામાં કોઈ અસંભવ નથી. એ જ રીતે સ્થાપનાનયાદિની વાતમાં પણ ભાવનિક્ષેપની પ્રતિમા વગેરેરૂપ સ્થાપનાની વાત નથી. પણ ભાવનિક્ષેપની પોતાની જે આકૃતિ હોય એની જ વાત છે- અર્થાત્ સ્થાપનાનય એને જ પ્રધાનસ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારે છે, એમ જાણવું.

શંકા : તો પણ પ્રશ્ન ઊભો જ છે. ક્યાં મંગળ શબ્દરૂપ અભિધાન અને ક્યાં ભાવમંગળ ? આ બેનો મેળ જ નથી.. માટે નામ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ બને એ સંભવિત જ નથી.

ભિધેયાસ્તુ ભવત્યેવે”તિ નિશ્ચીયત એવ, અન્યથા તેષાં ષષ્ઠભૂતત્વાપત્તે:।)

કિંચ નામ્નો વસ્તુધર્મત્વાભાવે ‘ઘટ’શબ્દશ્રવણાનન્તરં ‘કિમય-માહ?’ इत्येवं संशयः स्यात्, यद्वा पटप्रतिपत्तिलक्षणो विपर्ययः स्याद्, यदुत ‘न जाने किमप्यनेनोक्त’मिति वस्त्वप्रतिपत्तिरूपो-ऽनध्यवसायः स्याद्, यदि वा कदाचिद् घटस्य, कदाचित् पटस्येत्येवं यदृच्छयाऽर्थप्रतिपत्तिः स्याद् । न चैवं भवतीति वस्तुधर्म एव नाम।

અપરચ્ચ જીવાદિ લક્ષ્યં, ઉપયોગાદિ તલ્લક્ષણં, અધ્યેષણ-પ્રેષણાદિ-રૂપસ્તત્સંવ્યવહારઃ, તદ્વિષયિણી બુદ્ધિઃ, તદ્વાચકઃ શબ્દઃ, તત્સંલગ્નાઃ

સમાધાન : (૧) નામ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે વસ્તુનો બોધ કરાવે છે, જેમ કે વસ્તુના પ્રસિદ્ધ રૂપાદિ ધર્મો, તથા (૨) જે અભિધાન રહિત હોય તે વસ્તુ જ ન હોય, જેમ કે ષષ્ઠભૂત. માટે ઘટપટાદિ સર્વવસ્તુ અભિધાનયુક્ત જ હોય છે. તેથી ઘડો રૂપયુક્ત હોવાથી રૂપ જેમ ઘડાનું સ્વરૂપ છે એમ અભિધાનયુક્ત હોવાથી અભિધાન પણ એનું સ્વરૂપ છે જ. આવા અનુમાનોથી અભિધાન એ વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે સિદ્ધ થતું હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી. (આ બંને અનુમાનપ્રયોગો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગ્રન્થમાં આપેલા છે. એટલે અનભિલાષ્યભાવો પણ ‘અનભિલાષ્ય’ વગેરે રૂપ અભિધાનથી અભિધેય હોવા સાબિત થઈ જ જાય છે, નહીંતર એ ષષ્ઠભૂત તુલ્ય બની જાય.)

વળી, નામ જો વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો ‘ઘટ’ શબ્દ સાંભળ્યા પછી ‘આણે શું કહ્યું?’ એમ સંશય પડે, અથવા પટની પ્રતીતિ થવા રૂપ વિપર્યય થાય, યા તો ‘હું’ જાણતો નથી કે આણે શું કહ્યું?’ એમ વસ્તુના બોધના અભાવરૂપ અનધ્યવસાય થાય કે ક્યારેક ઘટનો તો ક્યારેક પટનો.. એમ આડેધડ બોધ થાય, પરંતુ આવું થતું નથી. માટે નામ એ વસ્તુનો ધર્મ છે જ.

તથા, જીવ વગેરે રૂપ લક્ષ્ય, ઉપયોગ વગેરે રૂપ એનું લક્ષણ, અધ્યેષણ-પ્રેષણ વગેરે રૂપ એનો સંવ્યવહાર, જીવાદિવિષયક બુદ્ધિ,

ક્રિયાશ્ચેત્યેતત્સર્વં યતોઽભિધાનાધીનમતોઽભિધાનમેવ વસ્તુ સત્, તદા-
યત્તાત્મલાભત્વાત્ સર્વવ્યવહારાણામ્ ।

એવં નામનયેન સ્વાભિમતે સ્થાપિતે સ્થાપનાનયો વક્તિ— બુદ્ધિ-
નીલાદ્યાકારવત્યેવ, અન્યથા નૈયત્યેન વિષયબોધાસમ્ભવાત્ । શબ્દોઽપિ
પૌદ્ગલિકત્વાદાકારવાનેવ । ઘટાદિકં વસ્તુ ત્વાકારવત્ત્વેન પ્રસિદ્ધમેવ ।
ક્રિયાઽપ્યુત્કેષ્ણાદિકા ક્રિયાવતોઽનન્યત્વાદાકારવત્યેવ । ફલમપિ
કુમ્ભકારાદિક્રિયાસાધ્યં ઘટાદિકમાકારવદેવ । તસ્માદ્યદસ્તિ તત્સર્વ-
માકારમયમેવ । યત્ત્વનાકારં તદવસ્ત્વેવ, આકારાભાવાત્, ખપુષ્પવત્ ।
નન્વેવં તુ યદેકાકાશપ્રદેશાવગાઢં પરમાણ્વાદિપુદ્ગલં તદવસ્ત્વેવ પ્રાપ્તં,

જીવવાચક શબ્દ અને જીવાદિસંલગ્ન ક્રિયાઓ.. આ બધું જ અભિધાનને
આધીન છે. 'જીવ' એવું અભિધાન જ ન હોય તો 'ઉપયોગલક્ષણો
જીવઃ' વગેરે બોલવું- સમજવું શક્ય જ શી રીતે બને ? માટે, અભિધાન
એ જ વસ્તુનું સત્ સ્વરૂપ છે, કારણ કે બધા સંવ્યવહારો અભિધાનને
આધીન થઈને જ અસ્તિત્વ પામી શકે છે.

આ રીતે નામનયે પોતાનો મત રજુ કર્યો. હવે સ્થાપનાનય કહે
છે— બુદ્ધિ 'અયં નીલઃ' વગેરે રૂપે નીલાદિ આકારવાળી જ હોય છે,
નહીંતર ચોક્કસ વિષયનો બોધ જ ન કરાવી શકે. શબ્દ પણ પૌદ્ગલિક
હોવાથી આકારવાળો જ છે. ઘટ-પટ વગેરે વસ્તુ તો આકારયુક્ત હોવા
રૂપે પ્રસિદ્ધ જ છે. ઉત્કેષણ વગેરે ક્રિયા પણ ક્રિયાવાન્ કરતાં અભિન્ન
હોવાથી આકારવાળી જ છે. કુંભાર વગેરેની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ
ફળ પણ આકારવાન્ જ હોય છે. એટલે જે કાંઈ છે તે બધું આકારમય
જ છે. જે અનાકાર છે તે અવસ્તુ જ છે, કારણ કે આકારશૂન્ય છે, જેમ
કે આકાશકુસુમ.

શંકા : આમ તો, જે પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ એકઆકાશપ્રદેશને
જ અવગાહીને રહેલ હોય એ અવસ્તુ જ બની જશે, કારણ કે
સંસ્થાનપરિણામ શૂન્ય હોય છે. તે પણ એટલા માટે કે સંસ્થાનપરિણામ

સંસ્થાનપરિણામાભાવાત્, સંસ્થાનપરિણામસ્ય જઘન્યતોઽપ્યાકાશપ્રદેશ-
દ્વયાપેક્ષત્વાદ્ । એતચ્ચાન્યત્ર ગ્રન્થે સાધિતમિતિ જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ પરમાણ્વા-
દેરવસ્તુત્વં પ્રાપ્તમેવેતિ ચેત્ ? ન, અત્રાકારત્વેન રૂપાદેરપ્યભિપ્રેતત્વાદ્ ।
એતચ્ચાગ્રે (પૃ.૧૫૦) વ્યક્તીકરિષ્યતે । ઇત્યશ્ચ યતઃ સર્વમાકારમયમેવાત
આકાર એવ પ્રધાનમ્ ।

અથ દ્રવ્યનયઃ સ્વાભિપ્રાયં વ્યનક્તિ— ઇહ યદસ્તિ તદુત્પાદ-
વ્યયરહિતં નિર્વિકારં દ્રવ્યમેવ । યત્તુ ન દ્રવ્યં, તન્નાસ્ત્યેવ, વન્ધ્યા-
સ્તનન્ધયવત્ । ન હિ પૂર્વમવિદ્યમાનં કિશ્ચિદપ્યુત્પદ્યતે, યરશ્શુક્લસ્યા-
પ્યુત્પત્તિપ્રસજ્ઞાત્, ન વા વિદ્યમાનં કિશ્ચિદપિ વિનશ્યતિ, ઘટાદેઃ યપુષ્પી-
ભવનાપત્તેઃ । કેવલમાવિર્ભાવતિરોભાવા એવ સ્તઃ, છન્નરૂપતયા વિદ્યમાન-
મેવાવિર્ભવતિ, આવિર્ભૂતં સત્ છન્નરૂપતયા તિરોભવતીત્યર્થઃ, યથા સર્પ

જઘન્યથી પણ બે આકાશપ્રદેશની અપેક્ષા રાખે છે. આ તમે જ અન્યત્ર
= અનુયોગદ્વારસૂત્ર-વૃત્તિ ટિપ્પણમાં સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે. એટલે પરમાણુ
વગેરે અવસ્તુ જ બની જશે.

સમાધાન : ના, આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અહીં આકાર
તરીકે રૂપ વગેરે પણ અભિપ્રેત છે. આ વાત આગળ (પૃ.૧૫૧) સ્પષ્ટ
કરીશું. આમ બધું જ આકારમય હોવાથી આકાર એ જ પ્રધાન છે.

હવે દ્રવ્યનય પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે— દુનિયામાં જે કાંઈ
છે તે ઉત્પાદવ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્ય જ છે. જે દ્રવ્ય નથી, એ અસત્
જ છે, જેમ કે વંધ્યાપુત્ર. પહેલાં જે અવિદ્યમાન હોય એ ક્યારેય ઉત્પન્ન
થતું નથી, નહીંતર તો ખરશુંગે પણ ઉત્પન્ન થવું પડે. તથા વિદ્યમાન
કોઈ જ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, કારણ કે જો ઘટાદિ નાશ પામી જાય
તો તો ખપુષ્પતુલ્ય બની જાય. પણ એવું બનતું તો નથી. માટે ઉત્પત્તિ
કે નાશ છે જ નહીં. માત્ર આવિર્ભાવ ને તિરોભાવ જ છે. પહેલાં
ઢંકાયેલા રૂપે વિદ્યમાન એવી જ વસ્તુ આવિર્ભાવ પામે છે. અને આવિર્ભાવ
પામ્યા પછી ઢંકાયેલા રૂપે તિરોભૂત થઈ જાય છે, જેમ કે ઉત્કણ-

उत्फण-विफणावस्थयोरिति । अत एव वेषान्तरापन्ननटवद् बहुरूपमपि द्रव्यं नित्यमेव ।

आविर्भाव-तिरोभावमात्र एव कार्यत्वस्योपचारात्, उपचारस्य चावस्तुत्वात् कार्यं त्रिभुवने क्वचिदपि कदाचिदपि न विद्यत एव । किञ्च 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायोऽपि वस्तुनः कार्यत्वं निवर्तयत्येव । किञ्च द्रव्यं मुक्त्वा क्वापि कदाप्यन्य-दाकारदर्शनं नैव भवति । तस्माद्, आकार-कार्यत्वादिकमवस्त्वेव, अकारणत्वात्, खपुष्पवत् । ततश्च यदस्ति तत्कारणरूपं द्रव्यमेव, नान्यत् किञ्चिदिति द्रव्यमेव वस्तुनः प्रधानरूपमिति द्रव्यनयाशयः ।

अथ भावनयाशयः प्रदर्श्यते— यदर्थक्रियाकारि तदेव सत्, अन्यथा खरविषाणादेरपि सत्त्वापत्तेः । अर्थक्रियाकारी च पर्याय एव विज्ञानअवस्थाમાં સાપ. એટલે જ, વિવિધ વેષને ધારણ કરનાર નટની જેમ અનેક રૂપવાળું દ્રવ્ય નિત્ય જ છે.

લોકમાં કાર્ય તરીકે જે કહેવાય છે તે તો આવિર્ભાવ તિરોભાવમાં કરાયેલો ઉપચાર માત્ર જ છે. અને ઉપચાર એ અવસ્તુ છે. માટે ત્રિભુવનમાં ક્યાંય પણ ક્યારેય પણ કાર્ય હોતું જ નથી. વળી, જે આદિમાં નથી અને અન્તે નથી તે વર્તમાનમાં પણ હોતું નથી જ' એવો ન્યાય વસ્તુની કાર્યતાને નિષેધે જ છે. (આ ન્યાયના વિવરણ માટે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થનું મારું વિવેચન ભા-૧ જોવું.) વળી દ્રવ્યને છોડીને ક્યાંય પણ ક્યારેય પણ અન્ય આકારદર્શન થતું નથી જ. તેથી આકાર-કાર્યત્વ વગેરે અવસ્તુ જ છે, કારણ કે અકારણ છે, જેમ કે આકાશપુષ્પ. તેથી જે કાંઈ છે તે કારણરૂપ દ્રવ્ય જ છે, બીજું કાંઈ નહીં. માટે દ્રવ્ય એ જ વસ્તુનું મુખ્યસ્વરૂપ છે. આવો દ્રવ્યનયનો આશય છે.

હવે, ભાવનયનો આશય દર્શાવાય છે— જે અર્થક્રિયાકારી હોય તે જ સત્ હોય છે, નહીંતર ખરવિષાણાદિને પણ સત્ માનવા પડે. અને અર્થક્રિયાકારી તો પર્યાય જ હોવા સંભવે છે, નહીં કે ક્યારેય પણ

સમ્ભવતિ, ન તુ કદાચિદપિ દ્રવ્યત્વેન દ્રવ્યમ્ । ન હિ મૃદ્દ્રવ્યત્વેન મૃદ્ જલાહરણાદિકં કરોતિ, પિંડાદેરપિ તત્કરણાપત્તેઃ, કિન્તુ ઘટ-પર્યાયત્વેનૈવ । નનુ ઘટસ્યાપ્યાપેક્ષિકદ્રવ્યતયા તદ્દ્રવ્યત્વેન જલા-હરણાદિસામર્થ્યં સમ્ભવત્યેવેતિ ચેત્ ? ન, તદવસ્થાવિશેષલક્ષણેન પર્યા-યેણૈવ તસ્ય સમ્ભવાત્, અન્યથાઽપવરકકોણેઽધોમુખં યથા સ્યાત્તથા સ્થિતેન ઘટેન યદ્વા વિનશ્યદવસ્થેન ઘટેનાપિ તત્કરણાપત્તેઃ, ઘટત્વેન ઘટસ્ય તત્રાવિશેષેણ સદ્ભાવાત્ । ન ચ ઘટં પ્રતિ તુ મૃદ્દ્રવ્યત્વેન મૃત્ કારણં ભવત્યેવેતિ વાચ્યં, તત્રાપિ મૃદ્દ્રવ્યાવસ્થાવિશેષલક્ષણસ્ય મૃત્પિંડાદિપર્યાયસ્યૈવ કારણત્વાત્, અન્યથા, ઘટસ્ય ઘટોત્તરકાલીનક-પાલસ્યાપિ વા ઘટકારણત્વાપત્તેઃ, મૃદ્દ્રવ્યત્વેન મૃદોઽવિશેષેણ સત્ત્વાત્ ।

દ્રવ્યરૂપે દ્રવ્ય. માટી, માટીદ્રવ્યરૂપે જળાહરણાદિ કરતી નથી જ. નહીંતર તો પિંડાદિથી પણ જળાહરણ થઈ શકવું જોઈએ, કારણ કે એ અવસ્થામાં પણ માટી દ્રવ્યરૂપે હાજર હોય જ છે. પણ માટી ઘટપર્યાયરૂપે જ જળાહરણાદિ કરે છે.

શંકા : ઘડો પણ આપેક્ષિકદ્રવ્ય છે. એટલે એ દ્રવ્ય તરીકે તો એમાં જળાહરણાદિસામર્થ્ય સંભવે જ છે ને !

સમાધાન : ના, એની પણ ચોક્કસ અવસ્થારૂપ પર્યાયથી જ એ સંભવે છે. નહીંતર તો ઓરડાના ખૂણામાં ઉંધા મૂકેલા ઘડાથી કે વિનાશ પામતા ઘડાથી પણ જળાહરણાદિ થવાની આપત્તિ આવે, કારણ કે ઘડા તરીકે તો ઘડો ત્યાં સમાન રીતે હાજર છે જ.

શંકા : માટી, માટીદ્રવ્ય તરીકે જળાહરણાદિ પ્રત્યે ભલે કારણ નથી, પણ ઘડાપ્રત્યે તો કારણ છે જ ને ?

સમાધાન : ના, નથી. કારણ કે મૃદ્દ્રવ્યની ચોક્કસ અવસ્થારૂપ મૃત્પિંડ વગેરે પર્યાય જ ઘડા પ્રત્યે કારણ છે. નહીંતર ઘડો કે ઘડાના ઉત્તરકાલીન કપાલ પણ ઘડાનું કારણ બની જાય, કારણ કે મૃદ્ દ્રવ્યરૂપે તો માટી હાજર છે જ. આમ એ નિશ્ચિત થયું કે પર્યાયો જ સત્ છે,

तस्मात् पर्याया एव सन्ति, अर्थक्रियाकारित्वात्, न तु द्रव्यं तद-
भावादिति स्थितम् । एतत्तु कस्य सत्त्वं, कस्य चासत्त्वमिति निर्णेतुं
चिन्तितं । वस्तुतस्तु पर्यायाणां कार्यत्वमेव, प्रतिसमयमुत्पद्यमानत्वात्,
न तु कारणत्वं, कार्योत्पत्तावनपेक्षितत्वात् ।

तथाहि— अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव भवति, अन्यथा ज्ञानशून्य-
जीवस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । ततश्चोत्पत्तेः प्राग् यदि घटादिर्नास्ति,
तर्हि न तस्य मृत्पिण्डाद्यपेक्षा, अविद्यमानत्वात् । यदि चास्ति, तर्हि
किं मृत्पिण्डाद्यपेक्षया ? स्वत एव विद्यमानत्वादित्यत्र बहु वक्तव्यं,
तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयात्, अन्यत्रोक्तत्वाच्च । ततश्च हेत्वन्तर-
निरपेक्ष एव सर्वो भाव उत्पद्यत इति स्थितम् । एवमेव विनाशोऽपि

कारણ કે અર્થક્રિયાકારી છે, પણ દ્રવ્ય સત્ નથી, કારણ કે અર્થક્રિયાકારી
નથી. આ તો, દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં કોણ સત્ છે ? ને કોણ અસત્ ?
એ માટે આ વિચાર કર્યો. બાકી તો પર્યાયો કાર્યરૂપ જ છે, કારણ કે
પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે, નહીં કે કારણ, કારણ કે કાર્યોત્પત્તિમાં એની
કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી.

તે આ રીતે— જે વિદ્યમાન હોય એને જ કોઈની પણ અપેક્ષા હોવી
સંભવે, અવિદ્યમાનને નહીં. નહીંતર તો જ્ઞાનશૂન્યજીવને પણ કોઈની
અપેક્ષા હોવી માનવી પડે. એટલે ઉત્પત્તિ પહેલાં જો ઘડો નહોતો, તો
તેને મૃત્પિંડ વગેરેની અપેક્ષા હોઈ જ ન શકે, કારણ કે અવિદ્યમાન છે.
તેથી ઘડો ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતો જ એમ જો માનશો, તો એને મૃત્પિંડ
વગેરેની અપેક્ષાનું શું કામ છે ? કારણ કે પોતાની મેળે જ વિદ્યમાન
છે. આ અંગે ઘણું વક્તવ્ય છે, પણ અહીં કહેવાતું નથી. કારણ કે ગ્રન્થ
વિસ્તૃત થઈ જવાનો ભય છે. વળી અન્ય ગ્રન્થોમાં એ કહેલું જ છે.
આમ સર્વ ભાવો અન્ય હેતુથી નિરપેક્ષપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે એ નક્કી
થયું. એ જ રીતે વિનાશ પણ નિર્હેતુક હોય છે. તે આ રીતે - ઘટાદિના
વિનાશ વખતે મુદ્ગરાદિથી શું કરાય છે ? ઘટાદિ જ તો કરાતા નથી.

નિર્હેતુક એવ જ્ઞેયઃ । તથાહિ— મુદ્ગરાદિના વિનાશકાલે કિં ક્રિયતે ? ન તાવદ્ ઘટાદિરેવ, તસ્ય સ્વહેતુભૂતકુલાલાદિસામગ્રીત એવોત્પત્તેઃ, ન વા કપાલાદયઃ, તત્કરણે ઘટાદેસ્તદવસ્થત્વપ્રસજ્ઞાત્, ન હ્યેકસ્ય કરણેઽન્યેન નિવર્તિતવ્યમેવ, એકસ્યોત્પત્તૌ શેષત્રિભુવનસ્યાપિ નિવૃત્તિ-પ્રસજ્ઞાત્, નાપિ ચ તુચ્છરૂપોઽભાવઃ, ધ્વજશૃંગસ્યેવ નીરૂપસ્ય તસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્, કરણે વા ઘટાદેસ્તદવસ્થત્વપ્રસજ્ઞાત્, અન્યસ્ય કરણેઽન્યનિવૃત્ત્યસમ્ભવાદિતિ । તસ્માદ્ વિનાશોઽપિ નિર્હેતુક એવ મન્તવ્ય ઇતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ જન્મ-વિનાશયોર્ન કિંચિત્કેનચિદપેક્ષ્યતે, અપેક્ષ-ણીયાભાવાચ્ચ ન કિંચિત્ કસ્યચિત્કારણમ્ । તથા ચ સતિ ન કિંચિદ્ દ્રવ્યં, કિન્તુ પૂર્વાપરીભૂતાઽપરાપરક્ષણરૂપાઃ પર્યાયા એવ સન્ત ઇતિ । તે ચ ભાવા એવ, પ્રતિસમયં ભવનાનુભવનાત્ । અતો ભાવ એવ પ્રધાનં,

કારણ કે એ તો પોતાની કુંભાર વગેરે સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. કપાલ વગેરે કરાય છે એવું કહેવાથી પણ કોઈ કાર્ય સરતું નથી. કારણ કે કપાલાદિ ભલે થાય, ઘટાદિ તો તદવસ્થ જ રહી જશે. તે પણ એટલા માટે કે એક વસ્તુ ઉત્પન્ન કરાય એટલા માત્રથી અન્યે કાંઈ નાશ પામી જવાની જરૂર હોતી નથી. નહીંતર તો એકની ઉત્પત્તિમાં બાકીના આખા વિશ્વે નાશ પામી જવું પડે. તુચ્છસ્વરૂપવાળો અભાવ કરાય છે એવું કહેવામાં પણ સાર નથી, કારણ કે ખરશુંગની જેમ સ્વરૂપવિનાના એને કરવો અશક્ય છે, અથવા એ કરાય તો પણ ઘટાદિ તો તદવસ્થ જ રહી જશે, તે પણ એટલા માટે કે એકને કરવામાં બીજાનો નાશ થઈ જવો માની શકાતો નથી. માટે વિનાશ પણ નિર્હેતુક છે તે સિદ્ધ થયું. આમ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પામવા માટે કોઈ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી એ, તથા અપેક્ષણીય જ ન હોવાથી કોઈ કોઈનું કારણ હોતું નથી એ નિશ્ચિત થયું. તેથી ઉપાદાનકારણભૂત દ્રવ્ય જેવી કોઈ ચીજ આ વિશ્વમાં છે નહીં, પણ પૂર્વાપરભાવને પામેલા એક-એક ક્ષણરૂપ પર્યાયો જ વિદ્યમાન હોય છે. અને આ પર્યાયો ભાવરૂપ છે, કારણ કે પ્રતિક્ષણ

ન તુ દ્રવ્યાદયઃ, અકાર્યત્વાત્, ખપુષ્પવદિતિ ભાવનયાશયઃ ।

તદેવં નામાદિનયાનાં પરસ્પરવિપ્રતિપત્તયઃ પ્રદર્શિતાઃ । સર્વનયમય-
સ્યાસ્મજ્ઞૈનમતસ્ય તુ સર્વં વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયમયં ભવતીતિ સંમતમિતિ
જ્ઞેયમ્ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે—

एवं विवयंति नया मिच्छाभिनिवेशओ परोप्परओ ।

इयमिह सव्वनयमयं जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥७२॥ किं च
संपूर्णार्थग्रहरूपं जिनमतम् ? इति दर्शयितुं तत्रैवोक्तं—

नामाइभेअसद्-त्थ-बुद्धिपरिणामभावओ निययं ।

जं वत्थुमत्थि लोए चउपज्जायं तयं सव्वं ॥७३॥ अत्रोपनिषद्भूतः
सारस्तत्रैव वृत्तावेवमुक्तः । इदमुक्तं भवति-अन्योऽन्यसंवलितनामादि-
चतुष्टयात्मन्येव वस्तुनि घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन परिणतिर्दृष्टा,
अर्थस्यापि, पृथुबुध्नोदराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतयैव परिणामः

ભવનને અનુભવતા હોય છે. માટે ભાવ એ જ વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ
છે, પણ દ્રવ્યાદિ એ વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ નથી, કારણ કે કાર્યરૂપ નથી,
જેમકે ખપુષ્પ. આવો ભાવનયનો આશય છે.

આ રીતે નામાદિનયોની પરસ્પર ચર્ચા જોઈ. સર્વનયમય એવા
આપણા જૈન મતને 'બધી વસ્તુ ચારપર્યાયમય હોય છે' એવું સંમત છે,
એ જાણવું. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે— વિવિધ નયો મિથ્યા
અભિનિવેશના કારણે આ રીતે પરસ્પર વિવાદ કરે છે. આ બાબતમાં
અત્યંત નિરવધ સર્વનયમત જિનમત આ પ્રમાણે છે. ॥૭૨॥ સંપૂર્ણ
અર્થનું ગ્રહણ કરવા રૂપ જિનમત શું છે ? એ માટે ત્યાં જ કહ્યું છે કે—
(જે કહ્યું છે એનો રહસ્યભૂત સાર આવો જાણવો.) પરસ્પરએકમેક
થયેલા નામાદિચારમય જે વસ્તુ, તેને જ ઘટાદિશબ્દ જણાવે છે. (અર્થાત્
ઘટાદિ શબ્દમાં આવી જ વસ્તુને જ જણાવવાનો વાચકતાપરિણામ છે.)
પૃથુબુધ્નોદરાદિઆકારવાળા પદાર્થનો પરિણામ પણ નામાદિચતુષ્ટયાત્મક
જ જોવા મળે છે. બુદ્ધિની તેવા આકારનું ગ્રહણ કરવારૂપ પરિણતિ પણ

સમુપલબ્ધઃ, બુદ્ધેરપિ તદાકારગ્રહણરૂપતયા પરિણતિસ્તદાત્મન્યેવ વસ્તુન્યવલોકિતા ।... તસ્માદેકત્વપરિણત્યાપન્નનામાદિભેદેષ્વેવ શબ્દા-
દિપરિણતિદર્શનાત્ સર્વં ચતુષ્પર્યાયં વસ્ત્વિતિ સ્થિતમિતિ । અત એવ
સર્વવસ્તુષુ પ્રત્યેકં ચતુર્નામપ્યમીષાં સદ્ભાવઃ પ્રાપ્યત એવેત્યપિ તત્રૈવ
કથિતમ્ । તત્ત્વૈવં-

અહવા વત્થૂભિહાણં નામં ઠવણા ય જો તદાગારો ।

કારણયા સે દવ્વં કજ્જાવન્નં તયં ભાવો ॥૬૦॥ વસ્તુનો ઘટાદેઃ
'ઘટ'ઇતિશબ્દલક્ષણં યદભિધાનં તદેવ નામ (= નામઘટઃ), તસ્ય પૃથુ-
બુધ્નોદરાદિર્ય આકારઃ સૈવ સ્થાપના(= સ્થાપનાઘટઃ), તદભિન્નં તદુ-
પાદાનકારણભૂતં યદ્ મૃદ્દ્રવ્યં તદેવ દ્રવ્યં(= દ્રવ્યઘટઃ), કાર્યાપન્નં =
પર્યાયાપન્નં તદેવ ઘટાદિકં વસ્તુ ભાવઃ(= ભાવઘટઃ)। તતશ્ચ ઘટાદિકં
સર્વં વસ્તુ નામાદિચતુષ્પર્યાયમિતિ નિશ્ચીયત એવ । એતે ચ ચત્ત્વારોઽપિ

નામાદિચારમય વસ્તુ અંગે જ થાય છે. (અર્થાત્ બુદ્ધિ પણ આવી વસ્તુને
જ પોતાનો વિષય બનાવે છે.... એટલે એકત્વ પરિણામને પામેલા
(એકમેક થયેલા) નામાદિ ભેદો અંગે જ શબ્દાદિની પરિણતિ જોવા
મળતી હોવાથી બધી વસ્તુ ચારપર્યાયમય હોય છે. એ નિશ્ચિત થાય છે.

એટલે જ પ્રત્યેક વસ્તુમાં આ નામાદિ ચારે હાજર હોય જ
છે. એ વાત પણ એ જ ગ્રન્થમાં (વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં) આ રીતે
કહેલી છે-

અથવા વસ્તુનું અભિધાન એ નામ છે, એનો આકાર એ સ્થાપના
છે. એની કારણતા એ દ્રવ્ય છે અને કાર્યાપન્નતા એ ભાવ છે. ॥૬૦॥
આનો સારભૂત અર્થ આવો છે - ઘટાદિ વસ્તુનું 'ઘટ'એવા શબ્દરૂપ જે
અભિધાન એ નામ(=નામઘટ) છે. એનો પૃથુબુધ્નોદરાદિ જે આકાર એ
જ સ્થાપના(=સ્થાપનાઘટ) છે. તેનાથી (કથંચિદ્)અભિન્ન એવું તેના
ઉપાદાનકારણભૂત જે માટીદ્રવ્ય એ દ્રવ્ય(=દ્રવ્યઘટ) છે. અને કાર્યાપન્ન
= ઘટપર્યાયને પામેલ એ જ ઘટાદિ વસ્તુ એ ભાવ(=ભાવઘટ) છે. આ

पर्याया 'घट' इत्यादितद्वाचकशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यप्यनुभवसिद्धम् ।

अत एव नैयायिकादितीर्थान्तरीयैर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शब्द-शक्तिरभ्युपगता । अयमाशयः— 'घट' इतिशब्दश्रवणेनापेक्षाविशेषे सति 'घट' इति शब्दलक्षणमभिधानमुपस्थीयते, यथा 'कम्बुग्रीवादिमानर्थो घट उच्यते' इत्यत्र वाक्ये । अत्र यदि 'घट' शब्दस्योपस्थितिर्न मन्येत, तदा तस्मिन् शक्तिग्रहोऽपि नैव भवेत् । परंतु तस्य भवनमनु-भवसिद्धमेवेति तद्वाक्यस्थघटशब्देनैव तदुपस्थितिर्मन्तव्या भवति । ततश्च नामनिक्षेपो विवक्षितपदप्रतिपाद्य इति सिद्धम् । तथा 'घट'-शब्दश्रवणेनाकारविशेषोऽप्युपतिष्ठत एव, न हि त्रिकोणचतुष्कोणाद्याकारः कश्चित्पदार्थो मनसि रमते, किन्तु वृत्ताकार एवेति स्थापना-निक्षेपस्य पदोपस्थाप्यत्वं तत्र शक्तिश्च सिध्यत्येव । किञ्च 'घटमानय' यारे पर्यायो 'घट' वगेरेरूप तेना वाचकशब्दधी ज्ञप्ताय छे अे पक्ष अनुभवसिद्ध छे .

माटे ज नैयायिक वगेरे अन्य दर्शनकारोअे ज्ञति-आकृतिविशिष्ट व्यक्तिमां शब्दनी शक्ति मानेली छे . आशय आ छे के - 'घट' अेवो शब्द सांभणवा पर ज्यारे अेवी योक्कसप्रकारनी अपेक्षा रहेली छेय छे त्यारे 'घट' अेवा शब्दरूप अभिधाननो-नामनो बोध थाय छे . जेम के 'कंबुग्रीवादिमान् पदार्थ घट कहेवाय छे' आवा वाक्यमां . आमां 'घट' शब्दनी उपस्थिति जे न मानीअे तो अेमां शक्तिग्रह पक्ष न ज थाय . पक्ष अे थवानो अनुभव तो छे ज . माटे अे उपस्थिति अे वाक्यमां रहेला 'घट'शब्दधी थाय छे अेम मानवुं ज पडे छे . अने अे ज तो नामनिक्षेप छे . माटे नामनिक्षेप विवक्षितपदधी प्रतिपाद्य छे अे सिद्ध थयुं . वणी 'घट'शब्द सांभणवा पर अेक योक्कस आकार पक्ष उपस्थित थाय ज छे . कोई त्रिकोण के योरस आकारवाणो पदार्थ नही, पक्ष वृत्ताकार पदार्थ ज मनमां रमवा माडे छे अे कयां अनुभवसिद्ध नथी ? माटे स्थापनानिक्षेप पक्ष पदधी उपस्थाप्य छे ने तेथी अेमां पक्ष शक्ति

ઇતિ શ્રવણાનન્તરં શ્રોતા મૃન્મયઘટમેવાનયતિ, ન તુ તત્સમીપસ્થમપિ સુવર્ણાદિકલશમિતિ મૃદ્દ્રવ્યમપિ તસ્યોપસ્થિતમિતિ મન્તવ્યમેવ । ઇદમેવ ચ મૃદ્દ્રવ્યં ઘટસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપઃ । તસ્માત્તત્રાપિ શક્તિર્મન્તવ્યૈવ । તથા સ શ્રોતા ઘટપરિણામાપન્નમેવ મૃદ્દ્રવ્યમાનયતિ, ન તુ પિણ્ડાદિપર્યાયા-પન્નમતો ઘટપરિણામલક્ષણે ભાવનિક્ષેપેઽપિ શક્તિર્મન્તવ્યૈવેતિ ।

નનુ નૈયાયિકૈર્જાત્યાકૃતિવિશિષ્ટવ્યક્તૌ શક્તિર્યાઽભ્યુપગતા, તત્રા-કૃતિસ્તુ સ્થાપનાનિક્ષેપ ઇતિ નિઃશઙ્કમેવ, પરન્તુ જાતિવ્યક્ત્યોર્મધ્યે કો દ્રવ્યનિક્ષેપઃ ? કસ્તુ ભાવનિક્ષેપ ઇતિ સ્પષ્ટીક્રિયતામિતિ । શૃણુ-મૃદ્દ્રવ્યે યાવત્કાલં ઘટપરિણામોઽવતિષ્ઠતે તાવત્કાલમેવ ઘટત્વજાતેરપિ સમ્બન્ધો મન્યતે, ન પૂર્વં ન વા પશ્ચાદિતિ જાતિરેવ ભાવનિક્ષેપઃ । અપરં ચ ઘટ-ત્વમેવ યતો ઘટતા (ઘટપણું ઇતિ ભાષાયાં) અતોઽપિ ઘટત્વાદિજાતિરેવ રહેલી છે એવું સિદ્ધ થાય છે જ. વળી, ‘ઘડો લાવ’ આવું સાંભળવા પર શ્રોતા માટીનો ઘડો જ લાવે છે નહીં કે એની બાજુમાં જ પડેલો સુવર્ણકળશ. તેથી એને મૃદ્દ્રવ્ય પણ ઉપસ્થિત થયું છે એમ માનવું જ જોઈએ. એ જ તો ઘડાનો દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. માટે દ્રવ્યનિક્ષેપમાં પણ શક્તિ માનવી જ જોઈએ. તથા એ શ્રોતા ઘટપરિણામને પામેલ મૃદ્દ્રવ્યને જ લાવે છે, નહીં કે પિંડ વગેરે પર્યાયને પામેલ. એટલે ઘટપરિણામરૂપ ભાવનિક્ષેપમાં પણ શક્તિ માનવી જ પડે છે.

શંકા : નૈયાયિકોએ જાતિ-આકૃતિવિશિષ્ટવ્યક્તિમાં જે શક્તિ માનેલી છે તેમાં આકૃતિ તો સ્થાપના નિક્ષેપ છે, એ સ્પષ્ટ છે. પણ જાતિ-વ્યક્તિમાં દ્રવ્યનિક્ષેપ કોણ ને ભાવનિક્ષેપ કોણ ? એ સ્પષ્ટ કરો.

સમાધાન : સાંભળો- માટીદ્રવ્યમાં જ્યાં સુધી ઘટપરિણામ છે ત્યાં સુધી જ ઘટત્વ મનાય છે, એની પહેલાં કે પછી નહીં, માટે જાતિ એ ભાવનિક્ષેપ છે. વળી ઘટત્વ એ જ ‘ઘટ’પણું છે, માટે પણ ઘટત્વાદિજાતિ જ ભાવનિક્ષેપ છે એવું માનવામાં શ્રેય ભાસે છે. (માટીમાં ઘટપણું જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પણ એને જ ભાવનિક્ષેપ માનવામાં કલ્યાણ ભાસે

भावनिक्षेप इत्यभ्युपगमे श्रेयः प्रतिभाति। पारिशेष्याद् व्यक्तिरेव द्रव्यनिक्षेप इत्यपि निश्चीयत एव । किञ्च मृद्द्रव्यमेव घटतया व्यक्तीभूतं यतोऽतोऽपि तदेव व्यक्तिरिति ज्ञायत एव। 'पुत्रीभूतोऽपि न पुत्रः' इति तु कः श्रद्धीत ? तथैव च प्रस्तुतेऽपि 'व्यक्तीभूतमपि न व्यक्तिः' इत्यस्याश्रद्धेयतया 'यद् व्यक्तीभूतं तदेव व्यक्ति'रिति मन्तव्यमेवेति।

न च काकादिपदश्रवणानन्तरं न कश्चिच्छुक्लादिवर्णः पदार्थः, अपि तु श्यामवर्ण एव पदार्थ उपतिष्ठते । एवं न हस्तिपरिमाणः कीटिकापरिमाणो वा कश्चित्पदार्थः, अपि तु नियतपरिमाण एवोपतिष्ठते। ततश्च वाच्यार्थस्य ये वर्ण-परिमाणादयो नियता धर्मा भवेयुस्तेषामप्युपस्थितिर्मन्तव्यैवेति न जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरभ्युपगन्तव्या, अपि तु जात्याकृतिवर्णपरिमाणादिविशिष्टव्यक्तावेव साऽभ्युपगन्तव्येति।

छे.) अेटदे पारिशेषन्याये व्यक्ति अे ज द्रव्यनिक्षेप अे पश निश्चित थाय छे ज. तथा माटीद्रव्य ज घटरूपे व्यक्तीभूत छे = व्यक्त थयेलुं छे, माटे पश अे ज व्यक्ति छे अे जषाय छे. 'पुत्रीभूत छे, पश पुत्र नथी' आवुं तो कोश माने ? अे ज रीते प्रस्तुतमां पश 'व्यक्तीभूत अेवुं पश द्रव्य व्यक्ति नथी' अे वात मानवा योग्य न डोवाथी 'जे व्यक्तीभूत छे अे द्रव्य ज व्यक्ति छे' अेम मानवुं ज जेछेअे.

शंका : 'काक'(कागडो)वगेरे शब्द सांभणवा पर कोछ शुक्लादि-वर्षावाणो पदार्थ नछी, पश श्यामवर्षावाणो पदार्थ ज उपस्थित थाय छे. अेम डाथी जेटलो के कीडी जेटलो पदार्थ नछी, पश अमुक योक्कस परिमाशवाणो पदार्थ ज उपस्थित थाय छे. तेथी वाय्यार्थना जे नियत वर्षा-परिमाश वगेरे धर्मा डोय ते अधानी उपस्थिति पश मानवी ज पडे छे. ने तेथी जति-आकृतिविशिष्ट व्यक्तिमां ज नछी, पश जति-आकृति-वर्षा-परिमाशादिविशिष्टव्यक्तिमां ज शक्ति मानवी जेछेअे. अने तेथी वर्षादि पश पदप्रतिपाद्य बनवाथी वर्षानिक्षेप, परिमाशनिक्षेप वगेरे पश मानवा ज जेछेअे.

ઇત્યન્ન વર્ણાદીનામપિ પદપ્રતિપાદ્યતયા વર્ણનિક્ષેપઃ પરિમાણનિક્ષેપ
 ઇત્યાદયોઽપિ મન્તવ્યા એવેતિ વક્તવ્યં, 'વર્ણ-પરિમાણાદિ' ઇત્યત્ર 'આદિ'-
 શબ્દેન કિયતાં ધર્માણાં સમાવેશઃ? ઇત્યસ્યાનિયતતયા 'જઘન્યતઃ કિ-
 યન્તો નિક્ષેપાઃ સમ્ભવન્તિ?' ઇત્યસ્યાનૈયત્યપ્રસન્નાત્ । કિન્ચાત્માકાશાદૌ
 વર્ણાદ્યભાવેન વર્ણાદિનિક્ષેપાણામસમ્ભવાત્ જઘન્યતઃ પ્રાપ્યમાણાનાં
 નિક્ષેપાણાં સર્વવસ્તુવ્યાપિત્વનિયમમજ્ઞાપત્તિશ્ચ । તથાઽઽત્માદાવસમ્ભવિનાં
 વર્ણાદીનામશક્યાર્થત્વમન્યત્ર ચ શક્યાર્થત્વમિતિ શક્તેરકરૂપત્વાભાવા-
 પત્તિશ્ચ । તસ્માદ્વર્ણનિક્ષેપાદયો નૈવ મન્તવ્યાઃ । નનુ તર્હિ પદપ્રતિપાદ્યાનાં
 વર્ણાદીનાં જાત્યાકૃત્યાદિષુ મધ્યે કસ્મિન્ શક્યાર્થે, નામાદિષુ ચ મધ્યે
 કસ્મિન્ નિક્ષેપેઽન્તર્ભાવ ઇત્યુચ્યતામ્ । શૃણુ-વિવક્ષિતસ્યાર્થસ્ય પરિ-
 ચાયકા વર્ણાદયો યે નિયતા ધર્માસ્તેષાં જાત્યાકૃતિવિશિષ્ટવ્યક્તિરૂપો
 યો શક્યાર્થસ્તસ્યાકૃતિલક્ષણો યોઽશસ્તસ્મિન્નન્તર્ભાવો જ્ઞેયઃ । અત

સમાધાન : આમાં.. વર્ણ-પરિમાણાદિવિશિષ્ટવ્યક્તિમાં શક્તિ
 માનવાનું જે કહો છો તેમાં 'આદિ' શબ્દથી કેટલા ધર્મોનો સમાવેશ છે ?
 એ નક્કી ન હોવાથી જઘન્યથી કેટલા નિક્ષેપ સંભવે ? એ નક્કી જ
 નહીં થાય. વળી, આત્મા-આકાશ વગેરેમાં વર્ણાદિનો અભાવ હોવાથી
 વર્ણાદિનિક્ષેપાઓ સંભવશે નહીં, ને તેથી જઘન્યથી જે નિક્ષેપા પ્રાપ્ત થશે
 એની સર્વવસ્તુવ્યાપિતા નિયમનો ભંગ થઈ જવાની આપત્તિ પણ આવશે.
 તથા આત્મા વગેરેમાં અસંભવિત વર્ણાદિ ત્યાં શક્યાર્થરૂપ નહીં રહે અને
 કાકાદિમાં રહેશે. માટે શક્તિ એકરૂપ નહીં રહેવાની આપત્તિ પણ
 આવશે. માટે વર્ણનિક્ષેપ વગેરે માનવા નહીં.

શંકા : પણ તો પછી પદપ્રતિપાદ્ય એવા વર્ણાદિનો જાતિ-આકૃતિ
 વગેરેમાંથી કયા શક્યાર્થમાં અને નામાદિમાંથી કયા નિક્ષેપમાં અન્તર્ભાવ
 માનવો ?

સમાધાન : વિવક્ષિત પદાર્થનો પરિચય કરાવે એવા વર્ણ વગેરે
 જે નિયત ધર્મો હોય તેઓનો, જાતિ-આકૃતિ-વિશિષ્ટવ્યક્તિરૂપ શક્યાર્થના

एव च नामादिषु चतुर्षु निक्षेपेषु मध्ये स्थापनानिक्षेपे तस्यान्तर्भावः कर्तव्यः। अयम्भावः-एकस्याकाशप्रदेशस्य तदवगाढानां च परमाण्वादिपुद्गलानां संस्थानलक्षण आकृतिपरिणामो नैव भवति । कथं न भवतीति तु विवृतं मयाऽनुयोगद्वारसूत्रवृत्त्यपरि यत् टिप्पणकं विरचितं, तत्र । तदर्थिना तत्रावलोकनीयम् । ततश्च संस्थानपरिणाम एव यद्याकृतित्वेन ग्राह्यः स्यात् तदा 'परमाणु' इतिशब्दस्य शक्तेः शक्यार्थस्य चासम्भव एव स्यात्, जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तेरप्रसिद्धत्वात् । परन्तु परमाणुपरिमाणस्याप्याकृतौ समावेशो यदि मन्येत, तदा तस्यैवाकृतित्वेन प्रसिद्धतया न जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तेरप्रसिद्धिर्न वा शक्तिशक्यार्थयोरप्रसिद्धिरिति । ततश्चाकृतावन्तर्भूतानां वर्णादीनां नियतधर्माणां स्थापनानिक्षेप एवान्तर्भावाद् निक्षेपाणां जघन्यतो येयत्ता, न तस्या आधिक्यं,

आकृति रूप अंशमां अन्तर्भाव मानवो. अने तेथी ज नामादि यारमांथी स्थापनानिक्षेपमां अेनो अन्तर्भाव करवो. आशय आ ए - अेक आकाशप्रदेशनो के अेमां अवगाडीने रडेला परमाणु वगेरे पुद्गलोनी संस्थान नामनो आकृति परिणाम संभवतो नथी. अे केम संभवतो नथी ? अे वात में अनुयोगद्वारसूत्र-वृत्ति पर जे टिप्पणो लपी ए अेमां समजवी ए. जिज्ञासुअे त्यांथी जेई लेवी. तेथी, जे संस्थानपरिणाम अे ज 'आकृति' रूपे लेवानो डोय तो 'परमाणु' अेवा शब्दनी शक्ति अने शक्यार्थ अेनेनो असंभव ज थई जशे, कारण के ज्ञत्याकृति-विशिष्टव्यक्ति अप्रसिद्ध ए. पण परमाणुना परिमाणनो पण जे आकृतिमां समावेश मानवामां आवे, तो ते ज आकृति तरीके प्रसिद्ध थई जवाथी ज्ञत्याकृतिविशिष्टव्यक्तिनी के शक्ति-शक्यार्थनी अप्रसिद्धि नडीं थाय. आम आकृतिमां अन्तर्भूत वर्णादि नियतधर्मनो स्थापनानिक्षेपमां ज अन्तर्भाव थई जवाथी निक्षेपाओनी जघन्यथी जे संख्या ए ते अधिक नडीं थई जय, अनियत नडीं थई जय के सर्व-व्यापितानियमनो तंग

અનૈયત્યં વા ન વા સર્વવ્યાપિત્વનિયમભજ્ઞાપત્તિરિતિ સર્વં સુસ્થં સ્યાત્ ।

અથવાઽન્યથાઽપ્યેતદ્ વ્યવસ્થાપ્યતે— નિક્ષેપાણાં જઘન્યતો યા
 ચતુઃપ્રમાણા સદ્ધ્યા, યશ્ચ સર્વવ્યાપિત્વનિયમસ્તયોઃ સંરક્ષણાર્થં વર્ણા-
 દીનાં ચતુર્ધુ મધ્ય એવાન્તર્ભાવઃ કર્તવ્યઃ । સ ચ ન તાવન્નામ્નિ શક્યઃ,
 નામ્નઃ શબ્દમાત્રરૂપત્વાત્ । નાપિ દ્રવ્યે, વર્ણાદીનાં ભાવનિક્ષેપોપા-
 દાનત્વાભાવાત્ । નાપિ ચ ભાવે, વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તસ્યૈવ
 ભાવત્વેનાભ્યુપગમાદિતિ પારિશેષ્યાત્ સ્થાપનાયામેવાન્તર્ભાવોઽભ્યુપ-
 ગન્તવ્યઃ । ન ચેદં સ્વમનીષિકાવિજૃમ્ભિતમેવ, અનુયોગદ્વારવૃત્તાવપ્યેતસ્ય
 સૂચિતત્વાત્ । તથા ચ તદધિકારઃ— ‘યથેન્દ્રાદિપ્રતિમાસ્થાપનાયાં કુण्ड-
 लाङ्गदादिभूषितः सन्निहितशचीवज्रादिराकार उपलभ्यते’ इत्यादि ।
 અત્ર હિ કુણ્ડલાદિભૂષણાનાં, શચીવજ્રાદીનાં ચાકારેઽન્તર્ભાવઃ સ્પષ્ટ
 પણ નહીં થઈ જાય. એટલે બધું સંગત પણ થઈ જશે.

અથવા બીજી રીતે પણ આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે— નિક્ષેપની
 જઘન્યથી જે ચાર સંખ્યા છે અને સર્વવ્યાપિતાનિયમ જે છે એ બેને
 જાળવી રાખવા માટે વર્ણાદિનો આ ચારમાં જ સમાવેશ કરવો આવશ્યક
 છે. હવે, એ નામનિક્ષેપમાં તો શક્ય નથી, કારણ કે નામ તો માત્ર
 શબ્દરૂપ જ હોય છે. દ્રવ્યનિક્ષેપમાં પણ એ સંભવિત નથી, કારણ કે
 વર્ણાદિ ભાવનિક્ષેપના ઉપાદાનકારણભૂત નથી. તથા ભાવનિક્ષેપમાં પણ
 એ કરી શકાય એમ નથી. કારણ કે વિવક્ષિત ક્રિયાની અનુભૂતિથી યુક્ત
 જે હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. માટે પારિશેષન્યાયે સ્થાપના
 નિક્ષેપમાં જ એ અન્તર્ભાવ માનવો જોઈએ. વર્ણી આ માત્ર મારી જ
 કલ્પના નથી, અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં પણ આનું સૂચન કર્યું જ છે. એ
 અધિકાર આવો છે— જેમ ઈન્દ્રાદિની પ્રતિમારૂપ સ્થાપનામાં કુંડળ-અંગદ
 વગેરે આભૂષણોની વિભૂષા, સમીપમાં ઈન્દ્રાણી-વજ્ર.. વગેરે આકાર
 જોવા મળે છે.. વગેરે. અહીં, કુંડળ વગેરે આભૂષણોનો અને શચી-
 વજ્ર વગેરેનો આકારમાં અન્તર્ભાવ કરેલો હોવો સ્પષ્ટ જ છે. આવું

एव । तत्र किं कारणमिति पर्यालोचने तेषामिन्द्रपरिचायकनियत-
धर्मत्वमेव कारणतया निश्चीयते । तस्माद् वर्णादीनामपि स्थापनायामे-
वान्तर्भावः, विवक्षितवस्तुपरिचायकनियतधर्मत्वात् । अत एव श्याम-
वर्णकस्य काकाकृतिकस्य चित्रस्य यथा साकारस्थापनात्वं न तथा
रक्तपीतादिवर्णकस्य तस्य । इदमुक्तं भवति-‘काकाभिप्रायेणैतच्चित्रं
चित्रितं’ इति यो न जानाति, तस्यापि चित्रे काकाकृतिं श्यामवर्णं
च दृष्ट्वा ‘काकोऽयमिति बुद्धिर्यथा सुकरा स्यान्न तथा चित्रे
काकाकृतिमुपलभ्यापि यदि रक्तपीतादिवर्णं उपलभ्येत तदेत्यनुभव-
सिद्धम् । अपरञ्च ‘आकृतिः गुणान् कथयति’ इति लोकप्रसिद्धन्यायेऽपि
न केवलं संस्थानमेवाकृतितया गृह्यते, अपि तु वर्णकान्त्यादयोऽपि
गृह्यन्त एवेति सर्वजनप्रसिद्धम् । तस्मात् तत्तत्पदप्रतिपाद्यानां वर्णादीनां
स्थापनानिक्षेपेऽन्तर्भाव इति स्थितम् । अत एव च जात्याकृतिविशिष्ट-

करवामां शुं कारण डोई शके ? अे वियारवामां आवे तो, आ बधा
पश डन्द्रनो परियय आपनार नियत धर्मरूप छे अे ज कारण तरीके
जशाय छे. तेथी विवक्षित वस्तुनो परियय करावनार नियत धर्मरूप
डोवाथी वषाडिडिनो पश स्थापनामां ज अन्तर्भाव स्पष्ट छे. अेटले ज,
काणारंगनी कागडानी आकृतिवाणुं यित्र जे रीते कागडानी साकार
स्थापनारूप अने छे अे रीते लाल-पीणा रंगनी आकृतिवाणुं यित्र अनी
शक्तुं नथी. कडेवानो आशय अे छे डे- ‘आ यित्र कागडाना अभिप्रायथी
डोरेलुं छे’ अेवुं जे ज्ञाततो नथी तेने पश यित्रमां कागडानी आकृति अने
श्यामवर्ण जेईने ‘आ कागडो छे’ अेवी बुद्धि जेटली सरणताथी थाय
छे अेटली सरणताथी कागडानी आकृति जेया पछी पश जे लाल-पीणो
रंग जेवा मणे तो थई शक्ती नथी. आ वात अनुभवसिद्ध छे. वणी,
‘आकृति गुणोने ज्ञावावे छे’ आवा लोकप्रसिद्धन्यायमां पश आकृतिरूपे
मात्र संस्थान ज नथी लेवातुं, पश वर्ण-कान्ति वगेरे पश लेवाय ज
छे. आ वात सर्वजनप्रसिद्ध छे. तेथी ते ते पदथी प्रतिपाद्य वषाडिडिनो

વ્યક્તૌ શક્તિરિત્યત્રાપિ તેષાં વર્ણાદીનામાકૃતાવેવાન્તર્ભાવ ઇતિ સ્પષ્ટમેવ ।

इदन्तु ध्येयम्- अत्र वर्णादीनां पृथग् निक्षेपतया यो निषेधः स यत्र तेषामस्वातन्त्र्येण पदप्रतिपाद्यत्वं तत्रैव ज्ञेयः, यत्र तु तेषां स्वा-
तन्त्र्येणैव तत्, तत्र तन्निक्षेपः कथनीय एव, यथा कालनिक्षेपेषु वर्ण-
कालाख्यो निक्षेपः। **तदुक्तमावश्यकनिर्युक्तौ- पंचण्हं वण्णाणं जो
खलु वण्णेण कालओ वण्णो। सो होइ वण्णकालो वण्णिज्जइ जो
व जं कालं ॥७३१॥** इति । अत्र च, यत्र मुख्यवाच्यार्थपरिकरतया
वर्णादीनां बोधस्तत्र तेषामस्वातन्त्र्येण पदप्रतिपाद्यत्वं ज्ञेयम्, यथा
काकपदेन पक्षिविशेषवर्णतया प्रतीयमानस्य कालवर्णस्य, यत्र च
मुख्यवाच्यार्थतयैव तेषां बोधस्तत्र तत् स्वातन्त्र्येण ज्ञेयम्, यथा
कालपदेन प्रतीयमानस्य कालवर्णस्य ।

નન્વત્ર કાકાદિતત્તદ્વસ્તુપરિચાયકાનાં શ્યામવર્ણાદિનિયતધર્માણા-
સ્થાપનાનિક્ષેપમાં સમાવેશ છે એ નિશ્ચિત થયું. અને તેથી જ
જાત્યાકૃતિવિશિષ્ટવ્યક્તિમાં શક્તિ જે છે તેમાં પણ વર્ષાદિનો આકૃતિમાં
જ અન્તર્ભાવ છે એ પણ સિદ્ધ થયું.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે- અહીં વર્ષાદિનો સ્વતંત્રનિક્ષેપરૂપે
જે નિષેધ કર્યો છે તે જ્યાં તેઓની પદપ્રતિપાદતા સ્વતંત્રરૂપે ન હોય
ત્યાં જ જાણવો. જ્યાં તેઓ સ્વતંત્રરૂપે પદપ્રતિપાદ હોય ત્યાં તો તે
નિક્ષેપ કહેવો જ જોઈએ. જેમકે કાલના નિક્ષેપાઓમાં વર્ષકાલ(=કાળો
વર્ષ) જુદા નિક્ષેપરૂપે કહેવાય છે. **આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં** કહ્યું છે કે- *પાંચ
વર્ષોમાં જે કાળો વર્ષ છે તે વર્ષકાળ છે...* ॥૭૩॥ અહીં, જ્યાં
મુખ્યવાચ્યાર્થના પરિકરરૂપે (=ધર્મવગેરેરૂપે) વર્ષાદિનો બોધ થતો હોય
ત્યાં તેઓની પદપ્રતિપાદતા સ્વતંત્રરૂપે હોતી નથી એમ જાણવું, જેમકે
'કાક'શબ્દ દ્વારા કાગડાના વર્ષરૂપે પ્રતીત થતો કાળો રંગ. અને જ્યાં
એ મુખ્યવાચ્યાર્થરૂપે જ જાણાતો હોય ત્યાં એની પદપ્રતિપાદતા સ્વતંત્રરૂપે
જાણવી, જેમકે 'કાલ'શબ્દ દ્વારા પ્રતીત થતો કાળો રંગ.

પ્રશ્ન : કાગડો વગેરે તે તે વસ્તુના પરિચાયક એવા શ્યામવર્ષાદિ-

मेवाकृतौ स्थापनानिक्षेपे च समावेश उक्तः । ततश्च प्रश्नः समुद्भवति- अनियतधर्माणां कुत्र समावेश इति । शृण्वत्रोत्तरं— न कुत्रचिदपि, विवक्षितपदाप्रतिपाद्यत्वात्तेषाम् । न हि 'घट'पदेन नीलवर्णादीनामप्युपस्थितिः शिष्टसंमता, 'नीलघटं पश्य' इत्यादौ नीलपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

न च जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तेरभ्युपगतत्वात् स्थापनाद्रव्य-भावानां पदप्रतिपाद्यत्वं निक्षेपत्वञ्च निर्बाधमेव, नाम्नु न तथा, शक्तेरनभ्युपगमादिति वक्तव्यं, शक्त्या पदप्रतिपाद्यत्वस्यासम्भवेऽपि लक्षणया तत्सम्भवात् । अत एव 'घट'इतिशब्दश्रवणानन्तरं सामान्यतया न 'घट'शब्दस्योपस्थितिर्जायते, अपि तु कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थस्यैव । यत्रानुपपत्तिः प्रतीयते तत्रैव 'घट'शब्दस्य सा जायते,

नियतधर्मो नो तो तमे आकृतिमां ने स्थापनानिक्षेपमां समावेश क्खो, पण जे धर्मो अनियत होय ऐनो समावेश शाभां करशो ?

उत्तर : कशाभां नही, कारण के अनियतधर्मो विवक्षित पदथी प्रतिपाद्य होता नथी. 'घट' शब्द सांभणवा पर नीलवर्णादिनी उपस्थिति थती नथी ज, नहीतर 'नीलघटने जे' वगेरेमां 'नील' शब्द बोलवानी जरु ज न रहे.

शंका : जत्याकृतिविशिष्टव्यक्तिमां शक्ति मानी होवाथी स्थापनाद्रव्य अने भाव पदप्रतिपाद्य होवामां अने निक्षेपरूप होवामां कोर्ष प्रश्न नथी. पण नाम माटे तो प्रश्न छे ज, कारण के ऐमां शक्ति नथी मानी.

समाधान : शक्तिथी पदप्रतिपाद्यत्व न होवा छतां लक्षणाथी तो ऐ छे ज, माटे कोर्ष प्रश्न नथी. ऐटले ज 'घट' शब्द सांभणवा पर सामान्यथी 'घट'शब्दनी नही, पण कम्बुग्रीवादिमान् पदार्थनी ज उपस्थिति थाय छे. ज्यां असंगति प्रतीत थाय त्यां ज 'घट'शब्दनी उपस्थिति थाय छे. जेम के 'कम्बुग्रीवादिमान् पदार्थ, घट ऐवुं जे पद तेनाथी वाच्य छे' आवा वाक्यमां. अही 'घट'शब्दना शक्यार्थरूप

યથા 'કમ્બુગ્રીવાદિમત્પદાર્થો 'ઘટ'ઈતિયત્પદં તદ્વાચ્યઃ ઇતિ વાક્યે, અત્ર 'ઘટ'પદશક્યાર્થસ્ય કમ્બુગ્રીવાદિમત્પદાર્થસ્ય પદત્વમનુપપન્નમેવેતિ 'ઘટ'ઈત્યસ્યાર્થતયા લક્ષણયા 'ઘ્ઠઠ્ઠ'ઈતિવર્ણાવલીનિષ્પન્નો ઘટશબ્દો ગૃહ્યતે।

નન્વેવં તુ ગજ્ઞાતીરસ્યાપિ ગજ્ઞાનિક્ષેપત્વમાપતિતં, તસ્યાપિ લક્ષણયા ગજ્ઞાપદપ્રતિપાદ્યત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, યત્પદસ્ય લક્ષણયાપિ પ્રતિપાદ્યાનિ યાવન્તિ વસ્તૂનિ, તાવતાં સર્વેષાં તન્નિક્ષેપત્વમિતિ નિયમાભાવાદ્, અન્યથા મૂર્ખસ્યાપિ બુધનિક્ષેપત્વપ્રસજ્ઞાત્, કચિત્ તસ્યાપિ (વ્યજ્જનયા) બુધ-પદપ્રતિપાદ્યત્વસમ્ભવાત્, મજ્જલાદીનાં કથિતેભ્યશ્ચતુરાદિભ્યો નિક્ષેપેભ્યો-ઽધિકનિક્ષેપસમ્ભવાપત્તેશ્ચ, લક્ષણયા તદન્યેષામપિ મજ્જલાદિપદપ્રતિ-પાદ્યત્વસમ્ભવાત્ । નનુ તર્હિ કોઽત્ર નિયમઃ ? ઇતિ ચેત્ ? શૃણુ-

કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થ પદરૂપ હોવો અસંગત જ છે, એટલે આવા સ્થળે 'ઘટ'શબ્દનો લક્ષણાથી ઘટશબ્દ એવો અર્થ કરાય છે.

શંકા : જો આમ લક્ષણા દ્વારા પદપ્રતિપાદ્ય પદાર્થ પણ નિક્ષેપરૂપ બનતો હોય તો ગંગાતીર પણ ગંગાનિક્ષેપ બની જશે, કારણ કે એ પણ લક્ષણાદ્વારા ગંગાપદપ્રતિપાદ્ય છે જ.

સમાધાન : જે પદથી લક્ષણા દ્વારા પણ પ્રતિપાદ્ય જેટલી વસ્તુઓ હોય એ બધી વસ્તુઓ તેના નિક્ષેપ રૂપ બને જ એવો નિયમ ન હોવાથી આવી શંકા બરાબર નથી. નહીંતર તો મૂરખ પણ બુધ(= પંડિત)નો નિક્ષેપ બની જાય, કારણ કે ક્યારેક એ પણ વ્યંજનાથી 'બુધ' પદપ્રતિપાદ્ય હોવો સંભવે છે. તથા પૂર્વાચાર્યોએ મંગળ વગેરેના ચાર વગેરે જે નિક્ષેપા કહ્યા છે એના કરતાં પણ વધારે નિક્ષેપ સંભવિત બની જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે લક્ષણા દ્વારા નામમંગલાદિથી ભિન્ન પદાર્થો પણ મંગલાદિપદપ્રતિપાદ્ય હોવા સંભવે જ છે.

શંકા : તો પછી આ વિષયમાં નિયમ શું છે ?

લક્ષણયા તુ યસ્ય સર્વત્ર પદપ્રતિપાદ્યત્વસમ્ભવો યત્ર નિરૂઢલક્ષણે-
ત્યર્થસ્તસ્યૈવ નિક્ષેપત્વેન વ્યવહારસ્તદન્યસ્ય તુ યસ્ય વિવક્ષાવિશેષ-
વશાત્ સમ્પ્રદાયસંમતત્વં તસ્યૈવ તદ્વ્યવહાર इत्यस्माकं मतिः । नाम्नस्तु
સર્વત્ર પદપ્રતિપાદ્યત્વસમ્ભવોऽતસ્તસ્ય લક્ષ્યાર્થત્વેऽપિ નિક્ષેપત્વેન વ્ય-
વહારો ભવત્યેવ, ગજ્ઞાતીરાદેર્મૂર્ખાદિર્વા ન તથાત્વમતો ન તદ્વ્યવહારઃ ।
વૈયાકરણાદિવત્નામ્ન્યપિ શક્તેરભ્યુપગમપક્ષે તુ ન કોઽપિ પ્રશ્નઃ ।

નનુ ઘટાદિપદસ્ય જાત્યાદિષુ યા શક્તિઃ સૈકૈવ ભિન્ના વા ?
પ્રશ્નસ્યાયમાશયઃ— યે શક્તિસમ્બન્ધેનાનેકાનર્થાન્ બોધયન્તિ તે નાનાર્થાઃ
શબ્દા દ્વિવિધા ભવન્તિ-પૃથક્શક્તિકા એકશક્તિકાશ્ચ । તથાહિ-હરિશબ્દો
વિષ્ણુત્વેન વિષ્ણું બોધયતિ, ઇન્દ્રત્વેન ચેન્દ્રમ્ । અત્ર વિષ્ણુશ્ચેન્દ્રશ્ચેત્યેતૌ
દ્વાવપિ શક્યાર્થાવેવ, ન ત્વેકઃ શક્યાર્થસ્તદન્યસ્તુ લક્ષ્યાર્થ इति,

સમાધાન : લક્ષણ દ્વારા તો જે સર્વત્ર પદપ્રતિપાદ્ય હોવું સંભવે
અર્થાત્ જેમાં નિરૂઢલક્ષણ હોય તેનો જ નિક્ષેપ તરીકે વ્યવહાર થાય
છે. તે સિવાયના પદાર્થોમાંથી તો જેનો તેવી કોઈ વિવક્ષાના કારણે તેવો
વ્યવહાર સમ્પ્રદાય સંમત હોય તો જ તેનો જ નિક્ષેપ તરીકે વ્યવહાર
કરવો, અન્યનો નહીં, આવું અમને લાગે છે. નામ તો સર્વત્ર પદપ્રતિપાદ્ય
હોવું સંભવે જ છે, માટે એ લક્ષ્યાર્થરૂપ હોવા છતાં નિક્ષેપ તરીકે સંમત
છે. પણ ગંગાતીર કે મૂર્ખ વગેરે એવા નથી, માટે નિક્ષેપ તરીકે માન્ય
નથી. વૈયાકરણાદિની જેમ નામમાં પણ શક્તિ માનવાના પક્ષમાં તો
કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

શંકા : ઘટાદિ શબ્દની જાતિ વગેરેમાં જે શક્તિ છે તે એક જ છે
કે ભિન્ન ભિન્ન ? પૂછવાનો આશય એ છે કે - શક્તિસંબંધથી અનેક
પદાર્થોને જણાવનાર નાનાર્થક શબ્દો બે પ્રકારના હોય છે - જુદી જુદી
શક્તિવાળા અને એકશક્તિવાળા. તે આ રીતે - 'હરિ'શબ્દ વિષ્ણુ તરીકે
વિષ્ણુને અને ઈન્દ્ર તરીકે ઈન્દ્રને જણાવે છે. આ વિષ્ણુ અને ઈન્દ્ર..
બન્ને શક્યાર્થ જ છે, 'એક શક્યાર્થ છે ને બીજો લક્ષ્યાર્થ છે' એવું નથી,

વિનિગમકાભાવાત્ । અથ કસ્મિંશ્ચિત્પ્રસ્તાવ ઉચ્ચરિતો હરિશબ્દો વિષ્ણોરિન્દ્રસ્ય ચેતિ દ્વયોરપિ શક્યાર્થત્વેઽપિ પ્રસ્તાવમનુસૂત્યાન્યતરમેવ બોધયતિ ન તુ દ્વયમપિ । તતશ્ચ હરિશબ્દસ્ય વિષ્ણોરિન્દ્રસ્ય ચ બોધને યા શક્તિઃ સા નૈકૈવ, અપિ તુ પૃથક્ પૃથક્ દ્વે એવ । તાભ્યાશ્ચ યા શક્તિઃ સક્રિયા ભવેત્ તચ્છક્યાર્થ ઉપસ્થિયેત, યા તુ પ્રસ્તાવાત્મકોત્તેજ-કાભાવાત્ સુષુપ્તૈવાવતિષ્ઠેત ન તચ્છક્યાર્થ ઉપસ્થિયેતેતિ । નન્વેકયૈવ શક્ત્યા હરિશબ્દો દ્વયમપિ બોધયતુ, લાઘવાત્, ન તુ પૃથગ્ભૂતાભ્યાં દ્વાભ્યાં શક્તિભ્યાં, ગૌરવાદિતિ ચેત્ ? ન, તદા સકૃદેવોચ્ચરિતેનાપિ હરિશબ્દેન દ્વયોરપ્યુપસ્થિતિપ્રસન્નાત્ । તતશ્ચ હરિશબ્દઃ પૃથક્શક્તિક્વિતિ નિશ્ચીયતે । અથૈકશક્તિકો નાનાર્થઃ શબ્દો વિચાર્યતે । તત્ર પુષ્પદન્તશબ્દ ઉદાહરણમ્ । તસ્ય શબ્દસ્ય શ્રવણેન સૂર્યસ્ય ચન્દ્રસ્યેત્યુ-

કારણ કે કોને શક્યાર્થ માનવો ને કોને લક્ષ્યાર્થ ? એમાં કોઈ વિનિગમક નથી. હવે, કોઈક પ્રસ્તાવમાં બોલાયેલો 'હરિ' શબ્દ, વિષ્ણુ અને ઈન્દ્ર બન્ને શક્યાર્થરૂપ હોવા છતાં પ્રસ્તાવને અનુસરીને એકનો જ બોધ કરાવે છે, બન્નેનો નહીં. તેથી 'હરિ' શબ્દની વિષ્ણુને ને ઈન્દ્રને જણાવવાની જે શક્તિ છે તે એક જ નથી, પણ પૃથક્ પૃથક્ છે એમ માનવું પડે છે. એ બેમાંથી જે શક્તિ સક્રિય બને છે તેનો શક્યાર્થ ઉપસ્થિત થાય છે, અને પ્રસ્તાવાત્મક ઉત્તેજક ન મળવાથી જે શક્તિ સુષુપ્ત જ રહે છે તેનો શક્યાર્થ ઉપસ્થિત થતો નથી.

પ્રતિશંકા : હરિ શબ્દ એક જ શક્તિથી બન્નેને જણાવે છે, એવું માનો ને, કારણ કે એમાં લાઘવ છે.. જુદી-જુદી શક્તિ માનવામાં તો ગૌરવ છે.

પ્રતિસમાધાન : તો પછી એક જ વાર બોલાયેલા હરિ શબ્દથી બન્ને ઉપસ્થિત થવાની આપત્તિ આવે. માટે હરિશબ્દ પૃથક્ શક્તિવાળો છે, એમ નિશ્ચિત થયું.

હવે એકશક્તિક નાનાર્થક શબ્દ વિચારીએ. એમાં 'પુષ્પદન્ત' શબ્દ

भयोरप्युपस्थितिर्भवति । अतस्तस्योभयोरपि शक्तिर्वर्तत एव । परन्तु यदि सा शक्तिर्हरिशब्दशक्तिवत्पृथक् पृथगेव स्यात्तदैका शक्तिः सूर्यत्वेन सूर्यस्य तदन्या तु चन्द्रत्वेन चन्द्रस्य बोधिका स्यात् । ततश्च सकृदुच्चरितः पुष्पदन्तशब्दः प्रकरणमनुसृत्यैकं सूर्यमेव बोधयेद् यद्वैकं चन्द्रमेव बोधयेन्न तु द्वयमपि । परन्त्वनुभवस्तु न तथा, पुष्पदन्तशब्द-श्रवणेन सूर्याचन्द्रमसोर्द्वयोरप्यसन्दिग्धो निर्णय एव स्फुरतीत्यतो निश्चीयते यद् हरिशब्दस्य विष्ण्वन्द्रादिषु यथा पृथक्पृथक् शक्तिर्न तथा पुष्पदन्तशब्दस्य सूर्यचन्द्रयोः पृथक्पृथक् शक्तिः, अपि त्वेकैव शक्तिः । ततश्च नानार्थः पुष्पदन्तशब्द एकशक्तिक इति निश्चीयते ।

अथ जात्यादिषु शक्तिमत्तया घटादिशब्दोऽपि नानार्थः । अतः प्रश्नः समुद्भवति यत् स पृथक्शक्तिको वैकशक्तिको वेति । तस्य

उदाहरणं છે. આ શબ્દ સાંભળવા પર સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્ને ઉપસ્થિત થાય છે. માટે એ બન્નેમાં એની શક્તિ છે તો ખરી જ. પરંતુ એ જો હરિશબ્દની જેમ પૃથક્ પૃથક્ હોય તો એક શક્તિ સૂર્ય તરીકે સૂર્યને ને બીજી શક્તિ ચન્દ્ર તરીકે ચન્દ્રને જણાવશે. અને તો પછી એકવાર બોલાયેલો ‘પુષ્પદંત’ શબ્દ પ્રકરણને અનુસરીને સૂર્યને કે ચન્દ્રને એકને જ જણાવશે, બન્નેને નહીં. પરંતુ અનુભવ એવો નથી, અનુભવ તો બન્નેનો અસંદિગ્ધ નિર્ણય થવાનો જ છે. તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે હરિશબ્દની જેમ વિષ્ણુ વગેરેમાં પૃથક્ પૃથક્ શક્તિ છે, એમ ‘પુષ્પદંત’શબ્દની સૂર્ય-ચન્દ્રમાં પૃથક્ પૃથક્ શક્તિ નથી, પણ એક જ શક્તિ છે. એટલે કે નાનાર્થક ‘પુષ્પદંત’ શબ્દ એકશક્તિક છે. આમ નાનાર્થક શબ્દો બે પ્રકારના હોય છે. એટલે જાત્યાદિમાં શક્તિવાળો હોવાથી નાનાર્થક એવો ઘટાદિશબ્દ પૃથક્ શક્તિક છે કે એકશક્તિક ? એવો પ્રશ્ન ઊભો થશે જ.

સમાધાન : તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો. આ નિષ્કેપની વિચારણામાં બધા જ શબ્દો એકશક્તિક પણ છે ને પૃથક્શક્તિક પણ

જાત્યાદિષુ યા શક્તિઃ સા ભિન્ના વૈકા વેત્યર્થઃ । શૃણ્વત્રોત્તરમ્- નિક્ષેપા-
ધિકારે ચિન્ત્યમાને સર્વસ્ય શબ્દસ્યૈકશક્તિકત્વમપિ મન્તવ્યં, પૃથક્-
શક્તિકત્વમપિ । તત્ત્વૈવં- ભાવઘટમુદ્દિશ્ય સકૃદેવોચ્ચરિતેન ઘટશબ્દેન
જાતેરાકૃતેર્વ્યક્તેશ્ચેત્યેવં તિસૃણામપ્યુપસ્થિતિર્ભવત્યેવ । કદાચિજ્ઞાતેઃ,
કદાચિદાકૃતેઃ, કદાચિતુ વ્યક્તેરેવોપસ્થિતિરિત્યેવં તુ ન કદાચિદપિ
ભવતિ । તતશ્ચ પુષ્પદન્તશબ્દતુલ્યતયૈકશક્તિકત્વં નિર્બાધં સિધ્યત્યેવ ।
અત્ર ભાવનિક્ષેપાત્ કથશ્ચિદભિન્નાનામેવ સ્થાપનાદીનામેકયૈવ શક્ત્યો-
પસ્થિતિર્ભવતીતિ ધ્યેયમ્ ।

પરન્તુ યદા ગોપાલદારકાદિલક્ષણં નામનિક્ષેપાદિકમુદ્દિશ્ય શબ્દઃ
પ્રયુક્તો ભવેત્તદા સકૃદુચ્ચરિતઃ સ શબ્દઃ પ્રકરણવશાદ્ નામાદીનાં
ચતુર્ણામન્યતમમેવ બોધયતિ, ન તુ સર્વાન્, અતઃ સ હરિશબ્દવત્
પૃથક્શક્તિક એવ સિધ્યતિ । તતશ્ચ 'ગાઃ પાલયન્તમિન્દ્રં પશ્યે'ત્યાદિ-
વાક્ય ઇન્દ્રશબ્દ ઇન્દ્રાખ્યગોપાલલક્ષણં નામેન્દ્રમેવ બોધયતિ, ન તુ

છે. તે આ રીતે - જ્યારે ઘટ શબ્દ ભાવઘટને ઉદ્દેશીને બોલાયેલો હોય
છે ત્યારે એકી સાથે એ જાતિ-આકૃતિ અને વ્યક્તિ.. એ ત્રણે નિક્ષેપને
જણાવી જ દે છે.. ક્યારેક જાતિને જ (ભાવનિક્ષેપને જ), ક્યારેક
આકૃતિને જ (સ્થાપનાનિક્ષેપને જ), ને ક્યારેક વ્યક્તિને જ (દ્રવ્યનિક્ષેપને
જ) જણાવે આવું ક્યારેય બનતું નથી. માટે પુષ્પદંતશબ્દ જેવો હોવાથી
એ એકશક્તિક હોવો વિના વિરોધ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આમાં
ભાવનિક્ષેપથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવા જ સ્થાપના વગેરે નિક્ષેપની એક
શક્તિથી ઉપસ્થિતિ થાય છે એ જાણવું.

પરંતુ જ્યારે ગોપાળપુત્ર વગેરે રૂપ નામનિક્ષેપ વગેરેને ઉદ્દેશીને
ઘટાદિ શબ્દ બોલાયેલો હોય, ત્યારે એકવાર બોલાયેલો એ શબ્દ
પ્રકરણાદિવશાત્ નામાદિ ચારમાંથી એકને જ જણાવે છે, ચારેને નહીં,
માટે એ હરિશબ્દની જેમ પૃથક્શક્તિક સિદ્ધ થાય છે. એટલે 'ગાયોનું
પાલન કરતા ઈન્દ્રને જો' વગેરે વાક્યમાં 'ઈન્દ્ર'શબ્દ ઈન્દ્ર નામના

स्थापनेन्द्रादीन् । 'इन्द्रं पूजयितुं स मन्दिरं गच्छती'त्यादिवाक्ये त्विन्द्रशब्द इन्द्रप्रतिमालक्षणं स्थापनेन्द्रमेव भिन्नया शक्त्या बोधयति, न तु नामेन्द्रादीन् । एवमेव द्रव्य-भावेन्द्रयोरपि ज्ञेयम् । अत्र तु भावनिक्षेपात् प्रधानयता भिन्नानामेव नामादीनां भिन्नोक्त्योपस्थितिः प्रकरणादिमनुसृत्य भवतीति ध्येयम् । ननु नाम-स्थापनेन्द्रयोर्भिन्नत्वं तु निर्बाधम्, द्रव्येन्द्रस्य तु तत्कथम् ? एकभविकादिसाधोर्जीवस्यै-वेन्द्रतया परिणमनाद् भावेन्द्रेण सह तस्य कथञ्चिदभेद एवेति चेत् ? सत्यं, तथापीन्द्रपर्यायमापन्नस्य जीवद्रव्यस्य तेन सह यथाऽभेदस्तथा तु तत्पर्यायमनापन्नस्य साधुजीवस्य नास्त्येवेति तदपेक्षं यद्वा जीवस्यै-कत्वेऽपि तस्य पूर्वभवे साधुत्वेनैव प्रधानतया व्यवहारः, उत्तरभवे त्विन्द्रतयैवेति तदपेक्षं भेदं पुरस्कृत्य भिन्नत्वमपि निर्बाधमेव ।

गोपाणपुत्ररूप नामेन्द्रने ज ज्ञावे छे, स्थापनेन्द्र वगेरेने नही. 'ईन्द्रने पूजवा माटे ते मंदिरमां ज्ञय छे' वगेरे वाक्यमां 'ईन्द्र'शब्द ईन्द्रनी प्रतिमाऽपु स्थापनेन्द्रने ज जुटी शक्तिथी ज्ञावे छे, नामेन्द्र वगेरेने नही. आ ज रीते द्रव्येन्द्र अने भावेन्द्र अंगे पण ज्ञावुं. आमां भावनिक्षेपथी मुष्य रीते भिन्न अेवा ज नामादिनी भिन्न शक्तिथी प्रकरणादिने अनुसरीने उपस्थिति थाय छे, अे ज्ञावुं.

शंका : भावेन्द्रथी नाम-स्थापनाईन्द्र भिन्न डोय छे अे तो निर्बाध छे. पण द्रव्येन्द्र शी रीते ? कारण के अेकत्विकादि साधुनो जव ज ईन्द्ररूपे परिणभवानो डोवाथी भावेन्द्र साथे अनो कथंचिद् अत्मेद ज डोय छे.

समाधान : बराबर छे. एतां ईन्द्रपर्याय पाभी यूकेला जवनो अेनी साथे जेवो अत्मेद डोय छे, अेवो ते पर्यायने नही पामेला साधुजवनो डोतो नथी, तेथी अे अपेक्षाअे अही त्मेद समजवो. अथवा, जव अेक ज डोवा एतां, पूर्वत्वमां अनो प्रधानताअे साधु तरीके ज व्यवहार थाय छे, उत्तरत्ववे ईन्द्र तरीके ज.. माटे अे अपेक्षाअे अही

તતશ્ચ ભાવનિક્ષેપાત્ કથશ્ચિદભિન્નનાં સ્થાપનાદિનિક્ષેપાણાં સર્વેષાં સકૃદેવોચ્ચરિતેન તત્તચ્છબ્દેન પુષ્પદન્તશબ્દવદેત્કોક્ત્યૈવોપસ્થિતિર્ભવતિ, ભાવનિક્ષેપાત્પ્રધાનતયા ભિન્નનામેવ ગોપાલદારકાદિલક્ષણાનાં નામાદિ-નિક્ષેપાણાં હરિશબ્દવદ્ ભિન્નોક્ત્યૈવોપસ્થિતિર્ભવતિ । સકૃદુચ્ચરિતેન તુ તેન શબ્દેન તેષામન્યતમસ્યૈવ પ્રકરણવશાદુપસ્થિતિર્ભવતીતિ સ્થિતમ્ । ભાવનિક્ષેપસંલગ્નસ્યાભિધાનલક્ષણસ્ય નામનિક્ષેપસ્ય તુ ભાવનિક્ષેપાભિ-પ્રાયકેણ તત્તચ્છબ્દેન લક્ષણયોપસ્થિતિર્ભવતીત્યપિ ધ્યેયમ્ ॥૧૫॥ તદેવં નામાદિનયાનાં મિથો વિવાદઃ, તેષાં મિથ્યાભાવઃ, સર્વનયમયસ્ય જિનમ-તસ્ય સમ્યક્ત્વં, સર્વસ્ય વસ્તુનશ્ચતુષ્પર્યાયત્વં, નિક્ષેપલક્ષણાનાં તેષાં ચતુષ્પર્યાયાણામુપસ્થિતિઃ કથં ભવતીત્યાદિકં વિચારિતમ્ । અત્ર સર્વસ્ય વસ્તુનશ્ચતુષ્પર્યાયત્વં યદુક્તં તત્ર કશ્ચિત્ શઙ્કતે—

ભેદ સમજવો.

તેથી, ભાવનિક્ષેપથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવા સ્થાપનાદિ બધા નિક્ષેપાઓની એક જ વાર બોલાયેલા વિવક્ષિત શબ્દથી પુષ્પદંત શબ્દની જેમ એકશક્તિથી ઉપસ્થિતિ થઈ જાય છે. અને ભાવનિક્ષેપથી મુખ્યતયા ભિન્ન એવા ગોપાળપુત્ર વગેરેરૂપ નામાદિ નિક્ષેપાઓની ઉપસ્થિતિ હરિશબ્દની જેમ ભિન્ન-ભિન્ન શક્તિથી જ થાય છે. એટલે એકવાર બોલાયેલા શબ્દથી નામાદિમાંના એકની જ પ્રકરણાદિવશાત્ ઉપસ્થિતિ થાય છે, એ નિશ્ચિત થાય છે, તથા ભાવસંલગ્ન અભિધાનાત્મક નામનિક્ષેપની ઉપસ્થિતિ ભાવાભિપ્રાયક તે તે શબ્દથી લક્ષણ દ્વારા થાય છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું. ॥૧૫॥ આમ, નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ, તેઓનું મિથ્યાપણું, સર્વનયમય જૈન મતનું સમ્યકપણું, સર્વ-વસ્તુઓની ચાર પર્યાયમયતા, નિક્ષેપસ્વરૂપ આ ચાર પર્યાયોની ઉપસ્થિતિ શી રીતે થાય છે ? વગેરે આપણે જોયું. આમાં સર્વ વસ્તુઓ ચાર પર્યાયમય છે એવું જે કહ્યું તેમાં કોઈક શંકા કરે છે.—

જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપોઽપ્રસિદ્ધોઽકારણત્વતઃ ।

તસ્યાનાદિત્વતસ્તસ્માદવ્યાપી નિયમો નનુ ॥૧૬॥

નનુ નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપકત્વનિયમોઽવ્યાપી = અવ્યાપકઃ, યતો જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપોઽપ્રસિદ્ધઃ, કુતોઽપ્રસિદ્ધ ઇત્યાહ- અકારણત્વતઃ = કસ્યચિદપિ તત્કારણત્વાઽસમ્ભવાત્ । કુતસ્તદસમ્ભવ ઇત્યાહ-તસ્ય = જીવસ્યાનાદિત્વતઃ । તતશ્ચ, યતો જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપો- ઽપ્રસિદ્ધઃ, અતસ્તન્નિયમોઽવ્યાપક ઇતિ પૂર્વપક્ષાગાથાસંક્ષેપાર્થઃ ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વયં— શઙ્કાકર્તુરયમભિપ્રાયઃ- યસ્ય ગોપાલદાર- કાદેર્જીવિતિ નામ ક્રિયતે સ નામજીવઃ, દેવતાદિપ્રતિમા ચ સ્થા-

ગાથાર્થઃ : પૂર્વપક્ષઃ : જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ અપ્રસિદ્ધ છે. કારણ કે જીવનું કોઈ કારણ નથી. તે પણ એટલા માટે કે જીવ અનાદિ છે. માટે નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટય સર્વવસ્તુઓમાં વ્યાપક હોવાનો નિયમ અવ્યાપક છે. (આ પૂર્વપક્ષની ગાથા છે. આનો સંક્ષેપાર્થ પણ આવો જ જાણવો.)

વિસ્તરાર્થ આવો છે. પૂર્વપક્ષનો આવો અભિપ્રાય છે - જે ગોપાળપુત્ર વગેરેનું જીવ એવું નામ પડાય તે નામજીવ, દેવતા વગેરેની પ્રતિમા એ સ્થાપનાજીવ, ઔપશમિકાદિભાવયુક્ત પદાર્થ એ ભાવજીવ.. આમ જીવના ત્રણ નિક્ષેપ સંભવે છે. પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ સંભવતો નથી. એ તો તો જ સંભવે જો પહેલાં કોઈ અજીવ હોય ને પછી જીવ બને. જેમ ભવિષ્યમાં દેવ બનનારો વર્તમાનનો અદેવ એ દ્રવ્યદેવ હોય છે તેમ. પણ સિદ્ધાન્તને આ વાત માન્ય નથી, કારણ કે જીવાદિ દ્રવ્યો ઈતરઅપ્રવેશી છે. અને તેથી જીવત્વ એ અનાદિઅનિધન એવો પારિણામિક ભાવ છે.

શંકા : બુદ્ધિથી ગુણ-પર્યાયને અલગ કરી દેવાના..ને પછી ગુણ-પર્યાયરહિત હોવારૂપે બુદ્ધિથી કલ્પેલ અનાદિપારિણામિકભાવયુક્ત જીવ એ દ્રવ્યજીવ તરીકે મળી શકશે.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : વિદ્યમાન એવા ગુણ-પર્યાયોને બુદ્ધિથી દૂર

પનાજીવઃ, ઔપશમિકાદિભાવશાલી ચ ભાવજીવ ઇતિ જીવવિષયં નિક્ષેપત્રયં સમ્ભવતિ, ન તુ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ । અયં હિ તદા સમ્ભવેત્ યદ્યજીવઃ સન્નાયત્યાં જીવોઽભવિષ્યત્, યથાઽદેવઃ સન્નાયત્યાં દેવો ભવિષ્યન્ દ્રવ્યદેવ ઇતિ । ન ચૈતદિષ્ટં સિદ્ધાન્તે, જીવાદીનાં દ્રવ્યા-
 ણામિતરાપ્રવેશિત્વાત્, જીવત્વસ્યાનાદિનિધનપારિણામિકભાવત્વાદિતિ । ન ચ ગુણપર્યાયવિયુક્તત્વેન બુદ્ધ્યા કલ્પિતોઽનાદિપારિણામિકભાવયુક્તો દ્રવ્યજીવઃ સમ્ભવેદિતિ વાચ્યં, સતાં ગુણપર્યાયાણાં બુદ્ધ્યાઽપનયનસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ । ન ખલુ જ્ઞાનાયત્તાઽર્થપરિણતિઃ, કિન્તુ યથા યથા-
 ઽર્થો વિપરિણમતે તથા તથા જ્ઞાનં પ્રાદુર્ભવતીતિ । અર્થસ્તુ ન કદાચિદપિ ક્વચિદપિ ગુણપર્યાયવિયુક્તત્વેન વિપરિણમતે યેન બુદ્ધ્યા તદપનયનં શક્યં સ્યાદિતિ શૂન્યોઽયં ભક્તઃ । તતશ્ચ નામાદિચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યા-
 પિતાનિયમભક્તો ધ્રુવ એવેતિ ।

કરી શકાતા નથી. પદાર્થનો પરિણામ જ્ઞાનને આધીન હોતો નથી. અર્થાત્ આપણે બુદ્ધિથી એવી કલ્પના કરીએ કે અમુક જીવમાંથી એના ગુણ-પર્યાય અળગા થઈ ગયા ને એ ગુણ-પર્યાય વિહોણું ખાલી જીવદ્રવ્ય રહ્યું. એટલા માત્રથી એ જીવ કાંઈ ગુણ-પર્યાયશૂન્ય એવા પરિણામવાળો બની જતો નથી. આમ પદાર્થે કેવી રીતે પરિણમવું એ જ્ઞાનને આધીન હોતું નથી. પણ પદાર્થ જે જે રીતે પરિણમે છે એ એ રીતે તદ્વિષયક જ્ઞાન આકાર પામે છે. અને પદાર્થ તો ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ ગુણ-પર્યાયરહિતરૂપે પરિણમતો નથી કે જેથી બુદ્ધિથી ગુણપર્યાયને દૂર કરી શકાય. માટે દ્રવ્યજીવ આ શૂન્ય ભંગ છે. ને તેથી નામાદિચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાના નિયમનો ભંગ થાય જ છે.

શંકા : પ્રાયઃ બીજા સર્વ પદાર્થોમાં આ ચતુષ્ટય વ્યાપક છે જ. એટલે આ એક સ્થળે કદાચ એ ન હોય તો પણ કોઈ દોષ નથી. અર્થાત્ 'નામાદિચતુષ્ટય જીવ સિવાયની દરેક વસ્તુઓમાં વ્યાપક છે' એવો

स्यादियं कल्पना— यतः प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु नामादिचतुष्टयस्य व्यापित्वं सम्भवति, अतोऽत्रैकस्मिन्नसम्भवो न दोषाय । ‘जीवभिन्न-सर्वव्यापकत्वं नामादिचतुष्टयस्ये’ति नियमाभ्युपगमे न दोष इत्यर्थः । तथा च वृद्धोक्तिः- ‘यद्यत्रैकस्मिन्न सम्भवन्ति नैतावता भवत्यव्यापिते’ ति । न चेत्यमतिरमणीया, न केवलस्य जीवस्यैव, द्रव्यस्यापि द्रव्य-निक्षेपाप्रसिद्धेः । नियमे तद्भिन्नत्वमपि निवेश्यतामिति चेत् ? न, धर्मा-स्तिकायादेरपि द्रव्यनिक्षेपाप्रसिद्धेः, अधर्मस्य धर्माभवनासम्भवात्, धर्मादीनामितराप्रवेशित्वाद्, धर्मत्वादेरनादिनिधनपारिणामिकभावत्वाच्च । तत्तत्सर्वव्यभिचारस्थानान्यत्वविशेषणाद् न दोष इति चेत्, सत्यं, नियम मानवामां कोऽपि दोष नथी. अटले ४ आवुं वृद्धकथन पण मणे ४ छे. जे आ अेकाए पदार्थमां अे यारे संभवता नथी, तो पण अेटला मात्रथी अव्यापिता थर् ४ती नथी.

समाधान (पूर्वपक्ष) : संगति करवानी आवी कल्पना रमणीय नथी. कारण के मात्र जवनो ४ नहीं, द्रव्यनो द्रव्यनिक्षेप पण अप्रसिद्ध छे. “प्रस्तुत नियममांथी अेनी पण आदभाकी करी नाभीशुं.. अर्थात् ‘नामादियतुष्टय जव अने द्रव्य सिवायनी सर्व वस्तुओमां व्यापक छे अेवो नियम मानीशुं.” आ रीते संगति करवी पण शक्य नथी, कारण के धर्मास्तिकाय वगेरेनो द्रव्यनिक्षेप पण असंभवित छे. ते पण अेटला माटे के (१) धर्मास्तिकाय वगेरे पण एतर अप्रवेशी होवाथी अधर्म क्यारेय धर्मरूप अनी शके अे संभवित नथी. (२) धर्मत्व वगेरे पण अनादिनिधनपारिणामिकत्वावरूप छे.

शंका : जव, द्रव्य, धर्मास्तिकाय.. वगेरे आवा जेटला व्यभियार-स्थणो होय ते अधानी आदभाकी करीने ते सिवायमां सर्वव्यापिता छे अेवो नियम मानीशुं.

समाधान (पूर्वपक्ष) : अराअर छे.. पण आटला अधा व्यभियार स्थणोनी आदभाकी कर्था पछी पण अेने सर्वव्यापक कहेवुं अे मात्र

કિન્ત્વેતાવતાં વ્યાવૃત્ત્યનન્તરમપિ સર્વવ્યાપિત્વકથનમભિમાનમાત્રમેવાવ-
શિષ્યેત ન વે'તિ નિભાલનીયમ્ ।

નનુ મનુષ્યાદિરેવ દ્રવ્યજીવઃ, ભાવિદેવાદિલક્ષણજીવપર્યાયહેતુત્વાત્ ।
તદુક્તમપરેષાં મતતયા તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ- અહમેવ મનુષ્યજીવોઽભિધાતવ્યઃ,
ઉત્તરં દેવજીવમપ્રાદુર્ભૂતમાશ્રિત્ય, અહં હિ તસ્યોત્પિત્સોર્દેવજીવસ્ય કારણં
ભવામિ, યતશ્ચાહમેવ તેન દેવજીવભાવેન ભવિષ્યામિ, અતોઽહમધુના
દ્રવ્યજીવ ઇતિ (સૂ. ૧/૫) । તથા મૃદાદિરેવ દ્રવ્યદ્રવ્યં (દ્રવ્યસ્ય
દ્રવ્યનિક્ષેપ ઇત્યર્થઃ), આદિષ્ટદ્રવ્યત્વાનાં ઘટાદિપર્યાયાણાં હેતુત્વાદ્ ।
અયમ્ભાવઃ- મૃદાદિદ્રવ્યાપેક્ષયા પર્યાયરૂપાણામપિ ઘટાદીનાં સ્વકીય-
પૂર્વાપરાવસ્થાલક્ષણપર્યાયાપેક્ષયા તુ દ્રવ્યત્વમેવ । એતે ચ ઘટાદય
આદિષ્ટદ્રવ્યાણ્યુચ્યન્તે । તતશ્ચ તેષાં દ્રવ્યત્વાત્ તત્કારણીભૂતમૃદાદિરેવ
મિથ્યાઅભિમાન જ બાકી રહે છે કે બીજું કાંઈ ? એ પણ વિચારવું
જોઈએ.

શંકા : મનુષ્યાદિ જ દ્રવ્યજીવ છે, કારણ કે દેવાદિરૂપ જીવનો જે
ભાવી પર્યાય, તેના કારણભૂત છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિમાં અન્યના મત
તરીકે આ વાત કરી જ છે કે- હું મનુષ્યજીવ જ દ્રવ્યજીવ તરીકે છું,
આગળ હજુ પ્રાદુર્ભાવ ન પામેલ દેવજીવની અપેક્ષાએ હું જ એ દેવ
તરીકે ઉત્પન્ન થનાર જીવનું કારણ છું. એટલે હું જ એ દેવજીવ તરીકે
બનવાનો હોવાથી અત્યારે હું જ દ્રવ્યરૂપ છું. (સૂત્ર ૧-૫). એમ માટી
વગેરે જ દ્રવ્યદ્રવ્ય છે (દ્રવ્યનો દ્રવ્ય-નિક્ષેપ છે), કારણ કે આદિષ્ટદ્રવ્ય
એવા ઘટાદિપર્યાયોનું કારણ છે. આશય એ છે કે - માટી વગેરે દ્રવ્યની
અપેક્ષાએ જે પર્યાયરૂપ છે એવા પણ ઘટાદિ, પોતાની પૂર્વાપર અવસ્થા
રૂપ પર્યાયોની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યજીવ છે જ. આવા અન્ય-અન્ય અપેક્ષાએ
દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયરૂપ ઘટાદિ આદિષ્ટદ્રવ્ય કહેવાય છે. એટલે એ 'દ્રવ્ય'
રૂપ તો છે જ. ને માટી વગેરે એનું કારણ છે. માટે માટી વગેરે દ્રવ્યદ્રવ્ય
તરીકે મળી જશે.

દ્રવ્યદ્રવ્યં ભવતીતિ ચેત્ ? ન, મનુષ્યાદીનાં દ્રવ્યજીવત્વે સિદ્ધસ્યૈવ ભાવજીવત્વપ્રસન્નાત્ । અયમ્ભાવઃ- યથા મનુષ્યાદિર્ભાવિદેવાદિલક્ષણ-જીવપર્યાયહેતુત્વાદ્ દ્રવ્યજીવઃ, તથા સ ભાવિદેવોઽપિ દ્રવ્યજીવ એવ સ્યાત્, તદુત્તરભાવિજીવપર્યાયહેતુત્વાત્ । તતશ્ચ પૂર્વઃ પૂર્વો જીવઃ પરસ્ય પરસ્યોત્પિત્સોઃ કારણતયા દ્રવ્યજીવ એવ સ્યાત્ । યસ્તુ કાર્યમેવ સ્યાત્, ન તુ કસ્યાશ્ચિદપિ ભાવ્યવસ્થાયાઃ કારણં, સ એવ ભાવજીવઃ સ્યાદિતિ સિદ્ધ એવ ભાવજીવઃ સ્યાદ્, નાન્યઃ કોઽપિ । અત એવ 'તસ્માદિદમપિ પરિફલ્ગુ વિજ્ઞાયતે' (સૂ. ૧-૫) ઇત્યુક્તં તત્ત્વાર્થટીકા-કૃદ્ધિઃ ।

અથ કથં સિદ્ધાન્યસ્ય સંસારિણો જીવસ્ય ભાવજીવત્વમેવં નિરાક્રિયતે ? ભાવિદેવાદિલક્ષણજીવપર્યાયહેતુતયા દ્રવ્યજીવસ્યાપિ તસ્ય મનુષ્યાદેઃ સ્વપૂર્વભવલક્ષણજીવપર્યાયકાર્યતયા ભાવજીવત્વસ્યાપિ નિર્બા-

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : મનુષ્યાદિને દ્રવ્યજીવ તરીકે લેવામાં ભાવજીવ તરીકે માત્ર સિદ્ધો જ બચવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે - જેમ મનુષ્યાદિ, જીવના ભાવીદેવાદિ પર્યાયના કારણરૂપ હોવાથી દ્રવ્યજીવ છે, એમ એ ભાવી દેવ પણ દ્રવ્યજીવ જ બનશે, કારણ કે એ પણ જીવના એના પછી થનારા પર્યાયના કારણરૂપ છે જ. આમ પૂર્વ-પૂર્વ જીવ, પછી પછીના ઉત્પન્ન થનાર પર્યાયની અપેક્ષાએ કારણભૂત હોવાથી દ્રવ્યજીવ જ બનશે. જે માત્ર કાર્યરૂપ જ હોય, કોઈપણ ભાવી અવસ્થાના કારણભૂત ન હોય તે જ ભાવજીવ બની શકશે. ને એવા તો સિદ્ધ જ હોવાથી માત્ર સિદ્ધ જ ભાવજીવ બનશે, બીજો કોઈ નહીં. માટે જ તત્ત્વાર્થના ટીકાકાર ભગવંતે 'આ મત પણ પરિફલ્ગુ = તુચ્છ જણાય છે' એમ જણાવ્યું છે.

શંકા : સિદ્ધથી ભિન્ન એવા સંસારીજીવ ભાવજીવ નહીં બની શકે એવું શા માટે કહો છો ? ભાવી દેવાદિરૂપ પર્યાયના કારણ હોવાથી દ્રવ્યજીવરૂપ એવા પણ એ મનુષ્યાદિ પોતાના પૂર્વભવરૂપ પર્યાયના કાર્ય

ધત્વાદ્ । ન ચ તસ્યૈવ મનુષ્યાદેર્દ્રવ્યજીવત્વં, તસ્યૈવ ચ ભાવજીવત્વમિતિ વિરોધઃ, જં વત્થુમત્થિ લોએ ચડપજ્ઞાયં તયં સવ્વં ॥૭૩॥ ઇતિ ભાષ્યવચનેન સર્વસ્ય વસ્તુનશ્ચતુષ્પર્યાયત્વસ્ય પ્રતિપાદનાત્ । અત એવ સર્વવસ્તુષુ પ્રત્યેકં ચતુર્ણામપ્યમીષાં સદ્ભાવઃ કથિત એવ । તથાહિ—

અહવા વત્થૂમિહાણં નામં ઠવણા ય જો તદાગારો ।

કારણયા સે દવ્વં કજ્ઞાવન્નં તયં ભાવો ॥ વિ.આ. ભા.૬૦॥

નનુ ‘ઘટ’ઇતિશબ્દલક્ષણસ્ય નામ્નઃ કથં કમ્બુગ્રીવાદિમતિ ઘટે સદ્ભાવઃ ? અનેકાન્તવાદે નામ-નામવતોઃ કથશ્ચિદભેદસ્ય સ્વીકૃતત્વાદિતિ ગૃહાણ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ— વસ્તુસ્વરૂપપ્રતીતિહેતુત્વાચ્ચ વસ્તુસ્વરૂપં શબ્દઃ, તદનાત્મકત્વે વસ્તુવ્યવહારવિચ્છેદઃ, તદાત્મકત્વાચ્ચ સ્તુતૌ રાગઃ સ્તુ-

હોવાથી ભાવજીવરૂપ પણ છે જ. ‘તે મનુષ્ય જ દ્રવ્યજીવ ને એ જ ભાવજીવ.. આમાં તો વિરોધ સ્પષ્ટ છે’ એમ ન કહેવું, કારણ કે ‘લોકમાં જે કોઈ વસ્તુ છે એ બધી ચાર નિક્ષેપમય છે’ એવું ભાષ્યવચન બધી વસ્તુઓને ચારનિક્ષેપમય હોવી કહે જ છે. માટે જ બધી જ વસ્તુઓમાં આ ચારેનો સદ્ભાવ કહેલો જ છે. તે આ રીતે— અથવા વસ્તુનું અભિધાન એ નામનિક્ષેપ છે, વસ્તુનો આકાર એ સ્થાપનાનિક્ષેપ છે, વસ્તુની કારણતા એ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે ને કાર્યાપિત્તતા એ ભાવનિક્ષેપ છે. ॥વિ.આ.ભા.૬૦॥

પ્રશ્ન (પૂર્વપક્ષ) : ઘટ એવા શબ્દરૂપ નામનો કંબુગ્રીવાદિમાનુ ઘટમાં સદ્ભાવ શી રીતે ?

ઉત્તર : અનેકાન્તવાદમાં નામ અને નામવાનુનો કથંચિદ્ અભેદ માનેલો હોવાથી એ સદ્ભાવ હોય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે— શબ્દ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે વસ્તુના સ્વરૂપની પ્રતીતિનું કારણ છે. જો એ વસ્તુસ્વરૂપાત્મક ન હોય તો શબ્દ દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર જે થાય છે તેનો વિચ્છેદ જ થઈ જાય. વળી એ વસ્તુસ્વરૂપાત્મક છે માટે જ સ્તુતિમય શબ્દો બોલવાથી સ્તુત્ય પ્રત્યે રાગ (ભક્તિ બહુમાન)

ત્યસ્ય, દ્વેષશ્ચ નિન્દાયાં દ્વેષ્યસ્યેતિ (સૂ. ૧-૫)। સ્વરૂપસ્વરૂપવતોશ્ચાભેદઃ સિદ્ધ એવેતિ । તથાડત્ર સર્વસ્ય વસ્તુનશ્ચતુર્નિક્ષેપમયત્વં યદુક્તં તેન 'તસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં, તસ્યૈવ ચ ભાવનિક્ષેપત્વં, ન કોડપ્યત્ર વિરોધઃ' ઇતિ સ્પષ્ટં નિર્ણયિત એવ ।

ન ચ 'યસ્ય મનુષ્યાદેર્દ્રવ્યજીવત્વં તસ્યૈવ ચ ભાવજીવત્વં, ન તત્ર કોડપિ વિરોધઃ' ઇતિ સાધનાર્થં ભવતા 'અહવા વત્થૂભિહાણં..' ઇત્યાદિકૈતદ્વાથોપન્યસ્તા, ન ચ તયા તત્સિદ્ધિઃ શક્યા, તત્ર ભાવઘટે દ્રવ્યઘટત્વસ્યાનુક્તત્વાત્, દ્રવ્યકપાલત્વસ્યૈવોક્તત્વાદ્, ભવતાં તુ ભાવજીવે મનુષ્યે દ્રવ્યજીવત્વસ્યૈવ સાધનાર્થં પ્રયાસઃ, ન તુ દ્રવ્યદેવત્વાદેરિતિ સ કથં સફલીભવેદિતિ ચેદ્ ? અહો ભ્રાન્તિઃ, સર્વસ્ય વસ્તુનો નિક્ષેપ-

ઉલ્લસે છે ને નિન્દામય શબ્દો બોલવામાં દ્વેષ્ય પ્રત્યે દ્વેષ ઉછળવા લાગે છે. (નહીંતર = સ્તુતિ-નિન્દાત્મક શબ્દોને સ્તુત્ય-નિન્દ્ય સાથે કાંઈ લાગતું-વળગતું ન હોય તો શબ્દો ભલે ને સ્તુતિ કે નિન્દાના હોય, રાગ-દ્વેષને ઉલ્લસવાની શી જરૂર ?) (સૂ. ૧-૫). એટલે શબ્દ વસ્તુ-સ્વરૂપાત્મક હોવા સિદ્ધ થાય છે. ને સ્વરૂપ-સ્વરૂપવાન્નો તો કથંચિદ્અભેદ માનેલો જ છે. એટલે ઘટાદિસર્વવસ્તુ નામમય પણ છે જ. આમ, સર્વવસ્તુઓ ચારનિક્ષેપમય હોવી અહીં જે કહી છે એનાથી 'જે દ્રવ્યનિક્ષેપ હોય એ જ ભાવનિક્ષેપરૂપ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.' એવો સ્પષ્ટ નિર્ણય થાય જ છે.

પ્રતિશંકા (પૂર્વપક્ષ) : જે મનુષ્યાદિ દ્રવ્યજીવ છે તે જ ભાવજીવ પણ છે, એમાં કોઈ વિરોધ નથી, એવું સાબિત કરવા તમે વિ.આ. ભાષ્યની 'અહવા વત્થૂભિહાણં...' વગેરે ગાથા દર્શાવી છે. પણ એ ગાથાથી આ વાતની સિદ્ધિ શક્ય નથી, કારણ કે એમાં ભાવઘટમાં દ્રવ્યઘટપણું હોવાનું નથી કહ્યું, પણ દ્રવ્યકપાલપણું હોવાનું કહ્યું છે. [અર્થાત્ જેનો (= ઘટાદિનો) ભાવનિક્ષેપ છે, એનો જ દ્રવ્યનિક્ષેપ નથી કહ્યો.. પણ તદ્દિભ્રમનો = કપાલાદિનો] કહ્યો છે. જ્યારે તમારો તો

ચતુષ્કમયત્વં યત્કથિતં તત્ર યદિ ઘટાપેક્ષયા વિચાર્યતે, તદા નામનિક્ષેપો ઘટાપેક્ષયા, સ્થાપનાનિક્ષેપોઽપિ ઘટાપેક્ષયા, ભાવનિક્ષેપશ્ચ ઘટાપેક્ષયા, કેવલં દ્રવ્યનિક્ષેપ એવ કપાલાપેક્ષયેતિ કથં શ્રદ્ધેયમ્ ? દ્રવ્યનિક્ષેપેણૈવ કિમપરાદ્ધં યેન તસ્યૈવ ઘટના ઘટાપેક્ષયા ન ક્રિયતે ? ઇતિ। નનુ નેયમસ્માકં ભ્રાન્તિઃ, અપિ તુ ભવતામેવ, વૃત્તિકારૈરેવ કપાલાપેક્ષયૈવ તદ્ઘટનાયાઃ કૃતત્વાત્ । તથા ચ તદ્વૃત્તિગ્રન્થઃ— ભાવિકપાલાદિકા-યપિક્ષયા તુ યા સે = તસ્ય સર્વસ્યાપિ વસ્તુનઃ કારણતા = હેતુતા તદ્ દ્રવ્યં, ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યલ્લોકે તદ્ દ્રવ્યમ્' ઇતિ વચનાત્ । ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ બોધસૌકર્યાર્થં

જીવના ભાવનિક્ષેપરૂપે સ્વીકારેલા મનુષ્યમાં જીવના જ દ્રવ્યનિક્ષેપની સિદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ છે, દેવના દ્રવ્યનિક્ષેપની સિદ્ધિ માટે નહીં, તો એ પ્રયાસ શી રીતે સફળ થશે ?

શંકાકાર : અહો તમારી ભ્રમણા ! સર્વવસ્તુઓ ચારનિક્ષેપમય હોય છે એવું જે કહ્યું છે તેમાં જો એ વસ્તુ તરીકે ઘડો લેવામાં આવે તો, નામનિક્ષેપ ઘડાનો, સ્થાપનાનિક્ષેપ ઘડાનો, ભાવનિક્ષેપ પણ ઘડાનો.. માત્ર દ્રવ્યનિક્ષેપ જ કપાલનો (ઘડાનો નહીં..) આ શી રીતે શ્રદ્ધેય બને ? દ્રવ્યનિક્ષેપે જ શું અપરાધ કર્યો છે કે જેથી એને જ ઘટની અપેક્ષાએ ઘટાવવામાં નથી આવતો ?

પ્રતિશંકા (પૂર્વપક્ષ) : આ અમારી ભ્રમણા નથી. પણ તમારી જ છે, કારણ કે વૃત્તિકારભગવંતે જ કપાલની અપેક્ષાએ જ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઘટાવ્યો છે. તે વૃત્તિગ્રન્થ આવો છે— ભાવી કપાલાદિકાર્યની અપેક્ષાએ જે, તે ઘટાદિ સર્વવસ્તુમાં કારણતા રહેલી હોય છે તે દ્રવ્ય છે, કારણ કે 'ભૂત કે ભાવી ભાવનું લોકમાં જે કારણ હોય તે દ્રવ્ય છે' આવું વચન છે. આમ નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ ઘડાના લીધા હોવા છતાં વૃત્તિકારે જ દ્રવ્યનિક્ષેપ કપાલનો જ લીધો છે.

શંકાકાર : બરાબર. પણ એ તો સરળતાથી સમજાઈ જાય એ માટે

સ્થૂલદૃષ્ટ્યૈવ તૈ: સા કૃતા, સૂક્ષ્મેક્ષિકયા તુ ઘટાપેક્ષ્યૈવ સા તૈરપિ કૃતા સ્યાદેવેતિ મન્તવ્યં, અન્યથા સિદ્ધે દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવપ્રસન્નાત્ । તથાહિ— યથા ઘટે ભાવિકપાલાદિકાર્યાપેક્ષયા યત્કારણત્વં તદેવ દ્રવ્યત્વેનોક્તં, તથા સિદ્ધેઽપિ ભાવ્યવસ્થાન્તરલક્ષણકાર્યાપેક્ષ્યૈવ કારણત્વં દ્રવ્યત્વં ચ વક્તવ્યં સ્યાત્ । તત્તુ ન સમ્ભવત્યેવ, સિદ્ધાવસ્થાયા અનન્તત્વેન ભાવ્યવસ્થાન્તરસ્યાસમ્ભવાત્ । ન ચ સિદ્ધાત્મન્યપિ પ્રતિ-ક્ષણમગુરુલઘુપર્યાયાદ્યપેક્ષયા પરિવર્તનં ભવત્યેવેત્યાગામિનિ ક્ષણે યા તત્પર્યાયાદ્યપેક્ષાઽવસ્થા, તત્કારણત્વં વર્તમાનક્ષણીયસિદ્ધાવસ્થાયાં વર્તત એવ । તતશ્ચ તત્કારણત્વસ્યૈવ દ્રવ્યત્વસમ્ભવાત્, કુતો દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવ-પ્રસન્ન इति वाच्यं, एतादृक्सूक्ष्मपरिवर्तनजन्यानामवस्थानामवस्थान्त-

સ્થૂલદૃષ્ટિએ તેઓએ કહ્યું છે. બાકી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જ્યારે વિચારવામાં આવે ત્યારે તેઓએ પણ દ્રવ્યનિક્ષેપને પણ ઘડાની અપેક્ષાએ જ ઘટાવ્યો હોત. નહીંતર સિદ્ધાત્મામાં દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. તે આ રીતે- જેમ ઘડામાં, ઘડાની જ જે કારણતા હોય છે એને જ દ્રવ્ય તરીકે ન લેવાની હોય, પણ ભાવીકપાલાદિ કાર્યની અપેક્ષાએ જે કારણતા હોય એને જ દ્રવ્ય તરીકે લેવાની હોય તો વસ્તુ તરીકે જ્યારે ઘડાને બદલે સિદ્ધજીવ લેવામાં આવ્યો હોય ત્યારે એમાં પણ, ભાવી જે બીજી અવસ્થારૂપ કાર્ય, એની અપેક્ષાએ જ કારણતા અને દ્રવ્યનિક્ષેપ લેવાના રહે. પણ એ તો અસંભવિત છે, કારણ કે સિદ્ધાવસ્થા અનંત હોવાથી પછી કોઈ અવસ્થાન્તર સંભવિત જ નથી.

પ્રતિશંકા (પૂર્વપક્ષ) : સિદ્ધાત્મામાં પણ પ્રતિક્ષણ અગુરુલઘુપર્યાયોની અપેક્ષાએ પરિવર્તન થયા જ કરતું હોય છે. એટલે પરિવર્તિત થયેલા અગુરુલઘુ-પર્યાયની અપેક્ષાએ આગામીક્ષણમાં જે અવસ્થા થશે એની કારણતા વર્તમાન સિદ્ધાવસ્થામાં છે જ. એટલે આ કારણતાને જ દ્રવ્યરૂપે લેવી શક્ય હોવાથી સિદ્ધજીવમાં દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ ક્યાંથી ?

રત્વેનાવિવક્ષિતત્વાત્, અન્યથા ભાવજીવાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । અયમ્ભાવઃ-
 યો ભાવિનો જીવપર્યાયસ્ય હેતુઃ સ દ્રવ્યજીવ ઇતિ વ્યાપ્ત્યાઽસ્માભિ-
 મ્નુષ્યાદૌ દ્રવ્યજીવત્વં સ્થાપિતમ્ । તન્નિરાકરણાર્થં ભવતા 'પૂર્વઃ પૂર્વો
 જીવઃ પરસ્ય પરસ્યોત્પિત્સોઃ કારણતયા દ્રવ્યજીવ એવ સ્યાત્, યસ્તુ
 કાર્યમેવ સ્યાત્, ન તુ કસ્યાશ્ચિદપિ ભાવ્યવસ્થાયાઃ કારણં, સ એવ
 ભાવજીવઃ સ્યાદિતિ સિદ્ધ એવ ભાવજીવઃ સ્યાદ્, નાન્યઃ કોઽપિ'
 ઇત્યાદ્યુક્તમ્ (પૃ.૧૬૭) । તતશ્ચ યદ્યગુરુલઘુપર્યાયાદ્યપેક્ષસૂક્ષ્મપરિવર્તન-
 જન્યાનામપિ કાર્યત્વં વિવક્ષ્યેત તદા સર્વસ્યાપિ સિદ્ધક્ષણસ્ય દ્રવ્ય-
 જીવત્વમેવ સ્યાદ્, સ્વોત્તરભાવિતાદૃકપરિવર્તનજન્યાવસ્થાન્તરલક્ષણ-
 કાર્યસ્ય કારણત્વાત્ । તથા યતો નૈકસ્યાપિ સિદ્ધક્ષણસ્ય કેવલં

શંકાકાર : આવા સૂક્ષ્મપરિવર્તન જન્ય જે અવસ્થાઓ હોય એને
 અહીં ભાવી અવસ્થાન્તર તરીકે વિવક્ષવામાં આવી નથી, માટે એની
 અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિક્ષેપને ઘટાવવો બરાબર નથી. અન્યથા = આવી
 અવસ્થાઓને પણ જો ભાવીઅવસ્થાન્તર તરીકે વિવક્ષવામાં આવે તો
 ભાવજીવનો અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. આશય આ છે -
 'જે ભાવી જીવપર્યાયનો હેતુ હોય તે દ્રવ્યજીવ' આવી વ્યાપ્તિ દ્વારા અમે
 મનુષ્યાદિને દ્રવ્યજીવ તરીકે કહેલા. તેનો નિષેધ કરવા માટે તમે 'આમ
 પૂર્વ-પૂર્વજીવ પછી-પછીના ઉત્પન્ન થનાર પર્યાયની અપેક્ષાએ કારણભૂત
 હોવાથી દ્રવ્યજીવ જ બનશે. જે માત્ર કાર્યરૂપ જ હોય, કોઈપણ
 ભાવીઅવસ્થાના કારણભૂત ન હોય તે જ ભાવજીવ બની શકશે. ને
 એવા તો સિદ્ધ જ હોવાથી માત્ર સિદ્ધ જ ભાવજીવ બનશે, બીજો કોઈ
 નહીં. આમ (પૃ.૧૬૭) કહેલું છે, એટલે અગુરુલઘુપર્યાયોની અપેક્ષાએ
 સૂક્ષ્મ પરિવર્તનજન્ય અવસ્થાઓને પણ જો કાર્ય તરીકે લેવાની હોય તો
 બધી જ સિદ્ધક્ષણો દ્રવ્યજીવ જ બની જશે, કારણ કે સ્વોત્તરભાવી જે
 તેવા પરિવર્તનથી થયેલ અવસ્થાન્તરરૂપ કાર્ય, તેના કારણરૂપ છે. તેથી
 માત્ર કાર્યરૂપ હોય એવી એક પણ સિદ્ધક્ષણ ન મળવાથી, ને એક પણ

કાર્યત્વમતો ભાવજીવાભાવ: સ્યાદેવ । તદેતદ્ ‘એકત્ર સંધિત્સતોઽન્યતઃ પ્રચ્ચવ:’ ઇતિ ન્યાયાપાતઃ, સિદ્ધાત્મનિ દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવં નિષેદ્ધું પ્રવૃત્તસ્ય ભાવજીવનિષેધાપતનાત્ ।

તતશ્ચ સિદ્ધાત્મનિ ભાવજીવત્વરક્ષાર્થ, ‘તત્ર કાર્યત્વમેવ વર્તતે, ન તુ સ્વોત્તરકાલીનાવસ્થાન્તરાપેક્ષં કારણત્વમપી’ત્યભ્યુપગન્તવ્યમેવ । અત્ર અન્યઃ કશ્ચિત્પૃચ્છતિ- ‘યત્ર કાર્યત્વમેવ, ન તુ સ્વોત્તરકાલીનાવસ્થાન્તરાપેક્ષં કારણત્વમપિ તસ્યૈવ ભાવનિક્ષેપત્વમિ’તિ નિયમઃ કુતઃ સિદ્ધઃ?’ ઇતિ । પૂર્વાચાર્યવચનૈરેવ સ સિદ્ધ ઇત્યુત્તરં જાનીહિ । તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ ‘પૂર્વઃ પૂર્વો જીવઃ પરસ્ય પરસ્યોઽત્પિત્સોઃ કારણમિતિ । અસ્મિંશ્ચ પક્ષે સિદ્ધ એવ ભાવજીવો ભવતિ’ ઇતિ યદુક્તં તેનૈતન્નિયમસ્ય પ્રાપ્યમાણત્વાત્ । સંસારિણો જીવસ્ય સ્વોત્તરકાલીનાવસ્થાન્તરાપેક્ષં કારણત્વં ભવત્યેવેત્યત એવ તસ્મિન્ ભાવજીવત્વસ્ય નિષેધઃ, સિદ્ધાત્મનિ તુ તત્ર ભવત્યેવેત્યત સંસારીજીવ પણ એવો મળતો ન હોવાથી ભાવજીવનો અભાવ થઈ જ જશે. આ તો સિદ્ધાત્મામાં દ્રવ્યજીવના અભાવની આપત્તિનું વારણ કરવાની મથામણમાં તમારે ભાવજીવનો જ અભાવ થઈ જવાની આ જે આપત્તિ આવી તે ત્રણ સાંધતા તેર તૂટવા જેવું થયું.

એટલે, સિદ્ધાત્મામાં ભાવજીવત્વને જાળવી રાખવા માટે ‘ત્યાં માત્ર કાર્યત્વ જ રહેલું છે, પણ સ્વોત્તરકાલીન અવસ્થાન્તરની અપેક્ષાએ કારણતા રહેલી નથી’ એમ માનવું જ જોઈએ.

અહીં અન્ય કોઈક પ્રશ્ન કરે છે. પ્રશ્ન : ‘જેમાં માત્ર કાર્યત્વ જ હોય, પણ સ્વોત્તરકાલીન અવસ્થાન્તરની કારણતા ન હોય એ જ ભાવનિક્ષેપ’ આવો નિયમ ક્યાં સિદ્ધ છે ?

ઉત્તર : પૂર્વાચાર્યના વચનોથી એ સિદ્ધ છે. તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં ‘પૂર્વ પૂર્વ જીવ પછી પછી ઉત્પન્ન થનારનું કારણ છે. આ પક્ષમાં સિદ્ધ જ ભાવજીવ બને છે.’ આવું જે કહ્યું છે તેના પરથી આ નિયમ સિદ્ધ થાય છે. સંસારીજીવમાં સ્વોત્તરકાલીન અવસ્થાની અપેક્ષાએ કારણતા હોય

एव भावजीवत्वसद्भावः । ततश्च स नियमः पर्यवस्यत्येव । अत एव आदिष्टद्रव्यत्वानां घटादिपर्यायाणां हेतुतया मृदादौ साधितं द्रव्यद्रव्यत्वं महोपाध्यायैर्नयरहस्ये 'आदिष्टद्रव्यहेतुद्रव्यद्रव्योपगमे भावद्रव्योच्छेद-प्रसङ्गात्' इत्यनेन हेतुना निराकृतम् । तत्र तेषामपि 'मृदादेः सर्वस्यापि स्वोत्तरकालीनमवस्थान्तरं तदपेक्षं कारणत्वञ्च सम्भवत्येवेति कार्यत्व-मात्रस्यासम्भवाद् भावद्रव्योच्छेदप्रसङ्गः' इत्यभिप्रायस्य ज्ञायमानत्वात् 'तेषामयं नियमः संमतः' इत्यपि ज्ञायत एवेति ।

પુનઃ પૃચ્છતિ- તૈર્નેનં નિયમમઙ્ગીકૃત્ય ભાવદ્રવ્યોચ્છેદ આપાદિતઃ, અપિ તુ યત્ર દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં ન તત્ર ભાવનિક્ષેપત્વં, તયોર્વિરોધાદિ'તિ નિયમ-મઙ્ગીકૃત્યેતિ ચેત્ ? ન, 'इत्थं संसारिजीवे द्रव्यत्वेऽपि भावत्वाविरोधः,

જ છે. માટે જ એમાં ભાવજીવત્વનો નિષેધ કર્યો છે. સિદ્ધાત્મામાં એ નથી હોતી, માટે ભાવજીવત્વ હોય છે. એટલે એ નિયમ પર્યવસિત થાય જ છે. એટલે જ આદિષ્ટ દ્રવ્યરૂપ ઘટાદિપર્યાયોની કારણતાના કારણે માટી વગેરેમાં જે દ્રવ્ય-દ્રવ્યત્વ કહેવાયેલું છે તેનો મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે નયરહસ્યમાં 'આદિષ્ટદ્રવ્યના હેતુને દ્રવ્યદ્રવ્ય તરીકે લેવામાં ભાવદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે' એમ કહીને નિષેધ કરેલો છે. એમાં તેઓનો પણ આ જ આશય જણાય છે કે 'માટી વગેરે બધાને સ્વોત્તર-કાલીન અવસ્થાન્તર અને તદપેક્ષ કારણતા.. એ બંને સંભવે છે. માટે એકલું કાર્યત્વ રહ્યું હોય એ અસંભવિત છે. ને તેથી ભાવદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. એટલે જ તેઓને આ નિયમ માન્ય છે એ પણ જણાય જ છે.

પુનઃ પ્રશ્ન : તેઓએ આ નિયમને સ્વીકારીને ભાવ-દ્રવ્યોચ્છેદની આપત્તિ આપી છે, એવું નથી, પણ 'જ્યાં દ્રવ્યનિક્ષેપત્વ હોય ત્યાં ભાવ-નિક્ષેપત્વ ન હોય, કારણ કે એ બેને વિરોધ છે' આવો નિયમ સ્વીકારીને એ આપી છે.

ઉત્તર : જૈનતર્કભાષાગ્રન્થમાં તેઓશ્રીએ 'આમ સંસારીજીવમાં

एकवस्तुगतानां नामादीनां भावाविनाभूतत्वप्रतिपादनात्' इति जैन-
तर्कभाषागतेनाधिकारेण तद्विरोधे तेषामसंमतेर्ज्ञायमानत्वात् ।

ततश्च 'यत्र केवलं कार्यत्वमेव तस्यैव भावनिक्षेपत्वमि'ति नि-
यमोऽत्र प्रक्रमे सिध्यत्येवेति सिद्धात्मनि भावजीवत्वरक्षार्थं केवलं
कार्यत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं, तदर्थं च स्वोत्तरकालीनावस्थान्तराभावोऽपि
मन्तव्य एव । स च तदैव सिध्येद् यदा सूक्ष्मपरिवर्तनजन्यानामव-
स्थानामवस्थान्तरत्वेनाविवक्षा । ततश्च सिद्धात्मनि भाव्यवस्थान्तरा-
भावस्य तदपेक्षकारणत्वाभावस्य च सिद्धेर्द्रव्यनिक्षेपाभावः स्फुट एव ।
तस्मात् सर्ववस्तुनो निक्षेपचतुष्टयात्मकत्वस्य सिद्ध्यर्थं सिद्धे द्रव्य-
निक्षेपस्य घटनाऽन्यथैव कर्तव्या, न तु स्वोत्तरभाविपर्यायलक्षणकार्य-

द्रव्यनिक्षेपत्व डोवा छतां भावनिक्षेपत्वनो अविरोध छे, कारण के अक
वस्तुमां रडेल नामादिनिक्षेपाओ भावने अविनाभूत डोय छे अं
शास्त्रोमां प्रतिपादन करायेंकुं छे' आंजुं जे जशावेकुं छे तेनाथी जशाय
छे के तमे जशावेलो विरोधनो नियम अमने मान्य नथी. अटले 'ज्यां
मात्र कार्यत्व ज डोय त्यां ज भावनिक्षेपत्व डोय' अेवो नियम आ
अधिकारमां सिद्ध थाय ज छे. ने तेथी सिद्धात्मां भावज्जवत्त्वने डीळुं
राजवा माटे तेमां मात्र कार्यत्व ज रडेकुं छे अे पश मानवुं ज पडे छे.
वणी अे मानवा माटे त्यां स्वोत्तरकालीन अवस्थान्तरनो अभाव पश
मानवो ज पडे छे, कारण के नहीतर तो अे अवस्थान्तरनी कारणता
पश आवी ज्ञाय. अे अभाव तो तो ज सिद्ध थाय जे सूक्ष्मपरिवर्तनजन्म
अवस्थाओनी अवस्थान्तर तरीके अविवक्षा डोय. अटले अे अवस्थान्तर
गणवानी नथी, ने बीज्ज कोर्य अवस्थान्तर थती नथी. तेथी सिद्धात्मां
भावी अवस्थान्तरनो अभाव सिद्ध थाय छे, ने तेथी अेवी अवस्थान्तरनी
कारणतानो पश अभाव सिद्ध थाय छे ज. अटले 'भावविध्यकालीन
अवस्थान्तरनी कारणता अे द्रव्य' आ रीते घटना करवामां सिद्धात्मां
द्रव्यनिक्षेपनो अभाव थशे ज. अटले अे न थाय ने सर्व वस्तुओ

કારણત્વાપેક્ષયેતિ ઘટેડપિ કપાલકારણત્વાપેક્ષયા સા નૈવ કર્તવ્યેતિ સિદ્ધમ્ ।

નનુ કથં તર્હિ સા કર્તવ્યેતિ ચેત્ ? સ્વોપાદાનકારણત્વાપેક્ષયેતિ ગૃહાણ યેન નામ-સ્થાપના-ભાવનિક્ષેપા યથા ઘટસમ્બન્ધિનો ગૃહીતાસ્તથૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપોડપિ ઘટસમ્બન્ધ્યેવ ગૃહીતઃ સ્યાદ્ । તથા ચ 'કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ ભાવઘટો નામઘટ-સ્થાપનાઘટ-દ્રવ્યઘટ-ભાવઘટઇત્યેવં નિક્ષેપચતુષ્ટય-મયઃ' ઇતિ સિધ્યતિ । નનુ ભાવઘટઃ કથં દ્રવ્યઘટમયઃ ? સ્વસ્ય સ્વોપાદાનત્વાસમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? તત્કિં ભાવઘટસ્ય મૃદ્દ્રવ્યેણ સહ

નિક્ષેપચતુષ્ટયાત્મક છે એ નિયમ જળવાઈ રહે એ માટે સિદ્ધાત્મામાં દ્રવ્યનિક્ષેપને જુદી રીતે ઘટાવવો આવશ્યક બને છે. ને એ આવશ્યક બને છે, માટે ઘટમાં પણ ભાવી અવસ્થાન્તરભૂત કપાલની કારણતા એ દ્રવ્ય.. એ રીતે નહીં, પણ સિદ્ધાત્માની જેમ એ જુદી જ રીતે ઘટાવવો જરૂરી છે, એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રતિશંકા (પૂર્વપક્ષ) : તો એ કઈ રીતે ઘટાવવો ? અર્થાત્ સ્વોત્તરકાલીનપર્યાયની કારણતા એ દ્રવ્ય એમ નથી લેવાનું તો કોની કારણતાને દ્રવ્ય તરીકે લેવાની છે ?

શંકાકાર : પોતાની જ કારણતા એમ જાણ. અર્થાત્ 'પોતાની જ જે ઉપાદાનકારણતા એ દ્રવ્ય' એમ અહીં લેવાનું છે. વળી જેની કારણતા લેવાય એનો જ એ દ્રવ્યનિક્ષેપ બનતો હોવાથી એ પોતાનો જ દ્રવ્યનિક્ષેપ બનશે. ને તેથી નામ-સ્થાપના અને ભાવનિક્ષેપાઓ જેમ ઘડાના લીધા છે તેમ દ્રવ્યનિક્ષેપો પણ ઘડાનો જ મળશે. ને તેથી કંબુગ્રીવાદિમાન્ ભાવઘટ નામઘટ-સ્થાપનાઘટ-દ્રવ્યઘટ અને ભાવઘટ એમ ચારે નિક્ષેપમય છે એમ પણ સિદ્ધ થઈ જશે.

પ્રતિશંકા (પૂર્વપક્ષ) : ભાવઘટ કેવી રીતે દ્રવ્યઘટમય પણ હોય ? કારણ કે પોતે પોતાનું ઉપાદાનકારણ હોવું સંભવિત નથી.

શંકાકાર : ભાવઘટનું ઉપાદાનકારણ માટીદ્રવ્ય છે. આ માટી

यः कथञ्चिदभेदस्तं त्वं न जानासि ? ततश्च कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थस्य (१) 'घट'इतिनाम्ना सह यः कथञ्चिदभेदः स यदा विवक्ष्यते तदा स कम्बुग्रीवादिमान् पदार्थः नामघटः, (२) पृथुबुध्नाद्याकारेण सह यः कथञ्चिदभेदः स यदा विवक्ष्यते तदा स स्थापनाघटः, (३) मृद्-द्रव्येण सह यः कथञ्चिदभेदः स यदाऽधिक्रियते तदा स द्रव्यघटः, तथा (४) कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव यद्वा घटनादिक्रियया सह यः कथञ्चिदभेदः स एव यदा पुरस्क्रियते तदा स भावघट इति सिद्धं तस्य निक्षेपचतुष्टयात्मकत्वम् । एवमेव सर्वेषु पदार्थेषु तज्ज्ञेयम् ।

तदेवं 'तस्यैव पदार्थस्य द्रव्यघटत्वं, भावघटत्वञ्चेति न तत्र कोऽपि विरोधः' इति सिद्धे 'तस्यैव मनुष्यादेर्भाविभवापेक्षया द्रव्य-जीवत्वं, पूर्वभवापेक्षया च भावजीवत्वं, न तत्र कोऽपि विरोधः'

द्रव्यनी साथे भावघटनो जे कथञ्चिद् अत्मेद डोय छे तेने शुं तुं ज्ञाततो नथी ? अर्थात् भावघट मृद्द्रव्यमय छे अे शुं तुं मानतो नथी ? जे तुं माने छे, तो अे मृद्द्रव्ये ज तो द्रव्यघट छे. माटे भावघट द्रव्यघटमय डोवामां शुं वांधो छे ? अेटले, कंबुग्रीवादिमान् पदार्थनो (१) 'घट' अेवा नाम साथे जे कथञ्चिद् अत्मेद छे ते ज्यारे विवक्षाय त्यारे अे कंबुग्रीवादिमान् पदार्थ नामघट छे. (२) पृथुबुध्नोदरादि आकार साथे जे कथञ्चिद् अत्मेद छे ते ज्यारे विचाराय त्यारे स्थापनाघट छे. (३) मृद्द्रव्यनी साथे जे कथञ्चिद् अत्मेद छे ते ज्यारे नजरमां लेवाय त्यारे द्रव्यघट छे अने (४) अेनुं कंबुग्रीवादिमत्त्व अे ज भावघट छे. अथवा घटनादिक्रिया साथेना अेना कथञ्चिद् अत्मेदने ज्यारे आगण कराय त्यारे अे भावघट छे. आम अे यारे निक्षेपमय छे अे सिद्ध थयुं. आ ज रीते सर्ववस्तुओमां घटना करवी.

आम अेनो अे ज पदार्थ द्रव्यघट अने भावघट बने डोवामां कोर्ष विरोध नथी अेम सिद्ध थयुं.ने तेथी 'अे ज मनुष्य भावीत्वनी अपेक्षाअे द्रव्यत्व छे ने पूर्वत्वनी अपेक्षाअे भावत्व छे. अेमां कोर्ष

ઇત્યપિ સિધ્યત્યેવ । તતશ્ચ 'સિદ્ધસ્યૈવ ભાવજીવત્વં, ન તુ સંસારિણો જીવસ્યે'ત્યાપાદનસ્યાસજ્ઞતતયા ભાવિદેવાદિલક્ષણજીવપર્યાયહેતોર્મનુષ્યા-
દેરેવ દ્રવ્યજીવત્વસમ્ભવે ન જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપોઽપ્રસિદ્ધ ઇતિ ચેત્ ?

મૈવં, એવમપ્યવિશિષ્ટસ્ય જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાદ્, મનુષ્યાદેર્દેવત્વાદિવિશિષ્ટજીવં પ્રત્યેવ હેતુત્વાદ્, અનાદિનિધનં જીવસા-
માન્યં પ્રતિ કસ્યાપિ હેતુત્વાસમ્ભવાત્ । તથૈવ દ્રવ્યદ્રવ્યમપ્યપ્રસિદ્ધમેવ, મૃદાદેર્ઘટાદિવિશિષ્ટદ્રવ્યં પ્રત્યેવ હેતુત્વાદિતિ ।

અથ જીવપદાર્થજ્ઞસ્ત્રાનુપયુક્તો વક્તા દ્રવ્યજીવ ઇતિ ચેત્ ? ન, નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાયાં 'ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય યત્કારણં તદ્ દ્રવ્યમ્' ઇતિ પરિભાષાયાઃ સ્વીકૃતત્વાદ્ । અત એવ મહોપાધ્યાયૈઃ

વિરોધ નથી' એવું પણ સિદ્ધ થાય જ છે. એટલે, 'સિદ્ધાત્મા જ ભાવજીવ બનશે, સંસારીજીવ નહીં.' એવી આપત્તિ આપી ન શકાવાથી ભાવી દેવાદિરૂપ જીવપર્યાયના કારણભૂત મનુષ્યાદિમાં દ્રવ્યજીવત્વ સંભવિત બનવાથી જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ અપ્રસિદ્ધ રહેતો નથી.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : છતાં અવિશિષ્ટ એવા જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ તો અપ્રસિદ્ધ છે જ. કારણ કે મનુષ્યાદિ તો દેવત્વાદિવિશિષ્ટ જીવ પ્રત્યે જ કારણ છે. અનાદિનિધન જીવસામાન્ય પ્રત્યે તો કોઈ કારણ સંભવતું જ નથી. એ જ રીતે દ્રવ્યદ્રવ્ય પણ અપ્રસિદ્ધ જ છે. માટી વગેરે તો ઘટાદિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય પ્રત્યે જ કારણ હોવાથી એના જ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે, દ્રવ્યસામાન્યના તો નહીં જ.

શંકા : 'જીવપદાર્થનો જાણકાર એમાં અનુપયુક્ત વક્તા એ દ્રવ્યજીવ છે' એમ લ્યો.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : ના, એમ લેવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે નિક્ષેપચતુષ્ટયની જે સર્વવ્યાપિતા કહેલી છે તે 'ભૂત કે ભાવી ભાવનું જે કારણ તે દ્રવ્ય' આવી વ્યાખ્યાથી મળતા દ્રવ્યનિક્ષેપને નજરમાં રાખીને

जैनतर्कभाषायां 'इत्यप्याहुः' इत्यनेन, नयरहस्ये च 'इत्यपि वदन्ति' इत्यनेन समाधानेऽस्मिन् स्वारसः सूचितः । एतच्च पूर्वं विचारित-मेवेति नोआगमतो भावजीवं प्रति यस्योपादानकारणत्वं, तस्यैव द्रव्य-जीवत्वकथनस्य न्याय्यतया द्रव्यजीवस्याप्रसिद्धिरेव, अनादिनिधनस्य जीवस्य कारणताया अप्रसिद्धत्वात् । ततश्च निक्षेपचतुष्टयस्य सर्वव्या-पिताभङ्गो वज्रलेपायित एवेति पूर्वपक्षशङ्काग्रन्थः ॥१६॥ समाधत्ते—

मैवं, जीवस्य वस्तुत्वं यतो नास्ति ततः कुतः ?

तन्नियमस्य भङ्गो यद् वस्तुषूक्तः स एव नु ॥१७॥

अत्रैवकारो भिन्नक्रमः, नुस्तु खल्वर्थे । ततश्च, मैवं, यतो

કહેલ છે. એટલે જ મહોપાધ્યાય વડે જૈનતર્કભાષામાં 'ઇત્યપ્યાહુઃ' (આમ પણ કેટલાક કહે છે) એમ કહેવા દ્વારા અને નયરહસ્યમાં 'ઇત્યપિ વદન્તિ' એમ કહેવા દ્વારા આવા સમાધાનમાં પોતાની અરુચિ વ્યક્ત કરાયેલી છે. આ વાત પૂર્વે વિચારાઈ ગયેલી જ છે. માટે નોઆગમથી ભાવજીવ પ્રત્યે જે ઉપાદાનકારણ હોય તેને જ દ્રવ્યજીવ તરીકે લેવો ઉચિત હોવાથી દ્રવ્યજીવ અપ્રસિદ્ધ જ છે. કારણ કે અનાદિનિધન જીવની કારણતા અપ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી નિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાનો ભંગ વજ્રલેપ જેવો છે જ. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષગ્રન્થ જાણવો. (આ આખી ગાથામાં પૂર્વપક્ષનો જ અધિકાર હોવાથી બધી પૂર્વપક્ષની જ રજુઆત જાણવી. એની સામે શંકાઓ જે રજુ થઈ છે એના એણે આપેલા સમાધાન 'સમાધાન' તરીકે રજુ કર્યા છે એ જાણવું.) ॥૧૬॥ પૂર્વપક્ષીએ ૧૬ મી ગાથામાં રજુ કરેલા પૂર્વપક્ષનું ગ્રન્થકાર હવે પછીની ૧૭ મી ગાથામાં સમાધાન આપે છે.

ગાથાર્થ : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે જીવ એ કોઈ વસ્તુ જ નથી, માટે એ નિયમનો ભંગ શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે એ નિયમ તો વસ્તુઓ માટે કહ્યો છે. ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ પણ આવો જ છે.

જીવસ્ય વસ્તુત્વં નાસ્તિ, તતઃ કુતસ્તન્નિયમસ્ય = નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાનિયમસ્ય ભક્તઃ ? નૈવેત્યર્થઃ, યદ્ = યસ્માત્ સ = નિયમો નુ = ખલુ વસ્તુષ્વેવોક્ત્ત્વમિતિ ગાથાસંજ્ઞેપાર્થઃ ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વેવં— જં વત્થુમત્થિ લોએ ચડપજ્ઞાયં તયં સવ્વં //૭૩// ઇતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવચનાત્ તથા જત્થ ય જં જાણેજ્ઞા.. ઇત્યનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય (સૂ૦૮) 'ન હિ કિમપિ તદ્વસ્ત્વસ્તિ યન્ના- માદિચતુષ્ટયં વ્યભિચરતિ' ઇત્યાદિવૃત્તિવચનાદેતન્નિશઙ્કમેવ યદ્ 'નામા- દિચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતા યોક્તા સા વસ્તુષ્વેવ, નાવસ્તુષ્વપિ' ઇતિ । તતશ્ચ, યતો જીવસ્ય વસ્તુત્વં નાસ્તિ, અતસ્તસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપાસમ્ભવેડપિ ન નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાનિયમસ્ય ભક્તઃ = વ્યભિચાર ઇતિ સ્પષ્ટમેવ ।

નનુ કિમિદમશ્રુતપૂર્વમપૂર્વમત્યસમઞ્જસમુચ્યતે યજ્જીવસ્ય વસ્તુત્વં નાસ્તીતિ, યતો નવતત્ત્વપ્રકરણાદિષુ નૈકેષુ શાસ્ત્રેષુ સત્પદપ્રરૂપણાયાં જીવેતિ યચ્છુદ્ધં વ્યુત્પત્તિમત્પદં તત્પ્રતિપાદ્યસ્ય જીવસ્ય સત્ત્વસ્ય =

વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો : 'આ લોકમાં જે કાંઈ વસ્તુ છે એ બધી યતુષ્પયાધિમય છે' આમ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જે કહેલું છે, વળી અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં (૫૮) પણ 'એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે નામાદિચારને વ્યભિચરતી હોય' આવું જે કહેલું છે એનાથી આ નિઃશંક જણાય જ છે કે નામાદિચારની સર્વવ્યાપિતા જે કહી છે તે વસ્તુઓમાં જ, નહીં કે અવસ્તુમાં. એટલે જીવ જો વસ્તુ જ નથી, તો તેનો દ્રવ્યનિક્ષેપ ન સંભવે એટલા માત્રથી નિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાના નિયમનો ભંગ = વ્યભિચાર કાંઈ થઈ જતો નથી, એ સ્પષ્ટ છે.

શંકા : તમે આ શું પૂર્વે કહી નહીં સાંભળેલું = અપૂર્વ અને અત્યંત અનુચિત કહી રહ્યા છો કે જીવ એ વસ્તુ નથી. કારણ કે નવતત્ત્વપ્રકરણ વગેરે ઘણા શાસ્ત્રોમાં સત્પદપ્રરૂપણામાં, જીવ એવું જે શુદ્ધ અને

वस्तुत्वस्य ख्यापितत्वात्, शिष्टजनेषु च जीवतत्त्वस्य चिरपरिचितत्वा-
दिति चेत् ?, न, तस्य ख्यापितस्य चिरपरिचितस्य जीवाख्यवस्तुनो
भिन्नत्वाद्, द्रव्यनिक्षेपासम्भवतो जीवेतिपदप्रतिपाद्यस्य भवत्कल्पना-
विषयस्य च भिन्नत्वाद्। अयम्भावः- जीवेतिपदप्रतिपाद्यत्वेन किं रमते
भवत्कल्पनायाम् ? अवस्थाविशेषलक्षणपर्यायापन्नः कश्चित्पदार्थस्त-
त्छून्यो वा ? यद्याद्यो विकल्पस्तर्हि तदवस्थाविशेषकारणीभूतपूर्वका-
लीनावस्थाविशेषापन्नस्य पदार्थस्यैव द्रव्यनिक्षेपत्वसम्भवात् व्यभिचारः।
अथ द्वितीयो विकल्पस्तर्हि स्फुटमेव तस्यावस्तुत्वं, पर्यायवियुक्तस्य
कल्पनाविषयस्य वस्तुतोऽवस्तुत्वात्। अवस्तुत्वेऽपि पदप्रतिपाद्यतया
कल्पनारूढत्वमात्रेण यदि निक्षेपैर्भवितव्यं, तदा शशशृङ्गादेरपि निक्षेपैर्भ-
वितव्यताऽऽपत्तिः स्फुटैव।

व्युत्पत्तिवाणुं प६ છે તેના પ્રતિપાઘ એવા જીવની સત્તાને-વસ્તુપણાને
સાબિત કરેલ જ છે. વળી શિષ્ટજનોમાં જીવતત્ત્વ તો ખૂબ જ પરિચિત
પણ છે જ.

સમાધાન : તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે શાસ્ત્રોમાં કહેલ
અને શિષ્ટોમાં ચિરપરિચિત એવી જીવનામની વસ્તુ જુદી છે અને જેનો
દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંભવિત છે એ 'જીવ'પદપ્રતિપાઘ તમારી કલ્પનાનો વિષય
જુદો છે. આશય આ છે કે જીવ એવા પદના પ્રતિપાઘ તરીકે તમારા
મનમાં શું રમે છે ? એક ચોક્કસ અવસ્થારૂપ પર્યાયથી યુક્ત એવો કોઈક
પદાર્થ કે એવા પર્યાયથી શૂન્ય કોઈક પદાર્થ ? જો પ્રથમ વિકલ્પ હોય
તો એ અવસ્થાવિશેષના કારણભૂત જે પૂર્વકાલીન-અવસ્થાવિશેષ, તેનાથી
યુક્ત પદાર્થ જ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળવાથી વ્યભિચાર નથી. હવે, જો
બીજો વિકલ્પ કહેશો તો એ તો અવસ્તુ જ છે, કારણકે પર્યાયશૂન્ય એવો
કલ્પનાનો વિષય વસ્તુતઃ અવસ્તુ જ હોય છે. અવસ્તુ પણ પદપ્રતિપાઘ
હોવાના કારણે જો કલ્પનામાં આરૂઢ થાય તો એના નિક્ષેપ હોવા જ
જોઈએ- આવું માનવામાં તો શશશૃંગાદિના નિક્ષેપ પણ હોવા જ જોઈએ...
એવું માનવું પડશે.

ન ચ શશશૃંગાદેસ્તુ નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવઃ, જીવસ્ય તુ ન તથા, તસ્ય કેવલસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યૈવાસમ્ભવાદિતિ વાચ્યમ્, પર્યાયવિયુક્તસ્ય જીવસ્યાપિ નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવઃ, ભવત્કલ્પનાયાં યે નિક્ષેપા અવતરન્તિ તે તુ પર્યાયવિશેષાપત્રસ્ય જીવસ્યૈવેતિ સૂક્ષ્મધિયા વિભાવનીયમિદમ્ । નનુ મહોપાધ્યાયૈર્જૈનતર્કભાષાયાં નિક્ષેપત્રયસ્ય સમ્ભવસ્તુ કથિત એવ । તથાહિ— તત્ર યદ્યપિ યસ્ય જીવસ્યાજીવસ્ય વા જીવ ઇતિ નામ ક્રિયતે સ નામજીવઃ, દેવતાદિપ્રતિમા ચ સ્થાપનાજીવઃ, ઔપશમિકાદિભાવશાલી ચ ભાવજીવ ઇતિ જીવવિષયં નિક્ષેપત્રયં સમ્ભવતિ, ન તુ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઇતિ । તતશ્ચ ભવતા કિમિતિ તદસમ્ભવ કથ્યત ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, આપાતદૃષ્ટ્યા

શંકા : શશશૃંગાદિના તો એકે નિક્ષેપ સંભવતા નથી. જીવ માટે એવું નથી. એનો તો માત્ર દ્રવ્યનિક્ષેપ જ સંભવતો નથી.

સમાધાન : ના, પર્યાયશૂન્ય જીવનો પણ એકે નિક્ષેપ સંભવતો નથી. તમારી કલ્પનામાં જે નિક્ષેપાઓ આવે છે તે તો પર્યાયવિશેષથી યુક્ત જીવના જ આવે છે. આ વાત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવી.

શંકા : મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય મહારાજે જૈનતર્કભાષામાં જીવના ત્રણ નિક્ષેપાઓનો સંભવ તો કહ્યો જ છે. તે આ રીતે— તત્ર = જીવ અંગે. જો કે જે જીવ કે અજીવનું 'જીવ' એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હોય તે નામજીવ. દેવતા વગેરેની પ્રતિમા એ સ્થાપનાજીવ અને ઔપશમિ-કાદિભાવશાલી પદાર્થ એ ભાવજીવ. આમ જીવના ત્રણ નિક્ષેપ સંભવે છે. પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ સંભવતો નથી. તો તમે કેમ ત્રણનો પણ અસંભવ કહો છો.

સમાધાન : વાત સાચી છે. ઉપલક્ષ્યે 'ત્રણનો સંભવ કહ્યો છે' એવું જરૂર પ્રતીત થાય છે. પણ જ્યારે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવામાં આવે ત્યારે 'તેઓશ્રીએ આ ત્રણનો પણ અસંભવ સૂચવેલો જ છે' એવું પ્રતીત થાય જ છે. તે આ રીતે- સ્થાપનાજીવ તરીકે તેઓએ દેવતાદિની

‘तत्सम्भवः कथितः’ इति प्रतीयत एव, परन्तु यदा सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यते तदा ‘तैस्तदसम्भवः सूचित एव’ इति ज्ञायत एव । तथाहि-स्थापनाजीवत्वेन तैर्देवतादिप्रतिमा कथिता, देवता च पर्यायविशेषापन्न एव जीवः, न तु पर्यायशून्य इति । अनादिनिधनस्य जीवस्य स्थापना-निक्षेपकथनावसरे सादिसान्तस्य देवतादिकस्य प्रतिमायाः कथनं जीवस्य तदसम्भवः सूचयति न वेति भवतैव निर्णयम् । अन्यथा = देवतादि-कस्य प्रतिमा यदि स्थापनाजीवत्वेन संमता तर्हि देवतादिकस्य कारणी-भूतो मनुष्यादिः कथं द्रव्यजीवत्वेन न संमतः? इत्यपि विचार्यताम् । तथा, भावजीवतया तैरोपशमिकादिभावशाली जीवः कथितः । अत्रापि चेन्तनीयमिदं यद्-यस्य कारणं द्रव्यनिक्षेपत्वेनाभिप्रेतं स एव तावन्निक्षेपत्वेन ग्राह्य इति अनादिनिधनस्य जीवस्य कारणं यदि द्रव्यजीवत्वेन विवक्षितं, तदा भावजीवत्वेनानादिनिधनो जीव एव ग्राह्यः स्यात्, न तु सादिसान्तादिकौपशमिकादिभावापन्नो जीवः ।

प्रतिमा कही છે. દેવતા તો પર્યાયવિશેષાપન્ન જીવ જ છે, નહીં કે પર્યાય-શૂન્ય જીવ. અનાદિનિધન જીવના સ્થાપનાનિક્ષેપને કહેવાના અવસરે સાદિસાન્ત એવા દેવતાદિની પ્રતિમાદિનું કથન, અનાદિનિધન જીવના સ્થાપનાનિક્ષેપના અભાવને સૂચવે કે નહીં? એનો નિર્ણય તમારા પર જ છોડું છું. વળી, દેવતાદિની પ્રતિમા જો સ્થાપનાજીવ તરીકે સંમત છે તો દેવતાદિના કારણભૂત મનુષ્યાદિ દ્રવ્યજીવ તરીકે શા માટે સંમત નહીં? એ પણ વિચારવું જોઈએ. તથા ભાવજીવ તરીકે તેઓશ્રીએ ઔપશમિકાદિભાવશાલી જીવ કહ્યો છે. અહીં પણ આ વિચારણીય છે કે જેનું કારણ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે અભિપ્રેત હોય તે જ ભાવનિક્ષેપ તરીકે ગ્રાહ્ય હોય છે. એટલે અનાદિનિધન જીવનું કારણ જો દ્રવ્યજીવ રૂપે અભિપ્રેત છે, તો ભાવજીવ તરીકે અનાદિનિધન જીવ જ લેવો જોઈએ, નહીં કે સાદિસાન્ત વગેરે એવા ઔપશમિકાદિ-ભાવાપન્ન જીવ, પણ તેઓએ તો આવો જીવ જ જે કહ્યો છે એ ‘અનાદિનિધનજીવનો ભાવનિક્ષેપ સંભવતો નથી’ એવું કેમ ન સૂચવે? બાકી તો, જો

અન્યથા = યદિ સાદિસાન્તાદિકભાવાપન્નો જીવો ભાવજીવત્વેન સંમ-
તસ્તદા તત્કારણીભૂતભાવાપન્નઃ કથં દ્રવ્યજીવત્વેન સંમતો ન સ્યાદિત્યપિ
ચિન્તનીયમ્ ।

નનુ તથાપિ નામજીવસ્તુ સમ્ભવત્યેવેતિ ચેત્ ? ન, તસ્યાપ્યસમ્ભ-
વાત્, તદસમ્ભવશ્ચાગ્રે (પૃ.૧૯૨) વ્યક્તીકરિષ્યતે । તદેવં, પર્યાયવિશેષા-
નાપન્નસ્યાનાદિનિધનસ્ય કલ્પનારૂઢસ્ય જીવસ્ય શશશૃંગાદેરિવ નૈક-
સ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવ ઇતિ સ્થિતમ્ । વસ્તુતસ્તુ શાસ્ત્રેષુ શિષ્ટ-
વ્યવહારેષુ ચ 'જીવ'ઇતિ યઃ શબ્દઃ પ્રયુજ્યતે સ પર્યાયવિશેષાપન્નસ્ય
પદાર્થસ્યૈવ બોધકઃ, ન તુ તદ્દ્રવ્યસ્યાનાદિનિધનસ્ય કસ્યચિત્પદાર્થસ્ય ।
તત્કથમ્ ? ઇત્યં- **જીવવિચારપ્રકરણાદૌ- જીવા મુક્તા સંસારિણો**
ય, તસ થાવરા ય સંસારી । ઇત્યેવં જીવદ્વૈવિધ્યં યદુક્તં તત્ર જીવશબ્દઃ

સાદિસાન્તાદિક ભાવયુક્ત જીવ ભાવજીવ તરીકે સંમત છે, તો તેના
કારણીભૂતભાવથી યુક્ત જીવ દ્રવ્યજીવ તરીકે શા માટે સંમત નથી ?
એ પણ વિચારવા જેવું તો છે જ.

શંકા : તો પણ નામજીવ તો સંભવે જ છે ને !

સમાધાન : ના, એ પણ સંભવતો નથી. શી રીતે સંભવતો નથી ?
એ આગળ (પૃ.૧૮૨) સ્પષ્ટ કરીશું. આમ પર્યાયવિશેષથી શૂન્ય અનાદિ-
નિધન કલ્પનાના વિષયભૂત એવા જીવના શશશૃંગાદિની જેમ એકપણ
નિક્ષેપનો સંભવ નથી એ નિશ્ચિત થયું. વસ્તુતઃ તો શાસ્ત્રોમાં અને
શિષ્ટવ્યવહારોમાં 'જીવ' એવો જે શબ્દ વપરાય છે તે પર્યાયવિશેષયુક્ત
પદાર્થનો જ બોધક હોય છે, નહીં કે તત્શૂન્ય અનાદિનિધન એવા કોઈક
પદાર્થનો. તે શી રીતે ? આ રીતે - જીવવિચારપ્રકરણાદિમાં જીવા મુક્તા
સંસારિણો ય તસ થાવરા ય સંસારી (જીવો બે પ્રકારે છે મુક્ત અને
સંસારી. સંસારી જીવો પણ બે પ્રકારે છે - ત્રસ અને સ્થાવર.) આ રીતે
જીવના બે પ્રકાર જે કહ્યા છે તેમાં જીવશબ્દ પર્યાયયુક્ત વસ્તુને જ
જણાવે છે, કારણ કે અનાદિનિધન હોવાના કારણે, (જે ઉત્પન્ન થયેલ
નથી પણ અનાદિકાળથી સ્થિર જ છે એવા એક સ્વભાવવાળા =)
અનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવવાળું જીવદ્રવ્ય તો એક જ પ્રકારનું (બધામાં એક

पर्यायापन्नमेव वस्तु बोधयति, अनादिनिधनतयाऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावस्य जीवद्रव्यस्य त्वेकविधतया द्वैविध्यस्यासम्भवादिति। अन्यथा = जीव-शब्दोऽत्र पर्यायविशेषापन्नं जीवं न बोधयतीति कल्पनेऽत्र ‘जीवपर्याया द्विविधाः- मुक्ताः संसारिणश्च’ इति कथनीयं स्यात्, न तु ‘जीवा द्विविधाः....’ इत्यादिकम् ।

निशीथभाष्यचूर्णावपि- दव्वपकप्पो दुविहो-जीवदव्वपगप्पो अजीवदव्वपगप्पो य। तत्थ जीवदव्वस्स जहा देवदत्तस्स अग्गकेसहत्थाण कप्पणं ॥६०॥ ति। अत्र जीवद्रव्यत्वेन देवदत्तो गृहीतः। स तु पर्यायविशेषापन्नो जीव एव, न त्वनादिनिधनः पर्यायविशेषानापन्न इति।

तथा **तत्त्वार्थभाष्ये** एवम्प्रकारोऽधिकारः प्राप्यते— जीव इत्याकारिते नैगम-देशसङ्ग्रह-व्यवहारजुसूत्र-साम्प्रत-समभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीव इति प्रतीयते ।... एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते (सू. १/३५) । अत्र हि, ‘जीवशब्देन सर्वासु गतिष्वन्वयि अनादिनिधनं जीवद्रव्यं प्रतीयते’ इति नैकस्यापि नयस्य सरभुं ज) डोवार्थी अना भे प्रकार संभवता नथी. छतां पण अहीं जव शब्द पर्यायापन्न वस्तुने जणावतो नथी अेवुं ज जे कल्पवुं डोय तो अहीं ‘जवना पर्यायो भे प्रकारना डोय छे मुक्त अने संसारी’ वगेरे कहेवुं पडे, नहीं के ‘जवो भे प्रकारना छे...’ वगेरे.

निशीथभाष्यनी यूर्षिमां पण आवुं कहुं छे के- ‘द्रव्यप्रकल्प भे प्रकारे छे- जवद्रव्यप्रकल्प अने अजवद्रव्यप्रकल्प. अेमां जवद्रव्यप्रकल्प अेटले देवदत्तना केश-डस्तात्र = नथ कापवा ते. आमां जवद्रव्य तरीके देवदत्तनो उल्लेख कर्यो छे. अे तो पर्यायिवशेषापन्न जव ज छे, नहीं के अनादिनिधन पर्यायिवशेषअनापन्न.’

तथा **तत्त्वार्थभाष्यमां** आवा प्रकारनो अधिकार भणे छे— ‘जव’ अेवो शब्द सांभणवा पर नैगम, देशसंग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, साम्प्रत (शब्द) अने समभिरूढ नयो वडे पांयमांनी कोरपण अेकगतिमां रहेलो जव प्रतीत थाय छे... अेवंभूतनय वडे तो जव अेवो शब्द सांभणवा पर भवस्थ जव ज प्रतीत थाय छे. अहीं पण ‘जव’ शब्द

સંમતમિતિ સ્પષ્ટમેવ । તતશ્ચ શાસ્ત્રેષુ શિષ્ટવ્યવહારેષુ ચ પ્રયુજ્યમાનો
જીવશબ્દો નાનાદિનિધનં જીવદ્રવ્યં बोधयति, अपि तु देवादिपर्याय-
विशेषापन्नमेव जीवद्रव्यमित्यतोऽप्यधिकारात्सिध्यत्येव ।

તથા ‘જીવં દેહિ’ इति याचितः कुत्रिकापणसुरः शुकसारि-
कादिलक्षणं पर्यायविशेषापन्नं जीवमेव दत्तवान्, न तु पर्यायविशेष-
शून्यम् । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्यस्य—

जीवमजीवं दाउं नोजीवं जाइओ पुणरजीवं ।

देइ चरिमम्मि जीवं न उ नोजीवं स जीवदलं ॥३००४॥ ति

गाथायाः श्रीद्रोणाचार्यकृतायां वृत्तौ— स कुत्रिकापणसुरो जीवमजीवं
च देहिति जाइओ, ततो जीवं शुकसारिकादि, अजीवं च लेष्ट्वादि
दत्त्वा कृती जायते । इति । ततश्च शास्त्रेषु शिष्टव्यवहारेषु च प्रयुक्तो
जीवशब्दः पर्यायापन्नमेव जीवं बोधयतीति स्थितम् ।

उपनिषच्चात्रेदम्— सामान्यतो देव-मनुजगत्यादीनां सर्वेषां पर्याया-

द्वारा सर्वगतिઓમાં અન્વયિ = અન્વય પામનારું અનાદિનિધન જીવદ્રવ્ય
પ્રતીત થાય છે એવું એકપણ નયને માન્ય નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. એટલે
શાસ્ત્રોમાં અને શિષ્ટવ્યવહારોમાં વપરાતો જીવશબ્દ અનાદિનિધન એવા
જીવદ્રવ્યને જણાવતો નથી, પણ દેવાદિપર્યાયવિશેષને પામેલા જીવદ્રવ્યને
જ જણાવે છે એ વાત આ અધિકાર પરથી પણ સિદ્ધ થાય જ છે.

તથા, ‘જીવ આપ’ એ પ્રમાણે યાચના કરાયેલા કુત્રિકાપણ દેવે
શુકસારિકાદિરૂપ પર્યાયવિશેષાપન્ન જીવને જ આપેલો, નહીં કે પર્યાયશૂન્ય
જીવને. વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ૩૦૦૪ મી જીવમજીવં દાઉં એવી ગાથાની
શ્રીદ્રોણાચાર્યકૃત વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે— તે કુત્રિકાપણદેવ ‘જીવ અને અજીવને
આપ.’ એમ માગવા પર જીવ તરીકે શુકસારિકાદિ અને અજીવ તરીકે
પથ્થર વગેરે આપીને કૃતાર્થ થાય છે. એટલે શાસ્ત્રોમાં અને શિષ્ટોના
વ્યવહારમાં વપરાયેલો જીવ શબ્દ પર્યાયયુક્ત જીવને જ જણાવે છે એ
નિશ્ચિત થયું.

અહીં આ રહસ્ય છે— સામાન્યથી ‘જીવ’ પદના પ્રતિપાદ્ય તરીકે
આપણે, દેવ-મનુષ્યગતિ વગેરે બધા પર્યાયોના આધારભૂત કેવલ (=

ગામાધારભૂતં કેવલં (= પર્યાયવિયુક્તં) જીવદ્રવ્યં જીવેતિપદપ્રતિપાદ્યત્વે-
નાવતાર્યતેડસ્માભિઃ કલ્પનાયાં, તસ્ય તુ ત્રૈકાલિકત્વાત્કૂટસ્થનિત્યત્વાત્ર
કિચ્ચિત્પૂર્વકાલીનં કારણીભૂતં વસ્તુ વિંદ્યતે ત્રૈલોક્યે યત્તદ્દ્રવ્યનિક્ષેપત્વેન
વ્યવહર્તું શક્યેત । તતશ્ચ જીવેતિ પદપ્રતિપાદ્યસ્ય વસ્તુનો દ્રવ્યનિક્ષેપા-
સમ્ભવ આભાત્યસ્માકમ્ । કિન્નૂત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તસ્યૈવ સત્ત્વાદેતસ્ય
કલ્પનાવિષયસ્યોત્પાદવ્યયશૂન્યત્વેનાસત્ત્વધ્રૌવ્યાદવસ્તુત્વમેવ તથા ચ
કથં વ્યભિચારગન્ધોડપિ ? અયમેવ સમાધિર્ધર્માસ્તિકાયાદિષુ સર્વેષુ
દ્રવ્યેષુ જ્ઞેયઃ ।

અન્યથા પુદ્ગલેડપિ કઃ પ્રતિકારઃ ? તત્ર પરમાણ્વાદેર્દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં
યદુચ્યતે, તદ્ દ્વચ્ચણુકાદેઃ પુદ્ગલવિશેષસ્યૈવ, ન તુ પુદ્ગલસામાન્યસ્ય,
પરમાણ્વાદેઃ સ્વસ્યાપિ પુદ્ગલત્વેન પુદ્ગલકારણત્વાસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ
પુદ્ગલપદપ્રતિપાદ્યત્વેન યદિ પર્યાયાપત્રં કિચ્ચિદ્ દ્વચ્ચણુકાદિ ગૃહ્યતે, તદા
પર્યાયશૂન્ય) જીવદ્રવ્યને કલ્પનામાં લાવીએ છીએ. આવું જીવદ્રવ્ય ત્રૈકાલિક
હોવાથી કૂટસ્થ નિત્ય હોવાના કારણે એની પૂર્વકાલીન કારણીભૂત કોઈ
વસ્તુ ત્રણે લોકમાં છે નહીં જેનો તેના દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે વ્યવહાર કરી
શકાય. એટલે જીવશબ્દથી પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનો દ્રવ્યનિક્ષેપ સંભવતો નથી
એવું આપણને લાગે છે. પરંતુ જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત હોય તે જ
સત્ હોવાથી, કલ્પનાના વિષયભૂત આ જીવ ઉત્પાદ-વ્યયશૂન્ય હોવાના
કારણે અસત્ હોવો સ્પષ્ટ છે. ને તેથી એ અવસ્તુ જ હોવાથી વ્યભિચારની
ગંધ પણ ક્યાં ? આવું જ સમાધાન ધર્માસ્તિકાય વગેરે બધા દ્રવ્યોમાં
જાણવું.

નહીંતર તો પુદ્ગલ અંગે પણ શું જવાબ આપશો ? એમાં
પરમાણુ વગેરેને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે જે કહેવાય છે તે દ્વચ્ચણુકાદિરૂપ
પુદ્ગલવિશેષના જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે, નહીં કે પુદ્ગલસામાન્યના, કારણકે
પરમાણુ વગેરે પોતે પણ પુદ્ગલરૂપ હોવાથી પુદ્ગલના કારણરૂપે સંભવતા
નથી. એટલે પુદ્ગલપદના પ્રતિપાદ્યરૂપે જો પર્યાયાપત્ર કંઈક વસ્તુ

તત્પર્યાયકારણીભૂતસ્ય પૂર્વપર્યાયાપત્રસ્ય પરમાળ્વાદેરેવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં, યદિ ચ પર્યાયવિયુક્તં પૂર્વાપરીભાવશૂન્યં ત્રૈકાલિકં કિશ્ચિદ્ બુદ્ધાવારોપ્યતે તદા તસ્યાવસ્તુત્વાદેવ નામાદીનાં સર્વેષાં નિક્ષેપાણામસમ્ભવેઽપિ ન દોષઃ ।

ન ચ નામાદીનાં સર્વેષાં નિક્ષેપાણામસમ્ભવઃ કથમ્ ? નામનિક્ષેપસ્ય સમ્ભવાત્ । તથાહિ-કશ્ચિદ્ ગોપાલકો યદિ સ્વસ્ય પુત્રસ્ય ‘પુદ્ગલ’ ઇતિ નામ સ્થાપયતિ તદા તસ્યૈવ પુત્રસ્ય નામપુદ્ગલત્વસમ્ભવઃ સ્પષ્ટ એવેતિ વાચ્યં, એવં તુ શશશૃંગાદેરપિ નામનિક્ષેપસમ્ભવાપત્તેઃ, સ્વપુત્રસ્ય ‘શશશૃંગ’ ઇતિનામસ્થાપનેચ્છુકસ્ય ગોપાલકસ્ય વયં કે નિષેદ્ધારઃ? ઇતિ । નનુ શશશૃંગાખ્યઃ સ ગોપાલદારકો યદિ ન શશશૃંગસ્ય નામનિક્ષેપસ્તર્હિ સ કસ્ય નામનિક્ષેપ ઇત્યુચ્યતામ્ । ન કસ્યચિદપીતિ

લેવાય, તો તે પર્યાયના કારણભૂત પૂર્વપર્યાયરૂપ પરમાણુ વગેરે જ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળી જશે. અને જો પર્યાયરહિત પૂર્વાપરભાવશૂન્ય ત્રૈકાલિક કશુંક બુદ્ધિમાં આરોપિત કરાય, તો એ અવસ્તુરૂપ હોવાથી જ નામાદિ બધા જ નિક્ષેપાઓનો અસંભવ હોવા છતાં કોઈ દોષ નથી.

શંકા : નામાદિ બધા નિક્ષેપનો અસંભવ શા માટે કહો છો ? કારણ કે નામનિક્ષેપ તો સંભવે છે. તે આ રીતે - કોઈક ગોપાલક જો પોતાના પુત્રનું ‘પુદ્ગલ’ એવું નામ રાખે તો એ પુત્ર જ નામપુદ્ગલ તરીકે મળશે એ સ્પષ્ટ છે.

સમાધાન : આ રીતે તો શશશૃંગનો નામનિક્ષેપ પણ મળી જશે. કારણ કે પોતાના પુત્રનું શશશૃંગ એવું નામ રાખવાને ઈચ્છતા ગોપાલકને આપણે તો ના પાડી શકતા નથી.

શંકા : એ શશશૃંગ નામે ગોપાળપુત્ર જો શશશૃંગનો નામનિક્ષેપ નથી, તો કોનો નામનિક્ષેપ છે ? એ કહો.

સમાધાન : કોઈનો પણ નહીં. ‘જે જે નામવાનું હોય તે દરેકે કોઈકના ને કોઈકના નામનિક્ષેપ તો બનવું જ પડે’ એવી કોઈ વ્યાપ્તિ

જાનીહિ, ન હિ યો યો નામવાનુ, તેન તેન સર્વેણ નામનિક્ષેપેણ ભવિ-
તવ્યમેવેતિ વ્યાપ્તિઃ, અપિ તુ યો યઃ (શબ્દભિન્નો) નામનિક્ષેપસ્તેન તેન
સર્વેણ કસ્યચિન્ નામિનો નામ્ના નામવતા ભવિતવ્યમેવેતિ વ્યાપ્તિઃ,
અન્યથા ડિત્થાખ્યે ગોપાલદારકેઽપિ કા ગતિઃ ?

નનુ નામનિક્ષેપત્વેનાસંમતે ડિત્થાખ્યે ગોપાલદારકે ભાવડિત્થત્વં
પુરોપપાદિતમત્રૈવ ગ્રન્થે, તતશ્ચ શશશૃંગાખ્યે ગોપાલદારકે ભાવશશશૃંગત્વં
સંમતં ન વેતિ ચેત્ ? સંમતમેવેતિ ચેત્ ? તર્હિ તન્નામાદિનિક્ષેપત્રિકેણાપિ
ભવિતવ્યમેવ, નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિત્વાદિતિ ચેત્ ? કઃ કિમાહ ?
તસ્ય ગોપાલદારકસ્ય 'શશશૃંગ'ઇતિશબ્દલક્ષણં યન્નામ, તદેવ તસ્ય
નામનિક્ષેપઃ, તસ્ય યાઽઽકૃતિઃ પત્રાદિગતં ચિત્રાદિકં સૈવ સ્થાપના-
નિક્ષેપઃ, તત્કારણીભૂતો પૂર્વભવો દ્રવ્યનિક્ષેપઃ, સ તુ ભાવનિક્ષેપઃ। નનુ

છે નહીં. વ્યાપ્તિ તો એવી છે કે શબ્દભિન્ન જે જે નામનિક્ષેપ હોય તે
તે પદાર્થ કોઈક નામીના નામવાળો જ હોય, નહીંતર ડિત્થ નામના
ગોપાળપુત્ર અંગે પણ શું કહેશો ? (અર્થાત્ એને પણ કોનો નામનિક્ષેપ
કહેશો ? ઈન્દ્રાદિ પ્રસિદ્ધ પદાર્થનું ઈન્દ્રાદિનામ તદર્થશૂન્ય જે અન્ય
પદાર્થમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હોય તે અન્યપદાર્થ જ તે ઈન્દ્રાદિનો
નામનિક્ષેપ બનતો હોય છે. પ્રસ્તુતમાં શશશૃંગાદિ કે ડિત્થાદિ કોઈ
પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે જ નહીં.. માટે શશશૃંગાદિ નામધારી કે ડિત્થાદિનામધારી
ગોપાળપુત્ર વગેરે નામનિક્ષેપરૂપ નથી).

શંકા : નામનિક્ષેપ તરીકે અમાન્ય ડિત્થ નામનો ગોપાળપુત્ર
ભાવડિત્થ જ છે આવું આ જ ગ્રન્થમાં પૂર્વે (પૃ.૫૦) સિદ્ધ કરી આપ્યું
છે. તો એ રીતે શશશૃંગ નામે ગોપાળપુત્ર પણ તમને નામનિક્ષેપ તરીકે
જો માન્ય નથી, તો એ ભાવશશશૃંગ તરીકે માન્ય છે ?

સમાધાન : હા, માન્ય જ છે.

શંકા : તો એના નામાદિત્રણ નિક્ષેપા પણ તમારે માનવા જ પડશે.
કારણ કે ચારે નિક્ષેપા સર્વવ્યાપી છે.

તર્હિ શશશૃંગમપિ વસ્ત્વેવ સિદ્ધં, નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટયમત્ત્વાદિતિ ચેત્ ? તત્કિં સ ગોપાલદારકો ન વસ્તુ ? નન્વેવં તુ 'શશશૃંગમવસ્તુ' ઇતિ યા પ્રસિદ્ધિસ્તસ્યાઃ કા ગતિઃ ? ન કાચિદપિ, દ્વયોઃ 'શશશૃંગ'- ઇતિ શબ્દયોર્વિભિન્નત્વાત્ । અયમ્ભાવઃ— 'શશસ્ય શૃંગં શશશૃંગં' ઇતિ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધો યઃ 'શશશૃંગ' ઇતિશબ્દસ્તત્પ્રતિપાદ્યમવસ્ત્વેવ વસ્તુતઃ, બુદ્ધાવારોપિતં કાલ્પનિકં કિચ્ચિત્ સ્યાદિતિ ત્વન્યદેતત્ । ગોપાલદારકે પિત્રાદિભિઃ સંકેતિતઃ શશશૃંગઇતિ યઃ શબ્દઃ સ ડિત્થાદિશબ્દવદ્યા- દૃષ્ટિક્ષિકઃ સંકેતમાત્રેણ ગોપાલદારકં બોધયતિ । નન્વિન્દનાદિન્દ્ર ઇત્યાદિ વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્તેન્દ્રશબ્દવત્ શશસ્ય શૃંગમિતિવ્યુત્પત્તિપ્રાપ્તયા નાયં ડિત્થા- દિશબ્દવદ્યાદૃષ્ટિક્ષિક ઇતિ ચેત્ ? તત્કિં સ શશશૃંગાખ્યો ગોપાલદારક

સમાધાન : આમાં અમે ક્યાં ના પાડીએ જ છીએ ? એ ગોપાળપુત્રનું 'શશશૃંગ' એવા શબ્દરૂપ જે નામ તે જ તેનો નામનિક્ષેપ છે. તેનો જે આકાર અથવા કાગળ વગેરે પર દોરેલ તેનું જે ચિત્ર એ સ્થાપનાનિક્ષેપ છે. તેના કારણીભૂત એનો પૂર્વભવ એ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. અને એ પોતે ભાવનિક્ષેપ છે.

શંકા : તો તો શશશૃંગ પણ વસ્તુ જ બની ગઈ, કારણ કે નામાદિ ચાર નિક્ષેપમય છે.

સમાધાન : તો શું એ ગોપાળપુત્ર 'વસ્તુ' નથી ?

શંકા : પણ તો પછી 'શશશૃંગ અવસ્તુ છે' આવી જે પ્રસિદ્ધિ છે તેનું શું થશે ?

સમાધાન : કશું નહીં, કારણ કે બન્ને શશશૃંગ શબ્દ અલગ પ્રકારના છે. કહેવાનો ભાવ આ છે - 'શશનું (સસલાનું) શૃંગ' આવી વ્યુત્પત્તિવાળો જે શશશૃંગ શબ્દ છે તેનો વાચ્યાર્થ વસ્તુતઃ અવસ્તુ જ છે, બુદ્ધિમાં કશીક કલ્પના કરીએ એ એક અલગ વાત છે. ગોપાળપુત્રમાં એના પિતા વગેરે વડે સંકેત કરાયેલો જે શશશૃંગ શબ્દ તે ડિત્થાદિ શબ્દની જેમ યાદચ્છિક છે ને સંકેતમાત્રના કારણે ગોપાળપુત્રને જણાવે છે.

ઇન્દ્રાખ્યગોપાલદારકતુલ્યઃ, ન તુ ડિત્થાખ્યગોપાલદારકતુલ્યઃ ? ઓમિતિ ચેત્ ? ન, ઇન્દ્ર-શશશૃંગશબ્દયોર્વ્યુત્પત્તિમત્ત્વેઽપિ મહદ્વૈષમ્યાત્ । ‘ઇન્દ્ર’ઇતિ યન્નામ તત્ શચીપતિલક્ષણેઽન્યાર્થે સ્થિતમ્, ‘શશશૃંગ’ઇતિ ચ યન્નામ, તન્નાન્યાર્થે કુત્રચિદપિ સ્થિતમિતિ । અત એવ ઇન્દ્રાખ્યો ગોપાલદારકો નામેન્દ્ર એવ, ન તુ ભાવેન્દ્રઃ, શશશૃંગાખ્યસ્તુ ગોપાલદારકો ન નામશશશૃંગઃ, અપિ તુ ભાવડિત્થવદ્ ભાવશશશૃંગ એવ, અન્યથા ભાવશશશૃંગાસમ્ભવાન્નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાનિયમમજ્ઞ-પ્રસજ્ઞાત્ । તતશ્ચ બુદ્ધાવારોપિતસ્ય શશસ્ય શૃંગસ્ય બોધકઃ શશશૃંગ-ઇતિશબ્દો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધઃ પારમાર્થિકાર્થશૂન્યશ્ચ, તદન્યસ્તુ યાદૃચ્છિકઃ

શંકા : ‘ઇન્દ્રનાદ્ ઇન્દ્રઃ’ આવી વ્યુત્પત્તિથી મળતા ઇન્દ્રશબ્દની જેમ શશનું શૃંગ એવી વ્યુત્પત્તિથી શશશૃંગશબ્દ મળતો હોવાથી એ ડિત્થાદિશબ્દની જેમ યાદૃચ્છિક નથી.

સમાધાન : તો શું એ શશશૃંગ નામે ગોપાળપુત્ર ઇન્દ્ર નામના ગોપાળપુત્રને તુલ્ય છે, પણ ડિત્થનામના ગોપાળપુત્રને તુલ્ય નથી, એમ કહેવા માગો છો ?

શંકા : હા.... જી.

સમાધાન : ના....જી. તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે ઇન્દ્ર અને શશશૃંગ શબ્દો વ્યુત્પત્તિવાળા હોવા છતાં ઘણી વિષમતા ધરાવે છે. ‘ઇન્દ્ર’ એવું જે નામ છે તે યથાર્થરૂપે શચીપતિરૂપ અન્યપદાર્થમાં રહેલું છે જ્યારે શશશૃંગ એવું જે નામ છે તે યથાર્થરૂપે અન્યત્ર ક્યાંય રહેલું નથી. એટલે જ ઇન્દ્ર નામનો ગોપાળપુત્ર નામેન્દ્ર જ છે, ભાવેન્દ્ર નહીં, પણ શશશૃંગનામનો ગોપાળપુત્ર નામશશશૃંગ નથી, પણ ભાવડિત્થની જેમ ભાવશશશૃંગ જ છે. નહીંતર = એને નામશશશૃંગ તરીકે લેવામાં આવે તો, ભાવશશશૃંગનો અસંભવ થઈ જવાના કારણે નામાદિનિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતાના નિયમનો ભંગ થઈ જાય. આમ, બુદ્ધિમાં આરોપિત એવા સસલાના શિંગડાનો બોધક શશશૃંગ એવો શબ્દ

સદ્કેતપ્રાપ્તગોપાલદારકલક્ષણપારમાર્થિકાર્થયુક્ત ઇતિ દ્વયોર્વિભિન્નત્વં સિદ્ધમેવ ।

તદેવં શશશૃંગાખ્યો ગોપાલદારકો નાવસ્તુરૂપસ્ય શશશૃંગસ્ય નામનિક્ષેપ ઇતિ સ્થિતમ્ । એવમેવ પુદ્ગલાખ્યો ગોપાલદારકો ન પર્યાયવિયુક્તસ્ય વસ્તુતોડવસ્તુનો બુદ્ધાવારોપિતસ્ય પુદ્ગલસ્ય નામનિક્ષેપઃ, અપિ તુ પરમાળ્વાદિલક્ષણપર્યાયવિશેષાપન્નસ્ય પુદ્ગલસ્યૈવેતિ સિદ્ધમ્ । એવમેવ જીવાખ્યદારકસ્યાપિ પર્યાયાપન્નજીવસ્યૈવ નામનિક્ષેપતયા તદનાપન્નસ્ય જીવસ્ય નામનિક્ષેપસ્યાસમ્ભવ એવેત્યપિ પૂર્વોક્તં સિદ્ધમ્ ।

નનુ તથાપ્યનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવસ્ય કાલ્પનિકસ્ય પુદ્ગલસ્ય સ્થાપનાનિક્ષેપસ્તુ સમ્ભવત્યેવ, અવસ્તુત્વેનાનાકારતયા તસ્ય સાકારાયા:

વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે અને પારમાર્થિકઅર્થશૂન્ય છે, અને બીજો શશશૃંગ શબ્દ યાદ્યિદ્ધ છે અને સંકેતથી મળતા ગોપાળપુત્રરૂપ પારમાર્થિકઅર્થથી યુક્ત છે. માટે બન્ને શબ્દો અલગ પ્રકારના છે એ સિદ્ધ થયું.

આમ, શશશૃંગનામે ગોપાળપુત્ર વસ્તુતઃ અવસ્તુરૂપ એવા શશશૃંગનો નામનિક્ષેપ નથી એ નિશ્ચિત થયું. એ જ રીતે પુદ્ગલનામે ગોપાળપુત્ર પણ પર્યાયશૂન્ય અને વસ્તુતઃ અવસ્તુ એવા બુદ્ધિમાં આરોપિત પુદ્ગલનો નામનિક્ષેપ નથી. એટલે એને જો નામનિક્ષેપ તરીકે લેવો હોય તો પરમાણુ વગેરે રૂપ પર્યાયવિશેષથી યુક્ત પુદ્ગલનો જ એ નામનિક્ષેપ છે એમ લેવું પડતું હોવાથી એના જ નામનિક્ષેપ તરીકે એ સિદ્ધ થશે. એ જ રીતે જીવ નામનો ગોપાળપુત્ર પણ પર્યાયયુક્ત જીવના જ નામનિક્ષેપ તરીકે સિદ્ધ થતો હોવાથી, પર્યાયશૂન્ય જીવના નામનિક્ષેપનો તો અસંભવ જ છે એવું પૂર્વે (પૃ.૧૮૪) જે કહેલું તે પણ સિદ્ધ થયું.

શંકા : તો પણ અનુત્પન્ન સ્થિરૈકસ્વભાવવાળા કાલ્પનિક પુદ્ગલનો સ્થાપનાનિક્ષેપ તો સંભવે જ છે. અવસ્તુરૂપ હોવાના કારણે અનાકાર એવા તેની સાકાર સ્થાપનાનો અસંભવ હોવા છતાં અનાકારસ્થાપના તો સંભવે જ છે.

સ્થાપનાયા અસમ્ભવેડપ્યનાકારસ્થાપનાયા: સમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય કાલ્પનિકતયા તદ્વિષયસ્યાભિપ્રાયસ્ય તદભિપ્રાયેણ સ્થાપિતાયા સ્થાપનાયાશ્ચ કાલ્પનિકત્વાનપાયાત્ । અન્યથા શશશૃંગાદેરપિ સ્થાપના-નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવપ્રસન્નાત્, ચિત્રકારે શશશીર્ષોપરિ શૃંગસ્ય ચિત્રણાભિ-પ્રાયવતિ સતિ તત્સમ્ભવાત્ । નન્વેવં તાદૃક્ શશશૃંગચિત્રં કસ્ય સ્થા-પનાનિક્ષેપ: ?

ન કસ્યાપીતિ ગૃહાણ । ન હિ યદ્યચ્ચિત્રાદિકં તેન તેન સર્વેણ કસ્યચિદપિ સ્થાપનાનિક્ષેપેણ ભવિતવ્યમેવેતિ નિયમોડસ્તિ, પારમાર્થિક-કસ્ય કસ્યચિદભિપ્રાયેણ સ્થાપિતસ્ય ચિત્રાદેરેવ સ્થાપનાત્વનિયમાદિતિ । નનુ તસ્ય ચિત્રસ્ય વસ્તુત્વં તુ સ્પષ્ટમેવ, તતશ્ચ તેન ચિત્રેણ કસ્ય કેન નિક્ષેપેણ ભવિતવ્યમ્ ? સર્વસ્ય વસ્તુનો નિક્ષેપત્વનિયમાદિતિ ચેત્ ? ચિત્રસ્ય ભાવનિક્ષેપેણ ભવિતવ્યમિતિ ગૃહાણ । તચ્ચિત્રં ભાવચિત્રમિત્યર્થ: ।

સમાધાન : એ પુદ્ગલ કાલ્પનિક હોવાથી તદ્વિષયક અભિપ્રાય અને તે અભિપ્રાયથી સ્થાપેલી સ્થાપના પણ કાલ્પનિક જ ઠરે છે. નહીંતર શશશૃંગાદિનો પણ સ્થાપના નિક્ષેપ સંભવશે. સસલાના માથે શિંગડા દોરવાનો અભિપ્રાય ચિત્રકારનો હોય ત્યારે એ સંભવે છે.

શંકા : આવું શશશૃંગનું ચિત્ર કોનો સ્થાપનાનિક્ષેપ બનશે ?

સમાધાન : કોઈનો પણ નહીં. જે જે ચિત્ર વગેરે હોય તે દરેક કોઈકનો ને કોઈકનો સ્થાપનાનિક્ષેપરૂપ હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે નિયમ તો ‘પારમાર્થિક કોઈક વસ્તુના અભિપ્રાયથી સ્થાપિત (ચિત્રિત) ચિત્રાદિ જ સ્થાપનાનિક્ષેપરૂપ હોય’ એવો જ છે.

શંકા : આ ચિત્ર પણ એક ‘વસ્તુ’ તો છે જ. તો એ કોનો કયો નિક્ષેપ છે ? કારણ કે દરેક વસ્તુ નિક્ષેપરૂપ હોવાનો નિયમ છે.

સમાધાન : એ ચિત્રનો ભાવનિક્ષેપ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ એ ચિત્ર ભાવચિત્ર છે એમ જાણવું. તે જ ચિત્રનો ‘ચિત્ર’ એવા શબ્દરૂપ •

તસ્યૈવ ચ ચિત્રસ્ય ચિત્રશબ્દલક્ષણનામ-આકૃતિ-ઉપાદાનકારણૈઃ સહ યો યઃ કથચ્ચિદભેદસ્તમપેક્ષ્ય ક્રમશો નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યચિત્રત્વમિતિ જ્ઞેયમ્ ।

એવમેવ પુદ્ગલસ્ય દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપયોરપ્યસમ્ભવોઽભ્યુહ્યઃ । તત્રમે નિયમા અનુસર્તવ્યાઃ । યસ્યૈકોઽપિ નિક્ષેપઃ સમ્ભવતિ તસ્ય શૈષૈસ્ત્રિભિરપિ નિક્ષેપૈઃ સમ્ભવિતવ્યમેવ । યત્ર યત્ર વસ્તુત્વં તત્ર તત્ર ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સમ્ભવન્ત્યેવ । યદ્યદવસ્તુ તત્ર નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવ ઇતિ ।

તદેવં 'જીવ'શબ્દપ્રતિપાદ્યત્વેન બુદ્ધાવારોપિતસ્ય પર્યાયવિયુક્તસ્ય જીવદ્રવ્યસ્ય યદિ ગ્રહણં તદા તસ્યૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્યાસમ્ભવેઽપિ ન વ્યભિચારઃ, તસ્યાવસ્તુત્વાદેવ । યદિ ચ પર્યાયવિશેષાપન્નસ્ય જીવસ્ય દેવાદેર્ગ્રહણં તદા મનુષ્યાદેરેવ દ્રવ્યજીવત્વસમ્ભવાત્ નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપ-સ્યાસમ્ભવ ઇત્યેવમપિ ન વ્યભિચાર ઇતિ સ્થિતમ્ ।

નામ, આકૃતિ અને ઉપાદાનકારણ સાથેનો જે કથંચિદ્ અભેદ છે તેની અપેક્ષાએ એ ચિત્ર ક્રમશઃ નામચિત્ર, સ્થાપનાચિત્ર અને દ્રવ્યચિત્ર પણ છે જ એ જાણવું.

આ જ રીતે અનાદિનિધન પુદ્ગલના દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપાઓનો અસંભવ પણ વિચારી લેવો. એ માટે આ નિયમોને અનુસરવું. જેનો એકપણ નિક્ષેપ સંભવે છે તેના શેષ ત્રણ નિક્ષેપા પણ સંભવે જ. જે જે વસ્તુ હોય એમાં ચારે નિક્ષેપા સંભવે જ. જે જે અવસ્તુ હોય તેનો એક પણ નિક્ષેપ ન જ સંભવે.

આમ, જીવશબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે બુદ્ધિમાં આરોપિત પર્યાયશૂન્ય જીવદ્રવ્યને જો લેવામાં આવે તો તેનો એક પણ નિક્ષેપ ન સંભવવા છતાં વ્યભિચાર નથી, કારણ કે એ અવસ્તુ જ છે. અને જો એ વાચ્યાર્થ તરીકે પર્યાયવિશેષયુક્ત જીવરૂપ દેવાદિનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો મનુષ્યાદિ જ દ્રવ્યજીવ તરીકે સંભવવાથી એકપણ નિક્ષેપનો અસંભવ નથી. એટલે

નનુ મૃત્પિન્ડસ્ય યદ્ દ્રવ્યઘટત્વં તદ્ ઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂ-
પિતા યા કારણતા તામપેક્ષ્યૈવ, ન તુ મૃત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતા
યા કારણતા તામપેક્ષ્ય, તસ્ય સ્વતોઽપિ મૃત્વાવચ્છિન્નતયા કાર્યકોટાવેવ
પ્રવિષ્ટત્વાત્ । ઇવં મનુષ્યાદેર્યદ્ દ્રવ્યજીવત્વં સાધિતં, તદપિ દેવત્વાવ-
ચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતા યા કારણતા તામપેક્ષ્યૈવ, ન તુ જીવત્વાવચ્છિ-
ન્નકાર્યતાનિરૂપિતા યા કારણતા તામપેક્ષ્ય, તસ્ય સ્વતોઽપિ જીવત્વા-
વચ્છિન્નતયા કાર્યકોટાવેવ પ્રવિષ્ટત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, મનુષ્યાદે: સ્વતો
જીવત્વાવચ્છિન્નત્વસ્યાભાવેન કાર્યકોટાવપ્રવિષ્ટત્વાત્ । અયમ્ભાવ:—
'જીવ'ઇતિ પદપ્રતિપાદ્યત્વેન કિમભિપ્રેતમ્ ? પર્યાયવિયુક્તમનુત્પન્નસ્થિ-
રૈકસ્વભાવં કિચ્ચિદુત પર્યાયસંયુક્તમુત્પાદવ્યવયધૌવ્યસ્વભાવં કિચ્ચિત્ ?
યદ્યાદ્ય: પક્ષસ્તદા તસ્ય જીવત્વસ્ય ચ શશશૃઙ્ગ-શશશૃઙ્ગત્વવદવસ્તુત્વ-

આ રીતે પણ વ્યભિચાર નથી એ નક્કી થયું.

શંકા : મૃત્પિન્ડ એ જે દ્રવ્યઘટ છે તે ઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત
જે કારણતા (ઘડા તરીકે ઉત્પન્ન થયેલ ઘટકાર્યની જે કારણતા) તેની
અપેક્ષાએ જ છે, નહીં કે મૃત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત જે કારણતા તેની
અપેક્ષાએ, કારણ કે એ મૃત્પિન્ડ સ્વયં પણ મૃત્વાવચ્છિન્ન હોવાથી (=
માટીરૂપ હોવાથી) માટીરૂપ કાર્યકોટિમાં જ પ્રવિષ્ટ છે. એટલે એ જ રીતે
મનુષ્યાદિને દ્રવ્યજીવ તરીકે જે કહ્યા તે પણ દેવત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત
જે કારણતા, તેની અપેક્ષાએ જ, નહીં કે જીવત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત
જે કારણતા તેની અપેક્ષાએ, કારણ કે તે મનુષ્યાદિ સ્વયં પણ જીવરૂપ
હોવાથી કાર્યકોટિમાં જ પ્રવિષ્ટ છે.

સમાધાન : મનુષ્યાદિ સ્વયં જીવત્વાવચ્છિન્ન ન હોવાથી કાર્યકોટિમાં
પ્રવિષ્ટ ન હોવાના કારણે તમારી શંકા બરાબર નથી. આ ભાવ છે -
જીવશબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે તમને શું અભિપ્રેત છે ? પર્યાયશૂન્ય અનુત્પન્ન
સ્થિરૈક સ્વભાવવાણું કંઈક કે પર્યાયયુક્ત ઉત્પાદવ્યવયધૌવ્યસ્વભાવવાણું
કંઈક ? જો પ્રથમ પક્ષ લેશો, તો એ વાચ્યાર્થ જીવ ને એનું જીવત્વ

ધ્રોવ્યાદ્ જીવસ્યાનાદિનિધનત્વેન ગૃહીતત્વાચ્ચ જીવત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાયા અપ્રસિદ્ધત્વેન તન્નિરૂપિતાયાઃ કારણતાયા જીવદ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય ચાપ્રસિદ્ધા-વિષ્ટાપત્તિરેવ, અવસ્તુનો નિક્ષેપાભાવસ્યેષ્ટત્વાદ્ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષસ્તર્હિ યેન રૂપેણ વિવક્ષિતપર્યાયસંયુક્તસ્ય જીવસ્યોત્પાદ્યતા તદ્રૂપાવચ્છિન્નકાર્ય-તાનિરૂપિતકારણતાયાઃ સુતરાં પ્રસિદ્ધત્વાદ્ દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાપિ પ્રસિદ્ધિઃ સ્યાદેવ । પ્રસ્તુતે ચ દેવત્વપર્યાયોપેતસ્ય જીવસ્ય ચિન્ત્યમાનત્વાન્મનુષ્ય એવ જીવદ્રવ્યનિક્ષેપત્વેન પ્રાપ્યતે, દેવત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકાર-ણતાયાસ્તસ્મિન્ સત્ત્વાદ્ । તથા ચ તસ્ય કારણકોટૌ પ્રવિષ્ટત્વાત્કથં કાર્યકોટૌ પ્રવેશ ઇતિ ।

નનુ પિણ્ડસ્ય ઘટત્વવતો ઘટસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં, ન તુ ઘટત્વ-વ્યાપકમૃત્ત્વવન્મૃદોડપિ, તથા ચ મનુષ્યસ્યાપિ દેવત્વવતો દેવસ્યૈવ

એ બન્ને શશશૃંગ-શશશૃંગત્વની જેમ અવસ્તુરૂપ જ હોવાથી તેમ જ જીવ અનાદિનિધન મનાઈ રહ્યો હોવાથી (અર્થાત્ એવા જીવરૂપે એ ઉત્પન્ન જ થતો ન હોવાથી) જીવત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા જ અપ્રસિદ્ધ થઈ જશે. અને એ અપ્રસિદ્ધ થશે એટલે તન્નિરૂપિત કારણતા અને જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ અપ્રસિદ્ધ થશે જ. પણ એ ઈષ્ટાપત્તિ જ છે, કારણ કે અવસ્તુના નિક્ષેપ ન હોવા એ ઈષ્ટ જ છે. હવે જો બીજો પક્ષ લેશો, તો જે રૂપે વિવક્ષિતપર્યાયયુક્ત જીવ ઉત્પન્ન થતો હોય તદ્રૂપાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત કારણતા નિર્વિવાદ પ્રસિદ્ધ હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ પ્રસિદ્ધ થશે જ. પ્રસ્તુતમાં દેવપણાના પર્યાયથી યુક્ત જીવનો વિચાર ચાલી રહ્યો હોવાથી મનુષ્ય જ જીવના દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળશે, કારણ કે દેવત્વાવચ્છિન્ન-કાર્યતાનિરૂપિત કારણતા એ મનુષ્યમાં રહેલી છે. અને આમ એ મનુષ્ય કારણકોટિમાં પ્રવિષ્ટ હોવાથી કાર્યકોટિમાં પ્રવિષ્ટ શી રીતે હોય શકે ?

શંકા : પિંડ એ ઘટવાન્ ઘટનો જ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે, નહીં કે ઘટત્વવ્યાપકમૃત્ત્વવાળી માટીનો પણ, તો એ રીતે મનુષ્યને પણ દેવત્વવાન્

द्रव्यनिक्षेपत्वकथनं समुचितं स्यान्नतु जीवत्ववतो जीवस्यापीति चेत् ? न, अवस्थाविशेषानापन्नस्य जीवत्वावच्छिन्नस्य जीवपदग्राह्यत्वे दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, जीवस्य द्रव्यत्वमेव, मृदस्त्वादृष्टद्रव्यत्वम् (पर्यायत्वे सति द्रव्यत्वमित्यर्थः), यद्वा पर्यायविशेषापन्नत्वाविवक्षणे जीवस्यावस्तुत्वमेव, मृदस्तु स्वतोऽपि पर्यायरूपतया तदविवक्षणेऽपि नावस्तुत्वमिति, यद्वा जीवत्वावच्छिन्नजीवस्य पूर्वावस्थाया अभाव एव, मृत्त्वावच्छिन्नमृदस्तु कारणीभूतायास्तस्याः सम्भव इति । अवस्था-विशेषापन्नस्य जीवस्य जीवपदग्राह्यत्वे तु मनुष्यादेर्द्रव्यनिक्षेपत्वस्यान-पाय एवेति सूक्ष्मेक्षिकया विचारणीयमिदं तत्त्वमिति ।

દેવનો જ દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવો યોગ્ય છે, નહીં કે દેવત્વવ્યાપકજીવત્વવાનું જીવનો પણ.

સમાધાન : ‘જીવ’ પદના વાચ્યાર્થ તરીકે જો અવસ્થાવિશેષાનાપન્ન-જીવત્વાવચ્છિન્ન એવા જીવને જ લેવામાં આવે તો દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક વચ્ચે ઘણું વૈષમ્ય હોવાથી તમારી વાત બરાબર નથી. તે વૈષમ્ય આવું જાણવું- જીવ તો દ્રવ્ય જ છે, જ્યારે માટી એ આદિષ્ટદ્રવ્ય છે (= દ્રવ્યરૂપ હોવા સાથે પર્યાયરૂપ પણ છે. ઘટાદિપર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે, ને પુદ્ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્યાયરૂપ છે.) અથવા પર્યાયવિશેષાપન્નત્વની વિવક્ષા ન હોય તો, જીવ તો અવસ્તુ જ છે, જ્યારે માટી તો સ્વયં પણ પર્યાયરૂપ હોવાથી, એના વિશેષ પર્યાયોની વિવક્ષા ન હોય તો પણ અવસ્તુરૂપ નથી. અથવા જીવત્વાવચ્છિન્નજીવની પૂર્વાવસ્થાનો અભાવ જ છે, જ્યારે મૃત્ત્વાવચ્છિન્નમાટીની પૂર્વાવસ્થા કે જે એના કારણરૂપ છે તે સંભવિત છે. આમ, પર્યાયાનાપન્નજીવને વાચ્યાર્થ તરીકે લેવામાં દૃષ્ટાન્ત-દાર્ષ્ટાન્તિક વચ્ચે ઘણી વિષમતા હોવાથી એ દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી નથી. હવે જો અવસ્થાવિશેષાપન્નજીવને વાચ્યાર્થ તરીકે લેવામાં આવે તો મનુષ્યાદિ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળશે જ. આ તત્ત્વને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું.

નન્વસ્યાં વિચારણાયાં જીવસ્ય શશશૃઙ્ગકલ્પત્વં યદુક્તં તદતિસાહસં પ્રતિભાતિ, જીવસ્ય દ્રવ્યત્વં તુ સંમતમેવ, ન તથા શશશૃઙ્ગસ્ય, અવ-સ્થાવિશેષાપન્નો જીવો વસ્ત્વેવ, શશશૃઙ્ગં તુ સ્વપ્નેઽપિ ન તથેતિ ચેત્?

શંકા : ઘટત્વેન બધા ઘડા એક સરખા છે તો એના દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ પિંડત્વેન બધા પિંડ સરખા હોય છે. તો એ રીતે, જીવત્વેન બધા જીવોના દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ એકસમાન મળવા જોઈએ ને ? પણ એ મળતા તો નથી.. કારણ કે જીવ તરીકે દેવ-મનુષ્યાદિ લેવાય ત્યારે દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મનુષ્ય-દેવાદિ લેવા પડે છે જે એકસમાન હોતા નથી.

સમાધાન : જીવ તરીકે અનાદિનિધન વાચ્યાર્થ લેવામાં આવે ત્યારે જીવત્વ અવસ્તુ હોવાથી એ ધર્મરૂપે કોઈની સમાનતા કહી શકાતી નથી. અને જીવ તરીકે પર્યાયાપન્ન વાચ્યાર્થ લેવામાં આવે ત્યારે એ દેવ-મનુષ્યાદિરૂપ હોવાથી જીવત્વ દેવત્વ-મનુષ્યત્વાદિરૂપે જ પર્યવસિત થતું હોવાના કારણે એ ધર્મરૂપે દેવ-મનુષ્યાદિ જીવો એકસમાન હોતા જ નથી ને તેથી દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળતા મનુષ્ય-દેવાદિ અસમાન હોવામાં કોઈ દોષ નથી. ઘટ-પટના દ્રવ્યનિક્ષેપ અલગ-અલગ હોવામાં શું દોષ છે ?

શંકા : ઘટ-પટને તો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. દેવ-મનુષ્યાદિ તો એક ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી સંકળાયેલા છે.

સમાધાન : સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ... આ બધા પણ એક ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી સંકળાયેલા હોવા છતાં એમના દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળતાં પિંડ-સ્થાસ-કોશ વગેરે અલગ-અલગ છે જ ને ! એમ મનુષ્ય-દેવાદિ અલગ-અલગ હોવામાં શું દોષ છે ?

શંકા : સ્થાસ-કોશાદિને સ્થાસ-કોશાદિરૂપે લીધા હોય ત્યારે તો બરાબર કે એના દ્રવ્યનિક્ષેપ પિંડ-સ્થાસાદિરૂપે અલગ-અલગ પ્રકારના મળે. પણ સ્થાસ-કોશાદિ બધાને મૂદ્દ્રવ્યરૂપે જ લીધા હોય ત્યારે તો માટીની પૂર્વાવસ્થારૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ બધાનો એકસમાન જ મળે છે ને. એમ દેવ-મનુષ્યાદિને જીવદ્રવ્યરૂપે જ લીધા હોય ત્યારે તો જો દ્રવ્યનિક્ષેપ મળતો હોય તો બધાનો એકસમાન જ મળવો જોઈએ ને !

सत्यं, केवलमनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावस्य जीवस्य यः सर्वनिक्षेपासम्भवेऽपि
निक्षेपचतुष्टयस्य सर्वव्यापितानियमस्याभङ्गस्तद्बोधो दृष्टान्तेन सुकरः
स्यादिति विचिन्त्य तदुक्तमिति ज्ञेयम् । व्युत्पत्तिनिष्पन्नपदप्रतिपाद्यस्यापि

समाधान : अवांतर अवस्थाओ रूपे स्थास-कोश वगेरेने नजरमां
न लईअे तो पण माटी वस्तुसत् छे, कारण के पुढे द्रव्य-पर्यायउत्पद्यमय
छे. अेटले 'माटीरूपे' अेम बोली शकाय छे. पण देव-मनुष्यादि
पर्यायोने नजरमां लेवाना ज न होय, तत्शून्यज्वनी ज वात करवानी
होय तो अे वस्तुसत् छे ज नही, कारण के अे पर्यायशून्यमात्रद्रव्यात्मक
कल्पाई रह्यो छे. अने जो अे परमार्थवस्तुरूप नथी, तो 'ज्वरूपे' अेवुं
बोली शकातुं ज नथी. ने तेथी देव-मनुष्यादिने देव-मनुष्यादिरूपे ज
लेवाना होवाथी द्रव्यनिक्षेप तरीके मनुष्य-देवादि त्मिन त्मिन्न मणे तो
पण कोई प्रश्न नथी ज.

शंका : आ मनुष्य-देवादि तो वस्तुतः देव-मनुष्यादिरूप
ज्वविशेषना ज द्रव्यनिक्षेप छे.. अेटले ज्वसामान्यनो द्रव्यनिक्षेप जो
आ सिवाय बीजो कोई मणतो न होय तो आवी अधी जंजट करवाना
बदले तमारे स्वीकारी लेवुं जोईअे के ज्वसामान्यनो द्रव्यनिक्षेप संभवतो
नथी.

समाधान : तत्त्वनिर्णय करवो होय तो आम अकणार्थ न जवाय.
ज्वसामान्यनो तो मात्र द्रव्यनिक्षेप ज नही, अेक पण निक्षेप मणतो
ज नथी. कारण के ज्वसामान्य अे कोई वस्तु ज नथी. ते पण अेटला
माटे के ज्वसामान्य अे मात्र सामान्यवादी नयनो ज विषय छे.
परमार्थसत् वस्तु तो अे ज होय छे जे प्रमाणांनो विषय होय. अेटले
ज ज्वसामान्यने विशेषवादी अपुष्पतुल्य कही अवस्तु जशावी दे छे,
ने अे ज दलीलोथी प्रमाणां पण अेकान्ते सामान्यमय ज्वने नकारे छे.
अेटले ज्वशब्दनो परमार्थसत् वाय्यार्थ लेवो होय तो देव-मनुष्यादि
ज लई शकाय छे, ने अेटले अेना निक्षेप तरीके पण देव-मनुष्यादिना
ज निक्षेपा लेवा पडे छे.

યસ્ય નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવસ્તાદૃશદૃષ્ટાન્તતયા શશશૃંગાદિકમવસ્તુ વિહાયાન્યઃ કો દૃષ્ટાન્ત આવયોઃ પ્રસિદ્ધઃ ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ । અતસ્તેન દૃષ્ટાન્તેન તદ્વોધસૌકર્યમત્ર સાધિતમિતિ ધ્યેયમ્ । અન્યથા જીવશશશૃ- જ્ઞયોર્મહદ્વૈષમ્યં સ્પષ્ટમેવ । દ્રવ્ય-પર્યાયમયસ્ય વસ્તુનો (વસ્તુસ્વરૂપસ્ય) અંશત્વં જીવે સંમતમેવ, ન તુ શશશૃંગે । અયમ્ભાવઃ- યથા નયજ્ઞાનં

શંકા : પિંડ-સ્થાસાદિ પ્રચલિત વિશેષ લીધા વિના પણ મૃત્સામાન્ય એ પરમાર્થસત્ વસ્તુ છે, તો જીવસામાન્ય કેમ નહીં ?

સમાધાન : મૃત્ (માટી) શબ્દ જ એવો છે કે એનો વાચ્યાર્થ સામાન્ય-વિશેષોભયાત્મક છે, (કે ઉત્પાદવ્યયપ્રૌવ્યયુક્ત છે), ભલે એ વાચ્યાર્થનો ઉલ્લેખ પિંડ-સ્થાસ વગેરે વિશેષરૂપે ન કરીએ તો પણ. પણ 'જીવ' શબ્દ એવો નથી. એના વાચ્યાર્થ તરીકે દેવ મનુષ્યાદિ વિશેષ ન લઈએ તો શેષવાચ્યાર્થ અવસ્તુ છે. એટલે પિંડાદિના નિક્ષેપથી ભિન્ન એવા પણ માટીના નિક્ષેપ મળી શકે છે, પણ દેવ-મનુષ્યાદિના નિક્ષેપથી ભિન્ન એવા જીવના નિક્ષેપ મળી શકતા નથી.

શંકા : આ વિચારણામાં તમે અનાદિનિધનજીવને શશશૃંગતુલ્ય જે કહ્યો છે તે અતિસાહસ જેવું જણાય છે, કારણ કે જીવ દ્રવ્ય તરીકે તો માન્ય છે જ, શશશૃંગ નહીં. અવસ્થાવિશેષ પામેલો જીવ તો વસ્તુ છે જ, શશશૃંગ તો સ્વપ્રમાં પણ એવું નથી.

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. છતાં અનુત્પન્નસ્થિરએક-સ્વભાવવાળા જીવના સર્વનિક્ષેપ અસંભવિત હોવા છતાં નિક્ષેપયતુષ્ટ્યની સર્વવ્યાપિતાનિયમનો ભંગ જે થતો નથી તે સદૃષ્ટાન્ત સમજવો સરળ બને એ માટે એ કહ્યું છે, એમ જાણવું. વ્યુત્પત્તિનિષ્પન્નપદથી પ્રતિપાદ્ય હોવા છતાં જેના એકપણ નિક્ષેપ મળતા ન હોય એવા દૃષ્ટાન્ત તરીકે શશશૃંગ (અવસ્તુ) સિવાય બીજું કયું દૃષ્ટાન્ત મને અને તમને... બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે ? કે જેથી શશશૃંગના દૃષ્ટાન્તને ટાળીને એ દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય... બાકી જીવ અને શશશૃંગ એ બન્ને વચ્ચે બહુ જ વિષમતાઓ છે જ. જેમ કે (૧) દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયમય વસ્તુનો (= વસ્તુસ્વરૂપનો)

न प्रमाणं, अपूर्णत्वात्, नाप्यप्रमाणं, यथार्थत्वात्, किन्तु प्रमाणांशः, तथाऽनादिनिधनो जीवो न वस्तु, उत्पादव्ययशून्यत्वात्, नाप्यवस्तु, ध्रौव्ययुक्तत्वात्, अतो वस्त्वंशः। शशशृङ्गं तु यथोत्पादव्ययशून्यं, तथैव ध्रौव्यशून्यमपीत्यवस्त्वेव। ततश्च जीवो वस्त्वंशः, न शशशृङ्ग-मिति स्वीक्रियत एव। अत एव जीवो द्रव्यार्थिकनयविषयो भवति, न शशशृङ्गम् । नन्वेवमनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावस्य जीवस्य वस्त्वंशत्वे तत्रापि निक्षेपचतुष्टयेन भवितव्यमेवेति चेत् ? न, निक्षेपचतुष्टयव्या-पितायाः वस्तुन्येव कथितत्वाद्, न तु वस्त्वंशेऽपि। अत एव द्रव्यान्व-यशून्यस्य बुद्धावारोपितस्य केवलस्य क्षणिकपर्यायस्यापि वस्त्वंशत्वेऽपि नैकस्यापि निक्षेपस्य सम्भव इति सूक्ष्मधियोहनीयमेतद् ।

अनादिनिधनञ्च एव એક અંશરૂપ છે. જ્યારે શશશૃંગ વસ્તુના અંશ રૂપ નથી. એ વાત માન્ય જ છે. કારણકે જેમ, નયજ્ઞાન પ્રમાણ નથી, કારણકે અધૂરું છે, અપ્રમાણ પણ નથી, કારણકે યથાર્થ છે, પરંતુ પ્રમાણાંશ છે. એમ અનાદિનિધનજીવ વસ્તુ નથી, કારણકે ઉત્પાદ-વ્યયશૂન્ય છે, અવસ્તુ પણ નથી, કારણકે ધ્રૌવ્યયુક્ત છે, માટે એ વસ્તુઅંશ છે. શશશૃંગ તો જેમ ઉત્પાદવ્યયશૂન્ય છે, એમ ધ્રૌવ્યશૂન્ય પણ છે જ, માટે અવસ્તુ જ છે. (૨) તેથી જ જીવ, દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય બને છે, જ્યારે શશશૃંગ બનતો નથી.

શંકા : આમ અનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવજીવ એ ભલે વસ્તુ નથી, પણ વસ્તુઅંશરૂપ તો છે જ. ખપુષ્પની જેમ સાવ અવસ્તુરૂપ તો નથી જ. તો એના પણ ચાર નિક્ષેપા મળવા જોઈએ ને.

સમાધાન : ના, નિક્ષેપચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતા જે કહી છે તે વસ્તુ અંગે જ કહી છે, વસ્તુ અંશ અંગે નહીં, માટે એ મળતા નથી. એટલે જ દ્રવ્યાન્વયશૂન્ય, બુદ્ધિમાં આરોપિત એવા કેવલ ક્ષણિકપર્યાય પણ વસ્તુઅંશરૂપ હોવા છતાં, એના પણ એક પણ નિક્ષેપ સંભવતા નથી. આ વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારવી.

તથાઽસ્યાં ગાથાયાં તદ્વૃત્તૌ ચ જીવસ્ય વસ્તુત્વં યન્યષેધિ,
 અવસ્તુત્વં વા યદુદલેખિ તત્ર પર્યુદાસનઞ્ જ્ઞેયઃ, યપુષ્પસ્યાવસ્તુત્વ-
 જ્ઞાપકે તુ 'અવસ્તુ'શબ્દે પ્રસજ્યનઞ્, અતોઽવસ્તુશબ્દેન જીવસ્ય ન
 યપુષ્પતુલ્યત્વં ગ્રાહ્યં અપિ તુ વસ્ત્વંશત્વમેવેતિ ધ્યેયમ્ । અપરં ચ
 સત્પદપ્રરૂપણાદૌ જીવેતિ યચ્છુ-દ્ધમિત્યાદિન્યાયેન જીવપદપ્રતિપાદ્ય-
 સ્યાસ્તિત્વં કથિતં તદપિ જીવસ્યા-નાદિનિધનત્વસ્યાભિપ્રેતત્વે વસ્ત્વં-
 શત્વાપેક્ષયૈવ નેયમ્, અનાદિનિધનસ્ય દ્રવ્યત્વધૌવ્યાદ્, દ્રવ્યસ્ય ચ
 દ્રવ્યપર્યાયાત્મકવસ્તુનોઽશત્વધૌવ્યાદિતિ । એવં 'ઈહ યલુ અણાઙ્
 જીવે'ત્તિસૂત્રેણ પશ્ચસૂત્રે જીવસ્યાનાદિત્વં યદુક્તં તદપિ નિત્યાનિત્યાત્મ-
 કસ્ય વસ્તુન એકં નિત્યાંશં યદ્વા પ્રવાહમપેક્ષ્યોક્તમિત્યેવં સજ્જમનીયમ્ ।
 તથા ચ પદપ્રતિપાદ્યાનામપિ યપુષ્પાદીનામવસ્તુત્વાદ્, જીવાદીનાં ચાના-
 દિનિધનાનાં વસ્ત્વંશત્વાત્ત્રૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવઃ, અનભિલાપ્યાનાં

તથા આ ગાથામાં અને તેની વૃત્તિમાં જીવનો વસ્તુ તરીકે જે નિષેધ
 કર્યો છે અથવા અવસ્તુ તરીકે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં પર્યુદાસનઞ્ જાણવો,
 જ્યારે યપુષ્પની અવસ્તુતા જાણાવનાર 'અવસ્તુ' શબ્દમાં તો પ્રસજ્યનઞ્
 છે. એટલે 'અવસ્તુ' શબ્દ જીવને આકાશકુસુમતુલ્ય નથી જાણાવતો પણ
 વસ્તુઅંશરૂપે જાણાવે છે એવો અર્થ કરવો. વળી, સત્પદપ્રરૂપણામાં,
 'જીવ'એવું જે શુદ્ધ-વ્યુત્પત્તિમત્ પદ... વગેરે નિયમાનુસારે
 'જીવ'પદપ્રતિપાદ્યનું અસ્તિત્વ જે કહ્યું છે તે 'જીવ અનાદિનિધન છે' એવો
 અભિપ્રાય હોય ત્યારે વસ્તુઅંશરૂપે સંગત કરવું, કારણ કે જે અનાદિનિધન
 હોય તે દ્રવ્યરૂપ જ હોય, અને દ્રવ્ય તો દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુના અંશરૂપ
 જ હોય છે એ નિશ્ચિત છે. એમ, 'ઈહ યલુ અણાઙ્ જીવે'આવા સૂત્રદ્વારા
 પંચસૂત્રમાં જીવનું અનાદિપણું જે કહ્યું છે તે પણ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુના
 એક નિત્યાંશની અપેક્ષાએ અથવા પ્રવાહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, એમ સંગત
 કરવું. આમ પદપ્રતિપાદ્ય હોવા છતાં યપુષ્પ વગેરે અવસ્તુ હોવાથી અને
 અનાદિનિધનજીવ વગેરે વસ્તુઅંશરૂપ હોવાથી એના એક પણ નિક્ષેપ
 સંભવતા નથી. તથા અનભિલાપ્યભાવો જે રૂપે અનભિલાપ્ય હોય છે

ચ ભાવાનાં યેનરૂપેણાનભિલાપ્યત્વં તેન રૂપેણ પદાપ્રતિપાદ્યત્વાત્ સત્યપિ વસ્તુત્વે ન તત્સમ્ભવ इत्यर्थो निश्चीयते।

તતશ્ચ પર્યાયવિશેષાનાપન્નસ્ય જીવસ્ય નિક્ષેપાસમ્ભવેऽપિ ન કોऽપિ દોષઃ, વસ્ત્વંશરૂપતયા વસ્તુત્વાભાવાત્ । તદાપન્નસ્ય જીવસ્ય તુ નિક્ષેપચતુષ્ટયસમ્ભવાદેવ ન દોષ इति स्थितम् ।

નનુ તત્ત્વાર્થભાષ્યે જીવસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપાસમ્ભવઃ સ્ફુટરૂપેણોક્તઃ । તથાહિ— અથવા શૂન્યોઽયં ભક્તઃ, यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्यं जीवत्वं स्यात्स द्रव्यजीवः स्याद्, अनिष्टं चैतद् इति । તદ્ભવતસ્તત્સાધનાર્થ કિમર્થમેતાવાન્ પ્રયાસ इति चेत् ? सत्यं, तथापि नैकैः कारणैः प्रेरितस्य ममैतावान् प्रयास इति गृहाण । तानि च कारणान्यमूनि-अनुयोगद्वारसूत्रे निक्षेपचतुष्टयस्य निरपवादं कथितं सर्वव्यापित्वमुपपा-दनीयमित्येकं कारणम् । अपरं च नामादिचतुष्टयस्य सर्वव्यापित्वं એ રૂપે પદપ્રતિપાદ્ય ન હોવાથી, વસ્તુરૂપ હોવા છતાં એના પણ એકપણ નિક્ષેપ સંભવતા નથી એમ નિશ્ચય થાય છે.

આમ આ વાત નિશ્ચિત થઈ કે - પર્યાયવિશેષાનાપન્ન જીવના નિક્ષેપ સંભવતા ન હોવા છતાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે વસ્તુઅંશરૂપ એ વસ્તુરૂપ નથી. અને તદાપન્ન જીવના તો ચારે નિક્ષેપ સંભવે જ છે, માટે કોઈ દોષ નથી.

શંકા : તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં જીવના દ્રવ્યનિક્ષેપનો અસંભવ સ્પષ્ટરૂપે કહ્યો છે. તે આ રીતે— અથવા આ શૂન્ય ભંગ છે. અત્યારે જે અજીવ રૂપે વિદ્યમાન હોય ને ભવિષ્યમાં જીવ રૂપે બનનાર હોય તે દ્રવ્યજીવ બની શકે. પણ આવું બને એ અનિષ્ટ છે = માન્ય નથી. તો તમે કેમ એને સાધવા માટે આટલી મથામણ કરી રહ્યા છો ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. છતાં અનેક કારણોથી પ્રેરાયેલા મારી આટલી મથામણ છે એમ માનો. તે કારણો આવા સમજવા. (૧) અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ચાર નિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતા જે નિરપવાદપણે કહી છે તેની સંગતિ કરવી. (૨) 'નામાદિ ચતુષ્ટયની સર્વવ્યાપિતા, વિના

નિર્વ્યભિચારં યદિ સિધ્યેત્ તદા વરમિતિ ભાષ્યકૃતોઽપ્યભિપ્રાયઃ, કથમન્યથા તૈરપિ પ્રથમં તદુપપત્યર્થમેવ પ્રયાસઃ કૃતઃ ? કથં વા તદનન્તરમપિ ‘અથવા’ઈતિશબ્દોપન્યાસેન ‘તસ્ય ભક્તસ્ય કથ્યમાનં શૂન્યત્વં ન સ્વસ્યાપિ સર્વથેષ્ટમ્’ ઇતિ સૂચિતમ્ ?

ભાષ્યરચનાનન્તરમપિ ન્યાયાચાર્યશ્રીયશોવિજયાન્તૈર્ગ્રન્થકૃદ્ધિઃ કાલે કાલે તદ્બ્રજ્જોપપાદનાર્થં કૃતઃ પ્રયાસસ્તેષુ તેષુ ગ્રન્થેષુ દૃશ્યત એવા રે.. દૂરેઽન્યેષાં વાર્તા, તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યટીકાકૃદ્ધિઃ શ્રીસિદ્ધસેનગણિભિરપિ તત્પ્રયાસઃ કૃત એવેતિ તેષામપિ સર્વેષાં ગ્રન્થકૃતામયમેવાભિપ્રાયો જ્ઞાયતે યદ્— યદિ કેનાપ્યુપાયેન દ્રવ્યજીવઃ સિધ્યેત્ તદા વરમિતિ । નનુ ભાષ્યકૃતાદીનાં મહોપાધ્યાયાન્તાનાં સર્વેષાં ગ્રન્થકૃતાં કિમર્થં દ્રવ્યજીવ-સિદ્ધાવેવ સ્વરસઃ, ન તુ તદસમ્ભવસિદ્ધાવિતિ ચેત્ ? શૃણુ મત્પરિશીલિતં

વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય તો સારું’ આવો તત્ત્વાર્થભાષ્યકારનો પણ અભિપ્રાય છે. નહીંતર તેઓએ પણ પ્રથમ તો એ નિયમને સંગત કરવા જ પ્રયાસ જે કર્યો છે તે શા માટે કરત ? વળી એ પછી પણ ‘અથવા’ એવો શબ્દ વાપરીને ‘તે ભંગનું કહેવાતું શૂન્યત્વ પોતાને પણ સર્વથા ઈષ્ટ નથી’ એવું તેઓએ શા માટે સૂચન કર્યું ? (૩) ભાષ્ય રચાયા પછી પણ (એટલે કે ભાષ્યકારે ‘અથવા આ ભાંગો શૂન્ય છે’ એવું કહ્યા પછી પણ) ન્યાયાચાર્યશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સુધીના ગ્રન્થકારોએ કાળે કાળે તે ભંગની સંગતિ માટે કરેલો પ્રયાસ તે તે ગ્રન્થોમાં જોવા મળે જ છે. અરે, બીજાની વાત તો દૂર રહી, તત્ત્વાર્થભાષ્યના ટીકાકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણી મહારાજે પણ એવો પ્રયાસ કર્યો જ છે. એટલે આ બધા ગ્રન્થકારોનો આવો જ અભિપ્રાય જણાય છે કે ‘જો કોઈપણ ઉપાયે દ્રવ્યજીવ સિદ્ધ થાય તો સારું...’

શંકા : ભાષ્યકાર ભગવંતશ્રીથી લઈને મહોપાધ્યાય સુધીના સર્વ ગ્રન્થકારોનો દ્રવ્યજીવની સિદ્ધિમાં જ આટલો રસ છે, એના અસંભવની સિદ્ધિમાં નહીં, આવું શા માટે ?

तत्कारणं- निक्षेपनिरूपणस्य मूलमुद्गमस्थानं सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु ग्रन्थेष्वनुयोगद्वारसूत्रमेवेति मे मतिः, तत्र निक्षेपनिरूपणं विस्तरतो लभ्यते, तथा निक्षेपचतुष्टयसर्वव्यापितानियमसूत्रमपि तत्रोपलभ्यते, तथापि न तत्सूत्रकारैर्न वा तद्वृत्तिकारैर्द्रव्यजीवविषयः शङ्कालेशोऽपि समुद्भाविताः, न वा तद्विषयं किञ्चिदप्युक्तम् । तथाऽधुनोपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु यस्मिन् निक्षेपविषयः सर्वाधिकविस्तरतो दृश्यते तस्मिन् विशेषावश्यकभाष्यग्रन्थेऽन्यत्रानुपलभ्यमानान्यपि नैकानि चालना-प्रत्यवस्थानानि समुपलभ्यन्ते, परन्तु विषयेऽस्मिन्नैकोऽपि शब्दो भाष्यकारैर्वृत्तिकारैर्वोच्चरितः श्रूयते । ततश्चैतयोर्ग्रन्थयोः कत्रोस्तद्वृत्तिकारयोश्च मनसि निक्षेपचतुष्टयसर्वव्यापितानियमभङ्गविषयः शङ्कागन्धोऽपि नाभूदिति निश्चीयत एव । एतन्निश्चयप्रभावेणैव सर्वेषां ग्रन्थकृतां द्रव्यजीवसिद्धावेव स्वरस इति मे मतिः । अत एव ममापि तत्सिद्ध्यर्थमेतावान् प्रयास इति ध्येयम्

समाधान : आ अंगे में विचारेलुं कारण आवुं छे - निक्षेपनिर्-
पणनुं मूण उद्गमस्थान, वर्तमानमां मणतां ग्रन्थोमां, अनुयोगद्वारसूत्र
ज छे, अम हुं मानुं छुं. अे ग्रन्थमां निक्षेपनुं निर्पण विस्तारथी मणे
छे. तथा निक्षेपचतुष्टयनी सर्वव्यापिताना नियमने जशावनार सूत्र पण
अेमां ज छे. छतां पण अे सूत्रकारे के अेना वृत्तिकारे द्रव्यव्यवविषयक
अेक नानी शंका पण उठावी नथी के अे अंगे कशुं ज कहुं नथी. तथा,
वर्तमानमां मणता ग्रन्थोमां जेमां निक्षेप अंगेनो सदुथी वधारे विस्तार
मणे छे ते विशेषावश्यकभाष्य ग्रन्थमां, अन्यग्रन्थोमां न मणतां अेवा
पण अनेक शंका-समाधानो मणे छे, पण आ विषयमां भाष्यकारे के
वृत्तिकारे अेक हरइ सुध्यां उय्यार्यो नथी. अेटले आ अने ग्रन्थना
कर्ताओ के अेना वृत्तिकारोना मनमां सर्वव्यापितानियमना भंगनी अेक
उडि उडि पण शंका इती नडीं अे निश्चित थाय छे ज. आवा निश्चयना
प्रभावे ज अथा ग्रन्थकारोनी द्रव्यव्यव सिद्ध थाय अेमां ज रुचि रडी

॥૧૭॥ ઇહ ચ—

નત્થિ નएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि ।

आसज्ज उ सोआरं नए नयविसारओ बूया ॥ (आ.नि.७६१)

इति वचनाज्जिनमते सर्वं वस्तु प्रायो नयैर्विचार्यते— इति मनसिकृत्याह—

अथ नामादिनिक्षेपा योज्यन्ते च नयैः सह ।

नैगमादय इच्छन्ति सर्वान् शब्दादयोऽन्तिमम् ॥१८॥

अत्र चकारो भिन्नक्रमः शब्दादय इत्यनन्तरं योज्यः । ततश्च, अथ नामादिनिक्षेपा नयैः सह योज्यन्ते । तत्र नैगमादयो नयाः सर्वान् निक्षेपानिच्छन्ति, शब्दादयश्च नया अन्तिमं = भावनिक्षेपमेवेच्छन्ति । इति गाथासङ्केपार्थः । विस्तरार्थस्त्वेवं- एतेषु नामादिषु मध्ये नाम-स्थापना-द्रव्यनिक्षेपत्रयं पर्यायास्तिकनयस्य नाभिमतं, विवक्षितभाव-

છે, એમ મને લાગે છે. એટલે જ મારો પણ એની સિદ્ધિ કરવા માટેનો આટલો પ્રયાસ છે એમ જાણવું. ॥૧૭॥

‘જિનમતમાં નયોથી રહિત હોય એવું કોઈ સૂત્ર કે અર્થ છે નહીં. યોગ્ય શ્રોતાને પામીને નયવિશારદ વક્તાએ નયોને કહેવા જોઈએ.’ આવા આ.નિ.ના વચનને અનુસરીને આ જૈનપ્રવચનમાં બધી વાતો પ્રાયઃ નયો દ્વારા વિચારવામાં આવે છે, આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને કહે છે—

ગાથાર્થ : હવે, આ નામાદિ ચાર નિક્ષેપાઓને નયોની સાથે જોડવામાં આવે છે = નયોથી વિચારવામાં આવે છે. એમાં નૈગમાદિનયો બધા નિક્ષેપને સ્વીકારે છે અને શબ્દાદિ નયો માત્ર અંતિમ નિક્ષેપને સ્વીકારે છે. ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ પણ આવો જ જાણવો.

વિસ્તરાર્થ : આ નામાદિ ચાર નિક્ષેપમાંથી પર્યાયાસ્તિકનયને નામાદિત્રણ માન્ય નથી, કારણ કે એ ત્રણ વિવક્ષિતભાવશૂન્ય છે, ને પર્યાયાસ્તિકનય માત્ર ભાવને જ જોનાર છે. શબ્દાદિનયો પણ પર્યાયાસ્તિક તો છે જ. માટે ભાવનિક્ષેપ જ માન્ય કરે છે. નૈગમ વગેરે તો બધા

શૂન્યત્વાત્, પર્યાયાસ્તિકસ્ય ભાવગ્રાહિત્વાદિતિ । શબ્દાદયસ્તુ પર્યાયા-સ્તિકા એવ, અતસ્તે ભાવનિક્ષેપમેવેચ્છન્તિ । નૈગમાદયસ્તુ સર્વાન્ નિ-ક્ષેપાનિચ્છન્તિ । તદુક્તં— ભાવં ચિય સદ્ગણયા સેસા ઇચ્છંતિ સવ્-ણિક્ષેવે'તિ (વિ.આ.ભા.૨૮૪૭) ।

અત્ર નયરહસ્યગતા ચર્ચા કિશ્ચિદ્વિસ્તરતો વિતન્યતે—

નનુ નૈગમેન નામાદિચતુષ્ટયાભ્યુપગમે તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વવ્યાહતિઃ સ્યાત્, દ્રવ્યાર્થિકેન દ્રવ્યસ્યૈવાભ્યુપગમાત્ । ન ચ નૈગમો યતો દ્રવ્યાર્થિકઃ, અતો દ્રવ્યં પ્રધાનતયેચ્છતિ, યતશ્ચ સ સુનયઃ, અતઃ પર્યાયમપિ ગૌણતયેચ્છત્યેવ, અન્યથા દુર્નયત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતશ્ચ ભાવનિક્ષેપાભ્યુપ-ગમેઽપિ ન તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વહાનિરિતિ વાચ્યં, એવં તુ શબ્દનયાનામપિ દ્રવ્યનિક્ષેપાભ્યુપગમસ્ય વક્તવ્યત્વાપત્તેઃ, પર્યાયાર્થિકતયા પર્યાયં પ્રધાન-તયેચ્છદ્ધિઃ સુનયૈસ્તૈરપિ ગૌણતયા દ્રવ્યસ્યેષ્યમાણત્વાત્, અન્યથા દુર્ન-નિક્ષેપાઓને સ્વીકારે છે. કહ્યું જ છે કે— શબ્દ નયો ભાવનિક્ષેપને જ સ્વીકારે છે. શેષ નયો બધા નિક્ષેપાઓને સ્વીકારે છે. (વિ.આ.ભા. ૨૮૪૭)

આ વિષયમાં નયરહસ્યમાં જે અધિકાર છે, એનો થોડો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરીએ.

શંકા : નૈગમનય જો નામાદિ ચારે નિક્ષેપ સ્વીકારશે તો એની દ્રવ્યાર્થિકતા હણાઈ જશે, કારણ કે દ્રવ્યાર્થિક તો એ જ છે જે માત્ર દ્રવ્યને જ સ્વીકારતો હોય.

પ્રતિશંકા : નૈગમનય દ્રવ્યાર્થિક છે, માટે દ્રવ્યને પ્રધાનરૂપે સ્વીકારે છે. વળી એ સુનય પણ છે જ, માટે પર્યાયને પણ ગૌણરૂપે તો ઈચ્છે જ છે, નહીંતર તો દુર્નય બની જાય. એટલે ભાવનિક્ષેપને એ માને તો પણ (ગૌણરૂપે માનતો હોવાથી) એનું દ્રવ્યાર્થિકત્વ હણાઈ જતું નથી.

શંકાકાર : આ રીતે તો શબ્દાદિનયો પણ દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે છે એમ કહેવું પડે, કારણ કે એ નયો પર્યાયાર્થિક હોવાથી પર્યાયને (= ભાવને) પ્રધાનતયા સ્વીકારતા હોવા છતાં ગૌણરૂપે તો દ્રવ્યને પણ

યત્વાપત્તે: । તતશ્ચ ગૌણતયેષ્યમાણસ્યાપ્યભ્યુપગન્તૃત્વં યદિ કથનીયં, તદા શબ્દાદીનાં દ્રવ્યનિક્ષેપાભ્યુપગમો વક્તવ્ય: સ્યાદેવેતિ 'ભાવં ચિય સદ્ગણયા' ઇતિ ભાષ્યવચનવિરોધ: સ્પષ્ટ એવેતિ । ન ચ દ્રવ્યાર્થિકો પર્યાયમપિ મુખ્યતયૈવેચ્છતીતિ ન ગૌણતયેષ્યમાણસ્યાભ્યુપગન્તૃત્વકથનાપત્તિ: । અથ દ્રવ્યાર્થિક એવ યદિ દ્રવ્યમપિ પર્યાયમપિ ચ મુખ્યતયેચ્છતિ, તદા પર્યાયાર્થિકેણ કિમેષ્ટવ્યમિતિ ચેત્ ? દ્રવ્ય-પર્યાય-દ્વયમેવેતિ ચેત્ ? તર્હિ તયોરેકતરસ્ય કલ્પનાડનુપપન્નૈવ સ્યાત્, સમાન-વિષયત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, દ્રવ્યાર્થિકસ્ય સર્વથાડભેદેન દ્વયસ્યાભ્યુપગમ:, પર્યાયાર્થિકસ્ય તુ સર્વથા ભેદેનેતિ નૈકતરસ્યાપિ કલ્પનાનુપપત્તિ: । તતશ્ચ દ્રવ્યાર્થિકસ્યાપિ ભાવનિક્ષેપાભ્યુપગમો નાનુપપન્ન ઇતિ વાચ્યં,

સ્વીકારે જ છે, નહીંતર તો દુર્નય બની જાય. એટલે, જે નય જેને ગૌણરૂપે સ્વીકારતો હોય, 'એને પણ એ નય સ્વીકારે છે' એમ જો કહેવાનું હોય તો 'શબ્દાદિ દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે છે' એમ કહેવું જ પડશે. અને તો પછી 'શબ્દનયો ભાવનિક્ષેપ જ ઈચ્છે છે' એવા ભાષ્યવચનનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે જ.

પ્રતિશંકા : તો એમ રાખો કે દ્રવ્યાર્થિકનય પર્યાયને પણ મુખ્યતયા જ માને છે. એટલે 'જેને ગૌણરૂપે જોતો હોય તેને પણ એ માને છે' એવું કહેવાની આપત્તિ નહીં આવે.

શંકાકાર : દ્રવ્યાર્થિકનય જ જો દ્રવ્યને અને પર્યાયને... એમ બન્નેને મુખ્યરૂપે માનતો હોય તો પછી પર્યાયનય શું માનશે ?

પ્રતિશંકા : એ પણ દ્રવ્ય-પર્યાય બન્નેને માને એમ રાખો ને !

શંકાકાર : તો પછી બેમાંથી એકને જ માનો ને. બીજા નયની કલ્પના જરૂરી જ નહીં રહે, કારણ કે બન્નેનો વિષય સમાન છે.

પ્રતિશંકા : ના, છતાં બન્નેની માન્યતામાં તફાવત પણ છે જ. તે આ રીતે - દ્રવ્યાર્થિક સર્વથા અભેદ સંબંધથી દ્રવ્ય-પર્યાય માને છે, પર્યાયાર્થિક સર્વથા ભેદસંબંધથી એ બેને માને છે, માટે એકેની કલ્પના

बहूनां दोषाणामापत्तेः। तथाहि— (१) पर्यायार्थिकेन शब्दादिनयेनापि द्रव्यस्यापि प्रधानतयाऽभ्युपगतत्वात् तस्यापि द्रव्यनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्व-कथनापत्तिः। (२) अत्यन्ताभेदभेदग्राहिणोर्द्वयोः समुदितयोरपि मिथ्या-दृष्टित्वापत्तिः। अयम्भावः— द्रव्यार्थिकः प्रधानतया द्रव्यं, गौणतया पर्यायं, द्वयोश्च प्रधानतयाऽभेदं, गौणतया भेदं मन्यते; पर्यायार्थिकस्तु प्रधानतया पर्यायं, गौणतया द्रव्यं, द्वयोश्च प्रधानतया भेदं, गौणतयाऽभेदं मन्यते। यदा द्वयोरेवम्प्रकारोऽभ्युपगमस्तदा समुदितयोर्द्वयोः सम्यक्त्वं भवति। अस्मिंस्तु मते न तथाऽतः समुदितयोरपि मिथ्यात्वमेव। (३) अत्यन्ताभेदे पर्यायद्वयसहोक्तिप्रसङ्गः। तथाहि— घटकलश-योरत्यन्ताभिन्नतया घटकलशइतिशब्दयोः पर्यायवाचित्वमेवेति 'घटः व्यर्थं नथी. अने अटले द्रव्यार्थिकनय भावनिक्षेप माने तो पण कोई दोष नथी.

शंकाकार : आवुं कडेवामां तो घण्टा दोषो लागवानी संभावना छे. ते आ रीते (१) पर्यायार्थिक अेवा शब्दादिनयो पण द्रव्यनिक्षेप माने छे, अेम तमारे कडेवुं पडशे, कारण के तमारा मते अे पण प्रधानतया द्रव्यने स्वीकारे छे. (२) अत्यंत अभेद अने भेदने स्वीकारनार आ बे नय भेगा थाय तो पण मिथ्यादृष्टि ज रडेवानी आपत्ति आवशे. आशय अे छे के - द्रव्यार्थिकनय प्रधानरूपे द्रव्यने अने अभेदने माने छे, गौणरूपे पर्यायने अने भेदने माने छे... पर्यायार्थिकनय प्रधानरूपे पर्यायने अने भेदने माने छे, गौणरूपे द्रव्यने अने अभेदने माने छे. आवी बनेनी मान्यता जे होय तो बे भेगा थईने प्रमाणाब्राह्म वस्तुनो बोध करनार अनवाथी सम्यग् अने छे. पण तमारा मते आ बेनी आवी मान्यता न होवाथी भेगा थया पछी पण प्रमाण ब्राह्म वस्तुने जेनारा अनवाना नथी. ने तेथी मिथ्या ज रडेवाना छे. (३) अत्यंत अभेद मानवामां बे पर्यायवाची शब्दोन्नो अेक साथे प्रयोग करवानी आपत्ति आवशे. ते आ रीते - घट-कणश अत्यंत अभिन्न होवाना कारणे घट-

કલશઃ' इत्यभिलापो यथा न भवत्येव, एकतरस्य शब्दस्य व्यर्थत्वात्, तथैव 'गुणो द्रव्यं' इति द्रव्यार्थिकनयाभिमतस्याप्यभिलापस्याभाव एव स्यात्, द्रव्य-गुणयोरत्यन्ताभिन्नतया द्रव्य-गुणशब्दयोः पर्यायवा-चित्वादिति । (४) पर्यायार्थिकेनैव द्रव्यस्यापि ग्रहे द्रव्यग्रहणार्थं कल्पितस्य द्रव्यार्थिकस्य निरर्थकत्वापत्तिः । (५) पर्यायार्थिकेनापि प्राधान्येन द्रव्यग्रहे 'गुणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यं सामायिकं' इत्यस्या-विरोधापत्तिः । अयम्भावः जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दव्वड्डियस्स सामइयं । सो चेव पज्जवणयड्डियस्स जीवस्स एस गुणो ॥ (आव. नि. ७९२) इत्यावश्यकनिर्युक्तिगाथायां गुणप्रतिपन्नस्य जीवद्रव्यस्य सामायिकत्वं द्रव्यार्थिकनयमतेनैवोक्तं, पर्यायार्थिकस्य तु तन्नेष्टमेव, तथाप्यस्मिन्मते तस्यापि तदिष्टतयाऽविरोधापत्तिः स्पष्टैव । (६) भाष्य-

કળશ... આ બે શબ્દો પર્યાયવાચી જ છે. ને તેથી ઘટ-કળશ... આ બન્ને શબ્દો વ્યવહારમાં એક સાથે બોલાતા નથી, કારણ કે એક વ્યર્થ બની રહે છે. એ રીતે 'ગુણો દ્રવ્યં' એવો દ્રવ્યાર્થિકને જે અભિલાપ માન્ય છે તે હવે નહીં થઈ શકે, કારણકે દ્રવ્ય અને ગુણ અત્યંત અભિન્ન હોવાથી 'દ્રવ્ય'-'ગુણ' શબ્દો પર્યાયવાચી બની જાય છે. (૪) પર્યાયાર્થિક વડે જ દ્રવ્યનું પણ ગ્રહણ થઈ જવાથી દ્રવ્યને જાણવા માટે કલ્પાયેલ દ્રવ્યાર્થિક માનવાની જરૂર નહીં રહે. (૫) પર્યાયાર્થિકનય પણ જો પ્રધાનતાએ દ્રવ્યને જુએ છે તો - 'ગુણપ્રતિપન્ન જીવદ્રવ્ય એ સામાયિક છે' એવા અભિપ્રાયનો એનો વિરોધ ઉભો નહીં રહી શકે. આશય એ છે કે - 'દ્રવ્યાર્થિકનયમતે ગુણપ્રતિપન્ન જીવદ્રવ્ય એ સામાયિક છે. પર્યાયાસ્તિકનયમતે જીવનો આ ગુણ એ સામાયિક છે.' આવી જાણવાનાર આવશ્યકનિર્યુક્તિની (૭૮૨ મી) ગાથામાં ગુણયુક્તજીવદ્રવ્યને સામાયિક-રૂપે દ્રવ્યાર્થિકનયમતે જ કહેલ છે, પર્યાયાર્થિકને તો એ માન્ય છે જ નહીં. તમારા મતે એને પણ એ ઈષ્ટ હોવાથી અવિરોધાપત્તિ સ્પષ્ટ જ

કૃતૈવ કૃતસ્યૈતન્મતનિરાસસ્ય વિરોધાપત્તિશ્ચેતિ ।

તતશ્ચ નૈગમેન નિક્ષેપચતુષ્ટયાભ્યુપગમે, દ્રવ્યભિન્નસ્યાપ્યભ્યુપગમાત્ તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વહાન્યાપત્તિસ્તદવસ્થૈવેતિ ચેત્ ? નયરહસ્યગ્રન્થોક્તાયા એતસ્યા દીર્ઘાશઙ્કાયાસ્તત્રૈવોક્તં સમાધાનમધુના પ્રદર્શયતે—

અત્રોચ્યતે— અવિશુદ્ધાનાં નૈગમભેદાનાં નામાદ્યભ્યુપગમપ્રવળતયા નામાદિનિક્ષેપત્રયાભ્યુપગમઃ સિદ્ધઃ । વિશુદ્ધશ્ચ નૈગમભેદો દ્રવ્યવિશેષ-ળતયા પર્યાયમભ્યુપગચ્છતીતિ તેન ભાવનિક્ષેપાભ્યુપગમોડપિ સિધ્યતિ । તતશ્ચ દ્રવ્યાર્થિકેનાપિ નૈગમનયેન નિક્ષેપચતુષ્ટયાભ્યુપગમે ન કાપ્યનુપપ-ત્તિરિતિ સિદ્ધમ્ । નનુ દ્રવ્યાર્થિકોડપિ નૈગમો દ્રવ્યવિશેષળતયા પર્યાયં સ્વીકરોતીતિ કુતઃ સિદ્ધમિતિ ચેત્ ? આવશ્યકનિર્યુક્ત્યુક્તિતસ્તિસિદ્ધ-મિતિ જાનીહિ । ઉક્તં હિ તત્ર શ્રીમદ્ધિર્ભગવદ્ધિર્ભદ્રબાહુભિઃ— જીવો

છે. (દ) ભાષ્યકારે ખુદ આ મતનું જે ખંડન કર્યું છે તેનો વિરોધ થવાની પણ આપત્તિ આવશે.

એટલે નૈગમ જો ચારે નિક્ષેપ માનતો હોય તો એણે દ્રવ્યભિન્ન નિક્ષેપ પણ માન્યો હોવાથી એનું દ્રવ્યાર્થિકપણું હણાઈ જવાની આપત્તિ ઊભી જ છે. (નયરહસ્યગ્રંથમાં દર્શાવેલી આ દીર્ઘશંકાનું તે ગ્રન્થમાં જ કહેલું સમાધાન હવે દર્શાવાય છે.)

સમાધાન : નૈગમના અવિશુદ્ધભેદો નામાદિનિક્ષેપાઓને માનવામાં સંમત હોવાથી એ ત્રણ નિક્ષેપની માન્યતા સિદ્ધ છે. નૈગમનો વિશુદ્ધભેદ દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને સ્વીકારે છે. એટલે એ રીતે ભાવનિક્ષેપનો સ્વીકાર પણ સિદ્ધ થાય છે જ. આમ દ્રવ્યાર્થિક હોવા છતાં નૈગમનય ચારે નિક્ષેપ સ્વીકારે એમાં કોઈ અસંગતિ નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા : દ્રવ્યાર્થિક એવો પણ નૈગમનય દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને સ્વીકારે છે. એ વાત શાનાથી સિદ્ધ કરશો ?

સમાધાન : આવશ્યકનિર્યુક્તિના વચનથી એ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં ભગવાનશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું જ છે કે— દ્રવ્યાર્થિકનયમતે ગુણ-

ગુણપડિવત્રો ગયસ્સ દવ્વહિયસ્સ સામઇયં (૭૧૨) ત્તિ । અત્ર હિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય નયસ્ય કિં સામાયિકમ્ ? इति प्रश्ने 'गुणप्रतिपन्नो जीवः सामायिकम्' इति यदुत्तरं तेन, तस्य जीवलक्षणद्रव्यविशेषणतया गुणलक्षणपर्यायः संमत इति ज्ञायत एव । न च द्रव्यार्थिकेन गुणाभ्युपगमो गौणतया प्राधान्येन वा ? आद्ये पक्षे सुनयतया गौणत्वेन द्रव्यमभ्युपगच्छतां शब्दादीनामपि द्रव्यनિક્ષેપसहापत्तिः । अन्तिमे नैगम-स्यापि पर्यायार्थिकनयत्वापत्तिः, शब्दादिवत्प्राधान्येन पर्यायाभ्युपगमा-दिति वाच्यं, इतराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात् । अय-माशयः— विशुद्धो नैगमभेदः प्राधान्येनैव पर्यायानभ्युपगच्छति, न तु गौणतयेति न गौणतया द्रव्यमभ्युपगच्छतां शब्दादीनां द्रव्यनિક્ષेप-

યુક્તજીવ એ સામાયિક છે. (૭૮૨) અહીં, દ્રવ્યાર્થિકનયમતે સામાયિક શું છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં 'ગુણ-યુક્તજીવ એ સામાયિક છે' આવું જે કહ્યું છે તેનાથી તે નયને, જીવાત્મકદ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે ગુણાત્મક પર્યાય માન્ય છે એ જણાય જ છે.

શંકા : દ્રવ્યાર્થિક નય ગુણને ગૌણરૂપે માને છે કે પ્રધાનરૂપે ? જો ગૌણરૂપે માનતો હોય અને છતાં એ ભાવનિક્ષેપસહ (= ભાવનિક્ષેપને સ્વીકારનારો) કહેવાતો હોય તો સુનયતા જાળવી રાખવા દ્રવ્યને ગૌણરૂપે સ્વીકારતા શબ્દાદિ નયો દ્રવ્યનિક્ષેપસહ (= દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારનારો) બની જવાની આપત્તિ આવશે. જો ગુણને પ્રધાનરૂપે સ્વીકારતો હોય તો એ નૈગમનય પણ પર્યાયાર્થિક બની જશે, કારણ કે શબ્દાદિનયોની જેમ જ પ્રધાનપક્ષે પર્યાયને માનનારો છે.

સમાધાન : તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે નૈગમનય અન્યના અવિશેષણરૂપ પ્રાધાન્યથી પર્યાયોને સ્વીકારતો નથી. આશય એ છે કે— વિશુદ્ધ નૈગમભેદ પર્યાયોને પ્રધાનરૂપે જ સ્વીકારે છે, નહીં કે ગૌણરૂપે. એટલે એ ગૌણરૂપે પર્યાયને સ્વીકારતો હોવા છતાં જો ભાવનિક્ષેપસહ છે તો ગૌણરૂપે દ્રવ્યને સ્વીકારતા શબ્દાદિનયો દ્રવ્યનિક્ષેપસહ બની

સહાપત્તિ: । તથાપિ ન નૈગમસ્ય પર્યાયાર્થિકનયત્વાપત્તિ:, દ્રવ્યવિશેષણ-
તયા પર્યાયાભ્યુપગમાત્ । યસ્તુ પર્યાયમિતરાવિશેષણત્વરૂપપ્રાધાન્યે-
નાભ્યુપગચ્છતિ તસ્યૈવ પર્યાયાર્થિકનયત્વાદિતિ ।

નનુ યથા વિશુદ્ધો નૈગમભેદો ભાવનિક્ષેપમવિશુદ્ધાશ્ચ નૈગમભેદા
નામાદિત્રિકમભ્યુપગચ્છન્તિ તથા વિશુદ્ધા: શબ્દાદય: પર્યાયાર્થિકનયા
ભાવનિક્ષેપમવિશુદ્ધાશ્ચ તે નામાદિત્રિકમભ્યુપગચ્છન્તિતિ ચેત્ ? ન,
શબ્દાદીનાં પર્યાયાર્થિકનયાનાં નૈગમવદવિશુદ્ધ્યભાવાત્ । શબ્દાદૌ
કલ્પિતમવાસ્તવં નામાદિનિક્ષેપાભ્યુપગન્તૃત્વં તુ નોક્તવિભાગમુપહન્તીતિ ।
એતત્સર્વં નયરહસ્યે શ્રીમતાં મહોપાધ્યાયાનાં પર્યાલોચનમિતિ ધ્યેયમ્ ।
તથા તત્રૈવ—

જશે... એવી આપત્તિ આપી શકાતી નથી. વળી પર્યાયોને પ્રધાનરૂપે
સ્વીકારતો હોવા છતાં નૈગમનય પર્યાયાર્થિકનય બની જવાની આપત્તિ
નથી, કારણ કે એ દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને સ્વીકારે છે. પર્યાયાર્થિક
નય તો એ જ કહેવાય છે જે અન્યના અવિશેષણરૂપ પ્રધાનતાથી
પર્યાયને સ્વીકારતો હોય.

શંકા : જેમ વિશુદ્ધનૈગમ ભાવનિક્ષેપને અને અવિશુદ્ધનૈગમનયો
નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપને માને છે, તેમ શબ્દાદિ વિશુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનયો
ભાવનિક્ષેપને ને અવિશુદ્ધ તે નયો નામાદિ ત્રણને માને છે એમ પણ
કહો ને !

સમાધાન : ના, એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે શબ્દ વગેરે
પર્યાયાર્થિકનયોમાં નૈગમની જેમ અવિશુદ્ધિ સંભવતી નથી. અને,
શબ્દાદિનયો પણ નામાદિનિક્ષેપાઓને સ્વીકારે છે એવી અવાસ્તવિક
કલ્પના માત્ર કરવાની હોય તો એ કાંઈ ભાષ્યોક્ત વિભાગને હાનિકર્તા
નથી. આ બધું નયરહસ્યગ્રન્થમાં મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય
મહારાજનું ચિન્તન છે, એ જાણવું. તથા ત્યાં જ નીચેના શંકા-સમાધાન
પણ દર્શાવ્યા છે.-

નનુ તથાપિ ણામાઙ્ગિતિયં દવ્વટ્ટિયસ્સ, ભાવો અ પજ્જવણયસ્સ (૭૫) ત્તિ પૂર્વમભિધાય પશ્ચાદ્ 'ભાવં ચિય સદ્દણયા, સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્કચેવે' (૨૮૪૭) તથા સવ્વણયા ભાવમિચ્છંતિ (૩૬૦૧) ત્તિ વદતાં ભાષ્યકૃતાં કોઽભિપ્રાય ઇતિ ચેત્ ?

અયમભિપ્રાય:— 'ઘટનાદ્ = જલાહરણાદ્ ઘટ:' ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા-શ્રયણેન નૈગમાદયો જલાહરણાદિરૂપભાવઘટમભ્યુપગચ્છન્તિ, પરન્તુ ઘટોપયોગરૂપં ભાવઘટં તે નાભ્યુપગચ્છન્તિ । અતઃ પૂર્વં = યત્ર દ્રવ્યાર્થિકસ્ય નામાદિત્રિકં સંમતમિત્યુક્તં તત્ર શુદ્ધચરણોપયોગરૂપભાવ-મજ્જલાધિકારસમ્બન્ધાત્તેન ચોપયોગરૂપભાવનિક્ષેપાનભ્યુપગમાન્ નિક્ષેપ-ત્રિકસ્યૈવાભ્યુપગન્તૃત્વમુક્તમ્ । નનુ 'અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુલ્યનામધેયાઃ' ઇતિ વચનાત્પ્રત્યયસ્ય નામતુલ્યતા સ્પષ્ટૈવેતિ નામનિક્ષેપસ્યેવ પ્રત્યય-

શંકા : વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં ૭૫મી ગાથામાં 'નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ દ્રવ્યાર્થિકને માન્ય છે અને ભાવનિક્ષેપ પર્યાયાર્થિકનયને માન્ય છે' એમ કહ્યા પછી ૩૬૦૧મી ગાથામાં 'શબ્દનયો ભાવને જ માને છે, બાકીના નયો બધા નિક્ષેપાઓને માને છે' આવું કહેવા પાછળ ભાષ્યકારનો શો અભિપ્રાય છે ?

સમાધાન : આ અભિપ્રાય છે - 'ઘટન = જળાહરણ... આવું ઘટન કરે એ ઘટ' આવી વ્યુત્પત્તિને નજરમાં રાખીને નૈગમ વગેરે નયો જળાહરણાદિ રૂપ ભાવઘટને માને છે, પણ ઘટોપયોગરૂપ જે ભાવઘટ, એને તેઓ માનતા નથી. એટલે પૂર્વમાં = ૭૫ મી ગાથામાં કે જ્યાં દ્રવ્યાર્થિકને નામાદિ ત્રણ સંમત છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં શુદ્ધચારિત્રોપયોગરૂપ ભાવમંગળનો અધિકાર છે, ને નૈગમનય ઉપયોગરૂપ ભાવનિક્ષેપને તો માનતો નથી. માટે એ ત્રણનિક્ષેપને જ માને છે એમ કહ્યું.

શંકા : 'અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુલ્યનામધેયાઃ' એવા વચનને અનુસરીને પ્રત્યયની = ઉપયોગની નામતુલ્યતા સ્પષ્ટ જ છે. એટલે નામનિક્ષેપની જેમ ઉપયોગરૂપભાવનિક્ષેપની માન્યતા પણ માનવી જ જોઈએ ને ?

लक्षणोपयोगरूपस्य = भावनिक्षेपस्याप्यभ्युपगन्तृत्वं मन्तव्यमेवेति चेत् ?
 न, प्रत्ययस्य नामतुल्यताया अभावात् । नाम्नः पृथग्निक्षेपत्वं, न
 तथा प्रत्ययस्येति । अग्रे तु = यत्र 'शब्दनया भावमेवेच्छन्ति, शेषाः
 सर्वनिक्षेपान्' इत्याद्युक्तं तत्र केषां नयानां के निक्षेपाः संमताः ? इति
 व्यवस्थाप्रदर्शनाधिकारसद्भावात् 'शब्दनया भावमेवेच्छन्ति, शेषाः सर्व-
 निक्षेपान्' इति विशेषोक्तिरिति ।

यद्वा द्रव्यार्थिकस्य नामादित्रयविषयत्वमेव भाष्यकृता यदुक्तं
 तत्रायमप्यभिप्रायः सम्भवेद्यद्— (नयरहस्ये) पूर्वं द्रव्यार्थिकस्य भाव-
 निक्षेपसहत्वं यदुपपादितं तद् द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगममाश्रित्यैव ।
 इतराविशेषणत्वलक्षणमुख्यत्वरूपस्वातन्त्र्येण यदि वक्तव्यं, तदा तस्य
 नामादित्रयविषयत्वमेव, पर्यायात्मकभावस्य तेन द्रव्यविशेषणतयैव

समाधान : ना, कारण के प्रत्ययमां नामतुल्यता છે નહીં, તે આ
 રીતે - નામ પૃથગ્ નિક્ષેપરૂપ છે, પ્રત્યય એવો નથી.

તથા આગળ = ૨૮૪૭મી ગાથામાં = 'શબ્દનયો ભાવનિક્ષેપ જ
 માને છે, શેષનયો સર્વનિક્ષેપાઓને' એમ કહ્યું છે ત્યાં, કયા નયોને કયા
 નિક્ષેપ માન્ય છે ? એ વ્યવસ્થા દર્શાવવાનો અધિકાર છે, એટલે 'શબ્દનયો
 ભાવનિક્ષેપને જ માને છે, શેષનયો બધા નિક્ષેપાઓને' એમ વિશેષપ્રકારે
 કથન કર્યું છે.

અથવા, દ્રવ્યાર્થિકનય નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપને જ સ્વીકારે છે એવું
 ભાષ્યકારે જે કહ્યું છે તેમાં આવો અભિપ્રાય સંભવે કે (નયરહસ્યગ્રંથમાં)
 પહેલાં દ્રવ્યાર્થિક ભાવનિક્ષેપસહ છે એવું જે સંગત કરી દેખાડ્યું છે તે
 દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને એ જે સ્વીકારે છે તેને નજરમાં રાખીને
 જ, પણ, અન્યના અવિશેષણરૂપે સ્વીકાર (= સ્વીકાર હોય, પણ
 અન્યના વિશેષણરૂપે ન હોય) એ મુખ્યત્વ કહેવાય. આવા મુખ્યત્વરૂપ
 સ્વતન્ત્રતાને નજરમાં રાખીને જો કહેવાનું હોય તો દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય
 નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા જ છે, કારણ કે ગુણાત્મક પર્યાયરૂપ ભાવને તો

સ્વીકારાત્ । અત એવ તત્ત્વાર્થવૃત્તાવપિ— અત્ર ચાઘા નામાદયસ્ત્રયો વિકલ્પા દ્રવ્યાર્થિ(સ્તિ)કસ્ય, તથા તથા સર્વાર્થત્વાત્ । પાશ્ચાત્યઃ પર્યાયનયસ્ય, તથા પરિણતિવિજ્ઞાનાભ્યામ્ (સૂ. ૧-૫) ઇતિ । અસ્યાર્થઃ— શબ્દવાચ્યાનાં વસ્તૂનાં સામાન્યતશ્ચત્વારો વિકલ્પા ભવન્તિ । તદ્વથા— નામ, સ્થાપના, દ્રવ્યં ભાવશ્ચેતિ । તત્ર નામ દ્વિવિધં ‘ઇન્દ્ર’ઇત્યાદિ-શબ્દરૂપં, તદાહ્યગોપાલદારકાદિલક્ષણસંકેતવિષયરૂપં ચ । દ્રવ્યરૂપત્વં ચાદ્યસ્ય પૌદ્ગલિકત્વાત્, દ્વિતીયસ્ય તુ સ્પષ્ટમેવેતિ નામનિક્ષેપસ્ય દ્રવ્યા-ત્મકતયેતરાવિશેષણત્વેનૈવ દ્રવ્યાસ્તિકનયવિષયત્વમ્ । કાષ્ટાક્ષાદિષુ સ્થાપિતાયાઃ સ્થાપનાયાઃ કાષ્ટાદિમયત્વાદ્ દ્રવ્યરૂપતયા તથૈવ તદ્વિષય-ત્વમ્ । ઉપાદાનકારણીભૂતદ્રવ્યસ્ય તુ તથાત્વં સ્પષ્ટમેવ । ભાવો દ્વિવિધઃ—

એ દ્રવ્યના વિશેષણરૂપે જ સ્વીકારે છે. એટલે જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧-૫)ની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે— પહેલાં નામાદિ ત્રણ વિકલ્પો દ્રવ્યાસ્તિકના જ વિષય છે, કારણ કે તેવો તેવો બધો અર્થ માન્ય છે. છેલ્લો વિકલ્પ પર્યાયનયને માન્ય છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની પરિણતિ અને વિજ્ઞાનદ્વારા એ મળે છે. આનો અર્થ આવો છે - શબ્દવાચ્ય વસ્તુઓના સામાન્યથી ચાર વિકલ્પો = ચાર પ્રકારો હોય છે. તે આ રીતે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. એમાં નામ બે પ્રકારે છે- ઈન્દ્ર વગેરે શબ્દરૂપ અને સંકેતના વિષયસ્વરૂપ ઈન્દ્ર નામે ગોપાળપુત્ર વગેરે રૂપ. આમાં પ્રથમ પ્રકાર દ્રવ્યરૂપ છે જ. કારણ કે શબ્દો પૌદ્ગલિક હોય છે. બીજો પ્રકાર તો દ્રવ્યરૂપ હોવો સ્પષ્ટ છે જ. આમ નામનિક્ષેપ દ્રવ્યાત્મક હોવાથી ઈતરના વિશેષણ તરીકે નહીં, પણ સ્વતંત્રરૂપે જ દ્રવ્યાસ્તિકનો વિષય બને છે. એમ, કાજ-અક્ષાદિમાં સ્થાપેલી સ્થાપના પણ કાજાદિમય હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે જ ને તેથી ઈતરના અવિશેષણરૂપે જ દ્રવ્યાસ્તિકનો વિષય બને જ છે. ઉપાદાનકારણીભૂત દ્રવ્ય પણ એવું જ હોવું સ્પષ્ટ જ છે. ભાવ બે પ્રકારે છે. જીવદ્રવ્યની ઈન્દ્રાદિરૂપે જે પરિણતિ થાય તદ્રૂપ અને

जीवद्रव्यस्येन्द्रादितया परिणतिरूपः, इन्द्रादिविषयोपयोगरूपश्च । तत्राद्य इन्द्रजीवस्य पर्यायरूपः, द्वितीयश्च ज्ञातुर्जीवस्य ज्ञानपर्यायरूपः । ततश्च द्वावपि द्रव्यार्थिकस्य न साक्षाद्विषयौ, अपि तु यदि स्यातां द्रव्य-विशेषणत्वरूपाप्राधान्येनैव । तस्माद्द्रव्यार्थिकस्य मतेन शब्दानामित-राविशेषणत्वरूपप्राधान्येन नाम-स्थापना-द्रव्यार्थत्वाद् नामादयस्त्रयो विकल्पा एव संमताः । भावस्त्वितराविशेषणतया यतः पर्यायनयस्यैव विषयः, अतो न द्रव्यार्थिकस्य शब्दार्थत्वेन संमतः । एवं प्रकारं मता-न्तरं मनसिकृत्य भाष्यकृता 'णामाइतियं दव्वड्डियस्स भावो अ पज्जव-णयस्स' ति उक्तमिति मन्तव्यम् ।

एतन्मतावष्टम्भेनैव भाष्यकृता जीवो गुणपडिवन्नो इत्यादिगाथा व्याख्याता । तद्यथा— जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दव्वड्डियस्स सामाइयं।
सो चेव पज्जवणयड्डियस्स जीवस्स एस गुणो ॥ आ.नि. ७९२॥

ईन्द्रादिविषयक उपयोगरूप. आमां पडेलो प्रकार ईन्द्रजवना पर्यायरूप छे अने बीजे प्रकार ज्ञाताजवना ज्ञानपर्यायरूप छे. आम बन्ने पर्यायरूप होवाथी द्रव्यास्तिकनयना साक्षाद् विषय नथी, पण जे थाय तो द्रव्यना विशेषणरूपे ज थाय, अेटले के ईतरविशेषणरूप अप्रधानताथी ज थाय. तेथी द्रव्यार्थिकनयना मते शब्दोना अर्थ ईतराविशेषणरूप प्राधान्यथी लेवा होय तो अे नाम, स्थापना अने द्रव्यरूपे ज मणे छे. माटे अेने नामादि त्रण विकल्पो ज मान्य छे. भाव तो अन्यना अविशेषणरूपे पर्यायनयनो ज विषय बने छे, तेथी द्रव्यार्थिकनयने शब्दना अर्थ तरीके मान्य नथी. आवा प्रकारना मतांतरने मनमां राणीने भाष्यकारे 'द्रव्यार्थिकने नामादि त्रण अने पर्यायनयने भाव मान्य छे' अेम कहुं छे अेम मानवुं.

आ मतनुं आलंबन लईने ज भाष्यकारे जवो गुण पडिवन्नो ईत्यादि निर्युक्तिगाथानी व्याख्या करी छे. आवश्यकनिर्युक्तिनी ७८२

અત્ર સામાયિકં કિમ્ ? દ્રવ્યં ગુણો વા ? इति પ્રશ્ને દ્રવ્યાર્થિકનયમતે ગુણપ્રતિપન્નો જીવઃ સામાયિકમ્, પર્યાયાર્થિકનયમતે તુ જીવસ્ય ગુણ એવ સામાયિકમિત્યુત્તરમ્ । અત્ર દ્રવ્યાર્થિકમતે જીવલક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્યૈવ સામાયિકતયાઽભિધાનં, ગુણસ્ય તુ તદ્વિશેષણતયૈવ, યથા ‘કુણ્ડલતાપત્રં સુવર્ણં’ इत्यत्र કુણ્ડલત્વપર્યાયસ્ય સુવર્ણદ્રવ્યવિશેષણતયૈવાભિધાનમ્ । એવં પર્યાયાર્થિકમતે ગુણલક્ષણપર્યાયસ્યૈવ સામાયિકતયાઽભિધાનં, જીવસ્ય તુ તદ્વિશેષણતયૈવ, યથા ‘પત્રસ્ય નીલતા’ (‘પત્રસમ્બન્ધિની નીલતા’) इत्यत्र પત્રલક્ષણદ્રવ્યસ્ય નીલતાગુણવિશેષણતયૈવાભિધાનમ્ । એવં પર્યાયસ્ય દ્રવ્યવિશેષણતયાઽભિધાનં ન દ્રવ્યાર્થિકસ્ય દ્રવ્યવિષયત્વં વ્યાહન્તિ । તથા દ્રવ્યસ્ય પર્યાયવિશેષણતયાઽભિધાનં ન પર્યાયાર્થિકસ્ય પર્યાયવિષયત્વં વ્યાહન્તિ ।

મી ગાથાનો અર્થ-વ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ આવો છે- અહીં, સામાયિક શું છે? દ્રવ્ય કે ગુણ? આવા પ્રશ્નમાં દ્રવ્યાર્થિકનયમતે ગુણયુક્તજીવ સામાયિક છે, પર્યાયાર્થિકનયમતે જીવનો ગુણ સામાયિક છે - એમ ઉત્તર છે. આમાં દ્રવ્યાર્થિકમતમાં જીવાત્મક દ્રવ્યને જ સામાયિક માનેલ છે. ગુણનો તો એના વિશેષણ તરીકે જ ઉલ્લેખ છે. જેમ કે ‘કુંડલપણાને પામેલું સુવર્ણ’ આવા વાક્યમાં કુંડલપર્યાયનો સુવર્ણદ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે જ ઉલ્લેખ છે. એમ પર્યાયાસ્તિક મતે ગુણાત્મકપર્યાયનો જ સામાયિક તરીકે ઉલ્લેખ છે, જીવદ્રવ્યનો તો એના વિશેષણરૂપે જ ઉલ્લેખ છે. જેમ ‘પત્રની નીલતા.. (પત્રસંબંધિની નીલતા)’ આવા વાક્યમાં પત્રાત્મક દ્રવ્યનો નીલતાગુણના વિશેષણ તરીકે જ ઉલ્લેખ છે. આમ, પર્યાયનો દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે ઉલ્લેખ હોય તો એટલા માત્રથી દ્રવ્યાર્થિકનું દ્રવ્યવિષયકત્વ હણાઈ જતું નથી. એમ દ્રવ્યનો પર્યાયના વિશેષણરૂપે ઉલ્લેખ હોય તો એટલા માત્રથી પર્યાયાર્થિકનું પર્યાયવિષયકત્વ હણાઈ જતું નથી.

इदन्तु ध्येयम्— द्रव्यार्थिकनये द्रव्य-पर्याययोरभेद एवेति द्रव्यस्या-
कल्पिततया पर्यायोऽप्यकल्पितः सम्भवेद् । अत एव द्रव्यार्थिकनयस्य
भावनिक्षेपसहत्वं शक्यकथनम् । परंतु पर्यायार्थिकनये तु द्रव्य-पर्याय-
योर्भेद एवेति पर्यायस्यैवाकल्पिततया द्रव्यस्य कल्पितत्वमेव । ततश्च
तन्नये द्रव्यस्य कल्पितविशेषणतयैव गृह्यमाणत्वान्न तन्नयस्य द्रव्यनिक्षेप-
सहत्वं शक्यकथनमिति ।

तदेवं, नैगमनयस्य भावनिक्षेपसहत्वे कथं न द्रव्यार्थिकत्व-
व्याहतिः ? इत्याशङ्कायां नयरहस्यप्रकरणोक्ताः समाधानप्रकाराश्चि-
न्तिताः । यद्वाऽन्यदेवंप्रकारं समाधानमत्र योग्यं न वेति नयन्यायनिष्णातै-
र्गीतार्थबहुश्रुतैश्चिन्तनीयम् । तच्चैवं-

निक्षेपसंलग्नौ द्रव्य-भावशब्दौ यदभिप्रायकौ, न नयसंलग्नौ द्रव्य-
पर्यायशब्दावपि तदभिप्रायकावेव, अपि तु भिन्नाभिप्रायकौ- भिन्नार्थ-

आ ध्यानमां राખવું - દ્રવ્યાર્થિકનયે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ
જ છે. તેથી દ્રવ્ય અકલ્પિત (= વાસ્તવિક) હોવાથી પર્યાય પણ અકલ્પિત
હોવો સંભવે છે. માટે જ 'દ્રવ્યાર્થિકનય ભાવનિક્ષેપસહ છે' એવું કહી
શકાય છે. પણ પર્યાયાર્થિકનયે દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ છે. તેથી પર્યાય
જ અકલ્પિત હોવાથી દ્રવ્ય કલ્પિત જ હોય છે. એટલે એ નયે, દ્રવ્ય
વિશેષણરૂપ જે બને છે તે કાલ્પનિક જ, વાસ્તવિક નહીં. માટે
'પર્યાયાર્થિકનય દ્રવ્યનિક્ષેપસહ છે' એવું કહી શકાતું નથી.

આમ, નૈગમનય ભાવનિક્ષેપસહ હોવા છતાં દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપે કેમ
મટી જતો નથી ? એવી શંકાના નયરહસ્યપ્રકરણમાં કહેલા સમાધાનપ્રકારો
વિચાર્યા. અથવા, આ અંગે એક અન્ય આવા પ્રકારનું સમાધાન યોગ્ય
છે કે નહીં ? એ વિચારવા નય-ન્યાયનિષ્ણાત ગીતાર્થ બહુશ્રુતો સમક્ષ
રજુ કરું છું. એ સમાધાન આવા પ્રકારનું જાણવું.

નિક્ષેપ અંગેના દ્રવ્ય અને ભાવ શબ્દોનો જે અભિપ્રાય છે, જે અર્થ
છે, એના કરતાં નય અંગેના દ્રવ્ય અને પર્યાય શબ્દોનો અભિપ્રાય-અર્થ

કાવેવેતિ યાવત્ । તથાહિ— ક્વચિત્ પર્યાયોઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપતયાઽભિપ્રેતઃ । યથા ‘અનુપયોગો દ્રવ્યમ્,’ અત્રોપયોગસ્યેવાનુપયોગસ્યાપિ જીવપર્યાયત્વ-મક્ષતમેવ, જીવસ્યાવસ્થાવિશેષરૂપત્વાત્ । અત એવાનુપયુક્ત આત્મા યદા દ્રવ્યનિક્ષેપતયોચ્યતે, તદા દ્રવ્યસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વેઽપિ યદોપયોગ-શૂન્યવકૃત્વમુપયોગશૂન્યક્રિયાદિકમાત્મનોઽનુપયોગો વા દ્રવ્યનિક્ષેપત-યોચ્યતે, તદા પર્યાયસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં પ્રાપ્યતે, ઉપયોગશૂન્યવકૃત્વાદે-રનુપયોગસ્ય વા પર્યાયરૂપત્વાત્ । એવં યદા મૃદ્દ્રવ્યં દ્રવ્યઘટતયા, આગામિનિ ભવ ઇન્દ્રતયોત્પિત્સુર્જીવો વા દ્રવ્યેન્દ્રતયોચ્યતે તદા મૃદ્-જીવદ્રવ્યસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વેઽપિ યદા મૃત્પિણ્ડો દ્રવ્યઘટતયા, એકભવિ-કાદિસાધુર્વા દ્રવ્યેન્દ્રતયોચ્યતે તદા પર્યાયસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં પ્રાપ્યતે, ઘટાપેક્ષયા મૃત્પિણ્ડસ્ય, ઇન્દ્રાપેક્ષયા વૈકભવિકાદિસાધોઃ પર્યાયત્વાત્ ।

અલગ જ છે. તે આ રીતે - ક્યારેક પર્યાય પણ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે માન્ય છે જ. જેમકે ‘અનુપયોગો દ્રવ્યમ્.’ આમાં ઉપયોગની જેમ અનુપયોગ પણ જીવનો પર્યાય જ છે, કારણ કે જીવની એક ચોક્કસ (ઉપયોગશૂન્ય) અવસ્થારૂપ છે. એટલે જ, અનુપયુક્ત આત્મા જ્યારે દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાય છે ત્યારે એ આત્મદ્રવ્યરૂપ દ્રવ્ય જ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે મળતું હોવા છતાં, જ્યારે ઉપયોગશૂન્ય વસ્તુત્વ કે ઉપયોગશૂન્ય ક્રિયા વગેરે કે આત્માનો અનુપયોગ દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાય છે ત્યારે પર્યાય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળે છે, કારણ કે ઉપયોગશૂન્યવસ્તુત્વ વગેરે કે અનુપયોગ એ પર્યાયરૂપ જ છે. એ જ રીતે માટીદ્રવ્ય જ્યારે દ્રવ્યઘટરૂપે કે આગામી ભવમાં ઈન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર જીવદ્રવ્ય જ્યારે દ્રવ્યઈન્દ્ર રૂપે કહેવાય ત્યારે માટીદ્રવ્ય કે જીવદ્રવ્ય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળતા હોવા છતાં, જ્યારે મૃત્પિંડ દ્રવ્યઘટરૂપે કે એકભવિકાદિસાધુ દ્રવ્યઈન્દ્રરૂપે કહેવાય છે ત્યારે પર્યાય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળે છે, કારણ કે ઘટની અપેક્ષાએ મૃત્પિંડ અને ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ એકભવિકાદિ સાધુ એ પર્યાય જ છે. મૃત્પિંડ એ ઘટની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નથી, પણ માટીસ્વરૂપ દ્રવ્યનો પૂર્વકાલીન પર્યાય જ

ન હિ મૃત્પિણ્ડો ઘટાપેક્ષયા દ્રવ્યમ્, અપિ તુ મૃદ્લક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વકાલીનપર્યાય એવ । એવં ન હિ એકભાવિકાદિસાધુરિન્દ્રાપેક્ષયા દ્રવ્યમ્, અપિ તુ જીવલક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વભવીયપર્યાય એવ । યદ્વા મૃત્પિણ્ડગત એકભવિકાદિસાધુગતો વા કશ્ચિદ્યોગ્યતાવિશેષ એવ દ્રવ્ય-નિક્ષેપઃ । સ તુ પર્યાય એવ ।

એવં ક્વચિદ્ દ્રવ્યમપિ ભાવનિક્ષેપતયોચ્યત એવ । શાસ્ત્રેષુ ભાવેન્દ્રતયા પ્રસિદ્ધઃ શક્ર-પુરંદરાદિપર્યાયાભિધેય ઇન્દનાદિક્રિયાનુભૂતિ-યુક્તઃ શચીપતિર્દ્રવ્યમેવ, ઇન્દનાદ્યાધારત્વાત્ । અત એવ ભાવનિક્ષેપલક્ષણે

‘ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ ।

સર્વજૈરિન્દ્રાદિવદિહેન્દનાદિક્રિયાઽનુભવાત્ ॥’ ઇત્યેવં ક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વમુક્તમેવ । તથેન્દ્રોપયોગરૂપભાવેન્દ્રસ્ય પર્યાયરૂપત્વં સ્પષ્ટમેવ ।

છે. એમ, એકભવિકાદિ સાધુ પણ ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નથી, પણ જીવાત્મક દ્રવ્યનો પૂર્વભવીય પર્યાય જ છે. અથવા મૃત્પિણ્ડમાં રહેલી કે એકભવિકાદિસાધુમાં રહેલી કોઈક ચોક્કસ પ્રકારની યોગ્યતા જ (ઘડાનો-ઈન્દ્રનો) દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. અને એ તો પર્યાય જ છે.

એ જ રીતે ક્યારેક દ્રવ્ય પણ ભાવનિક્ષેપરૂપે કહેવાય જ છે. શાસ્ત્રોમાં ભાવેન્દ્રરૂપે પ્રસિદ્ધ શક્ર-પુરંદરાદિ-પર્યાયથી અભિધેય અને ઈન્દનાદિક્રિયાનુભૂતિયુક્ત એવો શચીપતિ દ્રવ્યરૂપ જ છે, કારણ કે ઈન્દનાદિ ક્રિયાનો આધાર છે. એટલે જ ભાવનિક્ષેપના લક્ષણમાં, ‘વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્ત જે હોય તે જ, સર્વજો વડે ભાવનિક્ષેપ તરીકે કહેવાયેલ છે. જેમકે ઈન્દનાદિક્રિયાના અનુભવથી ઈન્દ્ર એ ભાવેન્દ્ર છે. એ રીતે ક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વ કહ્યું છે. આ ક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વ દ્રવ્યનું જ હોય એ સ્પષ્ટ જ છે. એમ ક્યારેક પર્યાય પણ ભાવનિક્ષેપરૂપે કહેવાય જ છે. જેમ કે ઈન્દ્રોપયોગ પણ (આગમથી) ભાવેન્દ્રરૂપે કહેવાયેલ છે, ને એ તો જીવના પર્યાયરૂપ છે એ સ્પષ્ટ જ છે. આ અંગે અધિકવિચારણા

અધિકં નયવિંશિકાયાં વિવરિતુકામોઽધુનાઽહમ્ ।

તદેવં નિક્ષેપસમ્બન્ધિભ્યાં દ્રવ્ય-ભાવશબ્દાભ્યાં નયસમ્બન્ધિનૌ દ્રવ્ય-પર્યાયશબ્દૌ ભિન્નાર્થકાવિતિ સ્થિતમ્ । તત્ર ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’ इति ‘ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય કારણં દ્રવ્યં’ इति વા પરિભાષયા નિક્ષેપસમ્બન્ધિ દ્રવ્યં પ્રાપ્યતે, નયસમ્બન્ધિ તુ દ્રવ્યં ‘દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ દ્રવ્યં’ इति ‘ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં’ इति વા પરિભાષયા પ્રાપ્યતે । તતશ્ચ તત્તદ્વાચકૌ દ્રવ્યશબ્દૌ ભિન્નાભિપ્રાયકાવેવેતિ સ્પષ્ટમ્ । એવં ‘ભવનં-વિવક્ષિતક્રિયાનુભવનં ભાવઃ’ इति તુ નિક્ષેપસંલગ્ન-ભાવશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ, નયસંલગ્નપર્યાયશબ્દસ્ય તુ ‘પરિતઃ = સર્વતો વ્યાપ્તિઃ પર્યાયઃ’ इति વ્યુત્પત્તિરિતિ તાવપિ દ્વૌ ભિન્નાર્થકાવેતિ સ્પષ્ટમ્ ।

તતશ્ચ યદિ કશ્ચિન્નયો દ્રવ્યનિક્ષેપમિચ્છતિ, ન ચૈતાવતૈવ તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વમેવ પર્યાયાર્થિકત્વહાનિશ્ચેતિ વક્તું પાર્યતે । એવમેવ યદિ નયવિંશિકાગ્રન્થમાં કરવાની ભાવના છે.

આમ, નિક્ષેપસંબંધી દ્રવ્ય-ભાવશબ્દ કરતાં નયસંબંધી દ્રવ્ય-પર્યાય શબ્દો અલગ અર્થવાળા જ છે (ને તેથી શબ્દો પણ અલગ જ છે) એ નિશ્ચિત થયું. એમાં ‘અનુપયોગ એ દ્રવ્ય’ એવી કે ‘ભૂત-ભાવી ભાવનું કારણ એ દ્રવ્ય’ એવી પરિભાષા દ્વારા નિક્ષેપસંબંધી દ્રવ્ય મળે છે. જ્યારે નયસમ્બન્ધી દ્રવ્ય તો ‘દ્રવતિ = તે તે પર્યાયોને પામે તે દ્રવ્ય’ એવી અથવા ‘ગુણ-પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય’ એવી પરિભાષાથી મળે છે. તેથી આ બન્નેના વાચક દ્રવ્યશબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા છે એ સ્પષ્ટ છે. એમ ‘ભવનં = વિવક્ષિતક્રિયાનુભવન એ ભાવ’ આવી વ્યુત્પત્તિ નિક્ષેપસંલગ્ન ‘ભાવ’ શબ્દની છે, જ્યારે નયસંબંધી ‘પર્યાય’ શબ્દની તો ‘પરિતઃ = ચારે બાજુથી વ્યાપ્તિ એ પર્યાય’ આવી વ્યુત્પત્તિ છે. માટે આ બન્ને શબ્દ પણ ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

એટલે કોઈક નય દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે એટલા માત્રથી એ દ્રવ્યાર્થિક જ હોય, એનું પર્યાયાર્થિકત્વ હણાઈ જ જાય’ એવું કહી શકાતું નથી.

कश्चिन्नयो भावनिक्षेपमिच्छति, न चैतावतैव तस्य पर्यायार्थिकत्वमेव-
द्रव्यार्थिकत्वहानिश्चेत्यपि शक्यते वक्तुम् । अत एवावश्यकनिर्युक्तेः
'जीवो गुणपडिवन्नो..' (७९२) इत्यादिगाथायां किं सामायिकम् ?
इति प्रश्ने द्रव्यार्थिकस्य गुणप्रतिपन्नो जीवः सामायिकमिति यदुक्तं तत्र
गुणप्रतिपन्नस्य जीवद्रव्यस्य सामायिकत्वकथनेऽपि न तद् द्रव्यसामा-
यिकं, अपि तु भावसामायिकमेव । तथैतद् भावसामायिकमभ्युप-
गच्छतोऽपि नैगमस्य न तदभ्युपगममात्रेण द्रव्यार्थिकत्वव्याहतिः पर्याया-
र्थिकत्वापत्तिश्च, भावसामायिकतया जीवद्रव्यस्यैवाभ्युपगतत्वात् ।

ननु तत्र 'गुणप्रतिपन्नो जीवः सामायिकम्' इति यदुक्तं, तत्र न
जीवद्रव्याभ्युपगमाद् भावनिक्षेपत्वं, अपि तु गुणविशेषलक्षणपर्यायाभ्यु-
पगमादेव, तदुक्तं नयरहस्ये विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया पर्या-
याभ्युपगमात् तत्र भावनिक्षेपानुपपत्तिरिति । न च पर्यायाभ्युपगमेन

अे ज रीते कोईक नय भावनिक्षेपने स्वीकारे अेटला मात्रथी 'अे
पर्यायार्थिक ज डोय. अेनुं द्रव्यार्थिकत्व लशाई ज ज्ञय' अेवुं पश कडी
शकातुं नथी. अेटले ज आवश्यकनिर्युक्तिनी 'जवो गुणपडिवन्नो' (७८२)
वगेरे गाथाभां 'सामायिक शुं छे ?' अेवा प्रश्नना जवाभभां द्रव्यार्थिक-
नयभते गुणप्रतिपन्नजव अे सामायिक छे अेवुं जे कहुं छे अेभां गुण-
युक्तजवद्रव्यने सामायिकरूपे कहेल डोवा छतां अे द्रव्यसामायिक नथी,
पश भावसामायिक ज छे. तथा आ भावसामायिकने स्वीकारवा छतां
नैगमनय, अे स्वीकारमात्रथी द्रव्यार्थिकरूपे मटी जतो नथी, के पर्यायार्थिक
अनी जतो नथी, कारश के भावसामायिकरूपे जवद्रव्यने ज स्वीकारी
रह्यो छे, जवना पर्यायने नही.'

शंका : त्यां 'गुणयुक्त जव सामायिक छे' अेवुं जे कहुं छे, अेभां
जवद्रव्यने स्वीकारवाथी अे भावनिक्षेपरूप नथी, पश गुणविशेषात्मक
पर्यायने स्वीकारवाथी ज छे. नयरहस्यग्रन्थभां कहुं छे के— नैगमनो
विशुद्ध भेद द्रव्यना विशेषश तरीके पर्यायने स्वीकारे छे, माटे त्यां

તસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વાપત્તિઃ, જીવવિશેષણત્વરૂપાપ્રાધાન્યેન પર્યાયાભ્યુપગ-
માત્। તદુક્તં નયરહસ્યે— ન ચૈવં પર્યાયાર્થિકત્વાપત્તિઃ, ઇતરાવિશેષણ-
ત્વરૂપપ્રાધાન્યેન પર્યાયાનભ્યુપગમાદિતિ । તતશ્ચ નયનિક્ષેપસમ્બન્ધિનોઃ
પર્યાયભાવશબ્દયોરેકાર્થત્વેઽપિ ન દોષ ઇતિ ચેત્ ? ન, નયરહસ્યગતાદેત-
દધિકારાદેવ તદનેકાર્થત્વસ્ય સૂચ્યમાનત્વાત્। તથાહિ— દ્રવ્યવિશેષણતયા
પર્યાયાભ્યુપગમે પર્યાયાર્થિકત્વમનુપપન્નં, ન તુ ભાવનિક્ષેપત્વમિતિ યદત્રોક્તં
તેનૈતત્સ્પષ્ટમેવ યદ્-યદ્ જ્ઞાનં ભાવનિક્ષેપત્વં વ્યવસ્થાપયતિ તદ્વિષયાત્,
યદ્ જ્ઞાનં પર્યાયાર્થિકત્વં વ્યવસ્થાપયતિ તદ્વિષયો ભિન્ન ઇતિ ।
તતશ્ચૈતેનાધિકારેણ ભાવપર્યાયશબ્દયોરૈકાર્થત્વમિતિ કથં ન સૂચ્યેતેતિ

ભાવનિક્ષેપપણું અસંગત નથી વળી પર્યાયનો સ્વીકાર હોવા છતાં એ
પર્યાયાર્થિક બની જતો નથી, કારણ કે જીવના વિશેષણરૂપે સ્વીકાર એ
અપ્રધાન સ્વીકાર છે. નૈગમ પણ આવા અપ્રધાન રૂપે જ પર્યાયનો
સ્વીકાર કરે છે. નયરહસ્યમાં કહ્યું જ છે કે— છતાં પર્યાયાર્થિક નય બની
જવાની આપત્તિ નથી, કારણ કે અન્યના અવિશેષણત્વરૂપ પ્રધાનતાથી
પર્યાયનો સ્વીકાર નથી. આમ પર્યાયના સ્વીકારના કારણે જ ભાવનિક્ષેપ
છે, ને છતાં નય પર્યાયાર્થિક બની જવાની આપત્તિ નથી. માટે નય-
નિક્ષેપ સંબંધી પર્યાય અને ભાવ શબ્દો એકાર્થક હોય તો પણ કોઈ વાંધો
નથી.

સમાધાન : તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે નયરહસ્યમાં
આવતા અધિકારથી જ આ બન્ને શબ્દો એકાર્થક નથી એ સૂચન મળે
છે. તે આ રીતે- દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને સ્વીકારવામાં
પર્યાયાર્થિકત્વનો જ અહીં નિષેધ કર્યો છે, પણ ભાવનિક્ષેપપણાંનો નહીં.
આનાથી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે જે જ્ઞાન ભાવનિક્ષેપ તરીકેનો
નિર્ણય કરાવે છે તે જ્ઞાનના વિષય કરતાં, જે જ્ઞાન પર્યાયાર્થિકત્વનો
નિર્ણય કરાવે છે તેનો વિષય જુદો છે. એટલે આ અધિકાર ભાવ અને
પર્યાય શબ્દો એકાર્થક નથી એવું સૂચન કેમ ન કરે ? અર્થાત્ કરે જ

સૂક્ષ્મધિયા વિભાવ્યતામ્ । એવમેવ નય-નિક્ષેપસમ્બન્ધિનોર્દ્રવ્યશબ્દયો-
 નૈકાર્થત્વમિત્યપ્યેતેનાધિકારેણ સૂચ્યત એવ । તથાહિ- ‘ગુણપ્રતિપન્નો જીવઃ
 સામાયિકં’ इत्यत्र जीवद्रव्यस्येतराऽविशेषणत्वरूपप्राधान्येनाभ्युपगमः
 स्पष्ट एव । स चाभ्युपगमो नये द्रव्यार्थिकत्वमापादयति, न तु निक्षेपे
 द्रव्यत्वं, तन्निक्षेपस्य तत्र भावनिक्षेपत्वेनैव कथितत्वात् । ततश्च
 द्रव्यशब्दयोर्भिन्नार्थत्वमप्येतेनाधिकारेण सूच्यत एवेत्यपि विभावनीयम् ।

તદેવં નયસમ્બન્ધિભ્યાં દ્રવ્ય-પર્યાયશબ્દાભ્યાં નિક્ષેપસમ્બન્ધિનૌ
 દ્રવ્ય-ભાવશબ્દૌ પૃથગેવેતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ પૂર્વોક્તાનુસારેણ ભાવ-
 નિક્ષેપગ્રાહિત્વમાત્રેણ ન દ્રવ્યાર્થિકત્વવ્યાહતિર્ન વા વિવક્ષિતસ્ય વસ્તુનો
 દ્રવ્યત્વમાત્રેણ દ્રવ્યાર્થિકનયગ્રાહ્યત્વમાત્રેણ વા ભાવનિક્ષેપત્વાનુપપત્તિઃ ।

इत्थञ्च ‘गुणप्रतिपन्नो जीवः सामायिकम्’ इत्यत्र नैगमादिद्रव्यार्थिकनया
 એ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું. એ જ રીતે નય-નિક્ષેપસંબંધી ‘દ્રવ્ય’ શબ્દો
 પણ એકાર્થક નથી એ આ અધિકાર પરથી જણાય જ છે. તે આ રીતે
 - ‘ગુણયુક્તજીવ સામાયિક છે’ આમાં જીવદ્રવ્યનો અન્યના વિશેષણરૂપે
 ઉલ્લેખ નથી. એટલે અન્યના અવિશેષણરૂપ પ્રાધાન્યથી એનો સ્વીકાર
 હોવો સ્પષ્ટ છે. દ્રવ્યનો આવો સ્વીકાર નયમાં દ્રવ્યાર્થિકત્વ લાવે છે. પણ
 નિક્ષેપમાં દ્રવ્યત્વ લાવતો નથી, કારણ કે આ નિક્ષેપને નયરહસ્યમાં
 ભાવનિક્ષેપ તરીકે જ કહેલો છે. એટલે બંને દ્રવ્યશબ્દો અલગ-અલગ
 અર્થમાં છે એ વાત આ અધિકાર પરથી સૂચિત થાય જ છે, એ પણ
 વિચારવું.

આમ, નયસંબંધી દ્રવ્ય-પર્યાયશબ્દ કરતાં નિક્ષેપસંબંધી દ્રવ્ય-ભાવ
 શબ્દો જુદા જ છે... ભિન્નાર્થક જ છે એ નિશ્ચિત થયું. એટલે પૂર્વે
 જણાવ્યા મુજબ ભાવનિક્ષેપનું કોઈ નય ગ્રહણ કરતો હોય તો એટલા
 માત્રથી એ નયનું દ્રવ્યાર્થિકત્વ મટી જતું નથી. તથા વિવક્ષિતવસ્તુ
 દ્રવ્યરૂપ હોવા માત્રથી કે દ્રવ્યાર્થિકનયથી ગ્રાહ્ય હોવા માત્રથી એનું
 ભાવનિક્ષેપપણું ખસી જતું નથી. એટલે જ ‘ગુણયુક્ત જીવ એ સામાયિક

યદિ તથાપરિણતં જીવદ્રવ્યમેવ સામાયિકત્વેન સ્વીકુર્વીરંસ્તથાપિ ન ભાવનિક્ષેપત્વસ્યાનુપપત્તિરિતિ ન તદુપપત્યર્થ જીવદ્રવ્યવિશેષણતયા ગુણવિશેષલક્ષણપર્યાયગ્રહણપર્યન્તાનુધાવનમાવશ્યકમ્ । યદ્યપ્યત્ર જીવ-પર્યાયતયા ગુણજ્ઞાનં ભવત્યેવ, પરંતુ યતોઽત્ર ગુણો ગૃહ્યતેઽતો ભાવનિક્ષે-પત્વમિત્યેવં ભાવનિક્ષેપત્વસ્યોપપાદનં નાવશ્યકમિત્યર્થઃ । અન્યથા જીવવિશેષણતયા ગૃહ્યમાણતત્પર્યાયાપેક્ષયેતરાવિશેષણત્વરૂપપ્રાધાન્યેન ગૃહ્યમાણજીવદ્રવ્યસ્યૈવ બલવત્ત્વાદ્ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમેવ તત્રાપતેદિતિ ધ્યેયમ્ । અતો જ્ઞાનાપેક્ષયા નયવ્યવસ્થૈવ કર્તવ્યા । તદ્યથા— યદ્યન્યા-વિશેષણત્વરૂપપ્રાધાન્યેન પર્યાયો ગૃહ્યતે યથા ‘જીવગુણઃ સામાયિકમ્’

इत्यत्र, तदा पर्यायार्थिकत्वं, यदि च तथाप्राधान्येन द्रव्यं गृह्यते, यथा

છે.’ અહીં નૈગમ વગેરે દ્રવ્યાર્થિકનયો જો તે રીતે પરિણત થયેલા જીવદ્રવ્યને જ સામાયિક તરીકે સ્વીકારે તો પણ ભાવનિક્ષેપપણાંની અસંગતિ નથી. ને તેથી એની સંગતિ માટે જીવદ્રવ્યના વિશેષણતરીકે ગુણાત્મક પર્યાયના જ્ઞાન સુધી જવાની જરૂર નથી. (અલબત્ત એ જ્ઞાન પણ થાય જ છે. પણ આમાં પર્યાયનું જ્ઞાન થાય છે માટે ભાવ નિક્ષેપ છે... એ રીતે સંગતિ કરવી જરૂરી નથી.) અન્યથા = પર્યાયનું જ્ઞાન થતું હોય તો ભાવનિક્ષેપ અને દ્રવ્યનું થતું હોય તો દ્રવ્યનિક્ષેપ આ રીતે સંગતિ કરવામાં, પ્રસ્તુતમાં, જીવના વિશેષણ તરીકે જણાતા એના પર્યાયની અપેક્ષાએ, અન્યના અવિશેષણત્વરૂપ પ્રાધાન્યથી જણાતું જીવદ્રવ્ય જ બળવાનું બનવાથી ગુણયુક્તજીવમાં દ્રવ્યનિક્ષેપત્વ (દ્રવ્યસામાયિકત્વ) જ આવી પડશે. એટલે જ્ઞાન શાનું થાય છે એના આધારે માત્ર નયની વ્યવસ્થા કરવી. એટલે કે પર્યાયનું અન્યના અવિશેષણત્વરૂપ પ્રાધાન્યથી જ્ઞાન થતું હોય (જેમ કે જીવનો ગુણ એ સામાયિક) તો પર્યાયાર્થિકનય, અને દ્રવ્યનું અન્યના અવિશેષણત્વરૂપ પ્રાધાન્યથી ગ્રહણ થતું હોય (જેમ કે ગુણયુક્તજીવ એ સામાયિક) તો દ્રવ્યાર્થિક નય. તથા, વસ્તુ કેવી છે એના આધારે જ (એના જ્ઞાનના

‘गुणयुक्तजीवः सामायिकम्’ इत्यत्र, तदा द्रव्यार्थिकत्वमेवेति । निक्षेप-व्यवस्था तु वस्त्वपेक्षयैव कर्तव्या । विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तं चेद्वस्तु तदा भावनिक्षेप एव, तत्शून्यं कारणीभूतं चेद्वस्तु तदा द्रव्यनिक्षेप एवेति ।

ततश्च द्रव्यार्थिकस्य नैगमस्य ‘इन्द्रा’दिशब्दवाच्यतया चतुर्णामपि संमततया नाम-स्थापना-द्रव्य-भावा इत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपाः संमता इति स्थितम् ।

नन्वेवं सति ‘नामाइतियं दव्वड्डियस्स भावो य पज्जवनयस्स’-
त्तिभाष्यवचनस्य(७५) का गतिः ? इति चेत् ? न काचिदपि,
‘द्रव्यार्थिकस्य नामादित्रिकं भावश्चेत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपाः संमताः,
पर्यायनयस्य भाव एव संमतः’ इति व्याख्यानात् । नन्वपूर्वमिदं

आधारे नहीं) निक्षेपनी व्यवस्था करवी. अे जे विवक्षितक्रियानुभूतिथी युक्त डोय तो भावनिक्षेप अने अेनाथी रडित डोय- पण अेना कारणभूत डोय तो द्रव्यनिक्षेप. अेटले नैगमादिनयो भावनिक्षेपने स्वीकारे छे ने छतां अेने द्रव्यरूप मानता डोवाथी द्रव्यार्थिकत्व डणार्छ जतुं नथी अे नक्की थयुं. अने तेथी द्रव्यार्थिक अेवो नैगमनय छेन्द्रवगेरे शब्दना वाय्यार्थ तरीके यारेने स्वीकारतो डोवाथी अेने नाम, स्थापना, द्रव्य अने भाव यारे निक्षेपा संमत छे अे निश्चित थयुं.

शंका : पण तो पछी ‘द्रव्यार्थिकने नामादि त्रण अने पर्यायार्थिकने भावनिक्षेप मान्य छे’ अेवुं जण्णावनार भाष्यवचन (७५) नुं शुं थशे ?

समाधान : कशुं नहीं. ‘द्रव्यार्थिकने नामादित्रिक अने भाव अेम यारे निक्षेप मान्य छे, पर्यायनयने भाव ज संमत छे’ आ रीते व्याख्या करवाथी कोछ असंगति रडेती नथी.

शंका : आ तो अपूर्व व्याख्या छे, कारण के भाष्यनी वृत्तिमां आवी व्याख्या जेवा भणती नथी.

समाधान : भले ने अपूर्व डोय, शुं वांधो छे ? ‘ जे जे अपूर्व

વ્યાખ્યાન, ભાષ્યવૃત્તાવેવમ્પ્રકારસ્ય વ્યાખ્યાનસ્યાદર્શનાદિતિ ચેત્ ? ભવત્વપૂર્વ, કો દોષઃ ? ન હિ યદ્યદપૂર્વ વ્યાખ્યાનં તત્તદસદેવ ભવતીતિ વ્યાપ્તિર્જૈનપ્રવચને સ્વીકૃતા, અન્યથા 'નૈગમાદયો જલાહરણાદિરૂપં નોઆગમતો ભાવઘટમભ્યુપગચ્છન્તિ, પરંતુ ઘટોપયોગરૂપમાગમતો ભાવઘટં યન્નાભ્યુપગચ્છન્તિ તદપેક્ષ્યાત્ર દ્રવ્યાર્થિકસ્ય નામાદિત્રિકં સંમતમિત્યુ-ક્તમિ'ત્યર્થકં યદ્વ્યાખ્યાનં મહોપાધ્યાયૈર્નયરહસ્યે કૃતં તસ્યાસત્ત્વ-પ્રસજ્ઞાત્, ભાષ્યવૃત્તાવેવમ્પ્રકારસ્ય વ્યાખ્યાનસ્યાપ્યદર્શનાત્, તત્ર નોઆગ-મતો ભાવનિક્ષેપાભ્યુપગમસ્યાપ્યનુક્તત્વાત્। નનુ તૈસ્તુ 'ભાવં ચિય સદ્ગણયા, સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે' (૨૮૪૭) ઇત્યાદિભાષ્યવચનેન સહાસ્ય ભાષ્યવચનસ્યાભાસમાનો યો વિરોધસ્તદુપશમનાર્થમેતસ્ય વ્યાખ્યાનસ્ય કૃતત્વાન્ન દોષ ઇતિ ચેત્ ? મયાઽપિ તદર્થમેવૈતસ્ય વ્યાખ્યાનસ્ય

વ્યાખ્યા હોય તે તે ખોટી જ હોય' એવી વ્યાપ્તિ કાંઈ જૈનપ્રવચનમાં સ્વીકારાયેલી નથી. નહીંતર, નૈગમાદિ જળાહરણાદિરૂપ નોઆગમથી ભાવઘટને માને છે. પણ ઘટોપયોગરૂપ આગમથી ભાવઘટને જે માનતા નથી તેની અપેક્ષાએ અહીં 'દ્રવ્યાર્થિકને નામાદિત્રણ સંમત છે.' એમ કહ્યું છે - આવો અર્થ જણાવનાર જે વ્યાખ્યા મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે નયરહસ્યમાં કરી છે તે પણ ખોટી ઠરી જશે, કારણ કે ભાષ્યની વૃત્તિમાં આવી વ્યાખ્યા પણ જોવા મળતી નથી. તે પણ એટલા માટે કે 'નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપનો સ્વીકાર કરે છે' એવું પણ ત્યાં તો કહ્યું નથી જ.

શંકા : તેઓએ તો 'શબ્દનયો ભાવને જ ઈચ્છે છે, શેષનયો સર્વનિક્ષેપને ઈચ્છે છે' એવું જણાવનાર ભાષ્યવચન(૨૮૪૭)ની સાથે આ ભાષ્યવચનનો વિરોધ જે ભાસે છે તેને દૂર કરવા આવી વ્યાખ્યા કરી હોવાથી વાંધો નથી.

સમાધાન : મેં પણ એ માટે જ આવી વ્યાખ્યા કરી હોવાથી દોષ નથી.

ક્રિયમાણત્વાન્ન દોષ ઇતિ સમાનમ્ । નનુ તર્હિ તૈર્યથા તદુપશમનં કૃતં તથૈવ ક્રિયતાં યેનાપૂર્વં વ્યાખ્યાનં નિવાર્યેતેતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ વ્યાખ્યાનદ્વયે પ્રધાનતયા શબ્દભેદ એવ જ્ઞેયો ન ત્વર્થભેદ ઇતિ ।

ઇદમુક્તં ભવતિ— શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રે આગમતો દ્રવ્યાવશ્યક-નિરૂપણાવસરે નયવિચારણાયાં, “નૈગમસ્યૈકો દેવદત્તાદિરનુપયુક્ત આગમત એકં દ્રવ્યાવશ્યકં, દ્વાવનુપયુક્તૌ દ્વે દ્રવ્યાવશ્યકે, એવં યાવન્તોઽનુપયુક્તા-સ્તાવન્તિ દ્રવ્યાવશ્યકાનિ, વ્યવહારસ્યાપ્યેવમેવ, સદ્ગ્રહસ્ય મતે એકો વાઽનેકે વાઽનુપયુક્તોઽનુપયુક્તા વૈકમેવ દ્રવ્યાવશ્યકં, ઋજુસૂત્રસ્ય મતે ઽપ્યેકમેવ દ્રવ્યાવશ્યકં, યતોઽસાવતીતાનાગતભેદતઃ પરકીયભેદતશ્ચ પાર્થક્યં નેચ્છતિ, શબ્દનયાનાં જ્ઞાયકોઽથ ચાનુપયુક્ત ઇત્યેતદવસ્તુ ન

શંકા : તો તેઓએ જે રીતે એ વિરોધને દૂર કર્યો છે, એ રીતે જ તમે પણ કરો ને ! જેથી અપૂર્વ વ્યાખ્યા કરવી ન પડે.

સમાધાન : વાત સાચી છે. છતાં આ બંને વ્યાખ્યામાં મુખ્ય રીતે શબ્દભેદ જ છે, અર્થભેદ નથી, માટે દોષ નથી. કહેવાનો આશય આ છે— શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં દ્રવ્યાવશ્યકના નિરૂપણના અવસરે નય-વિચારણામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - નૈગમમતે એક અનુપયુક્ત દેવદત્ત આગમથી એક દ્રવ્યાવશ્યક છે. બે અનુપયુક્ત જીવો બે દ્રવ્યાવશ્યક છે. એમ જેટલા અનુપયુક્ત હોય એટલા દ્રવ્યાવશ્યક છે. વ્યવહારનયમતે પણ એ જ પ્રમાણે છે. સંગ્રહનયમતે એક અનુપયુક્ત હોય કે અનેક અનુપયુક્ત હોય.. બધું એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે. ઋજુસૂત્રનયમતે પણ એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે, કારણકે એ અતીત-અનાગતના ભેદથી કે પરકીયભેદથી પાર્થક્ય માનતો નથી. શબ્દનયોના મતે જ્ઞાતા હોય ને છતાં અનુપયુક્ત હોય એ અવસ્તુ છે.. અર્થાત્ એવું સંભવતું નથી.. વગેરે કહ્યું છે પરંતુ આગમથી ભાવઆવશ્યકના નિરૂપણના અવસરે આવું કશું કહ્યું નથી. વળી, આવશ્યકના ઉપયોગરૂપ આગમથી ભાવાવશ્યક એ પર્યાયરૂપ હોવાથી પર્યાયાસ્તિકને તો માન્ય હોય જ.

સમ્ભવતીત્યર્થઃ” ઇત્યાદ્યુક્તમ્ । પરન્ત્વાગમતો ભાવાવશ્યકનિરૂપણા-
વસરે નૈવંપ્રકારં કિમપ્યુક્તમ્ । કિન્ચાવશ્યકોપયોગરૂપમાગમતો ભાવા-
વશ્યકં પર્યાયરૂપતયા પર્યાયાર્થિકાનાં શબ્દાનાં તુ સમ્મતમેવેતિ યથાશ્રુતં
સૂત્રમનુસૃત્ય દ્રવ્યાર્થિકાનાં નૈગમાદીનાં તદસમ્મતમિતિ મહોપાધ્યાયૈ-
વ્યાખ્યા કૃતા । નૈગમાદીનાં યદ્ભાવાવશ્યકમસંમતં તદપેક્ષ્ય શેષત્રિક-
સંમતત્વકથનસન્નતિસ્તૈઃ કૃતેત્યર્થઃ ।

મયા તુ નૈગમાદીનાં યદ્ભાવાવશ્યકં સંમતં તન્મનસિકૃત્ય નૈગમાદીનાં
ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સમ્મતા ઇત્યર્થતો યથા પ્રાપ્યતે તથાવ્યાખ્યાતં,
તત્તુ ભાવાવશ્યકં નૈગમાદિસંમતત્વેન મહોપાધ્યાયાનામપિ સંમતમેવેતિ
નાર્થભેદઃ । નન્વાગમતો ભાવનિક્ષેપો નૈગમાદીનાં સંમતો ન વા ? સંમત
એવ, કસ્તત્ર પ્રશ્નઃ ? યદ્યનુપયુક્તો દેવદત્તાદિર્નૈગમસ્યાગમતો દ્રવ્યાવશ્ય-

એટલે યથાશ્રુત સૂત્રને અનુસરીને દ્રવ્યાર્થિક એવા નૈગમાદિને તે =
આગમથી ભાવાવશ્યક સંમત નથી, એવી વ્યાખ્યા નયરહસ્યમાં
કરેલી છે. અર્થાત્ નૈગમાદિને જે ભાવાવશ્યક અમાન્ય છે એને નજરમાં
રાખીને ભાવાવશ્યક સિવાયના ત્રણ સંમત હોવાના કથનની સંગતિ ત્યાં
કરી છે.

જ્યારે મેં નૈગમાદિને જે ભાવાવશ્યક સંમત છે એને નજરમાં
રાખીને નૈગમાદિને ચારે નિક્ષેપ સંમત છે એવું અર્થથી જે રીતે મળે તે
રીતે ભાષ્યના (૭૫) એ વચનની વ્યાખ્યા કરી છે. ને આ ભાવાવશ્યક
નૈગમાદિને સંમત છે એવું તો મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવીજયજી મહારાજને
પણ સંમત છે જ. માટે અર્થભેદ નથી.

શંકા : આગમથી ભાવનિક્ષેપ નૈગમાદિને માન્ય છે કે નહીં ?

સમાધાન : માન્ય છે જ, એમાં પ્રશ્ન શું છે ? જો અનુપયુક્ત
દેવદત્તાદિ નૈગમને આગમથી દ્રવ્યાવશ્યકરૂપે સંમત છે તો ઉપયુક્ત તે
આગમથી ભાવાવશ્યકરૂપે તેને સંમત હોય એમ માનવામાં વાંધો શું

કતયા સંમતસ્તદોપયુક્તઃ સ આગમતો ભાવાવશ્યકતયા તસ્ય સંમત
 इत्यभ्युपगमे को दोषः ? तस्य द्रव्यतया द्रव्यार्थिकस्य संमतत्वे न
 कोऽपि दोष इत्यर्थः । ननु महोपाध्यायैः सह विरोध एव तत्र दोषः,
 'नैगमादिना जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभाव-
 घटानभ्युपगमाद्' इति नयरहस्ये वदद्भिस्तैस्तदसंमतत्वस्य कथितत्वा-
 दिति चेत् ? न, तदसंमतत्वस्याकथितत्वात् । न हि घटोपयोगेनोप-
 युक्तस्य जीवद्रव्यलक्षणस्य भावघटस्यैवानभ्युपगमस्तैः कथितः, किन्त-
 र्हि ? घटोपयोगरूपस्य जीवपर्यायलक्षणस्य भावघटस्यैवानभ्युपगमस्तैः
 कथितः, पर्यायस्य द्रव्यार्थिकाविषयत्वात् । यथाहि गुणप्रतिपन्नजीवस्य
 द्रव्यतया द्रव्यार्थिकेन नोआगमतो भावसामायिकत्वं, जीवगुणस्य च

છે ? એ ઉપયુક્ત દેવદત્તાદિ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકને સંમત હોવામાં
 કોઈ જ વાંધો નથી, એમ અર્થ જાણવો.

શંકા : મહોપાધ્યાયયશોવિજયજી મહારાજ સાથે વિરોધ એ જ
 આમાં વાંધો છે. કારણ કે 'નૈગમાદિ વડે જળાહરણાદિરૂપ (જળાહરણાદિ
 ક્રિયાયુક્તઘટરૂપ) ભાવઘટ મનાયો હોવા છતાં ઘટોપયોગરૂપ ભાવઘટ
 મનાયો નથી...' એવું તેઓશ્રીએ નયરહસ્યમાં કહેવા દ્વારા નૈગમનયને
 આગમથી ભાવનિક્ષેપ માન્ય નથી એમ કહેલું જ છે.

સમાધાન : ના, તેઓશ્રીએ આવું કહ્યું જ નથી. ઘટોપયોગથી
 ઉપયુક્ત જીવદ્રવ્યાત્મક ભાવઘટનો અસ્વીકાર તેઓએ કહ્યો જ નથી..
 તો શું કહ્યું છે ?

ઘટોપયોગરૂપ જીવપર્યાયાત્મક ભાવઘટનો જ અસ્વીકાર તેઓએ
 કહ્યો છે. તે પણ એટલા માટે કહ્યો છે કે પર્યાય દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય હોતો
 નથી. જેમ, ગુણયુક્તજીવ એ દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયમતે નોઆગમથી
 ભાવસામાયિક છે, ને જીવગુણ એ પર્યાય હોવાથી પર્યાયાર્થિકનયમતે
 નોઆગમથી ભાવસામાયિક છે. એ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં ઘટોપયુક્તજીવ
 એ દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકમતે આગમથી ભાવઘટ છે, અને ઘટોપયોગ

પર્યાયતયા પર્યાયાર્થિકેન નોઆગમતો ભાવસામાયિકત્વં તથૈવ પ્રસ્તુતે ઘટોપયુક્તજીવસ્ય દ્રવ્યતયા દ્રવ્યાર્થિકેનાગમતો ભાવઘટત્વં, ઘટોપયોગસ્ય ચ જીવપર્યાયતયા પર્યાયાર્થિકેનાગમતો ભાવઘટત્વમ્ । તતશ્ચ ન કોઽપિ વિરોધઃ ।

નુ ‘યદ્યનુપયુક્તો દેવદત્તાદિ’રિત્યાદિ યસ્તર્કો ભવતા દત્તસ્તદ-નુસૃત્ય તુ ‘યદિ ઘટોપયોગરૂપભાવઘટઃ પર્યાયતયા શબ્દાદીનાં પર્યાયાર્થિકાનાં સંમતસ્તદા ઘટાનુપયોગરૂપ આગમતો દ્રવ્યઘટોઽપિ તેષાં સંમત ઇત્યભ્યુપગમે કો દોષઃ ? તસ્ય પર્યાયરૂપતયા પર્યાયાર્થિકાનાં સંમતત્વે ન કોઽપિ દોષ ઇત્યર્થઃ’ ઇત્યાદિ તર્કસ્યાપિ સમ્ભવાત્ સૂત્રવિરોધઃ સ્પષ્ટ એવ, સૂત્રે શબ્દાદીનામાગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાસંમતત્વસ્ય કથિતત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય તેષાં મતેઽવસ્તુત્વાદેવાસંમતત્વસ્ય કથિતત્વાત્ । તદુક્તમનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્ત્યોઃ— તિળ્હં સદ્નયાણં જાણ્ણ અણુવઝ્જે

એ જીવનો પર્યાય હોવાથી પર્યાયાર્થિક મતે આગમથી ભાવઘટ છે. આમાં ઘટોપયોગ એ પર્યાય છે. ને તેથી દ્રવ્યાર્થિક એવા નૈગમાદિને અમાન્ય હોય એવું હું પણ કહું જ છું. પછી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાથે વિરોધ ક્યાં રહ્યો ?

શંકા : ‘જો અનુપયુક્ત દેવદત્તાદિ...’ વગેરે તમે જે તર્ક (પૃ.૨૩૦) આપ્યો છે એ રીતે તો ‘જો ઘટોપયોગરૂપ ભાવઘટ પર્યાયરૂપ હોવાથી શબ્દાદિ પર્યાયાર્થિક નયોને સંમત છે તો ઘટાનુપયોગરૂપ આગમથી દ્રવ્યઘટ પણ તેઓને સંમત હોવામાં શું વાંધો છે ? એ પર્યાયરૂપ હોવાથી પર્યાયાર્થિક નયોને સંમત હોવામાં કોઈ જ વાંધો ન હોય.. એમ અર્થ છે.’ આવો તર્ક પણ સંભવિત હોવાથી સૂત્રવિરોધ સ્પષ્ટ છે જ, કારણ કે સૂત્રમાં શબ્દાદિનયોને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય નથી એમ કહેલું છે.

સમાધાન : તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે તેઓના મતે એ અવસ્તુ હોવાથી જ અમાન્ય હોવાનું સૂત્રમાં કહ્યું છે. અનુયોગદ્વારસૂત્ર

अवत्थु, कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवति, जइ अणुवउत्ते जाणए ण भवति, तम्हा णत्थि आगमओ दव्वावस्सयं'ति (सू.१५) तद्वृत्तिलेशश्च— इदमत्र हृदयं-आवश्यकशास्त्रज्ञस्तत्र चानुपयुक्त आगमतो द्रव्यावश्यकमिति प्राग्निर्णीतं, एतच्चामी न प्रतिपद्यन्ते, यतो यद्यावश्यकशास्त्रं जानाति, कथमनुपयुक्तः ? अनुपयुक्तश्चेत् कथं जानाति ? ज्ञानस्योपयोगरूपत्वात् । यदप्यागमकारणत्वादात्मदेहादिकमागमत्वेनोक्तं तदप्यौपचारिकत्वादमी न मन्यन्ते, शुद्धनयत्वेन मुख्यवस्त्वभ्युपगमपरत्वात्, तस्मादेतन्मते द्रव्यावश्यकस्यासम्भव इति ।

ततश्च यद्यत्रानुपयुक्तस्य द्रव्यत्वात्पर्यायार्थिकानामसंमतत्वमुक्तं स्यात्तदा पर्यायरूपस्य तस्य संमतत्वं शक्यकथनं स्यात् । परन्त्वत्र

अने तेनी वृत्तिमां आ प्रभासे कहुं छे— शब्दादि त्रस नयोने ज्ञाता-अनुपयुक्त अे अवस्तु छे. शा माटे ? अेटला माटे के जे ज्ञाता छे तो अनुपयुक्त न छोई शके. जे अनुपयुक्त छे तो ज्ञाता न छोई शके. तेथी आगमथी द्रव्यावश्यक छे नही. (सू.१५) आनी वृत्तिनो सारभूत अर्थ आवो छे— 'आमां आ रउस्य छे- आवश्यक शास्त्रनो ज्ञाणकार पस छाल तेमां अनुपयुक्त अेवो जव आगमथी द्रव्यआवश्यक छे अेवुं पछेलां निर्णीत थई यूक्युं छे. पस आ शब्दादि नयो आ वात स्वीकारता नथी, कारस के जे आवश्यकशास्त्रने ज्ञासे छे तो अनुपयुक्त शी रीते छोई शके ? जे अनुपयुक्त छे, तो ज्ञासे छे.... अेम शी रीते कही शकाय ? कारस के ज्ञान उपयोगरूप छोय छे. वणी आगमना कारसभूत छोवाथी देछादिने आगम तरीके जे क्हा छे ते पस औपचारिक छोवाथी आ नयो मानता नथी. कारस के शुद्ध नयरूप छोवाथी तेओ मुख्य वस्तुने ज माने छे. माटे तेओना मते द्रव्यआवश्यकनो असंभव छे.'

जे अही अेम कहुं छोट के 'अनुपयुक्त आत्मा द्रव्यरूप छोवाथी पर्यायार्थिकने अमान्य छे' तो अेवुं जर कही शकात के 'अे आत्मानो अनुपयोग अे पर्यायरूप छोवाथी पर्यायार्थिकने मान्य छे' परंतु अही

ત્વવસ્તુતયા તદસંમતત્વં કથિતં, અતોऽનુપયુક્તસ્ય જ્ઞાતુરિવ જ્ઞાતુરનુપ-
યોગસ્યાપ્યવસ્તુત્વાદેવ ન પર્યાયાર્થિકનયસંમતત્વમ્ ।

તદત્રેદં રહસ્યં— વિવક્ષિતકાલે દેવદત્તયજ્ઞદત્તૌ દ્વાવપ્યાવશ્યકે-
ऽનુપયુક્તાવેવ, તથાપિ યદીચ્છેત્ તદા દેવદત્તસ્યોપયોગઃ શક્યઃ, અધી-
તાવશ્યકત્વાદ્, યજ્ઞદત્તસ્ય તુ ન તથા, અનધીતાવશ્યકત્વાદ્ । તતશ્ચ
યજ્ઞદત્તજીવદ્રવ્યાપેક્ષયા દેવદત્તજીવદ્રવ્યે કશ્ચિદ્વિશેષો મન્તવ્ય એવ । સ
ચ જ્ઞાતૃત્વરૂપ એવ, તદન્યસ્યાત્રાનતિપ્રયોજનાત્ । તતશ્ચ વિવક્ષિતકાલે
દેવદત્તે જ્ઞાતૃત્વમનુપયોગશ્ચેતિ દ્વાવપિ સમ્ભવતઃ । પરન્તુ પર્યાયાણાં ક્ષણિ-
કત્વાદનુપયુક્તક્ષણયોર્દ્વયોર્મધ્ય એકસ્મિન્ જ્ઞાતૃત્વરૂપવિશેષાભ્યુપગમો-
ઽનાવશ્યક એવ । યોऽનુપયુક્તઃ ક્ષણઃ સ અનુપયુક્ત એવ, ‘યદીચ્છેત્
તદા...’ ઇત્યાદિકથનં તત્રાશક્યમેવ, ક્ષણાન્તરેऽસત્ત્વાત્ । તતશ્ચ
યદ્યુપયુક્તઃ, જ્ઞાતૈવ, યદ્યનુપયુક્તઃ, અજ્ઞાતૈવ । જ્ઞાતાઽનુપયુક્તશ્ચેત્ય-

તો અવસ્તુતાના કારણે અસંમતત્વ કહ્યું છે. એટલે આ નયોના મતે
અનુપયુક્તજ્ઞાતાની જેમ ‘જ્ઞાતાનો અનુપયોગ’ એ પણ અવસ્તુ જ હોવાથી
અસંમત જ છે. અહીં આવું રહસ્ય જણાય છે - વિવક્ષિતકાળે દેવદત્ત
અને યજ્ઞદત્ત બન્ને આવશ્યકમાં અનુપયુક્ત જ છે. છતાં જો ઈચ્છે તો
દેવદત્તનો ઉપયોગ શક્ય છે, કારણ કે એ આવશ્યકશાસ્ત્ર ભણેલો છે.
પણ એ રીતે યજ્ઞદત્તને શક્ય નથી, કારણ કે એ, એ ભણેલો નથી.
એટલે યજ્ઞદત્તની અપેક્ષાએ દેવદત્તમાં કંઈક વિશેષતા માનવી જ પડે છે.
અને એ પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાતૃત્વરૂપ જ છે. કારણ કે અન્ય કોઈપણ વિશેષતા
આ બાબતમાં ઉપયોગી નથી. એટલે વિવક્ષિતકાળે દેવદત્તમાં જ્ઞાતૃત્વ
અને અનુપયોગ આ બન્ને સંભવે છે. પણ પર્યાયો તો ક્ષણિક હોવાથી
બે અનુપયુક્તક્ષણોમાંથી એકમાં જ્ઞાતૃત્વરૂપ વિશેષતા માનવી જરૂરી
નથી. જે અનુપયુક્ત ક્ષણ છે તે અનુપયુક્ત જ છે. ‘જો ઈચ્છે તો..’
વગેરે કથન અહીં શક્ય જ નથી, કારણ કે ક્ષણાન્તરે એ રહેનાર જ
નથી, પછી ઈચ્છે કોણ ? તેથી જો ઉપયુક્ત છે તો જ્ઞાતા જ છે, જો

સ્યાસમ્ભવ એવ । અતઃ પર્યાયાસ્તિકનયાનાં મતે આગમતો દ્રવ્ય-
નિક્ષેપસ્યાસમ્ભવ એવ ।

તદેવં નૈગમાદીનાં દ્રવ્યાર્થિકનયાનાં ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સંમતા
ઇત્યર્થસ્યોક્તયા વ્યાખ્યયા 'નામાઈતિયં દવ્વટ્ઠિયસ્સ'... ઇત્યાદિભાષ્ય-
ગાથયાપિ પ્રાપ્યમાણત્વાત્ 'સેસા ઈચ્છંતિ સવ્વણિક્ખેવે' ઇત્યાદિ-
વચનેન સહ ન કોઽપિ વિરોધ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

નનુ વને ગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાયામેવં છિદ્યમાન-તક્ષ્યમાણ-
ઉત્કીર્યામાણલિખ્યમાનાદ્યવસ્થાયામપિ નૈકગમત્વાત્રૈગમો પ્રસ્થકં મન્યતે ।
વિભિન્નાસ્વવસ્થાસુ તેન મન્યમાનોઽયં પ્રસ્થકો દ્રવ્યપ્રસ્થકો વા ભાવ-
પ્રસ્થકો વેતિ ચેત્ ? ભાવપ્રસ્થક એવેતિ ગૃહાણ । ન ચ તેન મન્યમાન

અનુપયુક્ત છે, તો અજ્ઞાતા જ છે. જ્ઞાતા-અનુપયુક્તનો તો અસંભવ
જ છે. માટે પર્યાયાસ્તિક નયોના મતે આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપનો અસંભવ
જ છે.

આમ, 'નામાઈતિયં દવ્વટ્ઠિયસ્સ' એવી ભાષ્યગાથા (૭૫) ની
ઉપર કહી એવી વ્યાખ્યા દ્વારા નૈગમાદિ દ્રવ્યાર્થિક નયોને ચારે નિક્ષેપા
માન્ય છે એવો અર્થ મળી જતો હોવાથી 'સેસા ઈચ્છંતિ સવ્વણિક્ખેવે'
એવા વચન સાથે કોઈ વિરોધ રહેતો નથી, એ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન : સુધાર પ્રસ્થક માટે લાકડું લેવા જંગલમાં જાય છે. પછી
એ લાકડાને છેદવું-છોલવું-કોરવું.. વગેરે પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રસ્થક બનાવે છે.
નૈગમનય આ બધી અવસ્થામાં પ્રસ્થકત્વ માને છે. એટલે હજુ તો
વનગમનનું પ્રયોજનભૂત કાષ્ટ છે. ત્યારે પણ એને પ્રસ્થક તરીકે જુએ
છે.. ને પછી પછીની અવસ્થાઓમાં પણ એ રૂપે જુએ છે. આ જુદી
જુદી અવસ્થાઓમાં એ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકાર જે કરે છે, તે દ્રવ્યપ્રસ્થક
તરીકે કે ભાવપ્રસ્થક તરીકે ?

ઉત્તર : ભાવપ્રસ્થક તરીકે જ એમ જાણ.

શંકા : જેના પર પ્રસ્થક એવું નામ કોતરી દીધેલું છે તે આકુટિત-

આકુટિતનામા પ્રસ્થક એવ ભાવપ્રસ્થકઃ, તદન્યસ્તુ તત્કારણત્વાદ્ દ્રવ્યપ્રસ્થક એવેતિ વાચ્યમ્, તદન્યસ્મિન્નપિ તેન પ્રસ્થકત્વસ્ય દર્શનાત્, અન્યથાઽનેકદર્શનપ્રકારત્વાનુપપત્તેઃ । નનુ લોકે તત્ર પ્રસ્થકકારણત્વમેવ પ્રસિદ્ધં, ન તુ પ્રસ્થકત્વમિતિ ચેત્ ? સત્યં, અત એવ વ્યવહારનયસ્તત્ર મુખ્યતયા પ્રસ્થકકારણત્વમેવ વ્યવહરતિ, પ્રસ્થકત્વં તુ કદાચિત્ કારણે કાર્યોપચારાદેવ । પરન્તુ નાઽયં વ્યવહારઃ, અપિ તુ નૈગમઃ, તસ્ય તુ દર્શનમેવ યતોઽનેકપ્રકારમતો વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાઘવસ્થાયામપિ સ તત્ર દર્શનવિશેષેણ પ્રસ્થકત્વમેવ પશ્યતિ, અન્યથા નૈગમત્વાનુપપત્તેઃ । અયમ્ભાવઃ— યત્ર યદ્ ન દૃશ્યતે તત્રૈવ તદુપચર્યતે, ન હિ યત્રાપિત્વં સાક્ષાદુપલભ્યત એવ તત્ર વહ્નૌ તત્કદાચિદપ્યુપચર્યતે, કિન્તુ યત્ર તત્તો-
નામા પ્રસ્થક જ ભાવપ્રસ્થક છે. તે પૂર્વેના તો એના કારણભૂત હોવાથી દ્રવ્યપ્રસ્થક જ છે.

સમાધાન : આવું ન કહેવું, કારણ કે આકુટિતનામા પ્રસ્થક કરતાં અન્યમાં પણ એ પ્રસ્થકત્વને જ જોઈ રહ્યો છે. નહીંતર તો એનું અનેકદર્શનપ્રકારત્વ અસંગત થઈ જાય. અર્થાત્ એની દૃષ્ટિ જુદા જુદા અનેક પ્રકારની હોવી જે કહેવાયેલી છે તે અસંગત ઠરી જાય.

શંકા : વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠ વગેરેમાં લોક પ્રસ્થકકારણત્વ જ માને છે, નહીં કે પ્રસ્થકત્વ.

સમાધાન : બરાબર છે, માટે જ વ્યવહારનય એમાં મુખ્ય રીતે પ્રસ્થકકારણત્વનો જ વ્યવહાર કરે છે, પ્રસ્થકત્વનો તો ક્યારેક જ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કરે છે. પરંતુ આપણે વ્યવહારનયનો નહીં, નૈગમનયનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. તેને તો દર્શન જ (દૃષ્ટિ જ) અનેક પ્રકારનું હોવાથી વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ઠ વગેરે અવસ્થામાં પણ એ વિશેષપ્રકારની દૃષ્ટિથી પ્રસ્થકત્વ જ જુએ છે. નહીંતર તો એનું નૈગમત્વ જ અસંગત ઠરી જાય. આશય આ છે - જ્યાં જે ન દેખાતું હોય ત્યાં જ તેનો ઉપચાર સંભવે છે. જ્યાં અગ્નિપણું સાક્ષાત્ જોવા મળે છે તે

પલભ્યતે તત્રૈવ માણવકાદૌ તદુપચર્યતે । તતશ્ચૈતત્પર્યવસ્યતિ યદ્- યત્ર યદુપચરિતં મન્યતે તત્ર તત્રૈવ દૃષ્ટમિતિ । તસ્માદ્ વનગમનપ્રયોજની-ભૂતદાર્વવસ્થાદૌ યદિ પ્રસ્થકત્વમુપચરિતં મન્યેત નૈગમઃ, કેવલ આકુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થક એવ ચ તદનુપચરિતં યદિ મન્યેત, તદાઽઽ-કુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થક એવ તસ્ય પ્રસ્થકત્વદર્શનં, નાન્યત્ર વનગમનપ્રયોજ-નીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ કુત્રચિદપીત્યનિચ્છતાઽપિ મન્તવ્યમેવેત્યનેકે ગમા દર્શનપ્રકારા યસ્ય સ નૈગમ ઇતિ વ્યુત્પત્તિલભ્યસ્ય નૈગમત્વસ્યાનુપપત્તિઃ સ્પષ્ટૈવ ।

તદ્વારણાર્થ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ સર્વત્ર સ પ્રસ્થકત્વં પશ્યત્યેવેતિ મન્તવ્યમેવ । તતશ્ચ યદિ તદ્ દૃષ્ટમેવ તત્ર, તદા નોપચરિત-મિત્યપિ સ્પષ્ટમેવેતિ ન વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિર્દ્રવ્યપ્રસ્થકઃ । ન વા સ નામપ્રસ્થકઃ, અન્યાર્થસ્થિતસ્ય 'પ્રસ્થક'ઇતિ નામ્નઃ સઙ્કેતા-અગ્નિમાં અગ્નિત્વનો ક્યારેય પણ ઉપચાર થતો નથી. પરંતુ જ્યાં તે જોવા મળતું નથી તે માણવકાદિમાં જ તેનો ઉપચાર થાય છે. એટલે એવો નિયમ મળે છે કે જેનો જ્યાં ઉપચાર મનાય છે ત્યાં તે જોવા મળ્યું હોતું નથી. એટલે વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ઠાદિમાં નૈગમ જો પ્રસ્થકત્વને ઉપચરિત માનતો હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે એ ત્યાં પ્રસ્થકત્વ જોતો નથી. ને માત્ર આકુટ્ટિત નામવાળા પ્રસ્થકમાં જ અનુપચરિત પ્રસ્થકત્વ માનતો હોય તો ત્યાં જ એ પ્રસ્થકત્વનું દર્શન કરે છે એવો અર્થ થાય. અને તો પછી અનેક છે ગમ = દર્શનપ્રકારો જેના તે નૈગમ એવી વ્યુત્પત્તિથી મળતા નૈગમત્વની અસંગતિ થશે જ.

એ ન થાય એ માટે, વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ઠા અવસ્થા વગેરેમાં સર્વત્ર એ પ્રસ્થકત્વ જુએ જ છે એમ માનવું જ જોઈએ અને જો એ પ્રસ્થકત્વને જુએ જ છે, તો ત્યાં એ ઉપચરિત નથી એ પણ સ્પષ્ટ જ છે અને તેથી એવા કાષ્ઠાદિ દ્રવ્યપ્રસ્થક નથી. વળી એ નામપ્રસ્થક પણ નથી, કારણ કે (૧) અન્યાર્થમાં રહેલા પ્રસ્થકનામનો એમાં સંકેત થયો

ભાવાત્, યેન દર્શનવિશેષેણ સ પ્રસ્થકતયોચ્યતે તેન ચ તસ્ય પર્યાયાભિધેયત્વાદિતિ । નાપિ ચ સ્થાપનાપ્રસ્થકઃ, તદર્થશૂન્યત્વેઽપિ પ્રસ્થકાભિપ્રાયત્વેન યત્સ્થાપિતત્વં, તસ્યાભાવાત્ । તતશ્ચ પારિશેષ્યાત્ તાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ સ ભાવપ્રસ્થક ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

નનુ યો ભાવનિક્ષેપસ્તસ્ય નિક્ષેપચતુષ્ટયમયત્વં પૂર્વગ્રન્થેષ્વત્ર ચોક્તં, તતશ્ચ યદિ સર્વાસ્વવસ્થાસુ સ ભાવનિક્ષેપસ્તદા નિક્ષેપચતુષ્ટયમયત્વમપિ તત્ર મન્તવ્યમેવેતિ ચેત્ ? કઃ કિમાહ ? તત્તત્ર મન્યત એવ । તથાહિ-યસ્યામવસ્થાયાં યેન દર્શનવિશેષેણ સ ભાવપ્રસ્થકસ્તેન દર્શનેન સ પ્રસ્થકતયોચ્યત એવેતિ સ નામપ્રસ્થકઃ । તથા યતઃ સ પ્રસ્થકઃ, અતસ્તસ્યાકૃતિરેવ પ્રસ્થકાકૃતિઃ, સા તુ તત્ર વર્તત એવેતિ સ સ્થાપનાપ્રસ્થકઃ । તસ્ય ચ સ્વોપાદાનકારણાભિન્નતયા સ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ ।

છે એવું છે નહીં. (૨) તથા જે પ્રકારની દૃષ્ટિથી એ પ્રસ્થક તરીકે જોવાઈ રહેલ છે તે દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ એ પર્યાયાભિધેય પણ છે જ. એમ, એ સ્થાપનાપ્રસ્થકરૂપ પણ નથી જ, કારણ કે તદર્થશૂન્ય પણ જે તેના અભિપ્રાયથી સ્થપાય એ જ સ્થાપનાનિક્ષેપરૂપ હોય છે, પ્રસ્તુતમાં એવું નથી. એટલે પારિશેષન્યાયે, બધી અવસ્થાઓમાં એ ભાવપ્રસ્થક જ છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા : જે ભાવનિક્ષેપ હોય તે ચારે નિક્ષેપમય હોય છે એવું પૂર્વના ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે ને આ ગ્રન્થમાં પણ તમે કહ્યું છે. એટલે જો સર્વઅવસ્થાઓમાં એ ભાવપ્રસ્થક છે તો ચારનિક્ષેપમય પણ એને માનવો જ પડશે.

સમાધાન : બરાબર છે, આમાં કોણ વાંધો બતાડે છે ? ચાર-નિક્ષેપમયતા માન્ય જ છે. તે આ રીતે, જે અવસ્થામાં જે દૃષ્ટિથી એ ભાવપ્રસ્થક છે તે દૃષ્ટિથી એ પ્રસ્થકરૂપે કહેવાય જ છે. માટે એ નામપ્રસ્થક છે. વળી એ પ્રસ્થક છે, માટે એની જે આકૃતિ હોય એ જ પ્રસ્થકાકૃતિરૂપ હોવાથી એ સ્થાપનાપ્રસ્થક પણ છે જ. વળી પોતાના ઉપાદાન કારણથી

સ ભાવનિક્ષેપતયા તુ સિદ્ધ એવ ।

નન્વનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તૌ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાઘવસ્થાયાં નૈ-
ગમાભિપ્રાયેણાપિ કારણે કાર્યોપચારાદેવ પ્રસ્થકત્વમુક્તમ્ । તથાહિ-
યદ્યપ્યત્ર પ્રસ્થકકારણભૂતકાષ્ટનિમિત્તમેવ ગમનં, ન તુ પ્રસ્થકનિમિત્તં,
તથાઽપ્યનેકપ્રકારવસ્ત્વશ્યુપગમપરત્વાત્ કારણે કાર્યોપચારાત્ તથાવ્ય-
વહારદર્શનાદેવમપ્યભિધત્તેઽસૌ 'પ્રસ્થકસ્ય ગચ્છામી'તિ, તં ચ કશ્ચિત્
છિન્દન્તં વૃક્ષમિતિ ગમ્યતે, પશ્યેદ્, દૃષ્ટ્વા ચ વદેત્- કિં ભવોશ્ચિન્તિ ?
તતઃ પ્રાક્તનાત્ કિશ્ચિદ્વિશુદ્ધનૈગમનયમતાનુસારી સન્નસૌ ભણતિ પ્રસ્થકં
છિન્દન્તિ, અત્રાપિ કારણે કાર્યોપચારાત્તથાવ્યવહારદર્શનાદેવ કાષ્ટેઽપિ
છિદ્યમાને 'પ્રસ્થકં છિન્દન્તી'ત્યુત્તરં, કેવલં કાષ્ટસ્ય પ્રસ્થકં પ્રતિ
કારણતાભાવસ્યાત્ર કિશ્ચિદાસન્નત્વાદ્વિશુદ્ધત્વં, પ્રાક્ પુનરતિવ્યવહારત્વાદ્
મલીમસત્વં, એવં પૂર્વપૂર્વપેક્ષયા યથોત્તરસ્ય વિશુદ્ધતા ભાવનીયા ।

અભિન્ન હોવાથી એ દ્રવ્યપ્રસ્થક છે. ને ભાવનિક્ષેપરૂપે તો એ સિદ્ધ છે જ.

શંકા : અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ટ વગેરે
અવસ્થામાં નૈગમના અભિપ્રાયે પણ કારણમાં કાર્યોપચારથી જ પ્રસ્થકત્વ
કહ્યું છે. તે આ રીતે— જો કે અહીં પ્રસ્થકના કારણભૂત કાષ્ટ માટે જ
ગમન છે. નહીં કે પ્રસ્થક માટે, તો પણ અનેક પ્રકારની વસ્તુનો સ્વીકાર
કરવામાં તત્પર હોવાથી, કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને તેવો વ્યવહાર
જોવા મળતો હોવાથી, એ એમ પણ કહે છે 'પ્રસ્થક માટે જાઉં છું.' વળી
એને કાષ્ટ છેદતો જોઈને કોઈ પૂછે છે, તું શું છેદે છે ? ત્યારે પૂર્વ કરતાં
કંઈક વિશુદ્ધ નૈગમનયમતને અનુસરીને એ કહે છે - પ્રસ્થક છેદું છું.
અહીં પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને એવો વ્યવહાર જોવા મળતો
હોવાથી કાષ્ટ છેદાતું હોવા છતાં પ્રસ્થક છેદું છું. એવો ઉત્તર આપે છે.
માત્ર કાષ્ટની પ્રસ્થક પ્રત્યે જે કારણતા છે તે કંઈક આસન્ન (= સમીપ)
હોવાથી વિશુદ્ધ નૈગમનય છે. પહેલાં ઘણું વ્યવધાન હોવાથી અશુદ્ધિ
હતી. એમ પૂર્વ-પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તરની વિશુદ્ધિ

इति । ततश्च भवन्निरूपणस्यानेन सह विरोध इति चेत् ? मैवं, तत्रोपचारस्य व्यवहारनयाभिप्रायेणैवोक्तत्वाद् । तथाहि— कारणे कार्यो-पचारात् तथाव्यवहारदर्शनादिति यदुक्तं तत्र, तत्र 'तथाव्यवहारदर्शनाद्' इत्युल्लेखो 'व्यवहारनयाभिप्रायोऽयं' इत्यभिव्यनक्त्येव, व्यवहारस्य व्यवहारनयाभिप्रायेण प्रवर्तमानत्वात् । तथा तत्र, 'अनेकप्रकारव-स्त्वभ्युपगमपरत्वादि'ति यदुक्तं, तद् नैगमनयाभिप्रायं स्पष्टं व्यनक्त्येव, 'अनुपचारेणाभ्युपगतानि वस्तून्येव वस्तुनः प्रकारत्वार्हाणी'ति नियमाद् । अयम्भावः- यस्य कस्यचिदपि वस्तुनो विभागप्रदर्शनवाक्ये उपचार-प्राप्तानि वस्तूनि नैव प्रोच्यन्ते । तृणजन्यः, अरणिजन्यः, मणिजन्य-श्चेत्येवमग्नौ त्रिविधे प्राप्यमाणे तद्विभागप्रदर्शनवाक्यं 'अग्निश्चतुर्विधः-तृणजन्यो, अरणिजन्यो, मणिजन्यो, माणवकश्चे'त्येवं न कदाचिद-

વિચારવી. એટલે તમારા નિરૂપણનો આ અધિકાર સાથે વિરોધ છે.

સમાધાન : તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે એ અધિકારમાં ઉપચાર જે કહ્યો છે તે વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે જ કહ્યો છે. તે આ રીતે - 'કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી.. કારણ કે તેવો વ્યવહાર જોવા મળે છે.' આવું જે ત્યાં કહ્યું છે તેમાં 'તેવો વ્યવહાર જોવા મળે છે' આવા શબ્દો, આ ઉપચાર વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી છે એવું સૂચવે જ છે, કારણ કે વ્યવહાર વ્યવહારનયને અનુસરીને થતો હોય છે. તથા ત્યાં 'અનેકપ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વાદ્ = અનેક પ્રકારની વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં તત્પર હોવાથી' એવું જે કહ્યું છે તે નૈગમનયના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત કરે જ છે, કારણ કે 'ઉપચાર વિના જ-મૌલિક રીતે મનાયેલી વસ્તુઓ જ મૂળવસ્તુના પ્રકાર તરીકે ગણી શકાય છે.' આવો નિયમ છે. આશય આ છે - કોઈપણ વસ્તુના વિભાગ-પ્રકાર કેટલા છે? એ દર્શાવનાર વાક્યમાં ઉપચારિત વસ્તુઓ ક્યારેય કહેવાતી નથી. તૃણજન્ય, અરણિજન્ય અને મણિજન્ય. આમ ત્રણ પ્રકારનો અગ્નિ જો મળે છે તો એના વિભાગ દર્શાવનાર વાક્ય- 'અગ્નિ ચાર પ્રકારે છે-

प्युच्यते, माणवकस्योपचारेणैवाग्नित्वात् । ननूपचारप्राप्तानि वस्तूनि किमिति प्रकारेषु न गण्यन्ते ? प्रकारेयत्ताया अनैयत्यापत्तेरिति गृहाण, उपचाराणां कारणे कार्यस्य-कार्ये कारणस्य-आधारे आधेयस्य-आधेये आधारस्येत्यादिरूपेणानियतत्वात् ।

ततश्च नैगमाभ्युपगतवस्तुनोऽनेके प्रकारा ये मन्तव्यास्तेऽनुपचरिता एव ग्राह्या इति स्थितम् । तस्मात् कारणे कार्योपचारात् तथाव्यवहार-दर्शनादित्यादि यदुक्तं तद्व्यवहारनयेनैवेत्यपि स्थितम् । नन्वेवं सति नैगमस्यानेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपरत्वप्रदर्शने व्यवहारनयाभिप्रेतस्य कथनं किमर्थम् ? शृणु— जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति णयवाया। जावइया नयवाया तावइया चेव परसमया ॥ (सम्मतितर्कप्रकरण ३/४७) त्ति वचनाद् नयवादानां वचनपथात्मकत्वं निश्चीयते। वचन-तृणजन्म, अरणिजन्म, मणिजन्म अने माणवक' आ रीते क्यारेय कडेवातुं नथी, कारण के माणवक उपचारथी ज अग्नि छे.

शंका : उपचारथी मणती वस्तुओ प्रकारमां केम गणाती नथी ?

समाधान : कारण के तो पछी प्रकारनी संप्यानी कोई नियम ज न रहे. ते पण अटला माटे के उपचार तो कारणमां कार्यनो, कार्यमां कारणनो... आधारमां आधेयनो, आधेयमां आधारनो.. आवी अधी रीते अनियत होय छे.

अटले नैगमे स्वीकारेला वस्तुना अनेक प्रकारो जे मानवाना छे ते अनुपचरित ज लेवाना होय छे अे नक्की थयुं. अटले, कारणमां कार्यना उपचारथी... केमके तेवो व्यवहार जेवा मणे छे अेम जे कह्युं छे ते व्यवहारनयथी ज कह्युं छे ते पण निश्चित थयुं.

शंका : नैगम अनेक प्रकारनी वस्तु माने छे.. अेवुं दर्शाववाना अधिकारमां व्यवहारनयने अत्मिप्रेत वात करवानी शी जइर ?

समाधान : सांभणो. 'जेटला वचनमार्ग छे तेटला ज नयवाए छे. जेटला नयवाए छे अेटला ज परसिद्धान्त छे. (सम्भति तर्कप्रकरण

પથાશ્ચ લોકે વિવિધેષુ પ્રસ્તાવેષુ યે વચનપ્રયોગા ભવન્તિ તદ્રૂપા એવ । લોકે ભવન્તો વચનપ્રયોગા એવ ચ વ્યવહાર ઉચ્યતે । તતશ્ચ લોકે યસ્ય યસ્ય વચનવ્યવહારસ્ય દર્શનં સ એવાભિપ્રાયાનુસારેણ વિવિધ-નયત્વેનોચ્યતે । અત એવ વિશેષગ્રાહિણો વ્યવહારનયસ્ય પ્રતિપક્ષભૂતસ્ય સામાન્યગ્રાહિણઃ સદ્ગ્રહનયસ્યાભિપ્રેતત્વેનાભિપ્રેતા યે ‘એગે આયા’ (સ્થા-નાંગ) इत्यादि वचनप्रयोगास्तेऽपि प्रस्ताववशाद् लोकव्यवहारे ये प्रयुज्यमानास्त एव ज्ञेयाः । तस्मात्प्रस्तुते नैगमनयनिरूपणेऽपि व्यवहाराभिप्रेतस्य कथनमिति ज्ञेयम् ।

નન્વેવં તુ ‘નિગમેષુ ભવો નૈગમઃ’ ઇતિ નૈગમનયલક્ષણં વ્યવહારેઽતિ-વ્યાપ્નુયાદિતિ ચેત્ ? ન, લોકે મુખ્યતયા યત્ર વિષયે યો વ્યવહારઃ પ્રવર્તતે તસ્યૈવ વ્યવહારેણ મુખ્યતયાઽભ્યુપગતત્વાત્ । અત્રેયં વ્યવસ્થા-લોકે યો યો વચનપ્રયોગઃ પ્રવર્તતે તત્રૈકઃ કશ્ચિત્ કસ્યચિદેકસ્ય

૩-૪૭). આવા વચનથી જણાય છે કે નયવાદો વચનમાર્ગરૂપ હોય છે. અને વચનમાર્ગો તો લોકમાં વિવિધ પ્રસ્તાવ દરમ્યાન જે વચનપ્રયોગો થાય છે તદ્રૂપ જ હોય છે. લોકમાં થતા વચનપ્રયોગો જ વ્યવહાર કહેવાય છે. તેથી લોકમાં જે જે વચનવ્યવહાર મળે છે તે જ અભિપ્રાય મુજબ જુદા-જુદા નયરૂપે કહેવાય છે. એટલે જ વિશેષનું ગ્રહણ કરનાર (= વિશેષગ્રાહી) વ્યવહારનયના પ્રતિપક્ષભૂત સંગ્રહનયને માન્ય ‘એગે આયા (સ્થાનાંગ)’ ઇત્યાદિ જે વચનપ્રયોગો છે તે, પ્રસ્તાવને અનુસરીને લોકવ્યવહારમાં જે વપરાય છે તે જ જાણવા. માટે પ્રસ્તુતમાં નૈગમના નિરૂપણમાં વ્યવહાર અભિપ્રેતનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

શંકા : ‘નિગમોમાં = જનપદમાં થયો હોય તે નૈગમ.’ આવું નૈગમનું લક્ષણ આ રીતે તો વ્યવહારનયમાં પણ અતિવ્યાપ્ત થશે.

સમાધાન : ના, એ અતિવ્યાપ્ત થતું નથી, કારણ કે જે વિષયમાં લોકમાં મુખ્ય રૂપે જે વ્યવહાર પ્રવર્તતો હોય તે જ વ્યવહારને પણ મુખ્યરૂપે (= ઉપચાર વિના) માન્ય હોય છે. અહીં આવી વ્યવસ્થા છે.

નયસ્ય, અન્યઃ કશ્ચિત્તદન્યસ્ય નયસ્ય, અપરશ્ચ કશ્ચિત્તદપરસ્ય નયસ્યેત્યેવં મુખ્યતયા- ઉપચારેણ વિનેત્યર્થઃ- અભિપ્રેતઃ । તત્ર યો બહુલતયા પ્ર- યુજ્યતે, યથા ‘મન્નસ્થા જનાઃ ક્રોશન્તિ’, સ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા- ડભિપ્રેતઃ, તદ્વિન્નાશ્ચ ક્વચિત્ કદાચિત્ પ્રયોજનવિશેષવશાત્પ્રયુજ્યમાનાઃ પ્રયોગાસ્તસ્યોપચારેણાભિપ્રેતાઃ, યથા ‘મન્નાઃ ક્રોશન્તિ’ ઇતિ । અત એવ ‘લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ’ ઇતિ તત્ત્વાર્થ- ભાષ્યવચનમ્ । અત્ર ‘લૌકિકસમઃ’ ઇત્યનેન વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા- ડભિપ્રેતોડર્થ ઉક્તઃ, ‘ઉપચારપ્રાયઃ’ ઇત્યનેન તૂપચારેણાભિપ્રેતોડર્થઃ, તયોઃ સમ્મીલનેન સ વિસ્તૃતાર્થો જાયત ઇતિ ‘વિસ્તૃતાર્થઃ’ ઇત્યનેન સૂચિતમિતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યવહારસ્યોપચારેણ સંમતાસ્તે હિ વચનપ્રયોગા અન્યાન્યનયસ્ય મુખ્યતયા સંમતાઃ । યથા, આત્મત્વજાતૌ સ્થિતમેકત્વં જાતિમત્યાત્મ- ન્યુપચર્ય કથ્યમાનઃ ‘એગે આયા’ ઇતિ વચનપ્રયોગો વ્યવહારસ્યોપચારેણ

લોકમાં જે જે વચનપ્રયોગ પ્રવર્તે છે તેમાં કોઈક કોઈ એક નયને, તો બીજો બીજાનયને.. વળી ત્રીજો ત્રીજા નયને.. મુખ્યરૂપે = ઉપચાર વિના માન્ય હોય છે. એમાં જે પ્રધાનરૂપે થતો હોય છે, જેમકે ‘માંચડા પરના લોકો અવાજ કરે છે,’ તે વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે માન્ય છે. આ સિવાય પણ ક્યારેય ક્યાંક વિશેષ પ્રયોજનથી થતા પ્રયોગો તેને ઉપચારથી માન્ય છે. જેમ કે ‘માંચડા અવાજ કરે છે’ એવો પ્રયોગ. એટલે જ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં આવું વચન છે કે— લૌકિકસમ ઉપચારબહુલ વિસ્તૃત- અર્થવાળો વ્યવહારનય છે. આમાં ‘લૌકિકસમ’ શબ્દ દ્વારા વ્યવહારને મુખ્યરૂપે માન્ય અર્થ કહ્યો છે, ‘ઉપચારપ્રાયઃ’ શબ્દ દ્વારા ઉપચાર વડે અભિપ્રેત અર્થ કહ્યો છે. અને આ બેને ભેગા કરવાથી એ વિસ્તૃતઅર્થવાળો બની જાય છે એ વાત ‘વિસ્તૃતાર્થ’ શબ્દ દ્વારા સૂચિત કરી છે. જે વચન પ્રયોગો વ્યવહારને ઉપચારથી માન્ય છે તે જ અન્ય-અન્ય નયને મુખ્યરૂપે માન્ય હોય છે. જેમ કે આત્મત્વજાતિમાં રહેલું એકત્વ જાતિમાનુ એવા આત્મામાં ઉપચાર કરીને કહેવાતો ‘એગે આયા’ એવો વચનપ્રયોગ

સંમતઃ, સઙ્ગ્રહસ્ય મુખ્યતયા સંમતઃ । (અત્ર સપ્રસંગ્ગ- અત્ર, 'આત્મ-ત્વજાતૌ સ્થિતમેકત્વં જાતિમત્યાત્મન્યુપચર્ય' ઇતિ યદુક્તં તદ્ યથા વ્યવહારનયાભિપ્રાયેણૈવ, ન તુ સઙ્ગ્રહાભિપ્રાયેણ, તેનાત્મન્યેકત્વસ્ય મુખ્યસ્યૈવ દર્શનાદુપચારાભાવાત્, તથૈવાનુયોગદ્વારવૃત્તૌ 'કારણે કાર્યો-પચારાત્ તથાવ્યવહારદર્શનાદ્' ઇતિ યદુક્તં તદ્વ્યવહારાભિપ્રાયેણૈવ, ન તુ નૈગમાભિપ્રાયેણેતિ સિધ્યત્યેવેતિ ।)

પ્રસ્થકવિષયે ચ યતો લોકે બહુલતયાઽઽકુદ્ધિતનામા પ્રસ્થકો હિ પ્રસ્થકત્વેન વ્યવહિયતે, અતઃ સ એવ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતઃ, વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિસ્તૂપચારેણૈવ । પરન્તુ નૈગમસ્તુ તાનપિ મુખ્યતયૈવ પ્રસ્થકત્વેન સ્વીકરોતિ । મુખ્યતયા સ્વીકાર એવ નૈકગ-મત્વેન નિગમેષુ ભવત્વેન વોચ્યતે, ન તૂપચારેણ સ્વીકારોઽપિ । અતો

વ્યવહારનયને ઉપચારથી માન્ય છે, સંગ્રહનયને મુખ્યરૂપે માન્ય છે. (એક સપ્રસંગવાત- અહીં, 'આત્મત્વજાતિમાં રહેલું એકત્વ જાતિમાન્ એવા આત્મામાં ઉપચાર કરીને...' એવું જે કહ્યું છે તે જેમ વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી જ છે, સંગ્રહનયના અભિપ્રાયથી નહીં, કારણ કે એ તો આત્મામાં મુખ્ય એકત્વ જ જોતો હોવાથી એના મતે ઉપચાર છે નહીં. એમ, અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં 'કારણમાં કાર્યોપચાર કરવાથી... કારણ કે તેવો વ્યવહાર જોવા મળતો હોવાથી..' એવું જે કહ્યું છે તે વ્યવહારના અભિપ્રાયથી જ કહ્યું છે, નહીં કે નૈગમના અભિપ્રાયથી.. એ વાત સિદ્ધ થાય જ છે.)

પ્રસ્થક અંગે લોકમાં ઘણુંખરું આકુદ્ધિતનામા પ્રસ્થક જ પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહાર કરાય છે, માટે એ જ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે સંમત છે. વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ટાદિ તો ઉપચારથી જ પ્રસ્થક તરીકે માન્ય છે. પરંતુ નૈગમ તો એ બધા કાષ્ટાદિને પણ મુખ્યરૂપે જ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે, કારણ કે આવો મુખ્યરૂપે સ્વીકાર જ નૈકગમરૂપે કે 'નિગમેષુ ભવાઃ' રૂપે કહેવાય છે, નહીં કે ઉપચારથી કરાતો એવો સ્વીકાર પણ.

ન વ્યવહારે નૈગમનયલક્ષણાતિવ્યાપ્તિરિતિ ।

નનુ ગમનોદ્દેશ્યભૂતદાર્વાદય: સર્વેઽપિ નૈગમસ્ય પ્રસ્થકતયા કારણે કાર્યોપચારમન્તરેણૈવ સંમતાસ્તદા 'વનગમનોદ્દેશ્યભૂતદાર્વાપેક્ષયા છિદ્ય-માનદાર્વાદિ: પ્રસ્થકં પ્રતિ કારણતાભાવસ્ય કિચ્ચિદાસન્નત્વાત્, તદભ્યુ-પગન્તુનૈગમસ્ય કિચ્ચિદ્વિશુદ્ધત્વં, તદપેક્ષયા વનગમનોદ્દેશ્યભૂતદારું પ્રસ્થ-કત્વેન પશ્યતો નૈગમસ્યાતિવ્યવહિતત્વાદ્ મલીમસત્વં, એવં પૂર્વપૂર્વપેક્ષયા યથોત્તરસ્ય વિશુદ્ધતા ભાવનીયા' इत्यर्थकमनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ यदुक्तं तत्कथमुपपद्येत ? भवन्निरूपणानुसारेण नैगमेन तत्र सर्वत्र प्रस्थक-कारणत्वस्यादर्शनात्, प्रस्थकत्वस्यैव दर्शनात् । ततश्च 'मूलं नास्ति कुतः शाखा' न्यायेन कारणत्वमेव नास्ति, कुत आसन्नकारणत्वादिकं कुतश्च विशुद्ध्यादिकमिति चेत् ? शृण्वत्रोत्तरम्—

सर्वप्रथमं नये शुद्धाशुद्धत्वं किमिति विचार्यते-प्रतिपक्षनयदृष्टेरंश-

માટે વ્યવહારનયમાં નૈગમનયના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી.

શંકા : ગમનોદ્દેશ્યભૂતકાષ્ટાદિ બધા જ જો નૈગમનયને, કારણમાં કાર્યના ઉપચાર વિના જ પ્રસ્થકરૂપે માન્ય છે, તો 'વનગમનોદ્દેશ્ય-ભૂતકાષ્ટાદિની અપેક્ષાએ છેદાતા કાષ્ટાદિની પ્રસ્થક પ્રત્યેની કારણતા કંઈક નજીકની હોવાથી તેને સ્વીકારનાર નૈગમ કંઈક વિશુદ્ધ છે, તેની અપેક્ષાએ વનગમનોદ્દેશ્યભૂતકાષ્ટાદિને પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારનાર નૈગમ અતિવ્યવહિત હોવાથી અશુદ્ધ છે. એમ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તરનૈગમની વિશુદ્ધિ વિચારવી.' આવા ભાવનું અનુયોગદ્વાર સૂત્રની વૃત્તિમાં જે કહ્યું છે તે શી રીતે સંગત ઠરશે ? કારણ કે તમારા જણાવ્યા મુજબ તો નૈગમ એ સર્વઅવસ્થામાં પ્રસ્થકની કારણતા જોતો જ નથી, પ્રસ્થકત્વ જ જુએ છે. તેથી 'મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા' ન્યાયે, કારણતા જ નથી, તો નજીકની કારણતા-દૂરની કારણતા વગેરે ક્યાંથી ને એને આધીન વિશુદ્ધિ વગેરે ક્યાંથી ?

સમાધાન : આના જવાબ માટે સર્વપ્રથમ નયમાં શુદ્ધત્વ-અશુદ્ધત્વ

તોડપિ સંમિશ્રણં યથા ન સ્યાત્તથા કેવલયા સ્વકીયયા દૃષ્ટ્યૈવ યદ્દર્શનં તત્ર તસ્ય નયસ્ય વિશુદ્ધતમત્વં વ્યવહિયતે । તથા યથા યથા પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટેરંશાઃ સંમિશ્રીભવન્તિ, તથા તથા તસ્ય નયસ્ય વિશુદ્ધિ-ર્હીયતે, અશુદ્ધિશ્ચ વર્ધતે ઇતિ વ્યવહિયતે । યથા સઙ્ગહાતીતિ સઙ્ગ્રહઃ । તતશ્ચ 'સદ્' ઇત્યેવં સત્તામહાસામાન્યેન સર્વેષાં સઙ્ગ્રાહિકા સદદ્વૈત-વાદિની દૃષ્ટિર્વિશુદ્ધતમઃ સઙ્ગ્રહ ઉચ્યતે । તસ્યાં ચ યથા યથા ભેદગ્રાહિણી દૃષ્ટિઃ સંમિશ્રીભવતિ તથા તથા વિશુદ્ધેર્હાસઃ, અશુદ્ધેશ્ચ વૃદ્ધિર્ભવતિ । અતો જીવત્વેન સર્વેષાં જીવાનાં સઙ્ગ્રાહિકાયાઃ સઙ્ગ્રહ-દૃષ્ટેર્ન વિશુદ્ધતમત્વં, અપિ તુ વિશુદ્ધતરત્વમેવ, સદદ્વૈતગ્રાહિદૃષ્ટ્યપેક્ષયા-ડશુદ્ધિશ્ચ, પુદ્ગલાદેરસઙ્ગ્રહાત્ । એવમેવ વિશુદ્ધત્વં, અશુદ્ધત્વં, અશુદ્ધતરત્વાદિકં ચ જ્ઞેયમ્ । તદેવં પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિસંમિશ્રણમ-

શું છે ? એ વિચારીએ. પ્રતિપક્ષભૂતનયદૃષ્ટિનું આંશિકપણ મિશ્રણ ન થાય એ રીતે માત્ર પોતાની દૃષ્ટિથી જ જે જોવું એમાં તે નયની વિશુદ્ધતમતા કહેવાય છે. પછી જેમ જેમ પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિના અંશો ભળતા જાય છે તેમ તેમ એ નયની વિશુદ્ધિ ઘટે છે, અશુદ્ધિ વધે છે. જેમ કે સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહનય. એટલે 'સત્' એ રીતે સત્તામહાસામાન્ય દ્વારા સર્વપદાર્થોનો સંગ્રહ કરનારી સદદ્વૈતવાદિની (= આ વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે સત્ છે, સત્ સિવાય બીજું કશું નથી... આવું કહેનાર) દૃષ્ટિ વિશુદ્ધતમ સંગ્રહ કહેવાય છે. એમાં જેમ જેમ (પદાર્થોની જુદાઈને દેખનાર) ભેદગ્રાહિણી દૃષ્ટિ ભળતી જાય છે તેમ તેમ વિશુદ્ધિની હાનિ ને અશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે જીવત્વરૂપે સર્વજીવોનો સંગ્રહ કરનાર 'એને આયા' રૂપ સંગ્રહદૃષ્ટિ વિશુદ્ધતમ નથી, પણ વિશુદ્ધતર છે, સદદ્વૈતગ્રાહી દૃષ્ટિ કરતાં અશુદ્ધ પણ છે, કારણ કે પુદ્ગલાદિનો સંગ્રહ કરતી નથી. આ જ રીતે ક્રમશઃ એ દૃષ્ટિનું વિશુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, અશુદ્ધતરત્વ.. વગેરે જાણવા, એટલે, પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિ ભળવી એ અશુદ્ધિ

શુદ્ધ્યાપાદકં, અશુદ્ધિશ્ચ સ્વવિશુદ્ધતમદૃષ્ટ્યપેક્ષયા ભવતીતિ નિશ્ચીયતે ।

પરંતુ નૈગમસ્ય ન કાપિ પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિરસ્તિ, સર્વાસામપિ દૃષ્ટીનાં તસ્ય સ્વકીયત્વાદિતિ કુતઃ પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિસંમિશ્રણસ્ય સમ્ભવઃ, કુતો વાઽશુદ્ધેઃ સમ્ભવઃ ? અપરઞ્ચ તસ્ય ન કાઽપ્યેકા નિયતા દૃષ્ટિર્યા વિશુદ્ધતમત્વેન વ્યપદેષ્ટું શક્યા । તતશ્ચાશુદ્ધ-શુદ્ધ-શુદ્ધતરત્વાદિકં કિંરૂપં કથં વા સમ્ભવતીતિ પ્રશ્નઃ સમુદ્ભવત્યેવ ।

અત્રેદમસ્મત્પરિશીલિતમુત્તરમ્— યતો નૈગમસ્ય ન કાપિ નિયતા દૃષ્ટિર્યામપેક્ષ્ય વિશુદ્ધિઃ શક્યવ્યવહારા સ્યાત્, એવં ન કાપિ પ્રતિપક્ષભૂતા દૃષ્ટિર્યામપેક્ષ્યાશુદ્ધિઃ શક્યવ્યવહારા સ્યાદિત્યતઃ કસ્યચિદપ્યન્યસ્યૈવ નયસ્યાપેક્ષયા શુદ્ધચશુદ્ધિવ્યવહારઃ કર્તવ્યઃ સ્યાત્ । અન્યેષુ ચ નયેષુ સામાન્યતયા વ્યવહારનય એવ યતઃ શુદ્ધચશુદ્ધ્યાદેર્વ્યવહાર્તા, અતસ્ત-

લાવનાર છે. તથા અશુદ્ધિ પોતાની વિશુદ્ધતમદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આવે છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

પણ, નૈગમને કોઈ પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિ છે નહીં, કારણ કે બધી જ દૃષ્ટિઓ એની પોતાની જ છે. તેથી પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિ ભળવાનો સંભવ પણ ક્યાં ? ને અશુદ્ધિનો સંભવ પણ ક્યાં ? વળી એની કોઈ એક એવી નિયત દૃષ્ટિ પણ છે નહીં જેને વિશુદ્ધતમ કહી શકાય. એટલે, અશુદ્ધત્વ-શુદ્ધત્વ-શુદ્ધતરત્વ વગેરે કેવા સ્વરૂપના હોય ? ને શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? વગેરે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય જ છે.

આ પ્રશ્નનો મેં વિચારેલો જવાબ-નૈગમની કોઈ એક નિયત દૃષ્ટિ છે નહીં જેની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધિ કહી શકાય.. ને કોઈ પ્રતિપક્ષભૂત દૃષ્ટિ છે નહીં જેની અપેક્ષાએ અશુદ્ધિનો વ્યવહાર થઈ શકે.. માટે કોઈક અન્ય નયની અપેક્ષાએ જ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો વ્યવહાર કરવો પડે છે. અન્ય નયોમાં તો સામાન્ય રીતે વ્યવહારનય જ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ વગેરેનો વ્યવહાર કરનાર છે, માટે તેની અપેક્ષાએ જ તે વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એવા

મપેક્ષ્યૈવ તદ્વ્યવહારઃ કર્તવ્યમિત્યભિપ્રાયેનાત્રાનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્ત્યધિકારે સ વ્યવહારનયમપેક્ષ્ય કૃતમિતિ પ્રતિભાતિ । અત એવ વ્યવહારનયસ્યા-કુદ્ધિતનામાનં પ્રસ્થકં પ્રસ્થકત્વેન સ્વીકુર્વન્ યોઽભિપ્રાયસ્તસ્યૈવાભ્યુ-પગન્તા નૈગમોઽત્ર વિશુદ્ધતમત્વેન પ્રતિપાદિતઃ । યસ્તુ તસ્માદ્ દૂર-દૂરતરાદ્યવસ્થાયા ગ્રાહકઃ સ અશુદ્ધ-અશુદ્ધતરાદિત્વેન કથિતઃ ।

નનુ વ્યવહારનય આકુદ્ધિતનામાનં પ્રસ્થકમેવ પ્રસ્થકતયા સ્વી-કરોતીત્યેવં કિમિતિ પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદ્યતે યાવદનુયોગદ્વારસૂત્રે તદ્વૃત્તૌ ચ નૈગમાતિદેશેન તસ્યાપિ સર્વાસ્વવસ્થાસુ પ્રસ્થકત્વસ્વીકારસ્યોક્તત્વાત્ । તથાહિ— એવમેવ વ્યવહારસ્સવિત્તિ (સૂ.૪૭૪) તદ્વૃત્તૌ— એવમેવ વ્યવહાર-સ્યાપીતિ, લોકવ્યવહારપ્રાધાન્યેનાયં વ્યવહારનયઃ, લોકે ચ પૂર્વોક્તાવ-સ્થાસુ સર્વત્ર પ્રસ્થકવ્યવહારો દૃશ્યતેઽતો વ્યવહારનયોઽપ્યેવમેવ પ્રતિપદ્યત

અભિપ્રાયથી અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિના આ અધિકારમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એ કરેલો જણાય છે. એટલે જ વ્યવહારનયનો આકુદ્ધિતનામા પ્રસ્થકને પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારવાનો જે અભિપ્રાય છે તેને સ્વીકારનાર નૈગમને જ અહીં વિશુદ્ધતમ તરીકે જણાવેલ છે. જે એનાથી દૂર-અધિકદૂર વગેરે અવસ્થાના ગ્રાહક છે તેને અશુદ્ધ-અશુદ્ધતર વગેરેરૂપે કહેલ છે.

શંકા : વ્યવહારનય આકુદ્ધિતનામા પ્રસ્થકને જ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે એવું તમે કેમ વારંવાર કહો છો ? કારણકે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં અને તેની વૃત્તિમાં નૈગમના અતિદેશથી તે પણ સર્વ અવસ્થાઓમાં એને પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે એમ જણાવ્યું જ છે. તે આ રીતે— ‘આ જ પ્રમાણે વ્યવહારનો મત પણ જાણવો.’ (સૂ.૪૭૪) વળી એની વૃત્તિમાં— આ જ પ્રમાણે વ્યવહાર અંગે પણ જાણવું. લોકવ્યવહારને પ્રધાન કરનાર હોવાથી આ વ્યવહારનય છે. અને લોકમાં તો પૂર્વોક્ત બધી અવસ્થાઓમાં પ્રસ્થકનો વ્યવહાર દેખાય છે. માટે વ્યવહારનય પણ આવું જ માને છે.

इति भावः । नयरहस्येऽपि 'व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः' इत्युक्तमिति चेत् ? सत्यं, व्यवहारस्यापि सर्वत्र तत्संमतमेव, परन्त्वाकुट्टितनामनि प्रस्थकेऽनुपचारेण तदन्यत्र तूपचारेण स तत्स्वीकरोतीति मन्तव्यं, अन्यथा (१) लोकव्यवहारप्रधानत्वहानेः, लोके प्रयोजन-प्रकरण-विशेषाद्यपेक्षाया अभावे सामान्यतयाऽऽकुट्टितनामन्येव प्रस्थकत्व-व्यवहारदर्शनात्, तथा (२) प्रागुक्तदिशा व्यवहारनयेऽपि नैकगमत्वा-पत्तेश्चेति । अत एवागमबोधितार्थानुसन्धानदशायां व्युत्पन्नलोकस्य 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति व्यवहारदर्शनेऽपि लोके सामान्यतया तद्व्य-वहारस्यादर्शनात् 'कृष्णो भ्रमरः' इति व्यवहारस्यैव च दर्शनात् 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति वाक्यस्य व्यवहारनयाननुरोधित्वमिति प्रपञ्चितं नयरहस्ये न्यायविशारदैः श्रीमद्यशोविजयवाचकपुङ्गवैः । तदेवं व्यवहारनयस्यो-

એમ અર્થ જાણવો. નયરહસ્યમાં પણ 'વ્યવહાર અંગે પણ આ જ રીત જાણવી' એમ કહ્યું છે.

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. વ્યવહારનયને પણ બધી અવસ્થામાં એ માન્ય જ છે. પણ, આકુટ્ટિતનામા પ્રસ્થકમાં તે ઉપચાર વગર માન્ય છે, અને એ સિવાયમાં એ ઉપચારથી માન્ય છે. એમ માનવું જરૂરી છે, નહીંતર (૧) વ્યવહારનયની લોકપ્રધાનતા જે છે તે હણાઈ જશે. કારણ કે જ્યારે કોઈ વિશેષ પ્રકારનું પ્રયોજન-પ્રકરણ વગેરે ન હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે લોકમાં આકુટ્ટિતનામવાળા પ્રસ્થકનો જ પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહાર થાય છે, વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ટાદિનો નહીં. તથા (૨) આગળ જણાવી ગયા મુજબ વ્યવહારનયમાં પણ નૈકગમત્વ = અનેક પ્રકારની દૃષ્ટિ હોવાની આપત્તિ આવશે. આવી આપત્તિ ન આવે એ માટે બાકીની અવસ્થામાં એ ઉપચારથી સ્વીકારે છે, એમ માનવું જ જોઈએ. એટલે જ 'ન્યાયવિશારદ વાયકપુંગવ શ્રીમદ્ યશો-વિજયજી મહારાજે નયરહસ્યમાં નીચેની વાતનો વિસ્તાર કર્યો છે. 'બાદરસ્કંધોમાં પાંચે વર્ણ વગેરે હોય છે' આવી આગમમાં કહેલી વાતનું

પચારમન્ત્રેણ પ્રસ્થકત્વં યત આકુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થક એવ સંમતમતોડ્ર પુનઃ પુનસ્તત્પ્રતિપાદનમિતિ ધ્યેયમ્ ।

નન્વધુનાડ્યેક પ્રશ્નોડવતિષ્ઠતે । સ ચાયં-લોકો વનગમનોદ્દેશ્યભૂતે કાષ્ઠે કાષ્ઠત્વમેવ પશ્યતિ, ન તુ પ્રસ્થકત્વં, તથાપિ તત્કારણતયા કારણે કાર્યોપચારાત્ પ્રસ્થકત્વં વ્યવહરતિ । નૈગમનયસ્તુ તત્ર પ્રસ્થ-કત્વમેવ પશ્યતિ વક્તિ ચેતિ કથં વક્તું પાર્યતે ? પ્રસ્થકાદતિદૂરે-ડતિવ્યવહિતે કાષ્ઠાદૌ પ્રસ્થકત્વદર્શનસ્ય સ્વપ્નેડપ્યસમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ પ્રસ્થકાભિલાષાયાઃ પ્રાબલ્યે તદ્દર્શનસ્ય સમ્ભવાત્ । અયમ્ભાવઃ— મૃદ્દ્રવ્યાદન્તરાડન્તરોત્પદ્યમાનાસુ મૃત્પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસ-

અનુસંધાન હોય ત્યારે આગમના જાણકાર લોકમાં 'ભમરો પાંચ વર્ષવાળો હોય છે' એવો વ્યવહાર જોવા મળતો હોવા છતાં લોકમાં સામાન્યરીતે તે વ્યવહાર જોવા મળતો ન હોવાથી અને 'ભમરો કાળો હોય છે' એવો જ વ્યવહાર જોવા મળતો હોવાથી 'ભમરો પાંચવર્ષવાળો હોય છે' એવું વાક્ય વ્યવહારનયને અનુસરીને બોલાયેલું કહેવાતું નથી, અર્થાત્ એ વાક્ય વ્યવહારનયને (મુખ્યરૂપે) સંમત નથી.

આમ, આકુટ્ટિતનામા પ્રસ્થક જ વ્યવહારનયને વિના ઉપચાર માન્ય છે, માટે અહીં એવો ઉલ્લેખ પુનઃ પુનઃ કર્યો છે, એ જાણવું.

શંકા : હજુ એક પ્રશ્ન બાકી રહે છે. તે આ-લોક, વનગમનોદ્દેશ્ય-ભૂત કાષ્ઠમાં કાષ્ઠત્વ જ જુએ છે, પ્રસ્થકત્વ નહીં. છતાં, એ પ્રસ્થકના કારણભૂત હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહાર કરે છે. તો નૈગમનય એમાં પ્રસ્થકત્વને જ જુએ છે ને કહે છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે પ્રસ્થકઅવસ્થાથી ઘણા દૂર - ઘણા વ્યવધાનવાળા એવા કાષ્ઠાદિમાં પ્રસ્થકત્વનું દર્શન સ્વપ્નમાં પણ સંભવતું નથી.

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. છતાં પ્રસ્થક-પ્રસ્થકની રટણા પ્રબળ હોય ત્યારે તેવું દાર્શન કાષ્ઠાદિમાં સંભવે છે. આશય આ છે -

કોશાદિકાસુ કાર્યકોટિષુ નિરપેક્ષતયા ઘટાભિલાષયુક્તતયા ચ કુમ્ભકારો મૃત્પિંડ-શિવકાદિવિધાનકાલેઽપિ 'મૃત્પિંડં કરોમી'ત્યાદિકં તુ નૈવ સંવેદયતિ, કિન્તર્હિ ? 'ઘટં કરોમી'ત્યેવ સંવેદયતિ । મૃત્પિંડાદિકમપિ ઘટતયૈવ સંવેદયતીત્યર્થઃ । શિલ્પકારોઽપિ પાષાણે મૂર્તિમેવ સાક્ષાત્ક-રોતિ-પૂજ્યભાવં ચ પ્રદર્શયતિ । તથૈવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્ । પ્રસ્થકા-ભિલાષાયાઃ પ્રાબલ્યે તત્ર કાષ્ટત્વસ્ય-પ્રસ્થકકારણત્વસ્ય ચ સંવેદનં વિનૈવ સાક્ષાત્ પ્રસ્થકત્વસંવેદનં સમ્ભવતીત્યર્થઃ ।

તદેવં નૈગમનયસ્ય ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સંમતા ઇતિ પ્રતિપા-દિતમ્ । અધુના સદ્ગ્રહનયાવસરઃ । અસ્યાપિ ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સંમતાઃ ।

અત્ર કેચિત્-નાયં સ્થાપનામિચ્છતિ, સદ્ગ્રહપ્રવણેનાનેન નામ-

કુંભારને માટી દ્રવ્યમાંથી વચ્ચે વચ્ચે ઉત્પન્ન થનાર પિંડ-શિવક-સ્થાસ-કોશ વગેરે કાર્યશ્રેણિની અપેક્ષા ન હોવાથી અને ઘડાની અપેક્ષા હોવાથી પિંડ-શિવકાદિ બનાવી રહ્યો હોય ત્યારે પણ 'હું પિંડ બનાવું છું' એવું સંવેદન હોતું નથી, પણ 'ઘડો બનાવી રહ્યો છું' એવું સંવેદન હોય છે, અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિનું પણ ઘડારૂપે જ સંવેદન હોય છે. શિલ્પી પણ પાષાણમાં મૂર્તિને જ જુએ છે ને એને અનુસરીને જ પૂજ્યભાવ પણ દેખાડે જ છે. એ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ જાણવું. પ્રસ્થકની અભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે તે કાષ્ટાદિમાં કાષ્ટત્વ કે પ્રસ્થકકારણત્વના સંવેદન વિના જ સાક્ષાત્ પ્રસ્થકત્વનું સંવેદન સંભવે છે.

આમ નૈગમનયને ચારે નિક્ષેપા માન્ય છે, એ જણાવ્યું. હવે સંગ્રહનયનો અવસર છે. એને પણ ચારે નિક્ષેપ માન્ય છે. અહીં કેટલાક શંકા કરે છે.

શંકા : સંગ્રહનય સ્થાપનાનિક્ષેપ માનતો નથી, કારણ કે સંગ્રહ કરવામાં કુશળ એ નામનિક્ષેપમાં જ સ્થાપનાનો પણ સમાવેશ કરી દે છે.

નિક્ષેપ એવ સ્થાપનાયા ઉપસદ્ગ્રહાત્ । ન ચ કેન ધર્મેણ તદુપસદ્ગ્રહ
 इति वाच्यं, तदर्थशून्यत्वधर्मेण तदुपसदग्रहस्य सम्भवादिति । ते न
 विचारचतुरधियो देवानाम्प्रियाः, द्रव्यनिक्षेपस्याप्यनतिरेकप्रसङ्गात्,
 तस्यापि तदर्थशून्यत्वात् । किञ्च यदृच्छयैव केनचित् सामान्यधर्मेण
 सद्ग्रहस्वीकारे तु नाम्नोऽपि भावसम्बद्धत्वेन सामान्यधर्मेण द्रव्येऽन्त-
 र्भावसम्भवान्नामनिक्षेपस्याप्यस्वीकार्यत्वापत्तिः । न च द्रव्यं परिणा-
 मितया भावसम्बद्धं, नाम तु वाच्यवाचकभावेनेत्यस्ति विशेष इति
 वाच्यं, तर्हि स्थापनाया अपि तुल्यपरिणामतया भावसम्बद्धत्वात् किं
 न नाम्नो विशेष इति पर्यालोचनीयम् । अधिकं नयरहस्ये द्रष्टव्यम् ।
 व्यवहारनयोऽपि द्रव्यार्थिकतया सकलनिक्षेपाभ्युपगमपर एव ।

પ્રશ્ન : કયા સમાનધર્મથી એ સમાવેશ કરશે ?

ઉત્તર : તદર્થશૂન્યત્વ ધર્મથી.

સમાધાન : આવું કહેતા તમે વિચાર્યતુર જણાતા નથી. કારણ કે આ રીતે તો દ્રવ્યનિક્ષેપનો પણ નામમાં જ સમાવેશ થઈ જશે. તે પણ એટલા માટે કે એ પણ તદર્થશૂન્ય છે જ. વળી ઈચ્છામુજબ કોઈપણ સમાનધર્મથી આ રીતે સંગ્રહ માનવામાં તો નામનો પણ અસ્વીકાર માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ભાવસમ્બદ્ધત્વરૂપ સમાનધર્મથી એનો પણ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં સમાવેશ સંભવિત છે.

શંકા : દ્રવ્યનિક્ષેપ તો પરિણામિકારણરૂપે ભાવસંબદ્ધ હોય છે જ્યારે નામ તો વાચ્યવાચકભાવસંબંધથી જ. આટલો ભેદ હોવાથી નામનો દ્રવ્યમાં સમાવેશ નહીં થાય.

સમાધાન : આ રીતે તો સ્થાપના કરતાં પણ નામનો ભેદ છે જ. સ્થાપનામાં સમાન આકાર, તદભિપ્રાય, ઉપાસના, ફળપ્રાપ્તિ વગેરે રૂપ સમાન પરિણામ હોય છે જે નામમાં હોતો નથી. આ અંગે અધિક વિચારણા નયરહસ્યમાં જોવી.

વ્યવહારનય પણ દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી બધા નિક્ષેપાઓનો સ્વીકાર

અયમપિ સ્થાપનાવર્જાસ્ત્રીન્નિક્ષેપાનિચ્છતીતિ કેચિત્, ન જાને તત્ર તેષાં ક આશયઃ ? ન હીન્દ્રપ્રતિમાયા ઇન્દ્રવ્યવહારો ન ભવતિ । નનુ સ ભવતિ, પરં ભ્રાન્ત એવેતિ ચેત્ ? ન, કેનચિદપિ પ્રમાણેન બાધાભાવાત્, ન હિ પશ્ચાદપિ કદાચિદપિ કસ્યચિદપિ શિષ્ટસ્ય 'નાડ્યમિન્દ્રઃ, અપિ તુ વાસુદેવઃ' ઇત્યાદિ બાધકં પ્રમાજ્ઞાનં ભવતિ । તથાપિ 'નાડ્યમિન્દ્રઃ, અપિ તુ તત્પ્રતિમા' ઇતિ પ્રમાજ્ઞાનં તુ ભવત્યેવેતિ ચેત્ ? તત્કિં નામન્યપિ તદ્વ્યવહારો ભ્રાન્ત એવ ? તત્રાપિ 'નાડ્યમિન્દ્રઃ, અપિ તુ તદાખ્યો દારક એવ' ઇતિ પ્રમાજ્ઞાનસ્ય સમ્ભવાત્ । તતશ્ચ યથેદં જ્ઞાનં ન નામ્નીન્દ્રત્વવ્યવહારસ્ય ભ્રાન્તત્વનિશ્ચાયકં, તથૈવ સ્થાપનાયામપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । નનુ નામાદિપ્રતિપક્ષવ્યવહારસાઙ્કર્યાન્નાયમસઙ્કીર્ણસ્થાપના-

કરે જ છે. જો કે આ નય પણ સ્થાપના સિવાયના ૩ નિક્ષેપાઓને સ્વીકારે છે એવું કેટલાક કહે છે. પણ એમાં તેઓનો શું આશય છે ? એ જણાતું નથી. ઈન્દ્રપ્રતિમાનો ઈન્દ્ર તરીકે વ્યવહાર નથી થતો એવું તો નથી જ.

શંકા : એ થાય છે, પણ ભ્રાન્ત થાય છે.

સમાધાન : ના, કારણ કે એને ભ્રાન્ત ઠેરવે એવું કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. પાછળથી પણ ક્યારેય પણ કોઈપણ શિષ્ટને 'આ ઈન્દ્ર નથી, પણ વાસુદેવ છે' વગેરેરૂપે બાધક એવું પ્રમાજ્ઞાન થતું નથી જ.

શંકા : 'આ કાંઈ ઈન્દ્ર નથી, પણ એની પ્રતિમા છે' આવું બાધક જ્ઞાન તો પાછળથી થાય જ છે ને ?

સમાધાન : તો શું નામ અંગેનો 'આ ઈન્દ્ર છે' એવો વ્યવહાર પણ ભ્રાન્ત છે ? ને તેથી નામનિક્ષેપ પણ વ્યવહારને અમાન્ય છે ? કારણ કે ત્યાં પણ 'આ ઈન્દ્ર નથી, પણ ઈન્દ્ર નામે બાળક છે' આવું પ્રમાજ્ઞાન સંભવે જ છે. એટલે જેમ આ જ્ઞાનને નામનિક્ષેપમાં થતા ઈન્દ્રત્વવ્યવહારનું બાધક માનતા નથી એમ સ્થાપના અંગે પણ જાણવું જોઈએ.

શંકા : નામાદિ પ્રતિપક્ષરૂપ નિક્ષેપના વ્યવહારની સાથે સાંકર્ષ

નિક્ષેપમિચ્છતીતિ ચેત્ ? ન, તથાસાઙ્કર્યાભાવાત્, સ્થાપનેન્દ્રે નામેન્દ્રાદીનાં વ્યવહારસ્યાનુપલમ્ભાત્ । તતશ્ચાર્ધજરતીયમેતદ્ યદુત વ્યવહારે લોકવ્યવહારાનુરોધિત્વં સ્થાપનાઽનભ્યુપગન્તૃત્વં ચેતિ ।

નનુ વ્યવહારનયો ગોપાલદારક-પ્રતિમાદિષ્વિન્દ્રત્વં યદ્વ્યવહરતિ, તદ્ મુખ્યં વોપચરિતં વેતિ ચેત્ ? ઇન્દ્રવ્યવહાર ઉપચરિતઃ, નામેન્દ્રત્વવ્યવહારો મુખ્ય ઇતિ મે મતિઃ । અત એવ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદૌ પ્રસ્થકત્વવ્યવહાર ઉપચરિતઃ, પ્રસ્થકત્વસ્ય મુખ્યસ્ય તત્રાભાવાત્, દ્રવ્યપ્રસ્થકત્વવ્યવહારો મુખ્યઃ, પ્રસ્થકકારણતાયા મુખ્યાયાસ્તત્ર સત્ત્વાત્ । તતશ્ચ સ્થાપનાયામપિ 'નાઽયમિન્દ્રઃ, અપિ તુ તત્પ્રતિમા' ઇતિ પ્રમાજ્ઞાનમિન્દ્રત્વવ્યવહાર ઉપચરિતત્વં ઠ્યાપયતિ, ન તુ ભ્રાન્તત્વમિતિ ।

હોવાથી સાંકર્થ વિનાના સ્થાપનાનિક્ષેપને વ્યવહારનય માનતો નથી.

સમાધાન : આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે સ્થાપનેન્દ્રમાં નામેન્દ્ર વગેરેનો વ્યવહાર જોવા મળતો નથી.

એટલે વ્યવહારનય લોકવ્યવહારને અનુસરનારો છે એવું એક બાજું કહેવું, અને વળી, 'એ લોકવ્યવહારને માન્ય એવા પણ સ્થાપનાનિક્ષેપને માનતો નથી' એમ કહેવું એ અર્ધજરતીયન્યાય છે.

શંકા : વ્યવહારનય ગોપાળપુત્ર-પ્રતિમા વગેરેમાં 'ઈન્દ્ર' તરીકેનો જે વ્યવહાર કરે છે તે મુખ્ય છે કે ઉપચરિત ?

સમાધાન : ઈન્દ્ર તરીકેનો વ્યવહાર ઉપચરિત જાણવો ને નામેન્દ્ર વગેરે રૂપે વ્યવહાર મુખ્ય જાણવો, એમ મને લાગે છે. એટલે જ વનગમન પ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠાદિમાં પ્રસ્થક તરીકેનો વ્યવહાર ઉપચરિત છે, કારણ કે એમાં મુખ્ય પ્રસ્થકત્વ છે નહીં, પણ દ્રવ્યપ્રસ્થક તરીકેનો વ્યવહાર મુખ્ય છે, કારણ કે પ્રસ્થકની કારણતા મુખ્ય રીતે (= અનુપચરિતપણે) ત્યાં રહેલી છે. એટલે જ સ્થાપનાનિક્ષેપ અંગે પણ 'આ ઈન્દ્ર નથી, પણ એની પ્રતિમા છે' આવું પ્રમાજ્ઞાન ઈન્દ્રત્વવ્યવહારને

તથા તદેવ પ્રમાજ્ઞાનં તત્ર સ્થાપનેન્દ્રત્વવ્યવહારે મુખ્યત્વં ઠ્યાપયતીતિ સ્પષ્ટમ્ ॥૧૮॥ તદેવં સર્વેષાં દ્રવ્યાર્થિકત્વેન નિર્વિવાદં સંમતા નૈગમાદ-યસ્ત્રયો નયા વિચારિતાઃ । અથ ઋજુસૂત્રં સ્વયં વિચારયન્નાહ-

ઋજુસૂત્રે વિવાદોઽથ દ્રવ્યં સ મન્યતે ન વા ?

સમાધૌ પ્રથમો જ્ઞેય આગમોક્તત્વહેતુના ॥૧૯॥

અથ ઋજુસૂત્રે = ઋજુસૂત્રવિષયે પૂર્વશાસ્ત્રેષુ 'સ દ્રવ્યં = દ્રવ્યનિક્ષેપં મન્યતે ન વે'તિ વિવાદો દૃશ્યતે । તત્ર સમાધૌ = સમાધાને = ઉત્તરે ઇતિ યાવત્ પ્રથમો વિકલ્પો જ્ઞેયઃ, 'સ દ્રવ્યનિક્ષેપં મન્યતે' ઇત્યુત્તરં જ્ઞેયમ્ । કુત ઇત્યાહ- આગમોક્તત્વહેતુના = અનુયોગદ્વારસૂત્રે તસ્ય તત્સહત્વસ્ય કથિતત્વાદિતિ । તથાહિ- *ઉજ્જુસુઅસ્સ ઇગો અણુવત્તો આગમતો ઇગં દવ્વાવસ્સયં, પુહત્તં નેચ્છઇત્તિ* (સૂ.૧૫) । તતશ્ચ યત આગમ એવ 'ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યાવશ્યકમિચ્છતિ' ઇત્યુક્તમતસ્તસ્ય દ્રવ્ય-

ઉપચરિત હોવો જણાવે છે, પણ બ્રાન્ત હોવો નહીં. વળી એ જ પ્રમાજ્ઞાન એ પ્રતિમામાં સ્થાપનેન્દ્ર તરીકેના વ્યવહારને મુખ્યરૂપે પણ ઠેરવે જ છે એ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૮॥ આમ, બધા પૂર્વપુરુષોને દ્રવ્યાર્થિક તરીકે નિર્વિવાદપણે માન્ય એવા નૈગમાદિ ત્રણ નયો વિચાર્યા. હવે ઋજુસૂત્રનયને સ્વયં વિચારતા ગ્રન્થકાર કહે છે-

ગાથાર્થઃ ઋજુસૂત્રનય અંગે પૂર્વશાસ્ત્રોમાં 'તે દ્રવ્યનિક્ષેપ માને છે કે નહીં?' એનો વિવાદ જોવા મળે છે. એમાં સમાધિ = ઉત્તર તરીકે આગમોક્તત્વહેતુથી પ્રથમવિકલ્પ જાણવો. એટલે કે એ દ્રવ્યનિક્ષેપ ઈચ્છે છે.

શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યનિક્ષેપસહ છે = દ્રવ્ય-નિક્ષેપને સ્વીકારે છે, એમ કહ્યું છે. તે આ રીતે- 'ઋજુસૂત્રનય એક અનુપયુક્તવક્તાને આગમથી એક દ્રવ્યાવશ્યકરૂપે સ્વીકારે છે. પણ પૃથક્ત્વ સ્વીકારતો નથી.' આમ જ્યારે આગમમાં જ 'ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યક

નિક્ષેપ: સંમત ઇતિ મન્તવ્યમેવેતિ ગાથાસદ્ધક્ષેપાર્થ: ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વયં— અંત્ર વિષયે નયરહસ્યાદા એવમર્થકં નિરૂપણં પ્રાપ્યતે- દ્રવ્યાર્થિકસ્ય ચત્વારો ભેદાઃ નૈગમઃ સદ્ગ્રહો વ્યવહારઃ ઋજુસૂત્રશ્ચેતિ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપ્રભૃતયઃ । ઋજુસૂત્રો યદિ દ્રવ્યં નાભ્યુપેયાત્તદા ‘ઉજ્જુસુઅસ્સ એગો...’ ઇત્યાદિસૂત્રં વિરુદ્ધ્યેત । ‘ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ ઇતિ લક્ષણપ્રાપ્તો વર્તમાનપર્યાયાધારાંશલક્ષણો દ્રવ્યાંશઃ, પૂર્વાપરપરિણામસાધારણોર્ધ્વતાસામાન્યલક્ષણો દ્રવ્યાંશઃ, સા-દૃશ્યાસ્તિત્વરૂપતિર્યક્સામાન્યલક્ષણો દ્રવ્યાંશશ્ચેત્યેતેભ્યસ્ત્રિભ્યો દ્રવ્યાં-શેભ્યઃ પર્યાયનયો નૈકમપિ મન્યતે । તતશ્ચ ઋજુસૂત્રસ્ય પર્યાયનયત્વે-ડનુયોગદ્વારસૂત્રગતમેતસૂત્રં કથમુપપાદનીયમ્ ? અતઃ ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યનય એવ । સ ચ ક્ષણિકદ્રવ્યવાદી સૂક્ષ્મઋજુસૂત્રઃ, તત્તદ્વર્તમાનપર્યાયાપત્રદ્રવ્ય-

સ્વીકારે છે’ એમ કહ્યું છે ત્યારે ‘એને દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે’ એમ માનવું જ જોઈએ. આ ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે. વિસ્તરાર્થ આવી જાણવો.

આ અંગે નયરહસ્ય વગેરે ગ્રન્થમાં આવા ભાવનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. -‘દ્રવ્યાર્થિકના ચાર ભેદ છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર’ આ પ્રમાણે શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ વગેરે કહે છે. ઋજુસૂત્રનય જો દ્રવ્યનિક્ષેપને ન સ્વીકારે તો ‘ઉજ્જુસુઅસ્સ એગો...’ વગેરે સૂત્રનો વિરોધ થશે. તે આ રીતે - દ્રવ્યના ત્રણ અંશ છે. (૧) ‘ગુણ-પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય’ આવી વ્યાખ્યા દ્વારા મળતો વર્તમાન પર્યાયના આધારરૂપ દ્રવ્યાંશ (૨) પિંડ-શિવક-સ્થાસાદિ પૂર્વાપર પરિણામોમાં સાધારણ એવું ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ. અને (૩) સમાનઅસ્તિત્વરૂપ તિર્યક્-સામાન્યાત્મક દ્રવ્યાંશ. પર્યાયનય તો આ ત્રણેમાંથી એક પણ દ્રવ્યાંશ માનતા નથી. એટલે ઋજુસૂત્રનય જો પર્યાયનય હોય તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ગ્રન્થના આ સૂત્રની સંગતિ શી રીતે થાય ? માટે, ઋજુસૂત્ર એ દ્રવ્યનય જ છે. એ જો ક્ષણિકદ્રવ્યને માનનાર હોય તો સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર છે અને તે તે વર્તમાન પર્યાયને પામેલા દ્રવ્યને

वादी स्थूलऋजुसूत्रश्चेत्येवं द्विविधः ।

‘ऋजुसूत्रवर्जास्त्रय एव द्रव्यार्थिकभेदाः’ इति तु तर्कवादिनां सिद्धसेनादीनां मतम् ।

द्रव्यार्थिकमते सर्वे पर्यायाः खलु कल्पिताः ।

तेष्वन्वयि च सद् द्रव्यं कुण्डलादिषु हेमवत् ॥

पर्यायार्थमते द्रव्यं पर्यायेभ्योऽस्ति नो पृथक् ।

यतैरर्थक्रिया दृष्टा नित्यं कुत्रोपयुज्यते ॥ इति द्रव्यार्थ-पर्यायार्थ-

नयलक्षणादतीतानागतपर्यायप्रतिक्षेपी ऋजुसूत्रः शुद्धमर्थपर्यायं मन्यमानः कथं द्रव्यार्थिकः स्याद् ? इत्येतेषामाशयः । अयम्भावः- स्वकार्य-साधकत्वेन स्वकीयस्यैव वस्तुन उपगमादस्य मतेन स्वकीयमेकमेव वस्तु सत् । तदन्यानि परकीयाणि सर्वाणि वस्तूनि यतोऽस्य मते-

माननार होय तो स्थूलऋजुसूत्र છે.. આમ એ બે પ્રકારે છે.

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ વગેરે તર્કવાદી આચાર્યભગવંતોનો મત એવો છે કે ઋજુસૂત્રસિવાયના નૈગમાદિ ત્રણ નયો જ દ્રવ્યાર્થિક છે. તે આ રીતે— દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે બધા પર્યાયો કાલ્પનિક છે. એ બધામાં, કુંડલાદિમાં જેમ સુવર્ણ અન્વય પામે છે. એમ અન્વય પામતું દ્રવ્ય એ પરમાર્થ સત્ છે. પર્યાયાર્થિક મતે દ્રવ્ય પર્યાયો કરતાં અલગ નથી, કારણ કે અર્થક્રિયા પર્યાયોથી જ થાય છે. નિત્ય એવું દ્રવ્ય તો ક્યાં ઉપયોગી છે ? (એટલે કે કોઈના પ્રત્યે અર્થક્રિયાકારી નથી.)

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયના આવા લક્ષણો પરથી જણાય છે કે અતીત અને અનાગત પર્યાયોનો નિષેધ કરનાર ઋજુસૂત્રનય શુદ્ધ અર્થપર્યાયને જ માને છે, પછી એ દ્રવ્યાર્થિક શી રીતે સંભવે ? આ આચાર્યોનો આવો અભિપ્રાય છે - સ્વકીય વસ્તુ એ જ ખરેખર વસ્તુ છે, કારણ કે સ્વકાર્યસાધક છે. આવી માન્યતા હોવાથી આ નયમતે એક સ્વકીય વસ્તુ જ સત્ છે. તે સિવાયની પરકીય સર્વવસ્તુઓ આના મતે અસત જ હોવાથી પૃથક્ત્વ અસંભવિત છે. જ્યારે પૃથક્ત્વ = વસ્તુઓમ

ડસન્ત્યેવાતઃ પૃથક્ત્વસ્યાસમ્ભવાન્નાસ્ય તિર્યક્સામાન્યલક્ષણદ્રવ્યાંશાભ્યુ-
પગમઃ । તથા સ્વકાર્યસાધકત્વેન વર્તમાનસ્યૈવ વસ્તુન ઉપગમાદસ્ય
મતેન વર્તમાનમેવ વસ્તુ સત્ । તદ્વિન્નાન્યતીતાનાગતાનિ સર્વાણિ વસ્તૂનિ
યતોડસ્ય મતેડસન્ત્યેવાતો નાસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યલક્ષણદ્રવ્યાંશાભ્યુપગમઃ ।
અત એવ નાસ્યાડસદ્ઘટિતભૂતભાવિપર્યાયકારણત્વરૂપદ્રવ્યત્વાભ્યુપગ-
મોડપિ । તથા ચ ‘ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય યત્કારણં તદ્ દ્રવ્યમ્’
ઇતિ વ્યાખ્યાપ્રાપ્તસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાપ્યસ્ય મતેડસમ્ભવ એવ ।

નન્વેવં સત્યનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય વિરોધ ઇતિ ચેત્ ? ન, અનુપયોગ-
દ્રવ્યાંશમાદાય તસ્યોપપત્તેઃ સમ્ભવાત્ । અયમ્ભાવઃ— ‘અનુપયોગો
દ્રવ્યં’ ઇતિવ્યાખ્યાપ્રાપ્તો યો દ્રવ્યનિક્ષેપસ્તમપેક્ષ્ય તત્સંમતત્વં નેયમ્ ।
નન્વેવમપિ દ્રવ્યનિક્ષેપાભ્યુપગમે તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ન,

અનેકત્વ છે જ નહીં, ત્યારે સાદૃશ્યાત્મક તિર્યક્સામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ પણ
શી રીતે સંભવે ? વળી, સ્વકીય પણ વર્તમાન વસ્તુ જ સ્વકાર્યસાધક
હોવાથી આના મતે એ જ પરમાર્થસત્ છે. એ સિવાયની અતીત-
અનાગત તો બધી વસ્તુઓ આના મતે અસત્ જ છે. માટે ઊર્ધ્વતા-
સામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ પણ શી રીતે સંભવે ? અને ભૂત-ભાવી પર્યાયો
જ જ્યારે અસત્ છે ત્યારે એની કારણતારૂપ દ્રવ્યાંશ પણ શી રીતે
સંભવે ? એટલે ‘ભૂત કે ભાવીનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય’ આવી વ્યાખ્યાનુસાર
દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ આના મતે સંભવતો નથી.

શંકા : આમ બધા દ્રવ્યાંશોનો જો આના મતે અસંભવ છે, તો
અનુયોગદ્વારના સૂત્રનો વિરોધ થશે જ.

સમાધાન : ‘અનુપયોગ એ દ્રવ્ય છે’ આવી વ્યાખ્યાથી મળતું દ્રવ્ય
સંભવિત હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી. અર્થાત્ ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’
આવી વ્યાખ્યાથી જે દ્રવ્યનિક્ષેપ મળે છે એની અપેક્ષાએ ઋજુસૂત્રને
દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે એવું જણાવનાર ઉક્તસૂત્રની સંગતિ કરવી.

શંકા : આ રીતે સંગતિ કરવામાં પણ એ દ્રવ્યાર્થિક તો બની જ

વર્તમાનોપયોગશૂન્યાવશ્યકપર્યાયે દ્રવ્યપદોપચારાત્ । વસ્તુતઃ સ પર્યાય એવ, તથાપિ યતસ્તત્રોપયોગશૂન્યત્વમતો ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’ ઇતિ લક્ષણં પુરસ્કૃત્ય તત્ર દ્રવ્યપદમુપચર્યત ઇતિ ભાવઃ । ન ચોપચારમાત્રેણ દ્રવ્યા-ર્થિકત્વમાપદ્યતે ।

અયમત્ર નયરહસ્યાદિગ્રન્થોક્તસ્ય સારઃ— શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાદીનાં મતે ઋજુસૂત્રનયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકતયા દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતૌ ન કોઽપિ પ્રશ્નઃ । શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂર્યાદીનાં મતે ઋજુસૂત્રનયસ્ય પર્યાયાર્થિકતયા વસ્તુતો દ્રવ્યનિક્ષેપોઽસંમત એવ । અનુયોગદ્વારસૂત્રં તુ વર્તમાનોપયોગશૂન્યાવશ્યકપર્યાયે દ્રવ્યપદમુપચર્ય સમાધેયમિતિ ।

અથાત્ર મત્પરિશીલનં— ‘દ્રવ્યાર્થિકનય’ ઇતિનામગતં દ્રવ્યપદં ગુણ-પર્યાયાધારલક્ષણેઽર્થે, યદ્બોધ્વતાસામાન્યલક્ષણેઽર્થે, યદ્વા તિર્યક્સામાન્ય-

જશે ને ? કારણ કે દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારી રહ્યો છે.

સમાધાન : વર્તમાન જે ઉપયોગશૂન્ય આવશ્યકપર્યાય, એમાં ‘દ્રવ્ય’ પદનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ વસ્તુતઃ તો એ પર્યાય જ છે, છતાં એમાં ઉપયોગશૂન્યત્વ હોવાથી ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’ ન્યાયે ‘દ્રવ્ય’ પદનો ઉપચાર કરાયો છે. અને આવા ઉપચારમાત્રથી કાંઈ એને જોનાર નયમાં દ્રવ્યાર્થિકત્વ આવી જતું નથી, માટે તમારી શંકા બરાબર નથી.

નયરહસ્ય વગેરે ગ્રન્થોમાં આ બધી જે ચર્ચા છે તેનો ટૂંકસાર આવો છે કે - શ્રીજિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ સ્વીકારે એમાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્રનય પર્યાયાર્થિક હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપને વસ્તુતઃ સ્વીકારતો નથી. અનુયોગદ્વારસૂત્રને વર્તમાન ઉપયોગશૂન્ય આવશ્યક પર્યાયમાં દ્રવ્યપદનો ઉપચાર કરીને સંગત કરવું.

આ અંગે મારું પરિશીલન આવું છે— ‘દ્રવ્યાર્થિકનય’ આવા શબ્દમાં રહેલ દ્રવ્યશબ્દ ગુણપર્યાયના આધારભૂત પદાર્થને જણાવવા માટે, અથવા

લક્ષણેઽર્થે इत्येवं त्रिष्वर्थेषु प्रयुज्यते । ‘द्रव्यनिक्षेप’ इति नामगतं ‘द्रव्य’-
 पदं भूतभाविभावकारणलक्षणैः यद्वाऽनुपयोगलक्षणैः प्रयुज्यते ।
 ततश्च प्रागुपदर्शितदिशैते द्वे अपि द्रव्यपदे विभिन्ने एवेति ऋजुसूत्रनयो
 यदि द्रव्यनिक्षेपं स्वीकुर्याद्, नैतावतैव तस्य पर्यायार्थिकत्वहानिः,
 द्रव्यार्थिकत्वापत्तिर्वाऽऽपादयितुं शक्या । ततश्च सम्मतितर्कप्रकरण-
 कारणां श्रीमतां सिद्धसेनदिवाकरसूरिप्रमुखानां मते ऋजुसूत्रनयस्य पर्या-
 यार्थिकत्वेऽपि द्रव्यनिक्षेपसहत्वे न कोऽपि दोषः, न वाऽनुयोगद्वारसूत्र-
 विरोधः। अन्यथा = वर्तमानपर्याये द्रव्यपदमुपचर्य तत्सूत्रोपपादने तु
 न्यायविशारदानामप्यस्वरस एव। तदुक्तं तैर्नयरहस्ये— द्रव्यनिक्षेपं ने-
 च्छत्ययमिति वादिसिद्धिसेनमतानुसारिणः, तेषामुक्तसूत्रविरोधः। न चोक्त

ઉર્ધ્વતાસામાન્ય રૂપ અર્થને જણાવવા માટે, અથવા તિર્યક્ સામાન્યરૂપ
 અર્થને જણાવવા માટે વપરાય છે. આમ એ દ્રવ્યપદ ત્રણ અર્થમાં આવે
 છે. જ્યારે ‘દ્રવ્યનિક્ષેપ’ એવા શબ્દમાં રહેલ ‘દ્રવ્ય’ પદ ભૂતકાલીન કે
 ભવિષ્યકાલીન ભાવના કારણરૂપ અર્થને જણાવવા માટે કે અનુપયોગરૂપ
 અર્થને જણાવવા માટે વપરાય છે. એટલે, આગળ જણાવી ગયો એ
 મુજબ આ બંને દ્રવ્યપદ જુદા જ છે. તેથી, ઋજુસૂત્રનય જો દ્રવ્યનિક્ષેપને
 સ્વીકારે, તો પણ એટલા માત્રથી કાંઈ એ પર્યાયાર્થિકરૂપે મટી જતો નથી
 કે દ્રવ્યાર્થિક બની જતો નથી. તેથી સમ્મતિતર્કપ્રકરણના રચયિતા શ્રીમદ્
 સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્ર પર્યાયાર્થિક હોવા
 છતાં એ દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે એમાં કોઈ દોષ નથી અને તેથી
 અનુયોગદ્વારના સૂત્રનો વિરોધ નથી. બાકી બીજી રીતે = વર્તમાનપર્યાયમાં
 દ્રવ્યપદનો ઉપચાર કરીને અનુયોગદ્વારના સૂત્રની સંગતિ કરવામાં તો
 ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્ યશોવિજયમહારાજની પણ અરુચિ છે. તેઓશ્રીએ
 નયરહસ્યમાં કહ્યું છે કે— આ = ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યનિક્ષેપ માનતો નથી
 એવો વાદીશ્રીસિદ્ધસેનસૂરિમહારાજના અનુયાયીઓનો મત છે, તેઓને
 ઉક્તસૂત્રનો વિરોધ થશે. ‘આ મતના પરિષ્કાર વખતે આ વિરોધનો

एवैतत्परिहार एतन्मतपरिष्कार इति वाच्यं, नामादिवदनुपचरितद्रव्य-
निक्षेपदर्शनपरत्वादुक्तसूत्रस्य तदनुपपत्तेरिति ।

ततश्चानुयोगद्वारस्यैवम्प्रकारा द्विविधा व्याख्या ज्ञेया— विशेषा-
वश्यकभाष्यकाराणां भगवतां जिनभद्रगणिकमाश्रमणानां मते- उपयोग-
शून्य आवश्यकस्य वक्ता जीव आगमतो द्रव्यावश्यकम्। श्रीमतां
सिद्ध-सेनदिवाकराणां मते— आवश्यकवक्तुर्जीवस्योपयोगशून्यावस्था-
लक्षणपर्याय आगमतो द्रव्यावश्यकमिति ।

ननु यथाऽनुपयोगद्रव्यांशमादाय मतद्वयेऽपि द्रव्यनिक्षेपः संमतः,
तथा कारणद्रव्यांशमादाय स संमतो नवेति ? संमत एवेति मे मतिः

परिहार (पर्यायिमां द्रव्यपट्टनो उपयार करवा वगेरे रूप) क्खो ज छे
ने' आवुं न क्खेवुं, कारण के अे सूत्र नामादि निक्षेपना अनुपचरित
स्वीकारनी जेम द्रव्यनिक्षेपना पण अनुपचरित स्वीकारने ज्ञाववाना
तात्पर्यवाणुं छे. माटे उपयार द्वारा अेना स्वीकाररूपे संगति करवी
असंगत छे.

એટલે, ઋજુસૂત્રને પર્યાયાર્થિક માનવામાં ઉક્તસૂત્રની અસંગતિ
માનવી ને પછી એને દૂર કરવા વિવિધ સંગતિઓ શોધવી એ બરાબર
નથી. પણ મૂળમાં એ સૂત્રની મેં જણાવ્યા મુજબ અસંગતિ છે જ નહીં,
કારણ કે બન્ને દ્રવ્ય શબ્દો અલગ-અલગ છે. અને તેથી અનુયોગદ્વારસૂત્રની
વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે બે રીતે જાણવી. વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર ભગવંત
શ્રી જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણના મતે - આવશ્યકનો ઉપયોગશૂન્યવક્તાજીવ
એ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક. શ્રીમદ્ સિદ્ધસેનદિવાકર સૂરિ મહારાજના
મતે - આવશ્યકના વક્તા જીવની ઉપયોગશૂન્ય અવસ્થારૂપ પર્યાય એ
આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક.

શંકા : જેમ અનુપયોગદ્રવ્યાંશની અપેક્ષાએ બન્ને મતમાં દ્રવ્યનિક્ષેપ
માન્ય છે એમ કારણદ્રવ્યાંશની અપેક્ષાએ એ માન્ય છે કે નહીં ?

સમાધાન : એ માન્ય છે જ એમ મને લાગે છે, કારણ કે

વિવક્ષિતક્ષણાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિક્ષણસ્યોપાદાનકારણત્વસમ્ભવાત્ । તત્ર
 યસ્ય મતે ઋજુસૂત્રસ્તં ક્ષણં દ્રવ્યરૂપં ગૃહ્ણીયાત્તસ્ય મતે ઋજુસૂત્રસ્ય
 દ્રવ્યાર્થિકત્વં, યસ્ય ચ મતે તં પર્યાયરૂપં ગૃહ્ણીયાત્ તસ્ય મતે તસ્ય
 પર્યાયાર્થિકત્વમ્ । ન ચ વર્તમાનક્ષણગ્રાહિણઃ ઋજુસૂત્રસ્ય મતેડતીત-
 ક્ષણસ્ય ખપુષ્પવદસત્ત્વાત્કારણત્વસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વસ્ય ચાસમ્ભવ ઇતિ
 વાચ્યં, વર્તમાને તસ્યાસત્ત્વેડપ્યવ્યવહિતપૂર્વક્ષણે તસ્ય સત્ત્વાત્ખપુષ્પ-
 તુલ્યત્વાભાવાત્ । યદા ચ સત્ત્વં તદા કારણત્વસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વસ્ય
 ચ સમ્ભવે દોષાભાવાત્ । અન્યથા વ્યવહારનયમતેડપિ સાધોર્દ્રવ્યદેવત્વા-
 ભાવપ્રસજ્ઞાત્, દેવાવસ્થાયાં સાધોરભાવાત્ । ન ચ વ્યવહારનયે દેવા-
 વસ્થાયાં સાધોઃ સાધુત્વેનૈવાભાવઃ, ન તુ જીવત્વેનાપિ । ઋજુસૂત્રમતે

વિવક્ષિતક્ષણને અવ્યવહિત એવી પૂર્વવર્તી ક્ષણ ઉપાદાનકારણ બનવી
 સંભવિત છે. એમાં જેના મતે ઋજુસૂત્ર તે ક્ષણને દ્રવ્યરૂપે જુએ છે તેના
 મતે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાર્થિક છે ને જેના મતે તેને પર્યાયરૂપે જુએ છે તેના
 મતે એ પર્યાયાર્થિક છે.

શંકા : વર્તમાનક્ષણગ્રાહી એવા ઋજુસૂત્રના મતે અતીતક્ષણ તો
 ખપુષ્પની જેમ અસત્ હોવાથી એમાં કારણતા કે દ્રવ્યનિક્ષેપતા પણ
 અસંભવિત છે.

સમાધાન : આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે વર્તમાનક્ષણે તે
 અસત્ હોવા છતાં અવ્યવહિતપૂર્વક્ષણે તો એ સત્ હતી જ, ને તેથી એ
 ખપુષ્પતુલ્ય નથી. જ્યારે એ સત્ હોય ત્યારે એમાં કારણત્વ ને દ્રવ્ય-
 નિક્ષેપત્વ હોવામાં કોઈ દોષ નથી. નહીંતર વ્યવહારનયમતે પણ
 સાધુને દ્રવ્યદેવ નહીં માની શકાય, કારણ કે દેવાવસ્થામાં સાધુનો અભાવ
 હોય છે.

શંકા : વ્યવહારનયે દેવાવસ્થામાં સાધુનો સાધુ તરીકે જ અભાવ
 હોય છે, નહીં કે જીવ તરીકે પણ. પણ ઋજુસૂત્રમતે એવું નથી. એને
 દ્રવ્યાર્થિક માનનારના મતે પણ ગુણ-પર્યાયના આધારભૂત ક્ષણિક દ્રવ્ય

तु न तथा, तस्य द्रव्यार्थिकत्वं मन्यमानानामपि मते गुण-पर्याया-
धारांशद्रव्यस्यैव 'क्षणिकस्य संमतत्वात्, ऊर्ध्वतासामान्यलक्षणद्रव्यांश-
स्यानभ्युपगतत्वाद् वर्तमानक्षणेऽतीतक्षणस्य सर्वथाऽभावादिति वाच्यं,
नाकारणं जायते किञ्चिदिति न्यायेन *नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्या-
नपेक्षणात्। अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥* इति प्रमा-
णवार्तिकपरार्थानुमानपरिच्छेदोक्तेन न्यायेन वा कार्यस्य वर्तमानक्षणस्य
केनचित्कारणेन भवितव्यमेव । ततश्चान्यापेक्षयाऽव्यवहितपूर्ववर्तिकक्षणस्य
कारणत्वमुचितमिति स्पष्टमेव । ननु यत्कार्यकालेऽपि विद्यते तस्यैवो-
पादानत्वमिति नियमः, यथा घटकालेऽपि विद्यमानस्य मृद्द्रव्यस्यैवो-
पादानत्वम् । पूर्वक्षणस्तु नोत्तरक्षणकाले कथञ्चिदपि वर्ततेऽतः कथं
तस्योपादानत्वसम्भवः? इति चेत् ? तस्य नियमस्य प्रमाणप्रसिद्धतया

ज स्वीकृत होवाथी उर्ध्वतासामान्यरूप द्रव्य तो अस्वीकृत ज छे. ने तेथी
अेना मते वर्तमानक्षणे अतीतक्षणनो सर्वथा अत्माव छे.

समाधान : 'विना कारण कशुं उत्पन्न थतुं नथी' अे न्याये अथवा
'अन्य हेतुनी जेने अपेक्षा न होय अे नित्य सत् होय अथवा नित्य
असत् होय. अन्यनी अपेक्षा जेने होय अे त्वावोमां ज कादाचित्कत्व
संभव छे' प्रमाणवार्तिकना परार्थानुमानपरिच्छेदमां कहेला आ न्याये
वर्तमानक्षणरूप कार्यनुं कोर्धक कारण तो होवुं ज जोर्धअे. अे कारण तरीके
अन्य कोर्धनी पण अपेक्षाअे अव्यवहित-पूर्ववर्तीक्षणने कारण मानवी
उचित छे अे वात स्पष्ट ज छे. माटे अे क्षणमां कारणत्व ने द्रव्यनिक्षेपत्व
निर्बाध छे.

शंका : जे कार्यकाणे पण विद्यमान होय अे ज उपादानकारण होय
आवो नियम छे, जेमके घटकाणे पण विद्यमान अेवुं मृद्द्रव्य ज घटनुं
उपादानकारण छे. ऋजुसूत्रनयमान्य पूर्वक्षण तो उत्तरक्षणकाणे कोर्धपण
रीते विद्यमान होती ज नथी. तो अे शी रीते उपादानकारण बनी शके ?

समाधान : उपादानकारण अंगेनो आ नियम प्रमाणथी ज सिद्ध

નયવિચારણાયામનુપયોગિત્વાત્ । નનુ કથં તસ્ય પ્રમાણેનૈવ પ્રસિદ્ધિર્ન તુ નયેનેતિ ચેત્ ? ઘટસ્ય ઘટત્વેનોત્પત્તિર્મૃદ્દ્રવ્યત્વેન ચાવસ્થિતિરિત્યસ્ય પ્રમાણેનૈવ નિશ્ચેયત્વાત્ । તન્નિશ્ચિતાવેવ ચ તસ્ય નિયમસ્યોપપદ્યમાન-ત્વાત્ । નયસ્તુ યદિ દ્રવ્યાર્થિકસ્તદા મૃદ્દ્રવ્યત્વેનાવસ્થિતિમેવ નિશ્ચિનોતિ, યદિ પર્યાયાર્થિકસ્તદા ઘટત્વેનોત્પત્તિમેવેતિ ન તસ્ય નિયમસ્ય નયપ્રસિદ્ધિઃ શક્યેતિ । ઋજુસૂત્રસ્તુ ક્ષણિકવાદ્યેવેતિ કુતસ્તસ્ય કાર્યકારણકાલયોઃ કસ્યાપ્યવસ્થાનં નિશ્ચેયમિતિ ।

તદેવં વર્તમાનક્ષણેઽસતોઽપિ પૂર્વક્ષણસ્ય પૂર્વક્ષણે સત્ત્વાત્ તદા વર્તમાનક્ષણસ્યોપાદાનકારણત્વમવિરુદ્ધમ્ । અત એવ જૈનતર્કભાષાયાં ઋજુસૂત્રવિષયં સ્થાપનાનિક્ષેપાસ્વીકારમતં નિરાકુર્વદ્ધિર્મહોપાધ્યાયૈઃ સુવર્ણાદિદ્રવ્યસ્ય કુંડલાદિપર્યાયરૂપભાવકારણત્વાભ્યુપગમઃ કથિતઃ ।

થઈ શકતો હોવાથી નયવિચારણામાં ઉપયોગી નથી.

શંકા : એ પ્રમાણથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, નયથી નહીં, એવું શા માટે ?

સમાધાન : આ માટે -‘ઘડાની ઘડારૂપે જ ઉત્પત્તિ હોય છે, મૃદ્દ્રવ્યરૂપે તો અવસ્થિતિ જ હોય છે’ આ વાત પ્રમાણથી જ નિશ્ચિત થઈ શકે છે ને એ નિશ્ચિત થાય તો જ એ નિયમ અસ્તિત્વમાં આવે છે. નય તો જો દ્રવ્યાર્થિક લેવામાં આવે તો મૃદ્દ્રવ્યરૂપે અવસ્થિતિનો જ નિશ્ચય કરાવશે, ને જો પર્યાયાર્થિક લેવામાં આવે તો ઘડારૂપે ઉત્પત્તિનો જ નિશ્ચય કરાવશે. એટલે નયથી એ નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ઋજુસૂત્રનય તો ક્ષણિકવાદી જ છે. એટલે એના દ્વારા કાર્યકાળ અને કારણકાળ આ બંનેમાં કોઈનું પણ અવસ્થાન શી રીતે જણાય ? એટલે આ નિયમ અહીં લાગુ પડતો ન હોવાથી વર્તમાનક્ષણે અસત્ એવી પણ પૂર્વક્ષણ, પૂર્વક્ષણે સત્ હોવાથી ત્યારે, વર્તમાનક્ષણનું ઉપાદાન કારણ હોવામાં કોઈ વાંધો નથી. તેથી જ જૈનતર્કભાષાગ્રન્થમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઋજુસૂત્રનયની વિચારણામાં ‘એ સ્થાપનાનિક્ષેપ માનતો નથી’

अत एव च ऋजुसूत्रान्निर्गतस्य सुगतदर्शनस्यापि पूर्वापरक्षणयोरुपादानोपादेयभावः संमत एव । ततश्च कारणरूपो द्रव्यनिक्षेपोऽपि तस्य संमत इति सिध्यत्येव । इदं मत्परिशीलनमिति ध्येयम् ।

ऋजुसूत्रो नामभावनिक्षेपावेवेच्छतीत्यन्ये, तत्र, ऋजुसूत्रेण द्रव्याभ्युपगमस्य सूत्रेऽभिहितत्वात्, सूत्रे यो निषेधः स पृथक्त्वाभ्युपगमस्यैव, न तु द्रव्याभ्युपगमस्येति । तथा चायं पिण्डावस्थायां सुवर्णादिद्रव्यमनाकारं भविष्यत्कुण्डलादिपर्यायलक्षणभावहेतुत्वेन द्रव्यनिक्षेपतयाऽभ्युपगच्छन् कथं विशिष्टेन्द्राद्यभिलापहेतुभूतां साकारामिन्द्रादिस्थापनां

એવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે પિંડાવસ્થામાં કુંડલાદિ આકાર વિનાના પણ સુવર્ણાદિદ્રવ્યનો કુંડલાદિપર્યાયરૂપ ભાવના કારણ તરીકે સ્વીકાર કલ્પો જ છે. વળી, એટલે જ ઋજુસૂત્રમાંથી નીકળેલ બૌદ્ધદર્શનને પણ પૂર્વાપરક્ષણનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ માન્ય જ છે. અને તેથી ઋજુસૂત્રનયને કારણરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ માન્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે જ. આ મારી વિચારણા છે એ જાણવું.

કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે ઋજુસૂત્રનય નામ અને ભાવ એ બે નિક્ષેપ જ માને છે. પણ એ વાત બરાબર નથી, કારણ કે 'ઋજુસૂત્ર દ્રવ્ય નિક્ષેપ માને છે' એ વાત તો સૂત્રમાં જ કહી છે. સૂત્રમાં જે નિષેધ છે તે તો પૃથક્ત્વના સ્વીકારનો જ છે, દ્રવ્યનિક્ષેપના સ્વીકારનો નહીં. એટલે પિંડ અવસ્થામાં કુંડલાદિઆકાર વિનાના પણ સુવર્ણાદિદ્રવ્યને એ ભાવી કુંડલાદિ-પર્યાયરૂપ ભાવનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે જો સ્વીકારે છે તો ઈન્દ્ર વગેરે ઉલ્લેખના વિશિષ્ટકારણરૂપ બનનારી જે સાકાર એવી ઈન્દ્રાદિસ્થાપના, એને સ્થાપનાનિક્ષેપ તરીકે શા માટે ન સ્વીકારે ? જે નિરાકારવસ્તુને પણ, ભાવના કારણરૂપે જોઈને નિક્ષેપ તરીકે સ્વીકારે છે એ સાકાર એવા ભાવના કારણને નિક્ષેપરૂપે ચોક્કસ સ્વીકારે જ એમ અર્થ જાણવો. આશય એ છે કે કારણતા કરતાં આકાર એ વસ્તુની પ્રબળ પિછાણ છે. એટલે કારણભૂત સુવર્ણપિંડને કુંડલ તરીકે

સ્થાપનાનિક્ષેપત્વેન નેચ્છેત્ ? યો હ્યનાકારમપિ વસ્તુ ભાવકારણતયા નિક્ષેપત્વેનેચ્છતિ સ સાકારં ભાવકારણં વસ્તુ નિક્ષેપતયા સુતરામિ-ચ્છેદેવેત્યર્થઃ। કિચ્ચ ઇન્દ્રાદ્યભિધાનમાત્રરૂપં નામનિક્ષેપં તદર્થશૂન્ય-મિન્દ્રાદિશબ્દવાચ્યં ગોપાલદારકાદિલક્ષણં વા નામનિક્ષેપમિચ્છન્ ઋજુ-સૂત્રો ભાવકારણત્વાવિશેષાત્ કુતો દ્રવ્ય-સ્થાપને નેચ્છેત્ ? પ્રત્યુત સુતરાં તદભ્યુપગમો ન્યાય્યઃ, ઇન્દ્રોપાદાનકારણરૂપદ્રવ્ય-વિશિષ્ટતાદા-કારરૂપસ્થાપનયોરિન્દ્રપર્યાયરૂપે ભાવે તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેનાવસ્થિતત્વાત્ત્ર વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધેન સમ્બદ્ધસ્ય નામ્નોડપેક્ષયા સન્નિહિતતરકાર-ણત્વાદિતિ ।

શબ્દનયાસ્તુ શુદ્ધત્વાદ્રાવનિક્ષેપમેવેચ્છન્તિ । તદુક્તં વિશેષાવ-શ્યકભાષ્યે— ભાવં ચિય સદ્ગ્ણયા સેસા ઇચ્છન્તિ સવ્વણિક્ષેવે

જોવું ને બોલવું એના કરતાં જેમાં કુંડલનો આકાર છે એવા ચિત્ર-કાષ્ટાદિને કુંડલ તરીકે જોવું ને બોલવું સરળ છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી સુવર્ણપિંડને (દ્રવ્ય) કુંડલ તરીકે સ્વીકારનાર ઋજુસૂત્રનય કુંડલાકૃતિવાળી સ્થાપનાને (સ્થાપના) કુંડલ તરીકે સ્વીકારે જ એ નિર્વિવાદ છે. વળી, 'ઈન્દ્ર' એવા માત્ર નામ (શબ્દ) રૂપ નામેન્દ્રને કે તદર્થશૂન્ય એવા ઈન્દ્રાદિનામના ગોપાળપુત્રરૂપે નામેન્દ્રને સ્વીકારનાર ઋજુસૂત્ર ભાવના કારણરૂપે સમાન એવા દ્રવ્ય અને સ્થાપના નિક્ષેપને શા માટે ન સ્વીકારે ? ઊલટું એને સ્વીકારે એ જ યોગ્ય છે. કારણ કે ઈન્દ્રના ઉપાદાનકારણરૂપ દ્રવ્ય અને વિશિષ્ટ એવા ઈન્દ્રના આકારરૂપ સ્થાપના... આ બન્ને ઈન્દ્રપર્યાયરૂપ ભાવનિક્ષેપમાં તાદાત્મ્યસંબંધથી જોડાયેલા છે, જ્યારે ઈન્દ્રશબ્દ તો તેમાં વાચ્ય-વાચકભાવસંબંધથી જ જોડાયેલો છે. એટલે નામની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને સ્થાપના ભાવના નજીકના કારણભૂત હોવાથી ઋજુસૂત્ર એ બેને શા માટે ન સ્વીકારે ?

શબ્દનયો તો શુદ્ધ હોવાથી ભાવનિક્ષેપને જ સ્વીકારે છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે - શબ્દનયો ભાવને જ ઈચ્છે છે, શેષ

॥૨૮૪૭॥તિ । તતશ્ચ સંસ્થાનાદિવિશેષાત્મા ભાવઘટ એવ પરમાર્થસન્ન, તદિતરેષાં તુ તત્તુલ્યપરિણત્યભાવેન પટાદિવદઘટત્વમેવેત્યેતેષામાશયઃ । નનુ ‘અયં ઘટઃ’ ‘અયં ઘટઃ’ ઇત્યનુગતવ્યવહારાદ્યથા સર્વત્ર ઘટે ઘટત્વ-સિદ્ધિસ્તથૈવ નામઘટાદિષ્વપિ સા સ્યાદેવ, ‘અયં ઘટઃ’ ઇત્યનુગત-વ્યવહારાદિતિ ચેત્ ? ન, પ્રવૃત્ત્યાદિરૂપવ્યવહારસ્યાસિદ્ધેઃ, શબ્દાભિલાપ-રૂપવ્યવહારસ્ય ચ વિષયતથાત્વેઽતન્ત્રત્વાત્ । અયમ્ભાવઃ— શબ્દાભિ-લાપરૂપવ્યવહારો યદિ વિષયનિયમ્યઃ સ્યાત્તદા ‘યથા વ્યવહારસ્તથા વિષયેણ ભવિતવ્યમેવે’તિ વ્યાપ્તિપ્રાપ્તેઃ સમ્ભવાત્ શબ્દાભિલાપરૂપ-
નયો સર્વ નિક્ષેપાઓને ઈચ્છે છે. ॥૨૮૪૭॥ તેથી વિશેષ સંસ્થાનાદિ
યુક્ત ભાવઘટ એ જ પરમાર્થસત્ છે. તે સિવાયના તો તેને સમાન પરિણતિ ન હોવાથી પટ જેમ ઘટરૂપ નથી એમ ઘટરૂપ નથી જ.

શંકા : જેમ બધા જ ઘડાઓમાં ‘આ ઘડો’ .. ‘આ ઘડો’ એવો સમાન વ્યવહાર હોવાથી ઘટત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ નામ ઘટ વગેરેમાં પણ એ વ્યવહારના કારણે એ સિદ્ધ થશે જ.

સમાધાન : સમાન વ્યવહાર માત્ર શબ્દનો જ થાય છે, નામઘટાદિ અંગે પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર એકસમાન થતો નથી. આશય એ છે કે નામઘટ વગેરેનો ઘટ તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે, પણ જળાહરણાદિનો અર્થી કાંઈ નામ ઘટ વગેરે અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, એ તો માત્ર ભાવઘટઅંગે જ કરે છે. તેથી નામઘટાદિ અંગે પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર સમાન નથી.

શંકા : છતાં પણ શબ્દાભિલાપરૂપ વ્યવહાર ભાવઘટની જેમ નામઘટાદિને પણ ઘટ તરીકે સ્થાપિત કરશે જ ને !

સમાધાન : ના, કારણ કે વિષય (= અભિધેય) તેવા પ્રકારનો હોવો કે ન હોવો એમાં શબ્દવ્યવહાર નિયામક નથી. આશય એ છે કે શબ્દાભિલાપરૂપ વ્યવહાર જો વિષયનિયમ્ય હોય..એટલે કે વિષય જેવો હોય એને અનુસરીને જ શબ્દવ્યવહાર થતો હોય તો ‘જેવો વ્યવહાર હોય એ પ્રમાણે વિષય હોવો જ જોઈએ’ એવી વ્યાપ્તિ મળી

વ્યવહારો વિષયતથાત્વે તન્નં સ્યાદપિ, પરંતુ વસ્તુતત્ત્વં તુ ન તથા, તસ્ય વ્યવહારસ્ય વાચકતાસ્વભાવનિયમ્યત્વાત્ । અયમાશયઃ— સર્વેષુ શબ્દેષુ સર્વેષામર્થાનાં વાચકતાસ્વભાવો વર્તત એવ । પરન્તુ શબ્દપ્રયોગસ્તુ સંક્રેતાનુસાર્યેવ ભવતિ । અતઃ સત્યામપિ પટવાચકતાયાં ન ‘ઘટ’-શબ્દો પટપ્રતિપાદનાર્થં પ્રયુજ્યતે, ‘ઘટશબ્દઃ પટવાચકો ભવતુ’ इत्यादि-સંક્રેતવિશેષસ્યાભાવાત્ । અત એવ વક્તા શબ્દપ્રયોગાવસરે ‘કઃ શબ્દઃ પ્રયોક્તવ્યઃ, કશ્ચ ને’તિ નિર્ણયાર્થં વાચ્યાર્થસ્ય સ્વરૂપં નાપેક્ષતે, અપિ તુ સંક્રેતવિશેષમેવાપેક્ષતે । યસ્ય ચ સંક્રેતવિશેષસ્ય પ્રતિસન્ધાનં (સ્મરણમિત્યર્થઃ) જાયતે તમનુસૃત્ય સ શબ્દં પ્રયુક્તે । તતશ્ચ શબ્દાભિલાપરૂપવ્યવહારઃ સંક્રેતવિશેષસ્ય યત્પ્રતિસન્ધાનં તેન નિયન્ત્રિતો યઃ શબ્દગતોઽર્થમાત્રવાચકતાસ્વભાવસ્તેનૈવ નિયમ્ય ઇતિ નિશ્ચીયતે । તતશ્ચ શબ્દાભિલાપરૂપવ્યવહારઃ સંક્રેતવિશેષપ્રતિસન્ધાન એવ તન્નં સ્યાન્ન તુ શકે. અને તો પછી વિષય તેવા પ્રકારનો છે કે નહીં એનો નિર્ણય કરવામાં શબ્દવ્યવહાર નિયામક બની શકે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એવી નથી. કારણ કે શબ્દ વ્યવહાર તો વાચકતાસ્વભાવનિયમ્ય છે. આશય આવો જાણવો - બધા શબ્દોમાં બધા અર્થોની વાચકતાનો સ્વભાવ રહ્યો જ છે. પણ શબ્દપ્રયોગ તો સંકેતને અનુસરીને જ થાય છે. એટલે, ઘટશબ્દમાં પટની વાચકતા રહી હોવા છતાં એ, પટને જણાવવા માટે વપરાતો નથી. કારણ કે ‘ઘટ શબ્દ પટવાચક હો’ આવો વિશેષપ્રકારનો સંકેત છે નહીં. એટલે જ વક્તા શબ્દ બોલવાના અવસરે કયો શબ્દ બોલવો અને કયો નહીં?’ એનો નિર્ણય કરવા માટે વાચ્યાર્થના સ્વરૂપને વિચારતો નથી. પણ સંકેતવિશેષને જ વિચારે છે. જે ચોક્કસ સંકેતનું સ્મરણ થાય તેને અનુસરીને એ શબ્દ બોલે છે. એટલે શબ્દાભિલાપરૂપ વ્યવહાર અમુક ચોક્કસ સંકેતનું જે સ્મરણ તેનાથી નિયન્ત્રિત એવો શબ્દમાં રહેલો અર્થમાત્રનો જે વાચકતાસ્વભાવ તેનાથી જ નિયમ્ય છે એ નિશ્ચિત થાય છે. અને તેથી શબ્દાભિલાપરૂપ વ્યવહાર જો બને તો

વિષયતથાત્વે । તસ્માદ્વથા શબ્દવ્યવહારસ્તથા વિષયેણ ભવિતવ્યમેવેતિ નિયમસ્યાભાવાદ્ નામઘટાદિષુ ઘટવ્યવહારેડપિ ન ઘટત્વસિદ્ધિરિતિ સિદ્ધમ્ ।

નનુ તર્હિ ભાવઘટેડપિ કથં ઘટત્વં સિધ્યેત્ ? અયમ્ભાવ:- ઘટવ્યવહારેડવિશેષેડપિ તેન ભાવઘટ એવ ઘટત્વસિદ્ધિર્નાપરત્રેત્યત્ર કિં નિયામકમિતિ ચેત્ ? અર્થક્રિયૈવેતિ ગૃહાણ । અત એવ ભાવઘટ એવાનુપચરિતં ઘટપદાર્થત્વં, અન્યત્ર તૂપચરિતમિતિ ગીયતે વિશેષ ઇતિ ॥૧૧॥ તદેવં વિચારિતા નિક્ષેપા નયૈઃ, વિચારિતેષુ ચ તેષુ સમાપ્તિમ-ગાત્રિક્ષેપનિરૂપણમ્ ।

અતો ગ્રન્થશોધનપ્રાર્થનામન્તિમં મજ્જલં ચ કુર્વન્નાહ—

સંકેતવિશેષના પ્રતિસંધાનનો જ નિયામક બની શકે છે. પણ વિષયતથાત્વનો (વિષયના તેવા સ્વરૂપનો) નહીં. માટે જેવો શબ્દ-વ્યવહાર એવો પદાર્થ હોય જ એવો નિયમ ન હોવાથી નામઘટાદિ અંગે ઘટ વ્યવહાર થતો હોવા છતાં ઘટત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

શંકા : તો પછી ભાવઘટમાં પણ ઘટત્વની સાબિતી શી ? આશય એ છે કે ઘટ શબ્દનો ઉલ્લેખ તો બધા માટે સમાન રીતે થાય છે. છતાં એ વ્યવહારથી ભાવઘટમાં જ ઘટત્વ સિદ્ધ થાય ને નામઘટાદિમાં નહીં.. આમાં નિયામક કોણ ?

સમાધાન : એમાં અર્થક્રિયા જ નિયામક છે એમ જાણ. જેમાં જળાહરણાદિ અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય એમાં ઘટત્વ સિદ્ધ થાય, તદન્યમાં નહીં. માટે જ 'ભાવઘટમાં જ અનુપચરિત ઘટપદની વાચ્યાર્થતા છે, તે સિવાયનામાં એ ઉપચરિત છે' એવો ભેદ વિદ્વાનો કહે છે. ॥૧૯॥

આમ નયો દ્વારા નિક્ષેપાઓની વિચારણા કરી. એ વિચારણાની સાથે નિક્ષેપ અંગેનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું. એટલે હવે ગ્રન્થનું સંશોધન કરવાની પ્રાર્થના અને અંતિમ મંગળ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે -

સદ્ધિર્મયિ કૃપાવદ્ધિર્ગ્રન્થોઽયં શોધ્યતામિતિ ।

વત્વા વન્દે ત્રિધા વીરમભયશેખરં મુદા ॥૨૦॥

‘મયિકૃપાવદ્ધિઃ સદ્ધિરયં ગ્રન્થઃ શોધ્યતામિતિ વત્વા = પ્રાર્થ-
યિત્વાઽભયશેખરં વીરં ત્રિધા મુદા વન્દે’ इत्यन्वयः । तदर्थः सुगमः ।
‘अभयशेखरं’ इत्यनेन ग्रन्थकृता स्वनामापि सूचितम् । कोऽयं ग्रन्थ-
कृदभयशेखर इति चेत् ? शृणु—

શ્રીવીર-સુધર્મમૂલાયાં તપોગચ્છ(તપાગચ્છ)પરમ્પરાયાં સ્વગુરુદત્ત-
સિદ્ધાન્તમહોદધિવિશેષણાઃ, સ્મારિતચતુર્થારકસંયમાઃ, સ્થૂલિભદ્રાયમા-
ણાઃ પશ્ચમ આરકે સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચર્યગુણે, પ્રેરકા માર્ગદર્શકાઃ સંશોધકાશ્ચ
મૂલવૃત્યુભયસમવેતબન્ધવિધાનાખ્યસ્ય કર્મવિષયકસ્યાકરગ્રન્થસ્ય,
સ્વયંભૂરમણાયમાણાઃ શ્રમણપ્રમુખચતુર્વિધસન્ધવિષયકવાત્સલ્યવારીણાં,

ગાથાર્થઃ : મારા પર કૃપાવંત એવા સજ્જનો = ગીતાર્થ મહાત્માઓ
વડે આ ગ્રન્થનું સંશોધન થાય એવી પ્રાર્થના કરીને અભયશેખર =
ભયાતીત બનેલા જીવોમાં શિખરે રહેલા શ્રીવીરપ્રભુને ત્રિધા = મન-
વચન-કાયાથી આનંદપૂર્વક વંદન કરું છું. આમાં ‘અભયશેખર’ એવા
વિશેષણ દ્વારા ગ્રન્થકારે પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે.

પ્રશ્ન : આ ગ્રન્થકાર અભયશેખર કોણ છે ?

ઉત્તર : સાંભળો. ચરમશાસનપતિ શ્રીવીરપરમાત્મા ને તેઓશ્રીના
પટ્ટધર ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી છે મૂળ પુરુષો જેના એવી તપાગચ્છની
પરંપરામાં શ્રીવીરપ્રભુની ૭૬ મી પાટે શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ
સાહેબ થયા. તેઓશ્રીને એમના ગુરુ શ્રીવિજય દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજે
સિદ્ધાન્તમહોદધિ એવા યથાર્થ બિરૂદથી નવાજેલા હતા. ચોથા આરાનું
સંયમ યાદ આવે એવા નિર્મળ સંયમના પાલક તેઓ હતા. પાંચમાં
આરાના વિષમ કાળમાં પણ સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચર્ય ગુણમાં તેઓ જાણે કે
શ્રીસ્થૂલભદ્ર-સ્વામી જેવા હતા. મૂળ-વૃત્તિઉભયરૂપ બંધવિધાન નામના

निर्मातारः साम्प्रतकाले सर्वाधिकश्रमणसमुदायस्य, पृथिवीयमानाः परी-
षहसहनेऽभुवन् भगवन्तो **विजयप्रेमसूरीश्वराः** ।

अहर्मणयस्तत्पट्टाम्बरेऽनन्यास्तत्कृपापात्राः, निधयो वर्धमानतप-
ओलिकानां, विशारदा न्यायप्रमुखग्रन्थेषु, स्मारितपूर्वधराः स्वज्ञान-
विभवेन, मूर्त्तस्वरूपा इव 'समयं गोयम ! मा पमायए' इति सूत्रस्य,
विधातारो बुद्धिप्रधानेदानीं तनयुवजनधर्मश्रद्धाऽचरणवर्धिकाया अभिनव-
प्रयोगरूपशिबिरसृष्टेः, प्रविणाः पञ्चाचारपालने, प्रणयितारोऽन्तःकरण-
स्पर्शिबोधप्रदानां चिंतनप्रचुराणां शताधिकानामुपदेशग्रन्थानां, विवरितारो
ललितविस्तराप्रमुखमहार्थग्रन्थविवरणानां **परमतेजः**प्रभृतीनां, सर्जका
विद्वद्-धर्मकथिक-तपस्वि-निर्मलसंयमसंयमिवृन्दस्य रेजुः पूज्यपादा
विजयभुवनभानुसूरीश्वराः ।

कर्मसंबंधी आकर ग्रन्थना तेओ प्रेरक उता, मार्गदर्शक उता अने संशोधक
उता. श्रमणप्रधान यतुर्विध संघ प्रत्ये वात्सल्यना स्वयंभूरमणसमुद्र
जेवा उता. वर्तमानकाले सर्वाधिक श्रमणोना समुदायना तेओ निर्माता
उता. परिषदोने सदन करवामां तेओ पृथ्वी जेवा उता.

तेओनी पाटङ्गी आकाशमां सूर्यशा पूज्यपाद श्री विजय **भुवन-
भानुसूरीश्वर** म.सा. थया. तेओ स्वगुरुदेव श्रीप्रेमसूरीश्वर म.सा.
ना अनन्यकृपापात्र उता. वर्धमानतपोनिधि उता. न्यायविशारद उता.
तेओश्रीनो ज्ञानवैभव पूर्वधरमहात्माओनी याद अपावे अेवो હતો.
तेओ 'હે ગૌતમ ! એક સમયનો પણ પ્રમાદ ન કર' એવા सूत्रनुं साक्षात्
ज्वंत स्वरूप जेवा उता. वर्तमान कालीन बुद्धिप्रधान युवावर्गने धर्मनी
श्रद्धा अने आयरणमां आगण वधारनार धार्मिक शिबिरना अभिनव-
प्रयोगना तेओ सृष्टा उता. तेओश्री पंथायारप्रविण उता. अंतःकरणे
स्पर्श अेवा बोधप्रद चिंतनप्रचुर शताधिक उपदेशग्रन्थोना प्रणेतता उता.
ललितविस्तरा वगेरे महार्थ ग्रन्थोना **परमतेज** वगेरे विवरण ग्रन्थो
तेओनी श्री जैनशासनने अमूल्य भेट छे. अनेक विद्वान व्याख्याता

અગ્રણ્યસ્તચ્છિષ્યેષુ, સ્પૃહાલવો નિઃસ્પૃહભાવસ્ય, રસિકા અધ્યાત્મ-યોગેષુ, વિશારદાઃ કર્મ-છેદસાહિત્યેષુ, વર્તમાનગચ્છાધિપતિસિદ્ધાન્ત-દિવાકરાનુપમપરિણતિધારકશ્રીમદ્વિજયજયઘોષસૂરીશ્વરસતીર્થ્યા બન્ધ-વિધાનમહાગ્રન્થગથને, અધ્યાપકા બન્ધવિધાનગ્રન્થમૂલકૃદ્વૃત્તિકૃન્મુનિ-વૃન્દસ્ય, પ્રોદ્યમિનશ્ચૈત્યપરિપાટીષુ, તપસ્વિનો વર્ધમાનતપઓલિકાયાઃ, પ્રાપ્તપશ્ચત્વાઃ શૃણ્વદવસ્થાયાં પાક્ષિકસૂત્રં પાક્ષિકપ્રતિક્રમણે આસન્ શ્રીમન્તો વિજયધર્મજિત્સૂરીશ્વરાઃ ।

પ્રથમશિષ્યા અનુજાશ્ચ તેષાં પરમસાધકાઃ સર્વમન્ત્રશિરોમણિ-શ્રીસૂરિમન્ત્રસ્ય, અધિકપશ્ચકૃત્વઃ પ્રસ્થાપકાઃ સૂરિમન્ત્રપશ્ચપ્રસ્થાનાનાં, પરમભક્તા અનન્તલબ્ધિનિધાનશ્રીગૌતમસ્વામિનાં, પ્રાણપ્રતિષ્ઠાચાર્યાઃ શિ-

તપસ્વી-નિર્મળસંયમધારી સંયમી મહાત્માઓના સમુદાયના તેઓ સર્જક હતા.

તેઓશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિમાં એક મહત્વના અગ્રણી શિષ્ય થયા વિજય ધર્મજિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ. તેઓ નિસ્પૃહતાના પરમ-સ્પૃહાળુ, અધ્યાત્મરસિક, કર્મસાહિત્ય અને છેદસાહિત્યમાં વિશારદ હતા. બંધવિધાન મહાગ્રન્થના સર્જનમાં વર્તમાનગચ્છાધિપતિ સિદ્ધાન્તદિવાકર, અનુપમપરિણતિના ધારક શ્રીમદ્વિજયજયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના તેઓ અનન્ય સાથીદાર હતા. બંધવિધાન મહાગ્રન્થના મૂળકારને તથા અનેક વૃત્તિકાર મહાત્માઓને તેઓએ અધ્યાપન કરાવીને ગ્રન્થસર્જન માટે તૈયાર કર્યા હતા. તેઓ ચૈત્યપરિપાટી કરવામાં અત્યંત ઉદ્યમી હતા. વર્ધમાનતપની ૮૯ ઓળીના તપસ્વી હતા. વિ.સં. ૨૦૪૪ ચૈત્રવદ ૧૪ ના દિને પકખીપ્રતિક્રમણમાં પકખીસૂત્રનું શ્રવણ કરતાં કરતાં અત્યંત સમાધિપૂર્વક તેઓનો કાળધર્મ થયો હતો.

તેઓના નાનાભાઈ અને પ્રથમશિષ્ય થયા ગુરુદેવ શ્રી વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ. સર્વમન્ત્ર શિરોમણિશ્રી સૂરિમંત્રના તેઓ પરમ સાધક હતા. સૂરિમંત્ર પંચપ્રસ્થાનની પાંચથી અધિકવાર

रोलीस्थितश्रीसीमन्धरधामप्रमुखानां नैकेषां देवविमानतुल्यानां जिना-
लयानां, प्रेरकाः सापुतारास्थितगजाभिषेकतीर्थस्य, वृत्तिकारा बन्ध-
विधानमहाग्रन्थान्तर्गतमूलप्रकृतिरसबन्धग्रन्थस्य, स्थिरीकर्तार उदार-
चरिततया नैकेषां मुनीनां, प्राप्तपञ्चत्वा गुरुगौतमस्वामिनो पूजनान्तरं
चतुर्विधसङ्घोपरि वासक्षेपं कुर्वदवस्थायां समजायत गुरवो विजय-
जयशेखरसूरीश्वराः ।

यः शिष्यः प्रथमः संसारसम्बन्धेन भ्रातृव्यश्च तेषां, कर्ता स्वो-
पज्ञवृत्तिसमेतसप्तभङ्गीविंशिकाग्रन्थस्य तत्त्वावलोकनसमीक्षा-तत्त्व-
निर्णय-नवाङ्गीगुरुपूजनप्रश्नोत्तरादिग्रन्थानां च गूर्जरभाषानिबद्धानां टिप्प-
णकर्ता श्रीअनुयोगद्वारग्रन्थस्य गूर्जरभाषानिबद्धविवरणकर्ताऽध्यात्म-
मतपरीक्षादिग्रन्थानां न्यायाचार्यश्रीमद्यशोविजयोपाध्यायरचितानां, सूक्ष्म-

तप-जप पूर्वक साधना करी होती. अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामीना
तेओ परमभक्त होता. कोल्हापुर समीप शिरोली स्थित श्री सीमंधर-
धामतीर्थनी ऐतिहासिक प्रतिष्ठाना तेओश्री प्राणप्रतिष्ठाचार्य होता.
सापुतारा भाते गजाभिषेक तीर्थना तेओ प्रेरक होता. बंधविधान महाग्रन्थ
अंतर्गत मूलप्रकृति रससबंधो ग्रन्थना तेओ वृत्तिकार होता. अनेक
साधुओने उदार चरितना कारणे संयममां स्थिर करनारा तेओ
गुरुगौतमस्वामीना विशेषप्रकारना पूजन पछी श्रीचतुर्विधसंधने वासक्षेप
करतां करतां समाधिपूर्वक काणधर्म पाया होता.

स्वोपज्ञ वृत्तियुक्त सप्तभंगी विंशिका ग्रन्थनो तथा गुजराती
भाषामां तत्त्वावलोकनसमीक्षा-तत्त्वनिर्णय-नवाङ्गीगुरुपूजन अशास्त्रीय
छे ऐ अंगेना प्रश्नोत्तर वगेरे ग्रन्थोनों रचयिता, श्रीअनुयोगद्वार सूत्र-
वृत्ति पर टिप्पण कर्ता- न्यायाचार्य श्रीमद् यशोविजयछे उपाध्यायविरचित
अध्यात्ममतपरीक्षा वगेरे ग्रन्थोनों गुजराती भाषामां विवरणकार अने
सूक्ष्मरहस्योना उद्घाटनपूर्वक कम्मपयडी महाशास्त्र- शतकनामे पांयभो

રહસ્યોદ્ઘાટનપૂર્વ પદાર્થસદ્ગ્રાહકશ્ચ કર્મપ્રકૃતિમહાશાસ્ત્રપञ्चमकर्म-
 ग्रन्थादीनां सोऽहं विजयोऽभयशेखरसूरिः कृत्वा सावधानमनुसन्धानं
 विविधग्रन्थानां पूर्वाचार्यकृतानां रचितवान् देवगुरुकृपया ग्रन्थममुं
 संशोधितवांश्च पन्न्यासअजितशेखरविजयगणिवरैर्मुनिश्रीभव्यसुन्दर-
 विजयैश्च, तथापि यदि किञ्चित्स्खलितं स्यादत्र मिथ्या मे दुष्कृतं
 तस्य । वि.सं.२०६२ ज्येष्ठशुक्ला प्रतिपदातिथौ रविवासरे
 कोल्हापुरान्तर्गतभक्तिपूजानगरे श्रीआशापूरणपार्श्वनाथजिनमन्दिरस्या-
 ज्जनशलाकाप्रतिष्ठामहोत्सवस्य स्वनिश्रायां सञ्जातस्य चतुर्थे दिने
 ग्रन्थोऽयं समाप्तिमगात् । शुभं भूयात् श्रीश्रमणसङ्घस्य..

કર્મગ્રન્થ વગેરેનો પદાર્થસંગ્રાહક એવો તેઓનો જે પ્રથમ શિષ્ય અને
 સંસારસંબંધે ભત્રીજો તે હું વિજયઅભયશેખરસૂરિ છું. પૂર્વાચાર્યકૃત વિવિધ
 ગ્રન્થોનું અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક અનુસંધાન કરીને દેવગુરુની કૃપાથી આ
 ગ્રન્થની મેં રચના કરી છે અને પંન્યાસશ્રી અજિતશેખરવિજય ગણિવર
 તથા મુનિરાજશ્રીભવ્યસુંદરવિજયજી પાસે એનું સંશોધન કરાવ્યું છે.
 છતાં પણ આ ગ્રન્થમાં જો પરમ પવિત્ર શ્રીજિનાજ્ઞાથી વિપરીત કાંઈ
 પણ આવી ગયું હોય તો એનું હાર્દિક મિચ્છામિ દુક્કડં. વિ.સં. ૨૦૬૨
 જેઠ સુદ એકમ રવિવારે કોલ્હાપુર અંતર્ગત ભક્તિપૂજાનગરમાં શ્રી
 આશાપૂરણપાર્શ્વનાથ જિનમંદિરની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠાના સ્વનિશ્રામાં
 થયેલા મહામહોત્સવના ચોથા દિવસે આ ગ્રન્થ સમાપ્તિ પામ્યો છે. શ્રી
 સંઘનું શુભ થાઓ.

ग्रन्थे उद्धृतानां पाठानां ग्रन्थसूचिः

ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्काः
श्री अनुयोगद्वारसूत्रम्	१५, २७, ६९, १००, १८०, १३४, २४८, २५५
अनुयोगद्वारवृत्तिः	१०, २३, ३०, ५०, ६७, ७२, ७८, ८९, १०५, १३४, १५२, २३२, २३९, २४८
अष्टकप्रकरणम्	११८, ११९
आवश्यकनिर्युक्तिः	४२, ९२, १५४, २०६, २१०, २११, २१७
आवश्यकवृत्तिः	३१, ३८
उपदेशमालायाः	
श्रीरामविजयगणिकृता वृत्तिः	१२१
कर्मविपाकवृत्तिः	५६
गुरुतत्त्वनिश्चयः	१३१
गुर्जरभाषायां २७ भवस्तवनम्	९१
गौतमाष्टकम्	७५
चैत्यवंदनभाष्यम्	९३
जीवविचारप्रकरणम्	१८४
जैनतर्कभाषा	६, २९, ३३, ५२, ६३, ७२, १२४, १७५, १७९, १८२
तत्त्वार्थभाष्यटीका	२०४
तत्त्वार्थभाष्यम्	१८५, २०३, २४३
तत्त्वार्थवृत्तिः	१६६, १६७, १६८, १७३, २१६
त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रम्	९२
दशवैकालिकनिर्युक्तिः	८८
द्रव्यगुणपर्यायनो रास	९४

ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्काः
धर्मरत्नप्रकरणम्	२
नयरहस्यप्रकरणम्	५९, १७४, १७९, २०७, २१३, २२३, २२४, २४९, २६०
निशीथचूर्णिः	१०४, १८५
पिंडनिर्युक्तिः	११७
प्रतिमाशतकः	९२, १३०
प्रतिमाशतकवृत्तिः	९३, १३०
प्रमाणवार्तिकम्	२६३
लधीयस्त्रयी	७
वि.आ.भाष्यम्.	२६, ३३, ८१, ९६, १०३, १०७, ११३, १२३, १२९, १४५, १६८, १८०, १८६, २०७, २२७, २६६
वि.आ.भा.द्रोणाचार्यकृतवृत्तिः	१८६
वि.आ.भा.वृत्तिः	८७, ११४, १३४, १४५
सकलार्हस्तोत्रम्	७५, १२९
सम्मतिर्कप्रकरणम्	२४१
सिद्धहेमचन्द्रानुशासनम्	१२९
स्थानाङ्गम्	२४२

પૂ.આ.શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ.સા.નું સંપાદિત અનુવાદિત લિખિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય

(૧) અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	(૧૫) તત્ત્વાવલોકન સમીક્ષા
(૨) ધર્મ પરીક્ષા	(૧૬) તત્ત્વ નિર્ણય
(૩) સામાચારી પ્રકરણ, આરાધક
વિરાધક ચતુર્ભુગી
કૂપદષ્ટાન્તવિશદીકરણ
પ્રકરણ	(૧૭) દેવદ્રવ્યઃ જિનપૂજા
(૪) સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાનની ચઉપધ	(૧૮) નવાંગી ગુરુપૂજન
(૫) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ-૧)	(૧૯) નવાંગી ગુરુપૂજન પ્રશ્નોત્તરી
(૬) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૧)	(૨૦) શ્રી યોગતિલકવિજયજીની
તત્ત્વભાંતિનું નિરાકરણ
(૭) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૨)	(૨૧) મુ.શ્રી હિતવર્ધનવિજયજીના
વિચારણીય કથનો
(૮) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૩)
પ્રશ્નોત્તરી	(૨૨) શતક નામે પાંચમા
કર્મગ્રન્થના પદાર્થો-ટીપ્પણો
(૯) ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી
(ભાગ-૧)	(૨૩) દશવિધ સમાચારી (ભાગ-૧)
(૧૦) ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી
(ભાગ-૨)	(૨૪) દશવિધ સમાચારી (ભાગ-૨)
(૧૧) સત્પદાદિ પ્રરૂપણા	(૨૫) દશવિધ સમાચારી (ભાગ-૩)
(૧૨) હારિભદ્રયોગ ભારતી	(૨૬) તિથિઅંગે સત્ય અને
સમાધાન (ભાગ-૧)
(૧૩) યોગવિંશિકા	(૨૭) તિથિઅંગે સત્ય અને
સમાધાન (ભાગ-૨)
(૧૪) સિદ્ધિનાં સોપાન	(૨૮) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ (ભાગ-૧)
	(૨૯) સપ્તભંગી વિંશિકા

પૂ.આ. શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ.સા. લિખિત ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય

- (૧) હંસા ! તું ઝીલ મૈત્રી સરોવરમાં...
- (૨) હૈયું મારું નૃત્ય કરે
- (૩) હું કરું હું કર્યું જ અજ્ઞાનતા
- (૪) કર પકિડકમણું ભાવશું
- (૫) અવિકળા અણાણદે
- (૬) હું છું સેવક તારો રે
- (૭) હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું..
- (૮) મિચ્છામિદુક્કમ્
- (૯) ટાળિયે દોષ સંતાપ રે....